

Uloga žena u kulturnom životu Zadra u 19. i u prva dva desetljeća 20. stoljeća

Katić, Mirisa

Doctoral thesis / Disertacija

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:254299>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-23**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Mirisa Katić

**ULOGA ŽENA U KULTURNOM ŽIVOTU ZADRA
U 19. I U PRVA DVA DESETLJEĆA 20.
STOLJEĆA**

Doktorski rad

Zadar, 27. svibnja 2019.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Mirisa Katić

**ULOGA ŽENA U KULTURNOM ŽIVOTU ZADRA U 19.
I U PRVA DVA DESETLJEĆA 20. STOLJEĆA**

Doktorski rad

Mentor

prof. dr. sc. Robert Bacalja

Zadar, 27. svibnja 2019.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Mirisa Katić

Naziv studijskog programa: Humanističke znanosti

Mentor: prof. dr. sc. Robert Bacalja

Datum obrane: 27. svibnja 2019.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističko, interdisciplinarno

II. Doktorski rad

Naslov: Uloga žena u kulturnom životu Zadra u 19. i u prva dva desetljeća 20. stoljeća

UDK oznaka: 316.66-055.2(497.5Zadar)“18/19“

Broj stranica: 352

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 29

Broj bilježaka: 1610

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 474

Broj priloga: 0

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Boško Knežić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Robert Bacalja, član
3. prof. dr. sc. Lovorka Čoralić, članica

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. doc. dr. sc. Boško Knežić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Robert Bacalja, član
3. prof. dr. sc. Lovorka Čoralić, članica

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Mirisa Katić

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study in Humanities

Mentor: Professor Robert Bacalja, PhD

Date of the defence: 27 May 2019

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, Interdisciplinary humanities

II. Doctoral dissertation

Title: The role of women in cultural life of Zadar in the 19th and the first two decades of 20th century

UDC mark: 316.66-055.2(497.5Zadar)“18/19“

Number of pages: 352

Number of pictures/graphical representations/tables: 29

Number of notes: 1610

Number of used bibliographic units and sources: 474

Number of appendices: 0

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Assistant professor Boško Knežić, PhD, chair
2. Professor Robert Bacalja, PhD, member
3. Professor Lovorka Čoralić, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Assistant professor Boško Knežić, PhD, chair
2. Professor Robert Bacalja, PhD, member
3. Professor Lovorka Čoralić, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Mirisa Katić**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Uloga žena u kulturnom životu Zadra u 19. i u prva dva desetljeća 20. stoljeća** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 12. lipnja 2019.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. Svrha, ciljevi i istraživačka pitanja.....	2
1.2. Metodologija, vremenski okvir i struktura rada	4
2. POLITIČKE, DRUŠTVENE I KULTURNE PRILIKE U ZADRU U 19. I PRVIM DESETLJEĆIMA 20. STOLJEĆA	7
2.1. Povijest Dalmacije kao polazište za istraživanje života žena u prošlosti.....	7
2.1.1. Stvaranje novih društvenih okvira.....	9
2.1.2. Društvene i kulturne promjene.....	11
2.1.2.1. Mali obrti, tiskare i knjižare	13
2.1.2.2. Tisak u službi politike i kulture.....	14
2.1.3. Promjene u školstvu	16
2.1.3.1. Školsko zakonodavstvo i odgojno-obrazovna politika.....	18
2.1.4. Zadarska kulturna scena	20
3. TEORIJSKA UTEMELJENOST POLOŽAJA ŽENA	22
3.1. Glavne teorije koje definiraju odnose spolova	24
3.1.1. Klasične filozofske teorije.....	24
3.1.2. Moderne i feminističke teorije	25
3.1.3. Utjecaj filozofskih teorija na druge discipline	31
3.1.3.1. Historiografija i povijesni izvori o ženama	32
3.1.4. Društveni okviri i ženske prilagodbe	35
3.1.4.1. Ženski otpor i emancipacijske strategije	37
4. ŽENE U KULTURI OD POČETKA 19. STOLJEĆA DO 1880-IH GODINA.....	39
4.1. Žene i kultura do uspostave Druge austrijske uprave 1814. godine.....	39
4.1.1. Vrijeme francuske uprave	40
4.1.1.1. O ženama u listu <i>Kraglski Dalmatin - Il Regio Dalmata</i> (1806.-1810.).....	42
4.1.1.2. Generalni providur Vincenzo Dandolo o ženama	46
4.2. Građanski život i javni prostor od 1814. do 1880. godine	48
4.2.1. Plemićko kazalište kao središte kulturnog života grada.....	49
4.2.2. Žene između kućanskih poslova i muških profesionalnih zanimanja	51
4.2.3. Ženska kreativnost - od podcjenjivanja do zaborava	56

4.2.4. Ženski humanitarni rad.....	58
4.3. Zadarski tisak o ženama do 1880. godine.....	61
4.3.1. O ženama u tisku na talijanskom jeziku.....	62
4.3.1.1. Novine <i>Gazzetta di Zara</i> (1832.-1849.)	63
4.3.1.1.1. O ženama u prigodnim tekstovima	66
4.3.1.1.2. O ženama u hrvatskim usmenim pjesmama prevedenim na talijanski jezik.....	67
4.3.1.2. Junakinje Marka Kažotića	68
4.3.1.3. <i>Il Morlacco: lunario dalmatino</i> (1846.-1850)	70
4.3.1.4. O ženama u listu <i>La Mosca</i> (1877.)	72
4.3.1.5. Novine <i>Il Dalmata</i> (1866.-1916.).....	73
4.3.1.5.1. Rasprave o ljubavi, braku i slobodi.....	75
4.3.1.5.2. Problemi u komunikaciji zbog različitog odgoja	79
4.3.2. O ženama u tisku na hrvatskom jeziku	81
4.3.2.1. <i>Zora dalmatinska</i> (1844.-1849.)	83
4.3.2.1.1. Šime Starčević o ženama	84
4.3.2.1.2. O ćudorednosti i utemeljenosti hijerarhije u odnosu spolova	87
4.3.2.1.3. Žene u mreži obiteljskih i drugih veza	91
4.3.2.1.4. Svakodnevni život seoskih žena.....	93
4.3.2.1.5. Vjenčanja i ženidbeni običaji	94
4.3.2.1.6. Brak kao „zavezaj dva kipa od različite versti“	96
4.3.2.2. Svećenici kao prosvjetitelji žena	99
4.3.2.3. <i>Narodni koledar</i> (1863.-1900.) o ženama	102
4.3.2.4. Usmena književnost i kazivačice	104
4.4. Utjecaj sustava obrazovanja na oblikovanje ženskog identiteta do 1880. godine.....	107
4.4.1. Obrazovanje ženske djece u Dalmaciji	108
4.4.1.1. Primaljska škola	110
4.4.2. Stavovi pedagoga i školskih nadzornika	111
4.4.2.1. Miho Zglav o drugačijoj ulozi žena	115
4.4.3. Utjecaj strane pedagoške literature.....	117
4.4.4. Učiteljice u školskom sustavu	119
4.5. Prve autorice u zadarskom tisku.....	124
4.5.1. Književnica Ana Vidović (1800.-1879.).....	125
4.5.1.1. Ana Vidović i <i>Zora dalmatinska</i>	131

4.5.1.1.1. Ana Vidović i Stana Gledović	132
4.5.1.2. Autobiografsko u djelima Ane Vidović	133
4.5.2. Autorice u časopisu <i>Zora dalmatinska</i>	134
4.5.2.1. Ana Vrdoljak (1833.-1866.)	135
4.5.2.2. Učiteljica Milica Herites	138
4.5.3. Druge autorice u Zadru	139
4.5.3.1. Carolina Degiovanni Luxardo (1828.-1881.)	139
4.5.3.2. Ida von Düringsfeld o Zadru	140
4.5.3.3. Prevoditeljice i sakupljačice narodnog blaga	143
5. ULOGA ŽENA U KULTURI ZADRA OD 1880-IH GODINA 19. STOLJEĆA DO 1920. GODINE	147
5.1. Utjecaj društvenih i političkih promjena na ulogu žena	147
5.1.1. Žene u svakodnevnom životu grada	149
5.1.2. Feminizam kao obrana i/ili <i>pretjerana sloboda</i> žena	152
5.1.2.1. Luigi Fichert o ženama i feminizmu	153
5.1.3. Muški i ženski poslovi	155
5.1.3.1. Umjetnička kreativnost u ženskim ručnim radovima	156
5.1.4. Uloga crkve u aktivnostima žena	158
5.1.4.1. Nabožna literatura za žene i djecu	160
5.1.4.1.1. Časopisi za djecu, djevojke i učiteljice	164
5.2. Položaj i uloga učiteljica	170
5.2.1. Učiteljice u školi i društvu	173
5.2.1.1. Uloga učiteljica u očuvanju ženske kulturne baštine	177
5.2.1.2. Učiteljice u stručnim raspravama	179
5.2.2. Učiteljice i politika	183
5.2.3. Učiteljica i novinarka Erminija Feranda	185
5.2.3.1. Erminija Feranda o ženama i „zdravim načelima o feminizmu“	190
5.2.3.2. Umirovljena učiteljica u Dalmatinskoj zagori	196
5.2.4. <i>Zora: list hrvatskih katoličkih učiteljica i djevojaka</i> (1917.-1918.)	200
5.3. Književnost i publicistika kao ženske emancipacijske niše	209
5.3.1. Prilozi na hrvatskom jeziku	210
5.3.1.1. Pjesnički prilozi	212
5.3.1.2. Prozni prilozi	216

5.3.1.2.1. Hrvatska moderna i autorice u Zadru	218
5.3.1.3. Publicistički prilozi autorica na hrvatskom jeziku	225
5.3.2. Prilozi na talijanskom jeziku	227
5.3.2.1. Književnica Vinka Beatrice Šperac.....	229
5.3.3. Prijevodi na hrvatski jezik.....	231
5.3.3.1. Prijevodi njemačkih priloga grofice Therese Thun-Hohenstein	234
5.3.4. Javnost i književna kritika o autoricama i njihovim djelima	240
5.3.4.1. Javnost i kritika o hrvatskim autoricama.....	245
5.4. Žene u umjetnosti	252
5.4.1. Zaboravljene zadarske umjetnice	253
5.4.1.1. Slikarica Antonietta Bogdanović (1857.-1941.).....	256
5.4.1.2. Slikarica i književnica Itala Bogdanović (1874.-1945.).....	258
5.4.1.3. Svestrana Silvia Borelli Benja (1863.-1956.).....	261
5.4.1.4. Zoe Borelli Vranski Alačević (1888. - 1980.).....	263
5.4.1.5. Zadarski tisak o slikaricama i izgubljenim „velikim talentima“	265
5.4.2. Kazalište i glazba kao ženske emancipacijske niše.....	271
5.5. Nove okolnosti i aktivnosti žena u ratu	278
5.5.2. Humanitarni rad ženskih udruga u Zadru.....	282
5.5.3. Žene i politika u ratu	288
6. ZAKLJUČAK.....	292
7. IZVORI I LITERATURA	299
7.1. Arhivski izvori.....	299
7.2. Periodika (novine i časopisi)	303
7.3. Knjige, monografije, zbornici.....	304
7.4. Članci i studije.....	315
7.5. Mrežni izvori	325
8. SAŽETAK	326
8.1. Summary.....	328
8.2. Sommario.....	330
9. PRILOZI.....	332
10. ŽIVOTOPIS.....	351

1. UVOD

Položaj i uloga žena u prošlosti danas je predmet širokoga interdisciplinarnog interesa, od proučavanja kulturalno, institucionalno i zakonski utvrđene patrijarhalne slike svijeta do feminističkih teorija i teza kojima se dokazuje utemeljenost patrijarhalnih struktura u društvu, zasnovanih na osobinama ženske prirode kao suprotstavljene muškoj i shvaćanja univerzalnoga ženskog načela kao inferiornog. Određenjem kulture kao cjelokupnoga društvenog naslijeđa, naučenih obrazaca mišljenja, osjećanja, djelovanja i izraza tih obrazaca u materijalnim objektima, određuje se status i stvaralaštvo pojedinaca.¹ Pitanje izučavanja povijesti žena unutar kulturne povijesti dio je sveopće težnje prema „disciplinarnoj konvergenciji“:

„(...) kulturna se povijest tako oduvijek teško mogla razgraničiti od političke i društvene povijesti, ali i od povijesti umjetnosti te povijesti književnosti, čak i kada se k tomu još nije moralo računati na - recimo - povijesnu sociologiju i povijesnu antropologiju.“²

Kultura ženama u prošlosti nije bila dostupna kroz obrazovanje pa su one pronalazile posebne stvaralačke niše koje su sve više predmet znanstvenih istraživanja. To su, u prvom redu, glazbena i likovna umjetnost, književnost i publicistika, a onda obrtnička djelatnost u proizvodnji i distribuciji knjige (nakladništvo, tiskarstvo) te humanitarni rad u doba društvenih kriza i ratova. Kako je obrazovanje preduvjet stvaralaštva koje podiže kulturnu razinu, a umjetnost najkreativnije osobno angažiranje, uvjetovano talentom, nameću se pitanja: koju stvaralačku razinu su mogle doseći žene u uvjetima nedostatnog školovanja i ograničenog sudjelovanja u društvenom životu te jesu li i na koji način probijale postavljene barijere? Važna su i pitanja o sustavu vrijednosti koji apriori pretpostavlja žensku inferiornost. S obzirom na promjene, koje su tijekom 19. stoljeća mijenjale osnove društvenih odnosa, staleška ograničenja i privilegije i isticale nove društvene vrijednosti, propituje se jesu li i na koji način utjecale na položaj žena na zadarskom području. Poticaj za ovo istraživanje je i činjenica da o tome nema objavljenih radova, iako su umjetnost i kultura pružale mogućnosti individualnog izražavanja i ženama, što je ostajalo zabilježeno u tadašnjem tisku. U istraživanje su uključena istraživačka pitanja iz više znanstvenih područja: povijesti, književnosti, umjetnosti, pedagogije, sociologije, psihologije, filozofije, etnologije i antropologije.

¹ KALE, Eduard. (1977), *Uvod u znanost o kulturi*. Zagreb: Školska knjiga, 38.

² HAMERŠAK, Filip. (2015), *Nacrt za pristup kulturnoj povijesti Prvoga svjetskog rata iz hrvatske perspektive. Dani hvarškoga kazališta: Prvi svjetski rat u kulturnom pamćenju*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Split: Književni krug, 6.

1.1. Svrha, ciljevi i istraživačka pitanja

Tema ovoga rada je uloga žena u kulturnom životu Zadra u 19. i prvim desetljećima 20. stoljeća, a njegova svrha je utvrditi koliko su kulturne aktivnosti žena, u navedenom razdoblju, utjecale na život grada te jesu li postojale one čija je uloga nadrasla stereotipe o ženi kao isključivoj kućanici, pomoćnici i ženskoj univerzalnoj drugosti u odnosu na muškarce. Ta spoznaja bi omogućila donošenje zaključaka koji upućuju na promjene nužne u pristupu ulozi žena u korpusu hrvatske povijesti. Istraživanje je provedeno s ciljem interpretacije ostvarene djelatnosti u kulturnopovijesnom kontekstu smještenom u istraživačka polazišta koja se mogu opravdati i nametnuti kao ključna mjesta za izvođenje relevantnih zaključaka.

Cilj rada je istražiti ulogu žena i njihove pretpostavljene mogućnosti u okvirima zadarske svakodnevice na temelju izvora, arhivskih spisa, knjiga i periodike te na temelju polazišta o stvaranju nove slike o ulozi žena. Korištenjem interdisciplinarnog aparata, feminističkih i postkolonijalnih studija i analiza izvorne arhivske i tiskane građe polazi se od istraživačke pretpostavke da žene u prošlosti nisu imale isključivo pasivnu ulogu u stvaranju kulturnog i duhovnog ozračja u svojoj sredini, nego da su, koristeći neke emancipacijske niše, utjecale na društvene procese. Istraživanje je usmjereno prema ženama općenito, ali i prema malobrojnoj skupini kreativnih koje su na zadarskom području istupile iz tradicionalnih okvira ženskih poslova, što se može uočiti u kulturi jer sačuvani izvori u spisima, periodici, objavljenim radovima i drugim zapisima, iznova interpretirani, dokazuju tezu o znatnoj, ali zanemarenoj djelatnosti žena. Istraživačka pitanja i hipoteze temelje se na pretpostavci da je veći dio ženskih radova, ako nije uništen, zapravo marginaliziran i obezvrijeđen pa su potrebni novo čitanje i analiza, a prije svega sustavno prikupljanje.

Stoga je bilo potrebno utvrditi povijesne, društvene i kulturne odrednice koje su uvjetovale položaj žena, počevši od zakonske regulative koja je određivala njihov inferiorni status. Nakon pada Mletačke Republike i Napoleonskih ratova konstituirana je nova politička uprava, a građanski zakoni dodatno su diskriminirali sve žene, osporavajući im pravo na osobnu imovinu i donošenje samostalnih odluka. Isto tako, bilo je potrebno evidentirati njihove aktivnosti na području kulture, definirati utjecaj prvih zadarskih periodika, namijenjenih široj čitalačkoj publici, pa i ženama koje se spominju u izvješćima, opisima lokalnih zbivanja, a kasnije u komentarima i javnim raspravama o općem *pitanju žena*. Od sredine 19. stoljeća žene se pojavljuju kao autorice književnih tekstova, da bi pred kraj stoljeća sve češće postajale sljedbenice nacionalnih i političkih pokreta. U zadarskoj

publicistici se o ženskim i feminističkim pokretima za emancipaciju žena pisalo u negativnom kontekstu, a krajem 19. stoljeća javljaju se i drugačiji glasovi. Predstavnici institucija vlasti protive se idejama o oslobađanju žena, a sljedbenici i sljedbenice katoličkoga feminističkog pokreta ne prihvaćaju moderne ideje o građanskim pravima žena, nego zastupaju klasična načela patrijarhata. U istraživanju se tragalo za društvenim kategorijama i utjecajima koji su poticali aktivnosti žena. Npr.: zakoni su im u nekim odredbama dozvoljavali vlasništvo nad imovinom i upravljanje poduzećima (udovice i kćeri), a poticaj obitelji bio je presudan u obrazovanju žena, njihovim poslovnim, kulturnim, umjetničkim i drugim aktivnostima. Nastojalo se pronaći kompetentne izvore, renomirane kritičare i suvremenike koji su mogli utjecati na njihovu ulogu u kulturi, uočiti shvaćanje ženskog identiteta i s njime povezanog samopouzdanja u uvjetima sveprisutnog uvjerenja o ženskoj nižoj prirodi te prepoznati mogućnosti koje su mogle kreativno iskoristiti.

1.2. Metodologija, vremenski okvir i struktura rada

Metodologija se temelji na kulturološkoj interpretaciji. Uz individualni aspekt proučava se i društveni kontekst, položaj žena i njihova djelatnost zbog važnosti kategorije društvene pripadnosti (staleža), društvene i političke sredine „koja se (često) reflektirala u stvaralaštvu, upotpunjena vjerom i crkvenim utjecajem.“³ Metodološko polazište oslanja se i na zaključke Dubravke Oraić Tolić da se historiografska paradigma vrednovanja djela zapostavljenih i marginaliziranih u „povijesnom realitetu“ pojavljuje danas u doba manipulacija i relativnosti istine kao nova potreba (i veza s pozitivizmom) za istraživanjem i poštovanjem činjenica. To je vidljivo iz zahtjeva kulturalnih studija koji

„(...) izvode književnu činjenicu iz povlaštenog elitizma i smještaju je u široki kulturni kontekst, sada s političkim i etičkim pitanjima što ih otvaraju nagli razvoj znanosti, elektroničkih medija i ultrakapitalizma. Činjenice se poštuju u njihovoj faktografiji, kao i u starom pozitivizmu, ali se ne smatraju ontološkim entitetima, nego kulturnim konstruktima. Iza činjenica ne stoji skrivena bit, koju treba dešifrirati, nego želje, ideologije i moć, koje treba dekonstruirati. (...) Jedan od svijetlih trenutaka u novoj povijesti nakon povijesti bio je postmoderni pozitivizam - briga oko činjenica izmanipuliranih u moćnim političkim i medijskim fikcijama.“⁴

Korištene znanstvene metode su historijska, komparativna, analiza, sinteza i interpretacija, a multikulturalna metodološka interpretacija primjenjuje se zbog multilingvalnosti dalmatinskog prostora. Književna i umjetnička djela obrađuju se prema suvremenim teorijama, a induktivnom metodom izvode se teme koje se odnose na žene u izvorima i prate se kroz prizmu njihove uloge u kulturi. Analiza izvora izvodi se prema pitanjima: Što se pisalo o ženama? Koji stavovi o ženama su se izražavali? Koji stavovi o ženama u kulturi su prevladavali? Analiza radova žena izvodi se prema pitanjima: O kojim temama su pisale žene? Koje su stavove izražavale? Koje stavove o ulozi žena su zastupale i kako su ih tumačile? Kvalitativni istraživački pristup primijenjen je zbog nedostatka relevantnih izvora (arhivskih, povijesnih) jer je cilj odgovoriti na pitanje o ulozi i važnosti djelovanja žena na zadarskom području u određenom razdoblju u prošlosti, koje nije previše daleko i o kojemu postoji veliki broj pisanih izvora, ali malo toga o ženama. Izvori su podijeljeni u dvije skupine: na one o temi i *pitanju* žena i radove samih žena. Analizira se način na koji su žene prikazane i uspoređuje se s današnjim. Antropološkom analizom sadržaja istražuju se smislene pravilnosti i podudarnosti, uočavaju ilustrativni primjeri, znakovita odstupanja od uobičajenog, zajedničke teme, predodžbe, promjene s obzirom na vrijeme nastanka izvora, recipijente i sl. Izvori za analizu su i poruke anonimnih čitateljica, upute i savjeti u novinama,

³ ALEKSANDROV-POGAČNIK, Nina. (1987), *U sjeni mrtve paradigme: (Branko Vodnik kao književni povjesničar)*. Osijek: „Revija“; Radničko sveučilište „Božidar Maslarić“, 102.

⁴ Usp. ORAIĆ TOLIĆ, Dubravka. (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna: rođenje virtualne kulture*. Zagreb: Naklada Ljevak, 25.

časopisima i brošurama, promidžbene poruke, slike, fotografije itd. Cilj analize je što točnije definiranje i interpretiranje izvora koji se analizira, odnosno sustava kategorija koji omogućuje svrstavanje sadržaja i izdvajanje onih koji mogu jasno opisati, usporediti, svrstati i definirati zaključke o ulozi žena u kulturi. Korišteni izvori su arhivski dokumenti, knjige i prilozi o ženama u tisku i autorski radovi žena. Zadarske novine i časopisi su važan izvor⁵ za istraživanje prošlosti žena,⁶ a uključeni su i prijevodi radova stranih autorica i drugih priloga o ženama jer oni govore o stavovima urednika i prevoditelja, kao i zanimanju čitatelja. Prvi periodici u Zadru su službeni vladini listovi u kojima se žene spominju samo u izvješćima ili prikazima događaja, ali već *Gazetta di Zara* (1832.-1849.) u podlistku donosi teme koje se odnose na žene i *žensko pitanje*. U doba hrvatskoga narodnog preporoda časopis *Zora dalmatinska* (1844.-1849.) objavljuje pjesme prvih autorica. Tada je tiskano i nekoliko njihovih monografskih publikacija. Kasnije se javljaju druge autorice s priložima u novinama i časopisima na hrvatskom jeziku. Posebno mjesto zauzimaju narodne pjesme objavljene u zadarskim periodicima na hrvatskom jeziku i u prijevodu na talijanski. Djela autorica iz Italije objavljuju se u Zadru krajem 19. stoljeća na talijanskom jeziku ili u hrvatskom prijevodu. Izvori i literatura o ženama dijele se u dvije skupine. U prvoj su knjige, prilozi u periodici i spisi o ženama općenito, ženskim temama, problemima i tzv. *ženskom pitanju*. U drugoj su knjige, prilozi i spisi o ženama pojedinačno, njihovoj djelatnosti u kulturi i publicistici te autorski radovi žena. Težište je na djelima onih autorica koje su mogle utjecati na promjene odnosa prema ženama i postavljale se kao primjeri uspješnosti u kulturi, jer su žene aktivno sudjelovale u kulturnim i društvenim zbivanjima, a u 20. stoljeću uključuju se i u političke aktivnosti, objavljujući u glasilima pojedinih stranaka i službenim izdanjima. Analizom tih izvora daju se odgovori na istraživačka pitanja: koje teme su zanimale žene, o čemu su pisale i raspravljale te na koji način su se prihvaćali njihovi istupi.

Vremenski okvir *dugoga* 19. stoljeća određen je promjenama koje su utjecale na položaj žena i podijeljen na dva vremenska odsjeka. Prvi počinje nakon pada Mletačke Republike, 1797. godine, kada dolazi do velikih promjena u svakodnevnom životu stanovnika Dalmacije. Prva austrijska uprava je predstavljala prijelazno razdoblje do početka Francuske uprave, koja

⁵ Iako novine spadaju među najvažnije izvore podataka o nekom vremenu ima povjesničara koji smatraju da nisu sasvim pouzdane u ocjeni društvenoga i kulturnog života nekog naroda. Usp. The Digitization of Newspaper Archives: Opportunities and Challenges for Historians', April 2010, in *Twentieth Century British History*, Vol. 21, No. 2, 2010, pp. 225-231. <https://academic.oup.com/tcbh/article-abstract/21/2/225/1703826/The-Digitization-of-Newspaper-Archives?redirected-From=fulltext> (pristup 26. svibnja 2017.).

⁶ Novine su važne zbog podataka o svakodnevnom životu, ali treba imati na umu njihovu političku orijentaciju i stavove urednika i suradnika koji mogu biti pristrani. GROSS, Mirjana. (1996), *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 386.

je sve podredila svojim osvajačkim planovima i ratovanju. Nakon konstituiranja Druge austrijske uprave, 1814. godine, u razdoblju romantizma, dolazi do prvih izlazaka žena na javnu scenu, a razdoblje realizma u hrvatskoj književnosti podudara se s povećanim aktivnostima žena i u zadarskoj publicistici. Javljaju se pripadnice plemićkog staleža, koje do 1880. godine nestaju s javne scene. Drugo razdoblje od 1880. do 1920. godine označava doba velikih društveno-političkih i nacionalnih previranja. Na zadarskoj kulturnoj sceni dolazi do smjene generacija, otvaraju se nove ženske i mješovite pučke škole, otvara se hrvatska ženska učiteljska škola u Dubrovniku i pokreće velika izdavačka i tiskarska produkcija u Zadru koja prati aktivnosti političkih stranaka. Modernistička strujanja u književnosti i umjetnosti na razmeđu 19. i 20. stoljeća zahvaćaju i Dalmaciju, a u Zadru se objavljuju brojna djela domaćih i prijevodi stranih autorica.

Rad je podijeljen na pet glavnih poglavlja koja obuhvaćaju dvije vremenske cjeline. U uvodnom poglavlju definira se predmet istraživanja, postavljaju znanstvene hipoteze, određuju svrha i ciljevi istraživanja i znanstvena metodologija. Slijedi pregled društveno-političkih i kulturnih prilika u Zadru i Kraljevini Dalmaciji u 19. stoljeću, s naglaskom na položaju žena te pregled znanstvenih spoznaja i teorija o ulozi žena u društvu. Izdvajaju se glavne teorije odnosa spolova, klasične filozofske i suvremene teorije, kao i njihov utjecaj na druge discipline. Propituje se odnos kulture i moći prema spolu, okviri društvenih aktivnosti, ženske prilagodbe i emancipacijske strategije. U četvrtom poglavlju analizira se položaj žena i njihova uloga u kulturi od početka do osamdesetih godina 19. stoljeća i pisanje zadarskog tiska o ženama. Propituje se utjecaj sustava obrazovanja na oblikovanje ženskog identiteta i analiziraju djela prvih zadarskih autorica. U petom poglavlju analizira se kulturni život i tiskana produkcija u Zadru od osamdesetih godina 19. stoljeća do 1920. godine, utjecaj novih strujanja na ulogu žena s naglaskom na djelovanju autorica čija se djela analiziraju i interpretiraju. U zaključku se donosi sinteza rezultata istraživanja i novi model prihvaćanja i definiranja stvaralačke uloge žena u kulturi Zadra. Donose se temeljni rezultati i odgovori na postavljene hipoteze s posebnim osvrtom na činjenicu da su mnogi problemi, vezani za odnos prema ulozi žena u kulturi u prošlosti, aktualni i danas.

Napomena: tekstove na talijanskom jeziku prevela je autorica, a na njemačkome Ankica Strmota.

2. POLITIČKE, DRUŠTVENE I KULTURNE PRILIKE U ZADRU U 19. I PRVIM DESETLJEĆIMA 20. STOLJEĆA

2.1. Povijest Dalmacije kao polazište za istraživanje života žena u prošlosti

U starijim pregledima povijesti Dalmacije žene se rijetko spominju jer su samo iznimno sudjelovale u onim aspektima života koji su bili predmet povijesnih istraživanja. Nakon pada Mletačke Republike Dalmacija je pripojena Austriji, što u stvarnosti nije donijelo velike promjene. Od 1806. godine dolazi pod francusku vlast koja je nastojala primijeniti francuske propise, a Građanski zakonik, *Côde civile*⁷ postao je osnova zakona i u Dalmaciji. Nova vlast je osobitu pozornost poklanjala sudstvu, upravi, gospodarstvu i prosvjeti, ukinula neke privilegije plemstva i crkve, osnivala nove državne ustanove, pokrenula izdavanje službenih novina, osnovala građansko sveučilište i javnu čitaonicu, ali ipak je sve bilo podređeno potrebama vojske i ratovanja, jer su se u isto vrijeme vodile borbe na moru i u zaleđu i novačilo muškarce u vojne postrojbe. Tijekom ljeta 1807. godine u Zadar je ušlo 6000 francuskih vojnika s pratnjom u kojoj je bilo skitnica, žena, djece i rulje koja je uvijek slijedila vojsku.⁸ U gradu je vladao metež, a u jedinim novinama, listu *Kraglski Dalmatin-II Regio Dalmata* (1806.-1810.) izmjenjivale su se vijesti s bojišta i europskih dvorova. Taj rat je na zadarskom području trajao do prosinca 1813. godine i završio ulaskom austrijske vojske u grad.

Druga austrijska uprava je odredila poseban položaj Dalmacije, pod izravnom upravom Beča. Zadar je ostao središte i glavni grad pokrajine podijeljene na četiri okružja, kotare i općine, a talijanski jezik se uvodi u sve državne ustanove i škole. Početkom dvadesetih godina 19. stoljeća Meternichova vlada je uvela državnu kontrolu svih segmenata javnoga, ali i privatnog života, što je umrtvilo društveni život grada.⁹ S druge strane, revolucionarna gibanja u Europi pokretala su narode koji su bili u sastavu drugih država ili teritorijalnih jedinica i to na osnovi zajedničkog jezika i kulture, a nove ideje dolazile su u Dalmaciju preko Zadra kao prometnoga i administrativnog središta. U tim okolnostima veliku ulogu su imale prve službene novine austrijske uprave u Zadru, *Gazzetta di Zara* (1832.-1850.).¹⁰ U međuvremenu se pojavila *Zora dalmatinska* (1844.-1849.) na hrvatskom jeziku i ubrzo od književnoga i

⁷ MAŠTROVIĆ, Vjekoslav. (1959), *Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX. stoljeću*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Institut u Zadru, 7.

⁸ BENVENUTI, Angelo. (1953), *Storia di Zara dal 1409 al 1918*. sv. 2, Milano: Bocca, 50.

⁹ PEDERIN, Ivan. (2008), *Austrijska cenzura i nadzor nad tiskom u Dalmaciji*. Zadar: Matica hrvatska, 7.

¹⁰ Usp. TOMAS, Valter. (1999), *"Gazzetta di Zara" u preporodnom ozračju: prijevodi hrvatske poezije i ostali književni prinosi*, Split: Književni krug.

poučnog postala nacionalno i preporodno angažirani časopis.¹¹ *Ljubitelj prosvještenja* ili *Srbsko-dalmatinski magazin*, koji je od 1838. godine izlazio u Zadru, imao je veliki utjecaj na stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti u Dalmaciji i bio je djelomično tiskan na ćirilici.¹² Nakon revolucionarne 1848. godine slijedio je oktobrirani ustav, koji je zamijenjen otvorenim apsolutizmom od 1851. godine. Sve društvene i kulturne aktivnosti su smanjene, a sredinom 1849. godine prestaje izlaziti *Zora dalmatinska*. Posjet bana Jelačića Zadru, 1851. godine potvrdio je nastavak bečke politike, kojoj nije odgovaralo ujedinjenje hrvatskih zemalja.¹³ U Zadru se 1849. i 1855. godine pojavila kolera, što je dodatno ugrožavalo ionako težak život stanovnika grada i okolice. Od 1860. godine počeli su austrijski vojni i politički porazi povezani s pokretom za ujedinjenje Italije i oblikovanjem novih međunarodnih političkih odnosa pa je car morao dopustiti veće političke slobode.¹⁴ Oživjela je ideja o ujedinjenju hrvatskih zemalja, a u Dalmaciji nastupa razdoblje hrvatskoga narodnog preporoda, povezano s osnivanjem Dalmatinskog sabora. Ideji ujedinjenja, koju je zastupala Narodna stranka, suprotstavljala se autonomistička pa su sukobi tih dviju političkih smjerova obilježili preostalo vrijeme austrijske uprave, a manifestirali su se na društvenome i kulturnom polju.¹⁵ Te dvije političke opcije natjecale su se u borbi za prevlast koristeći sve mogućnosti kao što su javni nastupi, tisak, razne udruge i slično. Narodnjaci su 1863. godine otvorili svoju *Narodnu čitaonicu* u kojoj je već „u samom početku bilo 196 članova“.¹⁶ Osnovana je i *Matica dalmatinska* sa zadatkom da izdaje knjige na hrvatskom jeziku, a njezino glasilo bio je *Narodni koledar* (1863.-1900.). Novine su bile u službi političkih stranaka, kao npr. autonomistički *La voce dalmatica* (1860.-1862.) i *Il Dalmata* (1866.-1916.), a narodnjački *Narodni list* (1862.-1920.) i *Narodni koledar*. Najoštrija je bila polemika oko etničkoga i jezičnog identiteta žitelja Dalmacije. Novine *Il Dalmata* zastupale su ideju o zajedničkome dalmatinsko-slavenskom otporu Austriji, a pristalice autonomističkih ideja i protivnici austrijske politike često su se priklanjali iredentizmu.

¹¹ Usp. BATOVIĆ, Šime (ur.). (1995), *Zora dalmatinska (1844-1849)*: 150. obljetnica izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske. Zadar: Matica hrvatska; IVANIŠIN, Nikola (ur.). (1987.), *Dalmacija u Narodnom preporodu 1835.-1848.*: prilozi sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30 obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru. Zadar: Narodni list; RAVLIĆ, Jakša (ur.). (1969), *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri: zbornik* Zagreb: Matica hrvatska.

¹² PRPA JOVANOVIĆ, Branka. (1988), *Srbsko-dalmatinski magazin: 1836-1848*. Split: Književni krug.

¹³ GRABOVAC, Julije. (1964), Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti. *Zadar: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 219.

¹⁴ NOVAK, Grga. (2004), *Prošlost Dalmacije*, knj. 2. Split: Marjan tisak, 118.

¹⁵ VRANDEČIĆ, Josip. (2002), *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom i svijet.

¹⁶ GRABOVAC, Julije. (1964), Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti. *Zadar: zbornik*, 226.

Nakon pobjede narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor 1870. godine otvorene su nove mogućnosti za njihovo djelovanje, u čemu su prednjačili svećenici, koji su u svojim političkim programima na prvome mjestu isticali načela služenja interesima naroda, pučke prosvjete, odgoja i ćudoređa. Sedamdesetih godina u Dalmaciji se pojavljuju pravaške ideje za hrvatsku samostalnost i jedinstvo, a političke težnje za nacionalnom emancipacijom postaju sve snažnije. Otvara se hrvatsko pitanje u okviru Monarhije i nove kombinacije udruživanja s drugim južnoslavenskim zemljama. Dalmatinski ogranak Stranke prava postaje pokretač u borbi protiv austrijske politike, a jačanjem nadmoći hrvatskih stranaka povećava se njihov društveni i kulturni utjecaj.¹⁷ Nakon Riječke, odnosno Zadarske rezolucije 1905. godine, dolazi do usklađivanja stavova hrvatskih stranaka u Dalmaciji i hrvatsko-srpske koalicije udružene oko sveslavenske i jugoslavenske ideje. Vrijeme velike ekonomske krize koje je zahvatilo i Dalmaciju, izazvalo je masovna iseljavanja u prekomorske zemlje i slabljenje gospodarske moći grada i pokrajine.¹⁸ Prvi svjetski rat nije izravno pogodio Zadar, ali je utjecao na život stanovnika jer je veliki broj muškaraca bio mobiliziran. Ratne potrebe su bile tolike da stanovništvu nije ostajalo dovoljno hrane ni za preživljavanje, zavlada je glad,¹⁹ a posljednje godine rata i španjolska gripa od koje je umro veliki broj ljudi. U mnogim poslovima nedostajalo je radne snage, što je ženama otvorilo pristup onima koji su im prije bili nedostupni, a bile su uključene u humanitarne aktivnosti, liječenje, zbrinjavanje gladne djece i siročadi u čemu su prednjačile supruge političkih dužnosnika i učiteljice. Nakon završetka rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije, Rapalskim ugovorom od 12. studenoga 1920.²⁰ Zadar je, s nekoliko najbližih sela (Arbanasi, Crno, Bokanjac i Ploča), pripojen Italiji.

2.1.1. Stvaranje novih društvenih okvira

Revolucija i zbivanja krajem 18. stoljeća u Francuskoj potakla su pokrete za emancipaciju žena, koji su na početku bili povezani s revolucijom, jer su revolucionari, u nastojanju da okupe što više sljedbenika, pozivali i njih. Nakon uspostave nove vlasti donosili su se zakoni utemeljeni na istim patrijarhalnim načelima prema kojima su revolucionarke koje se nisu htjele vratiti u okvire obitelji, nego su mislile da imaju pravo na javnu riječ, bile oštro kažnjene.²¹ Vijesti o tim događajima dolazile su do Dalmacije i Zadra pročišćene i

¹⁷ PERIČIĆ, Šime. (2011), *Povijest Zadra u XIX. stoljeću*. BATOVIĆ, Šime (ur.).(2011), *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 206.

¹⁸ PERIČIĆ, Šime. (1998), *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*. Zadar: Matica hrvatska, 158.

¹⁹ Usp. BRALIĆ, Ante. (1998), *Kako preživjeti u Zadru*. *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru*, 37, 24, 159.

²⁰ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=51831>.

²¹ PERROT, Michelle. (2009), *Moja povijest žena*. Zagreb: Ibis grafika, 171.

preobličene pa nema ni izravnih svjedočanstava o tome što su mislile i govorile žene. Kako izvori o njima šute, pretpostavlja se da nisu otvoreno i javno podržavale bilo kakve ženske emancipacijske pokušaje. Kulturni život grada odvijao se oko kazališta i kasina, a u Zadru je (kao i u drugim većim gradovima) do kraja 18. stoljeća djelovalo nekoliko akademija u kojima su se okupljali učeni ljudi, raspravljali o politici, gospodarstvu, kulturi i umjetnosti,²² a među njima je bilo i učenih žena.²³

Kulturni život grada u drugoj polovini 18. stoljeća zaista se mogao uspoređivati s onim u talijanskim i drugim europskim gradovima, što je utjecalo na stavove jedinog Zadrana koji je u to vrijeme javno iskazivao drugačije mišljenje o ženama. On je u djetinjstvu bio *mali genije*, a kasnije profesor, znanstvenik i književnik, biskup Ivan Dominik Stratiko (1732.-1799.). Veći dio mladosti proveo je u talijanskim gradovima Rimu, Sieni, Pisi i Firenzi, gdje se školovao i živio intenzivnim društvenim životom prosvijećenog intelektualca. Bio je rado viđen u društvu uglednih i obrazovanih ljudi i član više tamošnjih akademija. Jednom prigodom je u Sieni održao predavanje „O ženskoj nesavršenosti“ u kojemu je nastojao dokazati umnu i tjelesnu superiornost muškaraca, čime je izazvao veliko negodovanje u umjetničkim krugovima u kojima je bilo i učenih žena. Nakon toga je održao novo predavanje „O razumskoj savršenosti žena“, kritizirajući uvjerenja nekih suvremenika da su žene stvorene samo za ukras i zabavu. Tvrdio da je to netočno i uvredljivo za žene, ali i štetno za muškarce, koji su skloni tradicionalnim pogreškama u pitanju žena. Zaključio je da duh ne poznaje razlike spola i da su žene „u tjelesnom pogledu jednako savršene kao i muškarci, a umno, u određenim okolnostima, čak i savršenije.“²⁴ Objašnjavao je odnos osjećaja i razuma, žensku osjetljivost i „mušku lažnu nadmoć“, kojom se različite uloge namjenjuju muškoj i ženskoj djeci, pa se dječacima neprestano ponavlja da moraju učiti i ići u školu kako bi bili moćniji, dok se žensku djecu tjera da ostaju kod kuće, što ih priječi u razvijanju prirodnih umnih sposobnosti. Napisao je da su muškarci isključivo ženama prepustili odgoj djece i prljave kućne poslove, tako da one ostaju neuke i nesposobne vjerujući da su glupe, a takvi „ropski poslovi“ bi i kod muškaraca urodili jednako pogubnim posljedicama. Predlagao je da se, radi izbjegavanja nesporazuma, ti odnosi reguliraju zakonom jer bi bilo „prirodnije i razumnije da tjelesno snažniji muškarci obavljaju niže i teže poslove, a žene one delikatnije.“²⁵ Kako je često boravio u društvu poznatih umjetnica i pjesnikinja kojima se

²² ŠVELEC, Franjo. (1987), *Akademije, Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*. Zadar: Narodni list, Filozofski fakultet, 567-569.

²³ SABALICH, Giuseppe. (1902), *Le accademie zaratine, Rivista dalmatica*, 3, fasc. 1, 42.

²⁴ KRASIĆ, Stjepan. (1991), *Ivan Dominik Stratiko (1732-1799)*. Split: Književni krug, 165-166.

²⁵ KRASIĆ, Stjepan. (1991), *Ivan Dominik Stratiko (1732 - 1799): život i djelo*, 167.

divio, hvalio je njihov talent jer su „napisale izvrsna djela, iako nisu mogle pohađati sveučilišta.“²⁶ Mišljenje toga, tada još mladog intelektualca u skladu je s idejama iluminizma u Italiji, ali treba se zapitati je li on, kao izdanak *galantnog stoljeća*, svestrano obrazovan, duhovit, zabavan, popularan i nadaren pjesnik,²⁷ stvarno mislio kao što je napisao ili je samo laskao lijepim ženama, kojima je bio okružen. Njegovo ponašanje je bilo u skladu s njegovim društvenim položajem i donosilo mu je ugled u društvu, a on je bio dovoljno spretan da ne ugrozi svećeničku karijeru, koju je nastavio u Dalmaciji, gdje je ubrzo postavljen za biskupa. Ipak, u Zadru nema tragova takvih stavova, što ne znači da ih nije bilo. Nakon njega, dugo se nije na takav način javno tumačilo *žensko pitanje*, osobito ne u Dalmaciji, a o tom dijelu njegova rada nije se pisalo sve do pred kraj 20. stoljeća.

2.1.2. Društvene i kulturne promjene

Druga austrijska uprava je, uvodeći *Opći građanski zakonik* 1816. nastavila s promjenama započetim krajem 18. stoljeća, koje su se djelomično podudarale s onima što su ih donosili Francuzi. Novi Građanski zakonik je obuhvaćao nekoliko neujednačenih pravnih sustava, koji su regulirali i bračne odnose, na osnovi religije (kanonsko pravo), običajnog prava i staroga Građanskog zakonika,²⁸ a rezultat je bila potpuna ovisnost žena o muškarcima, kao i u ostalim dijelovima Europe. Propisi o postupanju u bračnim sporovima,²⁹ prilagođeni Općem građanskom zakoniku, bili su namijenjeni državnim službenicima za sve potencijalne okolnosti na koje su mogli naići u Dalmaciji. Objavljeni su na hrvatskome i talijanskom jeziku kako bi bili dostupni svima. Proglasi s odabranim člancima iz Kaznenog zakona koji su se čitali u crkvama odnose se na ubojstva, silovanja i otmice žena ili djece, izazivanje požara i krađe, što znači da su takvi prijestupi bili česti.³⁰ U proglasima koji se odnose na namjerne pobačaje ili napuštanje neželjene djece predviđaju se zatvorske kazne za majke, očeve i sve koji su u tome sudjelovali.³¹

Promjene su nastupile i u gradu, gdje je počela izgradnja i obnova, od infrastrukture, preseljenja groblja, uređenja gradskih perivoja i prometnica do rušenja dijela bedema.

²⁶ KRASIĆ, Stjepan. (1991), *Ivan Dominik Stratiko (1732 - 1799): život i djelo*, 168.

²⁷ Kretao se u krugovima toskanske i venecijanske aristokracije, a družio se i s Giacomom Casanovom. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*. Split: Književni krug, 271-281.

²⁸ DOBROVŠAK, Ljiljana. (2005), Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj. *Croatica Christiana Periodica*, 56, Zagreb, 79.

²⁹ HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina, 1819., kut. 32. br. 58. *Oznanjenje - Notificazione... Zadar na 27 misseça serpgna 1819*. Zadar: Marina Battara.

³⁰ Za zločin silovanja s teškim tjelesnim ozljedama ili smrću žene bila je predviđena smrtna kazna, kao i za namjerno izazivanje požara. HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina, 1828., kut. 37, br. 78. *Skup-Estratto*.

³¹ HR-DAZD 386: Zbirka tiskovina, 1828., kut. 37. br. 78a. *Izvod-Estratto*.

Izgradnja niza impozantnih zgrada na novoj obali promijenila je urbanu strukturu grada, koji poprima izgled metropole okrenute moru. Tada se moglo očekivati i više zanimanja za ulaganje u uređenje interijera, što bi osiguralo poslove brojnim obrtnicima i umjetnicima, ali to se nije dogodilo u većoj mjeri.³² Osiromašeno zadarsko plemstvo imalo je utjecaja u politici i gospodarstvu, bilo je i nositelj tradicionalnog odnosa prema kulturi, umjetnosti i identitetu grada; iz njegovih redova je dolazila nova generacija intelektualaca, školovanih na talijanskim i austrijskim sveučilištima, koji su preuzimali poslove u državnim službama i poduzetništvu. Oni su, s predstavnicima obogaćenoga građanskog sloja i brojnih doseljenika, investirali i sudjelovali u izgradnji novih zgrada sa stanovima i prostorima za iznajmljivanje državnoj administraciji, uslužnim djelatnostima, trgovini, ugostiteljstvu i industrijskoj proizvodnji, koja je krajem stoljeća dosegla vrhunac. Građanski sloj se više bavio industrijskim i obrtničkim poslovima, koji su se samo djelomično podudarali s kulturnim i umjetničkim aktivnostima.³³

U to vrijeme siromašna i zapuštena Dalmacija postala je zanimljiva strancima i turistima koji su je sve više posjećivali. Za njih su se izdavali vodiči na svim važnijim europskim jezicima. Novine su pisale da je Dalmacija postala privlačna destinacija³⁴ koju početkom 20. stoljeća posjećuju brojni putnici, a parobrodi voze duž obale od Trsta i Venecije do Dubrovnika i Kotora.³⁵ Knjižari i tiskari objavljivali su književna i druga djela i prijevode na hrvatskome i drugim jezicima, pokretali novine i časopise u suradnji s inteligencijom i političkim strankama, a sve je neprestano nadzirala državna kontrola, cenzurirajući nepoćudne utjecaje francuskih i talijanskih revolucionarnih ideja, ali i novih pokreta u kulturi i umjetnosti, koji su dolazili iz zapadne Europe.³⁶ Javni istupi u 19. stoljeću povezani su s ulogom tiska i cenzure, koja je utjecala na slobodu izražavanja. Javnost je bila komunikacijski prostor politički aktivnih pojedinaca (muškaraca) koji su za svoje djelovanje u velikoj mjeri koristili tisak. Tako je i *Kragliski Dalmatin* bio, u prvom redu, političko glasilo, koje je u Dalmaciju donijelo elemente zapadnoeuropske tiskarske tradicije, ali i liberalne ideje Francuske revolucije.³⁷ Zbog toga je sumnjičavoj i opreznoj austrijskoj vlasti trebalo skoro dvadeset godina da nakon pada Napoleona dopusti pokretanje novoga javnoga glasila u Zadru, novina *Gazetta di Zara*, 1832. godine. Početkom dvadesetih godina 19. stoljeća

³² Usp. TRAVIRKA, Antun. (2011), Likovna kultura u Zadru, *Zadar za austrijske uprave*, 399-788.

³³ STAGLIČIĆ, Marija. (2011), Urbanistički razvoj grada i likovne umjetnosti u Zadru (1800.-1914.), *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 310.

³⁴ „La Dalmazia di moda“, *Il Dalmata*, 26 (26. rujna 1891), 77, 3.

³⁵ Usp. DESPOT, Mirjana. (1964), Strani putnici u Zadru u XIX stoljeću. *Zadar: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 731-736.

³⁶ Usp. PEDERIN, Ivan. (2008), *Austrijska cenzura i nadzor nad tiskom u Dalmaciji*, 45 i 63-70.

³⁷ Usp. PEDERIN, Ivan. (2015), *Napoleon i europske sile u borbi za Dalmaciju (1797.-1813.)*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske, 276.

uveđena je stroga cenzura i državna kontrola svih segmenata javnog života, a zbog utjecaja revolucionarnih gibanja u Europi, koji su u Dalmaciju dolazili preko Zadra, on je bio pod posebnom prismotrom.³⁸ Književno-poučni časopisi *Zora dalmatinska* (1844.-1849.) i *Ljubitelj prosvještenja* (*Srbsko-dalmatinski magazin*, 1837.-1873.), namijenjeni slavenskom stanovništvu Dalmacije, imali su veliki utjecaj i u njima se javljaju neke od prvih autorica. Novo razdoblje hrvatskoga nacionalnog preporoda, koje počinje šezdesetih godina, usko je povezano s javnim i kulturnim životom pokrajine. Osnivaju se čitaonice i Matica dalmatinska, koja izdaje *Narodni koledar* (1863.-1900.), pokreću se nova glasila političkih stranaka, autonomističke novine *La voce dalmatica* (1860.-1862.) i *Il Dalmata* (1866.-1916.) te narodnjački *Narodni list*. U njima su objavljivale i žene, a urednici i suradnici su pisali o ženama pozivajući ih da se pridruže jednoj ili drugoj strani. Tada su žene počele objavljivati razne priloge, od publicističkih i književnih do prijevoda iz stranog tiska.³⁹

2.1.2.1. Mali obrti, tiskare i knjižare

Malobrojna ženska profesionalna zanimanja bila su slična kućanskim poslovima i povezana s njihovim obiteljima, ali ženski javni poslovni angažman mogao se, još od srednjeg vijeka, proširivati i izvan tih *ženskih* poslova.⁴⁰ One su najčešće radile u kućama na poslovima čišćenja, spremanja hrane, njezi djece i nemoćnih, ali i u trgovini i odgoju ženske djece. Za njih nije bilo predviđeno više obrazovanje, a potrebna znanja stjecale su u obiteljskom okruženju i u privatnim školama koje su pohađale djevojčice iz imućnih obitelji. Žene su uz očeve učile obiteljski zanat i nasljeđivale tvrtke od njih ili preminulih supruga. Tako je bilo u ugostiteljskim, trgovačkim, knjižarskim, tiskarskim i drugim djelatnostima, ali i u industrijskoj proizvodnji u tvornicama kojih je u Zadru bio veliki broj u drugoj polovini 19. stoljeća. Početak tiskarske djelatnosti u Zadru vezan je za rad državnih organa i uprave još od mletačkih vremena. Nakon nekoliko manje uspješnih tiskarskih pokušaja mletačkih doseljenika,⁴¹ Zadrani Antonio Luigi Battara (1768.-1817.), koji je naslijedio očevu knjižaru i papirnicu, kupio je 1803. godine i tiskaru. Radio je za državne urede, tiskao i uređivao službene publikacije, nabavljao papir i uredski materijal i uvezivao knjige. Najviše problema

³⁸ Usp. PEDERIN, Ivan. (2008), *Austrijska cenzura i nadzor nad tiskom u Dalmaciji*, 10.

³⁹ Autorice najviše objavljuju u periodicima: *Narodni list* (1862.-1920.), *Hrvatska* (1884.-1898.), *Iskra* (1884.-1887., 1891.-1894.), *Scintille* (1886.-1890.), *Smotra dalmatinska* (1888.-1918.) *Lovor* (1897., 1905.), *La rivista dalmatica* (1899.-1920.), i *Svačić* (1904.-1910.).

⁴⁰ Usp. FABIJANEC, Sabine Florence. (1999), Profesionalna djelatnost zadarskih trgovaca u XIV. i XV. stoljeću. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda*, 17, 32; FABIJANEC, Sabine Florence. (2006), Žensko upravljanje nekretninama u drugoj polovici 14. stoljeća u Zadru. *Historijski zbornik*, 2, 33-51.

⁴¹ GALIĆ, Pavao, (1979), *Povijest zadarskih tiskara*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 9.

imao je na prijelomu stoljeća kada su se, tijekom samo jednog desetljeća (od 1797. do 1806. godine) u Dalmaciji izmijenile čak tri različite državne uprave (mletačka, austrijska i francuska). Uz to, bio je boležljiv, a imao je brojnu obitelj koju je morao uzdržavati pa je često morao moliti vlasti za isplate dugovanja.⁴² Već navedene prve službene novine *Kraglski Dalmatin-Il Regio Dalmata*,⁴³ dvojezični upravno-pravni tjednik na talijanskom jeziku s hrvatskim prijevodom, bio je prva takva periodična publikacija u regiji, a Battara je bio, ne samo tiskar i nakladnik, nego i pomoćnik urednika i prevoditelja.⁴⁴ Po dolasku Druge austrijske uprave, Battara je bezuspješno pokušavao pokrenuti još neke periodike i proširiti svoje poslove, ali nije uspio. Umro je u svibnju 1817. godine ostavivši za sobom nedovršene poslove i ženu s devetero djece. Tiskara je tijekom 14 godina njegova rada proizvela oko 200 naslova knjiga i sitnog tiska i 14 izdanja periodika, što nije malo, ako se uzmu u obzir okolnosti u kojima je radio.⁴⁵

Tiskaru je, nastavila voditi njegova udovica, a nakon dolaska konkurentske tiskare i knjižare Giovannija Demarchija iz Splita 1823. godine, uspjela je odoljeti i održati tvrtku sve dok joj dvojica sinova nisu odrasla. Na sličan način je i kći Giovannija Demarchija, Elena, odoljela konkurenciji svojih rođaka, vrlo spretnih i uspješnih knjižara i tiskara, braće Battara. Kasnije su se osnivale i druge tiskarsko-nakladničke tvrtke, koje su preprodajom prelazile iz jedne obitelji u drugu, boreći se za državne poslove i stranački tisak koji se prodavao u Dalmaciji i izvan nje. Sva ta, u europskim razmjerima mala poduzeća, bila su neko vrijeme povezana ugovorom s vladinim uredima ili su osnovana za potrebe političkih stranaka, pa su tiskala periodična glasila, knjige stručne ili praktične namjene, književna, prigodna i službena izdanja i prijevode, na hrvatskome, talijanskom ili njemačkom jeziku, u uvjetima stalnoga višejezičnog okruženja. Osamdesetih godina u Zadru je istodobno radilo čak šest tiskara⁴⁶ od kojih je jedna bila u rukama žene.

2.1.2.2. Tisak u službi politike i kulture

Gazzetta di Zara je sve do 1844. godine bila jedini zadarski list koji je, kao službeno glasilo imao informativnu ulogu, a u podlistku je donosio vijesti iz kulture, znanosti,

⁴² HR-DAZD-88: Namjesništvo za Dalmaciju. Spisi Registrature, 1816., XIII, br. 471, 1547, 2285, 4334-4336, 16266-16267.

⁴³ Izlaze od 12. srpnja 1806. do 1. travnja 1810. godine, a od br. 5. 1808. naslov je samo talijanski.

⁴⁴ HR DAZD-57: Generalno providurstvo Dalmacije, 1808. Tit. VI R 24, br. 5873 (940).

⁴⁵ KATIĆ, Mirisa. (2005), Marina Battara, prva zadarska tiskarica: 1770.-1859. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 48 (3-4), 159-184.

⁴⁶ Usp. GALIĆ, Pavao. (1979), *Povijest zadarskih tiskara*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 64.

umjetnosti i razne druge zanimljivosti na talijanskom jeziku.⁴⁷ Kako je Dalmacija stoljećima bila prostor više kulturnih i jezičnih dodira, među obrazovanim slojevima stanovništva dvojezičnost i višejezičnost je bila uobičajena.⁴⁸ Kada je Ante Kuzmanić, 1844. godine pokrenuo časopis *Zora dalmatinska* na hrvatskom jeziku, bio je to prvi književno-poučni list u južnoj Hrvatskoj sa širokim rasponom tema od informativno-poučnih članaka, rasprava, priloga iz jezika i književnosti do prijevoda.⁴⁹ Kasnije je Kuzmanić bio urednik službenog lista *Glasnik dalmatinski* (1849.-1866.) koji je izlazio na hrvatskome i talijanskom jeziku u kojemu su se, pored službenog dijela, objavljivale i lokalne vijesti, a u rubrici „Književna strana“ prilozi o književnosti, narodnim običajima i drugim popularnim temama. U isto vrijeme Jakov Ćudina uređuje talijanske novine sličnog izgleda i namjene, *Osservatore dalmato-Smotritelj dalmatinski* (1849.-1866.). Ćudina i Kuzmanić su u svojim novinama povremeno objavljivali priloge iz kulture i književnosti na hrvatskome, odnosno talijanskom jeziku. U to vrijeme u Zadru se pojavljuje čitav niz novina i časopisa na talijanskom jeziku koji su bili namijenjeni obrazovanijem dijelu čitateljstva. Profesori Ivan Franceschi i Ivan Brozović uređivali su časopis *La Dalmazia* (1845.-1847.) koji je imao „zadaću promidžbe gospodarskih, književnih i općenito kulturnih tema, a sve na korist dalmatinskog puka.“⁵⁰ Tiskara Demarchi-Rougier pokreće *La Dalmazia costituzionale* (1848.-1849.), *La stafetta* (1848.) i *L'artista dalmato* (1855.) koji su, osim priloga domaćih autora, donosili i članke iz talijanskog tiska, ali i osvrte na hrvatsku književnost i narodne pjesme, sugerirajući ideju o dalmatinskome kulturnom zajedništvu. Demarchi-Rougier početkom 1847. godine izdaje novogodišnji zbornik *Strenna dalmata* s radovima istaknutih dalmatinskih autora Nikole Tommasea, Piera Alessandra Paravije, Julija Solitra, Jakova Ćudine, Ivana Franceschija, Mate Ivčevića i drugih.⁵¹ Mjesečnik *L'artista dalmato*, namijenjen objavljivanju autorskih radova (1855.), ugasio se iste godine kao i časopis *Rivista dalmata*, što ga je Luigi Fichert 1859. godine osnovao s namjerom pokretanja kulturne i nacionalne suradnje.

Od 1862. godine novine *Il Nazionale*, s prilogom *Narodni list*, kao glasilo Narodne stranke, postaju sve utjecajnije, a kasnije i autonomistički *Il Dalmata* pa su se ta dva lista dinamično nadmetala na raznim poljima, što je stvaralo političku napetost koja je trajala dugi niz godina. Listić *Il Morlacco* (1846.-1850) donosi priloge o povijesti Dalmacije, hrvatskim

⁴⁷ Usp. TOMAS, Valter. (1999), „Gazzetta di Zara“ u preporodnom ozračju, Split, Književni krug.

⁴⁸ Usp. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*. Split, Književni krug.

⁴⁹ MAŠTROVIĆ, Tihomil. (1995), Kroatizam Ante Kuzmanića i *Zore dalmatinske*. *Zora dalmatinska (1844-1849)*: 150. obljetnica izlaženja Zore dalmatinske, Zadar: Matica hrvatska, 59-78.

⁵⁰ Usp. TOMAS, Valter. (2011), *Hrvatska književna baština u zadarskome tjedniku „La Dalmazia“: (1845.-1847.)*. Zadar: Sveučilište u Zadru, str. 10.

⁵¹ Usp. TOMAS, Valter. (2018), *Strenna Dalmata (1847.): prvi dalmatinski novogodišnji almanah*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

narodnim običajima i prijevode narodnih pjesama. Od 1877. godine izlazio je humoristički časopis *La mosca* sa šaljivim prilozima, koji asociraju na stvarne osobe i događaje u gradu.⁵² Kulturne utjecaje iz Italije na području znanosti, književnosti i umjetnosti donosili su *La palestra* (1878.-1879.), *Scintille* (1886.-1890.), *La Domenica* (1888.-1892.), *La Domenica zaratina* (1891.-1892.) i *Zara* (1892.) koji su objavljivali i prijevode, nastojeći čitateljstvu približiti suvremena zbivanja u Europi i svijetu. Drugi su, kao *Corriere dalmatino* (1893.) i *Corriere nazionale* (1895.-1900.), više prostora ostavljali politici i svakodnevnim zbivanjima. *La rivista dalmatica* (1899.-1943.)⁵³ bila je neovisna smotra o znanosti, književnosti i umjetnosti, koja je postavila visoke kriterije i privukla ugledne suradnike iz šire regije, a među njima i neke autorice. Matica dalmatinska, osnovana 1862. godine, pokreće *Narodni koledar* namijenjen ruralnom čitateljstvu. Pravaš don Ivo Prodan počeo je izdavati novine za vjerske, ekonomske i literarne teme na talijanskom i hrvatskom jeziku, *La Dalmazia cattolica-Katolička Dalmacija* (1870.-1898.), a od 1883. godine u svojoj tiskari pokreće druga pravaška glasila, među kojima i časopis *Hrvatska* (1884.-1898.). Časopisi *Iskra* (1884.1887.), *Vuk* (1885.) i *Lovor* (1897.), novine *Smotra dalmatinska* (1888.-1918.) i koledar *Svačić* (1904-1910) spadaju među najčitanija i najutjecajnija glasila u kulturi Dalmacije toga vremena. Razdoblje od početka osamdesetih godina do početka 20. stoljeća bilo je i najplodnije razdoblje dalmatinskog novinstva⁵⁴ kada je veliki broj časopisa i novina izlazio tijekom kraćega ili dužeg perioda. Najdugovječniji listovi su bili oni koji su imali podršku vlade ili jače političke stranke; imali su svoju publiku i potporu, a društvene teme, kultura i umjetnost dobivale su mjesto u podlistku, jednome od rijetkih izvora za proučavanje povijesti žena iz kojega se vidi da su se one u tom razdoblju sve više uključivale u društveni i kulturni život grada, što potvrđuju i pretplatničke liste za knjige i periodiku.⁵⁵

2.1.3. Promjene u školstvu

Obrazovanjem djece u školama su se oduvijek bavili svećenici, redovnici i redovnice u samostanima, a postojale su i državne škole u većim gradovima. Pod utjecajem talijanskih iluminističkih ideja i francuske revolucije u Dalmaciji su se otvarale nove državne i privatne

⁵² BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka; NIŽIĆ, Živko. (2014), *Giornali umoristico-satirici in italiano e veneto-zaratino a Zara nel' 800 e nel' 900*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 135.

⁵³ Usp. RABAC ČONDRIĆ, Glorija. (2011), *Književno-kulturna djelatnost na talijanskom jeziku u Zadru u 19. stoljeću*. Zadar za austrijske uprave. Zadar: Matica hrvatska, 1071-1072.

⁵⁴ KASANDRIĆ, Petar. (1899), *Il Giornalismo dalmato dal 1848 al 1860: appunti*. Zadar: Artale, 7.

⁵⁵ LAKUŠ, Jelena. (2012), *Pretplatničke liste kao izvor podataka za povijest knjige i čitanja: primjer pretplatničkih lista knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća*. *Libellarium* 3, 1, 29-42.

pučke škole, a niža muška gimnazija, koja je bila otvorena za vrijeme Prve austrijske uprave 1803. godine u Zadru, podignuta je na razinu liceja, koji je 1810. godine prerastao u visoku školu.⁵⁶ Francuska vlast je pokrenula svijest o potrebi obrazovanja širih slojeva stanovništva, uključujući i žensku djecu, ali državne pučke ženske škole nisu zaživjele,⁵⁷ a javne čitaonice su bile dostupne samo muškarcima viših staleža. Državne škole su primale mušku i žensku djecu od šest do dvanaest godina, a privatne djecu raznih uzrasta, počevši već od treće godine. U gradovima su sirotišta za napuštenu djecu imala i škole u kojima se učilo čitanje, pisanje, računanje i praktične radove, ali ta djeca su živjela u teškim uvjetima, a onu stariju koristilo se i kao radnu snagu.⁵⁸ Početak Druge austrijske uprave Dalmacija je dočekala razorena i osiromašena pa je Središnje dvorsko povjerenstvo za uređenje nastave u Beču imenovalo Ivana Kreljanovića Albinonija kao privremenog nadzornika za obnovu dalmatinskog školstva. U Zadru je 1816. godine osnovana četverorazredna pučka škola i u svim okružnim središtima (Split, Makarska, Dubrovnik i Kotor) po jedna trirazredna. Vlada je u Dalmaciji do 1819. godine osnovala ukupno 19 pučkih škola, ali broj učenika se nije povećao jer je nastava bila na talijanskom jeziku, a njihovi učitelji nisu znali hrvatski, pa ih djeca nisu mogla razumjeti.⁵⁹ Škole su bile podijeljene na više i niže te muške i ženske, a u cijeloj Dalmaciji je krajem dvadesetih godina 19. stoljeća u ženskim samostanima bilo samo četiri javne pučke škole za žensku djecu i jedna u ženskom sirotištu za djevojčice u Zadru.⁶⁰ Jedina ženska škola koja je obrazovala za neko zanimanje, bila je Primaljska škola u Zadru, otvorena 1821. godine⁶¹ s ciljem unapređenja zdravstvene zaštite žena i djece u mjestima u kojima nije bilo liječnika ni obrazovanih primalja, što se smatralo jednim od glavnih uzroka velike smrtnosti novorođenčadi i roditelja u Dalmaciji. Primaljstvo je oduvijek bilo ženski posao, ali je obrazovanje primalja bilo otežano zbog slabe pismenosti žena, što je bio problem na cijelom hrvatskom području, gdje se navodi broj od preko osamdeset posto nepismenih žena među seoskim stanovništvom.⁶² Do sredine 19. stoljeća i na zadarskom području su djelovale samo ženske privatne i samostanske škole, a nastavu su u njima vodile učiteljice, kojih je bilo

⁵⁶ Usp. KRASIĆ, Stjepan. (1996), *Generalno učilište Dominikanskog reda u Zadru ili Universitas Jadertina*. Zadar: Filozofski fakultet.

⁵⁷ Usp. PERIĆ, Ivo. (1974), *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860-1918*. Zagreb: Hrvatski školski muzej.

⁵⁸ PERIĆIĆ, Šime. (2006), *Povijest Dalmacije od 1797. -1860*. Zadar: Matica hrvatska, 311.

⁵⁹ PERIĆ, Ivo. (1974), *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860-1918.*, 20.

⁶⁰ PERIĆIĆ, Šime. (2006), *Povijest Dalmacije od 1797. -1860.*, 311-313.

⁶¹ *Avviso ... Zara, 9 Gennajo 1821*. HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina, 1821., kut. 34, br. 7; ŠKARICA, Miloš. (1951), Primaljska škola u Zadru: historijski pregled. *Spomenica prigodom stogodišnjice rada babičke škole u Zadru*. Zadar: Babička škola.

⁶² GROSS, Mirjana; SZABO, Agneza. (1992), *Prema hrvatskom građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus, 402.

premalu pa su se često zapošljavale priučene, a ponekad i slabo pismene. U školama su zajedno bile djevojčice od treće do dvanaeste godine, a učiteljice su poučavale kako su znale i htjele, bez odgovornosti i bez nadzora.⁶³ U gradu Zadru je bilo nekoliko privatnih ženskih škola, a najveća i najstarija je bila ona u Samostanu benediktinki sv. Marije.

Nakon nove teritorijalne podjele Dalmacije na 12 kotara, 1868. godine, Zadarski kotar je imao 18 osnovnih škola, jednu vojnu (za djecu austrijskih časnika i vojnika), 4 privatne i 15 pomoćnih, a školske 1868./1869. godine u Zadarskom kotaru su djelovale samo tri državne ženske osnovne škole (u Zadru, Pagu i Rabu) u kojima su od sedamdeset učitelja i upravitelja (nadučitelja) škola bile samo dvije nadučiteljice i devet učiteljica.⁶⁴ Osim Hrvatske pučke ženske škole u Arbanasima, osnovane 1873. i u Preku otvorene 1881. godine u Zadru je od 1887. godine bila i Vojnička ženska škola s njemačkim jezikom, za kćeri austrijskih časnika, a Pučka ženska učionica u Pakoštanima djeluje od 1888. godine. Pred kraj 19. stoljeća u Zadarskom kotaru je za žensku djecu bilo pet državnih ženskih pučkih škola, četiri mješovite jednorazredne i jedna ženska dvorazredna. Od privatnih s pravom javnosti bila je jedna jednorazredna ženska s talijanskim jezikom, dvorazredna ženska vojna s njemačkim jezikom, jedna privatna s talijanskim jezikom, bez prava javnosti, jedna s hrvatskim i jedna dvorazredna ženska s hrvatskim nastavnim jezikom. Osamdesetih godina počinje se ozbiljnije provoditi zakonska obaveza pohađanja pučke škole za svu mušku i žensku djecu, a od devedesetih muške pučke škole se pretvaraju u mješovite pa se i broj ženske djece uključene u osnovno školovanje, povećao. Ukupno obrazovanje ženske djece na zadarskom području trajalo je samo od jedne do najviše tri godine i time se završavalo školovanje većine zadarskih žena.⁶⁵ Samo djevojke kojima je to materijalni položaj obitelji dopuštao pohađale su škole u drugim gradovima. Tek 1902. u Zadru se osniva licej, Žensko odgajalište sv. Dimitrija, kao prva srednja građanska ženska škola. Treba naglasiti da nijedna zadarska gimnazija nije bila dostupna učenicama do 1910. godine kada su se mogle upisati u Hrvatsku gimnaziju, ali samo pet učenica na sto učenika, što se moglo prekoračiti tek u iznimnim slučajevima.⁶⁶

2.1.3.1. Školsko zakonodavstvo i odgojno-obrazovna politika

Temeljni zakon o općim pravima građana iz 1867. godine odredio je državnu upravu i nadzor nad školskim odgojnim i obrazovnim ustanovama, a školstvo u Dalmaciji je stavljeno

⁶³ STRÖLL, Antun. (1900), *Pučko školstvo u Dalmaciji od 1814. do godine 1900.* Zadar: P. Janković, 15.

⁶⁴ MAŠEK, Vjekoslav. (1871), *Manuale del Regno di Dalmazia.* Zara: Fratelli Battara, 81.

⁶⁵ ZGLAV, Miho. (1898), Osvrt na razvitak pučke prosvjete u zadarskom kotaru 1848-1898. *Smotra dalmatinska*, 11, br. 98, 1-2.

⁶⁶ MAŠTROVIĆ, Ljubomir. (1964), Povijesni pregled školstva u Zadru, *Zadar: zbornik.* Zagreb, 518.

pod upravu države. Nakon donošenja *Državnoga školskog zakona* 1869. godine puno toga se promijenilo: rad učitelja počinju pratiti školski nadzornici, a *Pokrajinski školski zakon* iz 1871. godine, određuje obavezno osnovno obrazovanje djece od šest do dvanaest godina. Rad u svim javnim pučkim školama nadziru mjesna, kotarska i Pokrajinsko školsko vijeće. U mjesnom školskom vijeću bili su: učitelj, upravitelj, svećenik i dva do pet predstavnika općine, a jedan od njih, najčešće svećenik, bio je u isto vrijeme i nadzornik škole. Oni su bili podređeni Kotarskome školskom vijeću, a svima je bilo nadređeno Pokrajinsko školsko vijeće. Mjesno školsko vijeće nadziralo je provođenje svih odredaba u školi, školsku blagajnu, nabavu knjiga i namještaja, sve dokumente, nastavu, rad i ponašanje učitelja u školi i izvan nje i pripremalo izvješća o tome.⁶⁷ *Državni školski zakon* iz 1883. godine određuje trajanje opće pučke škole na pet razreda s nastavnim predmetima koji nisu bili jednaki za dječake i djevojčice.⁶⁸

Obrazovanju učitelja pučkih škola nije se polagalo puno pažnje sve do sredine stoljeća. Njihova „stručna priprema“ trajala je tri do šest mjeseci, a najviše godinu dana jer, kako piše Mate Zaninović, često nije ni bila potrebna, jer se od učitelja tražilo samo „da zna napisati svoje ime.“⁶⁹ Plaća im je bila manja nego drugim državnim službenicima dok su učiteljice imale i do 20% manje od učitelja. Isto tako, i nadučiteljice ženskih škola imale su 20%, manje od nadučitelja samo, zbog razlike spola.⁷⁰ Svim učiteljima bilo je ograničeno kretanje i mogli su napustiti mjesto rada, uz dopuštenje, samo na jedan dan, a sve poslove u školi, uključujući čišćenje, radili su sami.⁷¹ Obrazovanje učitelja pučkih škola odvijalo se u početku preko tečaja od po nekoliko mjeseci. Prvi tečaj je održan u Zadru 1821. godine.⁷² Nakon toga održavali su se i u drugim dalmatinskim gradovima (Split, Dubrovnik, Kotor). Prva dvogodišnja učiteljska škola, *Corso biennale de' preparandi maestri*, osnovana je 1852. godine u Zadru⁷³, a 1866. godine otvorena je i prva muška učiteljska škola na hrvatskom jeziku, Ilirski preparandij. Škole za učiteljice u Dalmaciji nije bilo sve do 1875. godine kada je osnovana prva ženska učiteljska škola u Dubrovniku. Učiteljice iz te škole zapošljavale su se u Dalmaciji i u manjim mjestima u kojima su se sedamdesetih i osamdesetih godina osnivale nove pučke škole, a kada su uvedene mješovite pučke škole i broj djece u njima se povećao, ostvarene su mogućnosti za zapošljavanje većeg broja učiteljica. Položaj svih učitelja je pogoršan nakon

⁶⁷ ZGLAV, Miho. (1900), *Rukovođ za mjesna školska vijeća u Dalmaciji*. U Zadru: Nakladom Petra Stauber-a.

⁶⁸ DIZDAR, Ilija. (1913), *Zakoni i propisi*, 14.

⁶⁹ ZANINOVIC, Mate. (1978), *Iz prošlosti školstva Dalmacije*. Zagreb: Školske novine, 11.

⁷⁰ DIZDAR Ilija. (1913), *Zakoni i propisi*, 79-81.

⁷¹ DIZDAR Ilija. (1913), *Zakoni i propisi*, 174-175.

⁷² PERIĆ, Ivo. (1974), *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860-1918.*, 19.

⁷³ PERIĆ, Ivo. (1974), *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860-1918.*, 160.

donošenja *Zakona o uređenju pučke nastave i obrazovanju pučkih učitelja*, 1888. godine, kada su uvedene neke odredbe koje su još više diskriminirale učiteljsku struku u odnosu na ostala zanimanja. Učitelji su bili prisiljeni raditi u neprikladnim prostorima i često ih se premještalo iz jednog mjesta u drugo. Mnogi od njih su morali raditi s velikim brojem djece u loše opremljenim školama, a *Zakon* je posebno diskriminirao učiteljice znatno nižim plaćama i ograničavanjem napredovanja u struci.

2.1.4. Zadarska kulturna scena

Kulturni život u gradu na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće odvijao se u sjeni vojnih operacija. Predstave u Plemićkom kazalištu održavale su se od 1788. godine, a gostujuće kazališne družine izvodile su drame, komedije, opere, scenske i glazbene igre na talijanskom jeziku. Kazalište je djelovalo kao ustanova s ravnateljem na čelu, programom i grupom profesionalaca koji su mogli pripremiti nekoliko premijernih predstava godišnje. Profesor glazbe Giuseppe Galli osnovao je privatnu školu violine u kojoj su se obrazovali mladi glazbenici za potrebe kazališta. Izvodili su najnovije predstave kao i u velikim europskim kazalištima (Venecija, Milano, Dresden). Interes publike bio je toliki da je ponekad bilo popunjeno i po osam predstava mjesečno.⁷⁴ Plemićko kazalište je bilo središte kulturnoga i zabavnog života grada, a već u ranom poratnom razdoblju održavali su se koncerti, operne i dramske predstave putujućih glumačkih družina.⁷⁵ U njemu su nastupale putujuće družine sve do zatvaranja 1882. godine, a nakon toga predstave na talijanskom jeziku održavale su se u Novom kazalištu, otvorenom 1865. godine. Domaći izvođači bili su članovi udruga i školskih amaterskih skupina, kao što je bila ona iz Hrvatske ženske učionice, koja je uvijek na kraju školske godine priređivala predstave za javnost. Škole su organizirale učeničke scenske igre, pa i dječje kazališne predstave. U vrijeme karnevala školske skupine su ponekad znale prirediti izvrsne predstave o kojima se pričalo i pisalo u novinama.⁷⁶ Zadarski pisci su pisali tekstove za kazališne predstave, a novine objavljivale komentare o umjetničkim nastupima glumaca i pjevača, koji su oduševljavali zadarsku publiku. Objavljivale su se pjesme u kojima se slavio njihov umjetnički talent, a komentari nastupa, predstava, koncerata i drugih kulturnih događanja punili su i stupce službenih novina. U okolnostima velikog interesa građanstva za predstave i glazbu, izvođačice su uspijevale napuniti kazališne i koncertne

⁷⁴ PERIČIĆ, Šime. (1987), Društvene prilike u XVIII stoljeću. *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*. Zadar: Narodni list; Filozofski fakultet, 531-585.

⁷⁵ HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina, 1814., kut. 26. br. 38. *Avviso teatrale*.

⁷⁶ MAŠTROVIĆ, Tihomil. (1985), *Hrvatsko kazalište u Zadru: prilozi za kazališnu povijest Zadra*. Zagreb: Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, 54.

dvorane, ali ipak nisu mogle živjeti samo od svoga umjetničkog rada. Stoga su nastupale u gradovima duž obale, od Venecije do Dubrovnika, što je moglo trajati mjesecima. Ta putovanja su bila naporna i skupa, pa su turneje bile rijetke, a njihova umjetnička karijera nije dugo trajala.

Casino nobile, koji su francuske vlasti bile zatvorile, austrijska uprava je 1821. godine ponovno otvorila za svoje činovnike i ugledne građane. Prve kavane pojavljuju se u Zadru krajem 18. stoljeća, a početkom 19. postaju središta društvenog života.

„Politički i javni život bio je sveden na manifestacije lojalnosti vladajućoj dinastiji za koje su pružale priliku česte posjete okrunjenih glava, raznih dostojanstvenika, zatim (...) u čast rođendana ili imendana članova carske kuće, dolaska namjesnika ili slično.“⁷⁷

Veliku ulogu u zadarskome kulturnom životu odigralo je Filharmonijsko društvo, osnovano 1858. godine, koje je djelovalo sve do Drugoga svjetskog rata. Hrvatsko pjevačko i glazbeno društvo *Zoranić*, nastalo je iz pjevačkog odjela *Hrvatskog sokola*, 1908. godine. U njima su od početka sudjelovale i žene: učiteljice, glazbenice i pjevačice.⁷⁸ Veliki uspjesi glumica i pjevačica u 19. stoljeću povezuju se s razvojem građanskog društva i novog tržišta javne zabave.

Na likovnom polju u Zadru je dominirao slikar Francesco Salghetti-Drioli (1811.-1874.)⁷⁹ koji je radio za crkvene i državne naručitelje, kao i putujući slikari i portretisti. Oni su povremeno djelovali uz domaće amatere i rijetke školovane slikare koji su se u dalmatinskim gradovima bili udomaćili ili dulje vrijeme zadržavali.⁸⁰ Portrete i slike su naručivale plemićke i građanske obitelji, što nije bilo dovoljno za pokretanje veće likovne produkcije. Pred kraj 19. stoljeća ističu se i slikarice školovane u stranim ženskim zavodima i akademijama, gdje su mogle birati pedagoški smjer za učiteljice ili umjetnički, tj. likovni i glazbeni. O njihovu školovanju, sačuvanim radovima i kasnijoj djelatnosti nema podataka sve do druge polovine 19. stoljeća, kada djeluju kao diletantice, iako su neke od njih završile studije i ostvarile zapažene umjetničke rezultate. Sudjelovanje žena u službenim manifestacijama povezano je s aktivnostima njihovih obitelji i često se odnosilo na humanitarni rad što je najviše dolazilo do izražaja za vrijeme rata, a osobito tijekom Prvoga svjetskog rata. Iako je bilo žena koje su sudjelovale u borbama i brizi za ranjenike na bojištu, većina ih je ostajala u mjestu stanovanja i uključivala se u rad dobrotvornih društava.

⁷⁷ GRABOVAC, Julije. (1964), Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti. *Zadar: zbornik*, 210.

⁷⁸ Usp. BURIC ČENAN, Katica. (2016), *Dokumentalistički pristup i obrada informacija o glazbenom životu grada Zadra od 1860. do prvoga svjetskog rata*, doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.

⁷⁹ Usp. TRAVIRKA, Antun. (2011), Likovna kultura u Zadru, *Zadar za austrijske uprave*, 497-533.

⁸⁰ STAGLIČIĆ, Marija. (2002), Vincenzo Poiret: doprinos slikarstvu prve polovice 19. stoljeća u Zadru. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 26, 125.

3. TEORIJSKA UTEMELJENOST POLOŽAJA ŽENA

Istraživanje položaja žena u 19. stoljeću podrazumijeva konzultiranje više znanstvenih područja i interdisciplinarni pristup temi koja ulazi u više znanstvenih polja, obuhvaća društvene, prirodne i humanističke znanosti, a istodobno je povijesna i suvremena. Pitanje položaja žena može se pratiti kroz veze i odnose regulirane tijekom povijesti života, spolnosti i opstanka.⁸¹ Teorijska podloga funkcioniranja patrijarhalne kulture temelji se na podjeli svih ljudi na muške i ženske jedinice i njihove *prirodne*, unaprijed određene, životne uloge iz kojih slijedi podjela poslova i aktivnosti na tzv. muške i ženske. Zbog velikog utjecaja klasične filozofije na mislioce i pisce 19. stoljeća ovo poglavlje započinje pregledom najvažnijih tvrdnji i stavova koji se odnose na žene i njihovu ulogu u društvu.

Grčki filozof Ksenofont je tvrdio da je javno, političko područje namijenjeno muškarcima, a poslove je dijelio prema pretpostavljenim sposobnostima na intelektualne i fizičke koje su obavljali su pripadnici nižih staleža. Za kućanske poslove su bili zaduženi robovi i žene pa se njih svrstavalo u ljude nižeg reda. U doba helenizma jačala je uloga patrijarhalne obitelji, koja u sljedećim razdobljima brak pretvara u obiteljski ugovor prema kojemu su žene prilikom udaje dobivale miraz i svoj dio nasljedstva. Obiteljski život postaje privatna stvar muškarca i žene, koja ga mora slušati, dobivajući zauzvrat obećanje o ljubavi i zaštiti. U kršćanskom braku, utemeljenom na monogamiji i obiteljskoj reprodukciji, uspostavljena je formalna ravnopravnost koja je zadržala nastojanje za nadziranjem žena i podcjenjivanjem njihovih sposobnosti.⁸² Teorije o muškosti i ženskosti oslanjale su se na antičke doktrine o muškoj nadmoći, a žene se stavljalo u poziciju objekta nužnog za reprodukciju i opstanak. Takvo mišljenje je zastupao Aristotel, a slijedili su ga srednjovjekovni mislioci, koji su svoje stavove o fiziološkim prednostima muškaraca povezivali s idejom o općoj muškoj superiornosti. Tumačenja biblijskih tekstova pozivala su se na stvaranje svijeta, božansku kreaciju čovjeka od gline (zemlje) i žene od njegovog tijela. Ženska „drugost“, tj. nedostatak izravnog kontakta s Bogom, postala je podloga za traženje ženskih mana i različitosti od muškog obrasca, dovodeći do zaključka o njihovoj bezvrijednosti, nedostojnosti, i nepotpunosti (žena kao posuda, čovjek bez falusa itd.). Kršćanska doktrina je prihvatila mogućnost da je i žensko biće dio Božje kreacije i da ima važnu ulogu u svijetu, jer ima dušu, pa može spasiti sebe i utjecati na spasenje drugih. Sakrament braka, kao ugovor u kojemu žena dragovoljno prihvaća podređenu ulogu, ostavlja

⁸¹ Usp. ATTALI, Jacques. (2012), *Ljubav: povijest muško-ženskih odnosa*, Zagreb: ALFA.

⁸² Usp. ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, Zagreb: Plejada, Institut za društvena istraživanja.

dojam slobodnog izbora, a kanonsko pravo dopušta ženama raspolaganje imovinom. Pozicija žene između slabosti i vrlina, starozavjetne grešne Eve i novozavjetne Blažene Djevice Marije koja iskupljuje kroz patnju, utemeljuje se u znanosti. Stroga pravila ćudoređa i časti, iako su se odnosila na svih, najviše su se povezivala sa spolnošću i ženskim tijelom „pa je renesansna rasprava o ženama kao središnje pitanje postavila pitanje dostojanstva ženskog tijela.“⁸³ Na takvim temeljima su izrasle teorije koje se mogu podijeliti na nekoliko skupina:

„Danas je to postalo jasnije kroz polariziranje feminističkoga pokreta na dva pravca: jedan koji ravnopravnost žena želi postići isticanjem *jednakosti spolova* i drugi koji isto želi postići isticanjem *razlika spolova*. Nakon što su ova dva pravca niz godina bila na pozicijama ili/ili danas se došlo do spoznaje da je potrebno govoriti *i/i*: ne jednakost ili razlika, već jednakost u razlici, dotično da se pravnim mjerama trebaju osiguravati obje datosti.“⁸⁴

⁸³ JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka. (2004), Marija Gondola Gozze: la querelle des femmes u renesansnom Dubrovniku, *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Zagreb: Ženska infoteka, 110.

⁸⁴ ANIĆ, Rebeka Jadranka. (2003), *Više od zadanoga: žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, Split: Franjevački institut za kulturu mira, 20.

3.1. Glavne teorije koje definiraju odnose spolova⁸⁵

Teorije podređenosti (subordinacije) prema kojima su žene manje vrijedne od muškaraca tumače se na razini biologije. Pozivaju na tvrdnje da je žena stvorena od muškarca i za njega, da mu se treba pokoriti, te da je kao građanka slobodna, ali samo posredovanjem muškarca koji je glava obitelji, a ravnopravnost se tumači prirodnim ulogama koje su im dodijeljene.

Teorije oprečnosti (polariteta / komplementarnosti) zastupaju dualnu shemu, prema kojoj su muškarac i žena dva jednako vrijedna pola jedne cjeline. Ističu se prirodne razlike između spolova, koje su takve da muškarac i žena tek zajedno čine cijelog čovjeka. Prirodne razlike odnose se na uloge koje su im dodijeljene, a muškarac i žena svoju ljudskost mogu ostvariti samo u uzajamnoj povezanosti.

Teorije uzajamnosti (reciprociteta) tumače svaki spol kao cjelinu, a žensko i muško kao osobnosti koje samo zajedno mogu obogatiti svoju ljudskost. Žena i muškarac su dvije samostalne cjeline, koje zajedno tvore pravu ljudskost. Te teorije priznaju razlike između žena i muškaraca očekujući od jednih i drugih da razviju u sebi i drugu stranu, kako bi usavršili uzajamnu ljudskost, ne inzistirajući pri tome na spolnosti, koliko na osobnosti.

Teorije jednakosti (emancipacije) ili teorije apstraktne jednakosti, odbacuju urođene razlike spolova smatrajući da su one društveno uvjetovane i polaze od pretpostavke o jednakosti spolova, dok različitosti smatraju manje bitnom, povijesno i društveno-ekonomski uvjetovanom pojavom. One se protive hijerarhijama utemeljenim na ontološkim ili biološkim razlikama spolova, smatrajući da svako razlikovanje uvjetuje omalovažavanje žena. Stoga nastoje umanjiti sve, a osobito *prirodne razlike*.

3.1.1. Klasične filozofske teorije

Filozofske teorije koje su obilježile 19. stoljeće nisu se posebno bavile pitanjem žena, ali su utjecale na odnos društva prema njima, a neki istaknuti filozofi, kao Jean Jacques Rousseau, Immanuel Kant, G. W. Fridrich Hegel, Arthur Schopenhauer i Friedrich Nietzsche tumačili su ulogu i položaj žena nepovoljno ili čak uvredljivo „vodeći pritom silovite, ponekad i privatne bitke s „neposlušnom“ i najčešće „amoralnom“ prirodom žena.“⁸⁶ U filozofskim djelima se uglavnom s prezirom i neprijateljski govorilo o ženama, a katkad tek s

⁸⁵ Usp. ANIĆ, Rebeka Jadranka. (2003), *Više od zadanoga: žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, 17-20.

⁸⁶ ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 20.

razumijevanjem za ženske slabosti.⁸⁷ Ženska priroda se smatrala konstantom koja oblikuje ženske osobine, sposobnosti i mogućnosti, pa je kao takva bila glavno polazište na kojemu su se zasnivala filozofska tumačenja položaja žena, većinom u skladu s teorijom subordinacije. Auguste Comte je, proučavajući odnose između pojedinca, obitelji i društva, zaključio da je osnovni sustav jednakosti u društvu obitelj, koja počiva na jednakosti među braćom, poštovanju između roditelja i djece i autoritetu i poslušnosti između muškarca i žene. Pozivajući se na subordinaciju žena muškarcima, u skladu s pravilima *pozitivne filozofije*, načela braka i obitelji temelji na egzaktnom znanju o ljudskoj prirodi. Prema Comteu, svaki spol ima svoju *prirodnu* ulogu povezanu s prirodnom funkcijom obitelji, a samo podređenost žena muškarcima i mlađih starijima može održati obitelj na okupu. S druge strane, on je rješenje moralne krize kapitalističkog društva vidio u reformi patrijarhalnoga kapitalističkog društva i u suradnji žena, radnika i intelektualaca. Žene i obitelj smatrao je prirodnim agensima i nosiocima morala, osjećajnosti i duhovnosti, ističući da žene, zbog odnosa prema obitelji, posjeduju moralnu superiornost. On ih je smatrao i „prirodnim pokretačima“ u vrijeme „moralne krize“ zbog njihove „moralne superiornosti“ povezane s nesebičnom brigom za svoju obitelj.⁸⁸ I sociolog Émile Durkheim postavlja žene unutar obitelji i muške privatnosti, odvajajući područja društvenog života i držeći žene nositeljicama funkcija, specijaliziranih za obiteljsku reprodukciju. Osim biološke, ona podrazumijeva odgoj djece, zdravlje, higijenu i održavanje doma. Filozof i ekonomist, Karl Marx, kao utemeljitelj socijalizma i ideje komunizma, podređeni položaj žena povezuje s postankom klasnog društva, a emancipaciju žena uvjetuje borbom za prava radničke klase, ne uviđajući pri tome nejednakosti između žena i muškaraca unutar radničke klase.

3.1.2. Moderne i feminističke teorije

Naglašavajući ulogu kulture u životu pojedinaca, Max Weber je istaknuo etiku protestantizma kao odlučujući faktor nastanka kapitalizma tvrdeći da je patrijarhalizam utkan u osnove obiteljskih odnosa i da podrazumijeva podvrgavanje normama, što ih određuje gospodar. Proizlazeći iz tradicije one dobivaju oznake *svetosti* i osiguravaju nadmoć, opravdavajući iskorištavanje rada svih podređenih. Pitanje žena u funkcioniranju kućne vlasti tumačio je ovisnošću o ekonomskim, političkim i religijskim okolnostima, jer je patrijarhalna

⁸⁷ ČAČINOVIĆ, Nadežda. (2011), Mizoginija u filozofskoj tradiciji. *Ljudska prava žena: razvoj na međunarodnoj i nacionalnoj razini 30 godina nakon usvajanja Konvencije UN-a o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*, Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Vlada Republike Hrvatske, 103.

⁸⁸ ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 22.

kućna vlast bila i pravno neograničena. Weber je naglašavao ulogu kulture u očuvanju nacionalnih posebnosti tvrdeći da se svaka privilegirana grupa poziva na neki mit kojim objašnjava svoje pravo na povlastice, ali da i potlačeni objašnjavaju svoju potlačenost kao sudbinsku i predodređenu.⁸⁹ Feminističke teoretičarke su reagirale na tvrdnje o „sveprožimajućem patrijarhatu“ pozivajući se na antropološka istraživanja, koja su pokazala:

„(...) da i u najrigidnijem patrijarhalnom poretku (...) postoji dobro strukturirana ženska supkultura koja raspolaze znatnom količinom moći koja ne mora biti javno priznata. Ako su generacije žena i muškaraca socijalizirane tijekom procesa obrazovanja da vjeruju kako nije bilo žena u povijesti njihovih naroda, one su socijalizirane u duhu mita.“⁹⁰

Široko poimanje kulture podržavaju suvremeni autori:

„Mreža što je »kultura« plete u svakodnevnoj komunikaciji, u privatnim i javnim diskurzima, jasno upućuje na njezinu upotrebnu vrijednost i semantičku slojevitost. I kod nas se mjestimice preklapaju značenja »kulture« i »civilizacije« (...) i kod nas je »kultura« zahvaljujući raširenoj upotrebi počela funkcionirati kao kišobranski termin koji pokriva raznovrsne pojave i simboličke prakse. Dijelom je to posljedica značenjskoga uvoza iz diskurzivnoga prostora međunarodne zajednice, a dijelom je stvar u aplikativnoj snazi, odnosno općenitoj komunikacijskoj prikladnosti termina.“⁹¹

U kontekstu književnosti, Stipe Botica piše:

„Kulturom se može nazvati sve ono što je na poseban način *odnjegovano*, što je proizveo čovjek dok je svojom kreativnom moći mijenjao prirodu. Time je pokazao svoju stvaralačku moć, i to stoga da bi se snašao u životu, ali i zato da bi uljepšao svoj život i općenito poboljšao životne uvjete.“⁹²

Veliku ulogu književnosti je sedamdesetih godina 20. stoljeća istakla feministička književna kritika tvrdeći da ona nije ni univerzalna ni spolno neutralna, nego muška te da isključuje ženski subjekt iz kulture. Dunja Detoni Dujmić piše o brojnim suvremenim djelima posvećenim ženskoj književnosti, pismu i diskursu koji ipak nisu utjecali na promjene odnosa pa se:

„(...) najčešće zaboravljalo na temeljni predmet razgovora, tj. načelne rasprave zamućivale su pojave i djela, dopuštale zaborav. Ova knjiga u tom je pogledu ponudila ruku spasa. Neopterećena teorijom, sjajem i tugom feminizma, pošla je jednostavno ususret onim područjima hrvatske književnosti koja su dotad bila skromnije obrađena, u potragu za malone izgubljenim imenima i nepročitanim tekstovima koje su napisale žene.“⁹³

Dubravka Oraić Tolić ističe da su većina autora i likova u književnosti muškarci, a ženski likovi ih podržavaju ili ih se uklanja. To je potaklo istraživanja muških slika o ženama,

„(...) otkopavanje zaboravljenih žena u povijesti književnosti i kulture (...) U nepreglednoj literaturi koju je iznjedrio drugi smjer, pojavila se izgubljena ženska književna tradicija, uzdrman je i korigiran vladajući kanon u kojemu je autorstvo bilo samo i uglavnom muškog roda. Jednomu takvom arheološkom naporu hrvatska kultura zahvaljuje studiju Dunje Detoni Dujmić *Ljepša polovica književnosti* (1998.), posvećenu ženama koje su obilježile hrvatsku književnost 19. i prve polovice 20. stoljeća. Knjiga je doživjela neobičnu sudbinu. Intenzivno je hvaljena u privatnoj sferi i kuloarima, bilo je i nekoliko javnih

⁸⁹ ADAMOVIĆ, M. (2011), *Žene i društvena moć*, 24.

⁹⁰ SKLEVICKI, Lydia. (1996), *Konji, žene, ratovi*, Zagreb: Ženska infoteka, 17.

⁹¹ DUDA, Dean. (2002), *Kulturalni studiji: ishodišta i problemi*. Zagreb: AGM, 7-8.

⁹² BOTICA, Stipe. (2013), *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 9.

⁹³ DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 7.

pohvala, ali nije dobila nijedno institucionalno priznanje. Kada su se dijelile brojne nagrade za autorske i izdavačke projekte u godini njezina izdanja, za tu se knjigu i njezinu autoricu nije našla nijedna. Svaki je muškarac bilo kojim svojim uratkom na kraju 20. stoljeća bio vrjedniji od jedne žene i njezina pionirskog rada o ženama. Ta sitna društvena činjenica posvjedočuje koliko su spolni stereotipi čvrsti, čak i kada je riječ o intelektualnim elitama koje se zaklinju u postmodernu i govore o postpatrijarhatu i postfeminizmu.“⁹⁴

U teorijama kulture uvijek se težilo ka vrijednosnom tumačenju, od načina života do „obrazovnog mosta“ između uglađenoga i neuglađenog. Osnovna podjela uključuje visoku ili „elitnu“, masovnu ili popularnu i nisku ili „narodnu“ (tj. tradicijsku, usmenu) kulturu, koje su se uvijek odvajale. Novijim istraživanjima

„(...) zajedničko je uvjerenje da se ono što se pojavljuje kao stvarno u historiografiji, društvenim znanostima i umjetnosti (...) uvijek može analizirati kao ograničen i snažan niz društvenih normi i konvencija.“⁹⁵

U svakome od navedena tri obrasca kulture može se evidentirati udio žena. Elitna kultura se njegovala u urbanim sredinama gdje su žene imale mogućnosti za sudjelovanje, ali su nailazile na prepreke, a ako su ih i uspijevale savladati, kasnije je uslijedio povijesni zaborav ili omalovažavanje. Tragovi njihove djelatnosti mogu se naći u izvorima koje treba iznova čitati, tumačiti i vrednovati, jer oni su ponekad samo izbor ili čak konstrukcija prošlosti pa ono što se smatra istinom može biti samo dio društveno prihvaćenih vrijednosti, koje se dalje reproduciraju i prenose kao tradicionalne. Slično je s masovnom i popularnom kulturom, koja se i usmeno izražava u svakodnevicu, ali je često zabilježena u izvorima. Usmena kultura skriva autorstvo, ali može se pretpostaviti da je u njoj sudjelovao i ženski anonimni stvaralački genije, jer teme i motivi u usmenoj književnosti često govore o specifičnome ženskom iskustvu. Ipak, istraživači o autorima i začetnicima govore samo u muškom rodu:

„Najčešće se ne zna tko je začetnik djela, njegov formulator i stilizator, *autor*, ali to je uvijek *daroviti pojedinac* iz neke kulturalno povezane zajednice. Ne smije se, naravno, zanemariti ni *kazivač strukture*. I jedan i drugi, autor strukture i izvođač strukture, pojedinci su.“⁹⁶

Ni najšire definicije kulture ne ostavljaju prostora za uključivanje stvaralaštva žena koje su u spolnoj hijerarhiji patrijarhata prisiljene na neprestano dokazivanje, samozatajnost, privatnost, neprisutnost, nevidljivost i drugost⁹⁷ pa su se našle izvan prihvaćene, a osobito elitne kulture, znanosti i umjetnosti. Pozitivizam 19. stoljeća isticao je egzaktna znanja, koja su inzistirala na istinitosti *dokaza* o ženskoj inferiornosti, opravdavajući isključivanje žena iz društvenog

⁹⁴ Usp. ORAIĆ TOLIĆ, Dubravka. (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna: rođenje virtualne kulture*. Zagreb: Naklada Ljevak, 66-67.

⁹⁵ ČOLIĆ, Snježana. (2006), *Kultura i povijest. Socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 7-8.

⁹⁶ BOTICA, Stipe. (2013), *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 24-25.

⁹⁷ Usp. GROSS, Mirjana. (1993), „Nevidljive“ žene. *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, 3, 56-64.

života. Teorije, koje su u 20. stoljeću drugačije interpretirale odnose spolova, razvijale analizu moći, definicije, ulogu i osobine koje se pripisuju ženama i muškarcima, utemeljene su na nekoliko koncepcija. Teorija moći Michela Foucaulta nije se referirala na ulogu žena, ali je istražujući spolnost, potisnuta u zapadnom svijetu, razotkrila igre moći s postupcima nadzora i obiteljskog ustroja patrijarhalnog društva. Foucault otkriva kako u europskoj kulturi moć kontrolira i potiskuje spolnost, a prema genealogiji morala i volje za moći Friedricha Nietzschea izvodi *volju za znanjem*. Objašnjava kako neki oblici moći, koji su istog tipa, mogu dati priliku krajnje različitim znanjima, različitim po njihovu predmetu i po strukturi.⁹⁸ Postavlja pitanja o neposrednim odnosima moći na djelu u određenom tipu diskursa i iznuđivanja istine, koji se javlja u određeno vrijeme na određenom mjestu, npr. u povodu spolnosti žene ili kontrole rađanja. Propituje kako oni omogućuju te vrste diskursa i obrnuto te kako im ti diskursi služe kao oslonac. Volju za istinom prepoznaje kao volju za moći pa ta *istina* postaje sredstvo vladavine, jer razne formacije moći stvaraju svoje sustave istine, koji utječu i na odnos prema spolnosti.⁹⁹

Diskursi o muškosti i ženskosti utječu na znanje u skladu s vladajućom spolnom politikom tako da znanstveni diskursi sugeriraju istinu koja postaje instrument nadzora. Na taj način se podržavaju određeni spolni obrasci i nude poželjni identiteti, koji se tijekom vremena uklapaju u druge društveno valorizirane elemente kulture, a izražavaju se u književnim i drugim umjetničkim djelima. Filozofska i sociološka istraživanja potakla su analizu društvene i političke moći, koja nije problematizirala pitanje odnosa spolova, pa se ni žene nisu percipirale kao podređena skupina, jer su bile izvan interesa političke povijesti. Joan Wallach Scott je u istraživanju povijesti žena primijenila poststrukturalističku teoriju identiteta, dekonstruirajući moć koja konstruira identitete u artikulaciji društvenog shvaćanja spolne različitosti, koja, mada je kulturalno i povijesno varijabilna, izgleda kao fiksna i neosporiva jer se odnosi na fizička tijela i stvarne osobe.¹⁰⁰ Judith Butler tvrdi da su spol i rod društveno uvjetovane kategorije koje imaju presudan utjecaj na oblikovanje i razvoj identiteta. Oni nisu homogeni, nego konstruirani i prepleteni različitim diskursima (klasni, socijalni, politički, religijski, etnički, rasni, nacionalni, generacijski i drugi) koji različito oblikuju i ženske identitete. Butler odbacuje pretpostavljeni heteroseksualni režim i dekonstruira ontološke temelje spolnosti,¹⁰¹ a identitete stavlja u vezu s djelovanjem određenih diskursa, praksi i institucija. Zaključuje da ponašanje jedinke nije posljedica spolnog identiteta, nego je taj

⁹⁸ FOUCAULT, Michel. (1994), *Znanje i moć*, Zagreb: Globus, 170.

⁹⁹ FOUCAULT, Michel. (1994), *Znanje i moć*, 68.

¹⁰⁰ WALLACH SCOTT, Joan. (2003), *Rod i politika povijesti*, 79.

¹⁰¹ BUTLER, Judith. (2006), *Subjekti spola/roda/žudnje. Žene i filozofija*, 242.

identitet rezultat utvrđenih obrazaca i pravila ponašanja što ih nameće društvo disciplinirajući pojedinca.¹⁰² Ona piše o prisilnoj heteroseksualnosti koju proizvodi kultura ponavljajući izvedbe „ritualnih društvenih drama“.¹⁰³ Nira Yuval Davis kulturni identitet žena povezuje s društvenim razlikama:

„Nema društva u kojemu se na sve žene gleda jednako. Različiti položaji u etničkom, rasnom, klasnom, dobnom, obrazovnom smislu i tako dalje, ulaze u interakciju s rodnim podjelama, pa iako razne instance shvaćaju i tretiraju žene kao drugačije od muškaraca, »žene« kao ni »muškarci« nisu homogene kategorije ni kao društveni subjekti ni kao društveni objekti.“¹⁰⁴

Simone de Beauvoir je uporno tražila uzroke ženske drugosti i zaključila da su žene oduvijek bile podčinjene pa se ženska drugost čini apsolutnom.¹⁰⁵ Ona je rod smatrala kulturnom kategorijom i tvrdila da se ne dolazi na svijet kao žena, nego da se ženom postaje:

„Nikakav biološki, psihički ili ekonomski usud ne definira lik kakav u društvu zadobiva ljudska ženka. Taj proizvod, na prijelazu između mužjaka i kastrata, koji se naziva žensko, djelo je cijele civilizacije, a samo tuđe posredovanje može pojedinca konstituirati kao *Drugog*.“¹⁰⁶

Odnos prema ženama stoljećima se utvrđivao, pa se i „najjadniji muškarac pred ženama osjeća kao polubožanstvo.“¹⁰⁷ Kulturalna konstrukcija drugosti bila je predmetom teorijskih pozicioniranja moći i internalizacije vrijednosti, a doživljaj drugoga i drugačijeg je rezultat politike, tradicije i naučenoga intelektualnog reda, iskazanih u simbolima i reprezentacijama pogodnim za korištenje u svrhu isticanja nadmoći, piše Edward W. Said.¹⁰⁸ Tako su i žene „uvijek pod kulturalnom prisilom da se postane ženom.“¹⁰⁹ Sofija M. Košničar piše o kulturaliziranom strahu od drugosti i različitosti jer drugost, povezana sa strahom od grijeha i kazne koja neminovno slijedi sputavali su žene, a kulturalno nametnuti modeli odredili su žensku ulogu u oprečnosti i suprotnosti prema muškoj.¹¹⁰

Feminističke teorije¹¹¹ bavile su se tezama o perzistentnosti patrijarhalizma, ulozi klasa, podjeli poslova i rodnoj ravnopravnosti. Feminizam nije bio jedinstveni pokret, ali je utjecao na svakodnevni život, jezik, obrazovanje, zakonodavstvo i teoriju. Suvremene feminističke teorije dekonstruiraju klasične filozofske teorije, dovodeći u pitanje tradicionalni patrijarhalni

¹⁰² BUTLER, Judith. (2006), Subjekti spola/roda/žudnje. *Žene i filozofija*, 242-243.

¹⁰³ BUTLER, Judith. (2000), *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka, 140.

¹⁰⁴ YUVAL DAVIS, Nira. (2004), *Rod i nacija*, Zagreb: Ženska infoteka, 148.

¹⁰⁵ BEAUVOIR, Simone de. (2006), *Drugi spol. Žene i filozofija*. Zagreb: Centar za ženske studije, 140.

¹⁰⁶ BEAUVOIR, Simone de. (2006), *Drugi spol*, 149.

¹⁰⁷ BEAUVOIR, Simone de. (2006), *Drugi spol*, 145.

¹⁰⁸ SAID, Edward W. (1999), *Orijentalizam*, Zagreb: Konzor, 30-31.

¹⁰⁹ BUTLER, Judith. (2006), *Subjekti spola/roda/žudnje*, 250.

¹¹⁰ KOŠNIČAR, Sofija M. (2013), Strah kao agens kulture u svjetlu teorije o semiosferi. *Umjetnost riječi*, 57, 1-2, 49.

¹¹¹ Pojam feminizam označava skupinu društvenih i političkih pokreta i ideologija za poboljšanje položaja žena i izjednačavanje njihovih prava s pravima muškaraca. Izraz se prvi put spominje 1895. godine. ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 44.

način razmišljanja o društvu i ustaljenim društvenim normama. One polaze od teze da klasične teorije nisu uzimale u obzir građanska prava žena, njihova prava u privatnom životu, pravo na obrazovanje, raspolaganje imovinom, pravo na rad i jednaku naknadu za rad. materijalnu i osobnu samostalnost, nego su ih opisivale isključivo kroz društvenu funkciju i obaveze prema reprodukciji, moralu i brizi za druge. Feministička kritika ističe da društveno-humanističke teorije na ontološkoj i epistemološkoj razini tumače društvo sa stajališta muškog subjekta ignorirajući žene, pa zanemarivanje paradigme rodne moći dovodi do pogrešnih zaključaka kao i neproblematiziranje ženskih ljudskih prava. Kada su se u zapadnom svijetu pojavili pokreti za emancipaciju žena, feminističke ideje su se proširile, a feminističke teorije su pokrenule brojna pitanja i teze kojima se dokazivala duboka ukorijenjenost patrijarhalnih struktura u sva područja društvenog života. U tim teorijama patrijarhat¹¹² se smatra ključnim objašnjenjem rodnih nejednakosti:

„Sustav patrijarhata bio je shvaćen kao sustav društvenih struktura i praksa u kojemu muškarci dominiraju, tlače i izrabljuju žene. Postoji šest struktura patrijarhata: proizvodnja u kućanstvima, patrijarhalni odnosi na plaćenom poslu, patrijarhalni odnosi u državi, muško nasilje, patrijarhalni odnosi u spolnosti te patrijarhalni odnosi u institucijama kulture.“¹¹³

Spolna podjela postoji od najstarijih vremena i uvijek stavlja žene u privatni, obiteljski prostor, zajedno s djecom, ali ipak, klasične kulture nisu podrazumijevale manje intelektualne i ljudske sposobnosti žena, a Platon je smatrao da žene mogu biti vladarice u idealnoj Državi. Plutarh je predlagao da pored biografija grčkih i rimskih velikana treba pisati i biografije znamenitih žena i istaknuti njihove vrline.¹¹⁴ U srednjem vijeku u Europi su se pojavila filozofska i književna djela plemkinja i redovnica, koja su izazivala burne reakcije suvremenika, a jedno od prvih ženskih feminističkih djela, *Grad žena*, napisala je 1405. godine Christine de Pizan (1364.-1430.) pokrenuvši *la querelle des femmes*, što je potaknulo veliko zanimanje žena za književno stvaranje. De Pizan je branila ženske osobine i aktivnosti, pobijala mizogine optužbe, zagovarala jednakost spolova, ravnopravnost u obitelji i u javnosti, zahtijevajući da se žene ne smatra inferiornima, nego samo različitim od muškaraca.¹¹⁵ Kao i drugi zagovornici ženske ravnopravnosti tvrdila je da žene, upravo zbog nedovoljne naobrazbe, ne mogu postići iste rezultate kao muškarci. Od 18. stoljeća može se govoriti o pojavi feminističkih ideja u Europi, osobito u vrijeme velikih društvenih i političkih

¹¹² Patrijarhat (od *patriá* - pleme i *archós* - vođa), oblik zajednice u kojoj je osnovna društvena jedinica očev rod, skupina povezana srodstvom po muškoj liniji. KLAJČ, Bratoljub. (1990), *Rječnik stranih riječi: tuđice i posuđenice*, Zagreb, 1020.

¹¹³ WALBY, Sylvia. (2005), *Rodne preobrazbe*, Zagreb: Ženska infoteka, 6.

¹¹⁴ GROSS, Mirjana. (1996), *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 344.

¹¹⁵ DE PISAN, Christine. (2006), *Grad žena. Žene i filozofija*. Zagreb: Centar za ženske studije, 21-30.

promjena nakon Francuske revolucije. Revolucionari su pozivali žene, koje su se masovno odazivale, boreći se skupa s muškarcima, a kada su njihovi ciljevi bili postignuti, počelo je obračunavanje sa svima koji su mislili drugačije i tražili svoja prava. Muškarci koji su se domogli vlasti uspostavili su opet isti *prirodni* poredak i nisu dopuštali ispunjavanje zahtjeva drugih, osobito marginaliziranih skupina lišenih moći, kakvima su se smatrale žene. One su tražile izjednačavanje prava žena s pravima muškaraca, tj. ono što im se obećavalo na početku revolucije: *liberté, fraternité, égalité*. Najpoznatija revolucionarka, Olympe de Gouges (1748.-1793.), koja je napisala *Deklaraciju o pravima žene i građanke* 1791. godine, završila je na giljotini, a svi koji su joj se pridružili podvrgnuti su progonu.¹¹⁶

Feminističke ideje nisu zastupale samo žene, nego i neki ugledni muškarci kao što je bio filozof i enciklopedist Denis Diderot koji je, podržavajući pravo slobode duha i prosvjetiteljstva, smatrao da je i žena ljudsko biće s pravima na slobodu istu kao i muškarac, a slično mišljenje je dijelio i već navedeni zadarski intelektualac, znanstvenik i književnik Ivan Dominik Stratiko. Engleski filozof i ekonomist John Stuart Mill (1806.-1873.) je, kao veliki pobornik emancipacije žena, objašnjavao uzroke njihove podređenosti¹¹⁷ i bio je prvi koji je u parlamentu predložio da žene dobiju pravo glasa. Tijekom 19. stoljeća u zapadnoeuropskim industrijskim zemljama osnivaju se udruge za zaštitu žena zaposlenih u proizvodnji, a sufražetski pokreti su tijekom prvog vala feminizma uspjeli ostvariti neke velike ciljeve, kao što je pravo glasa za žene, pravo na školovanje, zaposlenje i sudjelovanje u javnom životu. Do kraja 19. stoljeća neke skupine žena ostvaruju prava unutar nižih komunalnih predstavništava i u Hrvatskoj,¹¹⁸ a tijekom 20. stoljeća postižu puno izborna pravo u većini europskih zemalja. Ipak, formalna politička ravnopravnost ne znači da su žene postale potpuno ravnopravne u društvenome i političkom smislu.

3.1.3. Utjecaj filozofskih teorija na druge discipline

Ženska nevidljivost u historiografiji, humanističkim i društvenim disciplinama, koje se razvijaju tijekom 19. i 20. stoljeća, rezultat je muškog gledišta, jer su istraživači i autori bili muškarci koji su birali sadržaje i tumačili ih, ne uzimajući u obzir ulogu žena. Jean Jacques Rousseau je nejednakost između žena i muškaraca smatrao prirodnom, a podređenost žena pripisivao njihovom *prirodno amoralnom* karakteru i pogubnom utjecaju na građansku

¹¹⁶ PEROT, Michelle. (2009), *Moja povijest žena*, Zagreb: Ibis grafika, 171.

¹¹⁷ MILL, John Stuart. (2000), *Podređenost žena*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk: Hrvatsko sociološko društvo.

¹¹⁸ Usp. IVELJIĆ, Iskra. (2007), *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international.

krepost muškaraca, tvrdeći da dobre žene ostaju u domu, a loše i nemoralne izlaze u javni život. Njegovi stavovi o ograničenom odgoju i izobrazbi žena, izraženi u romanu *Emil ili o odgoju* (1762.) naveli su englesku književnicu i filozofkinju Mary Wollstonecraft (1759.-1797.) na kritiku odnosa prema Sofiji kao idealnoj supruzi. Ona je u raspravi *Obrana ženskih prava* (1792.) izrazila ogorčenje zbog njegovih uvreda upućenih kreposnim i nedužnim ženama,¹¹⁹ iznoseći zahtjeve za obrazovanjem ženske djece kao preduvjetom za njihovo oslobađanje i upozoravajući na posljedice različitog odgoja djece te ovisnosti koja se tako stvara kod djevojčica, jer one ostaju intelektualno i emocionalno inferiorne, što kasnije loše utječe i na njihovu obitelj.¹²⁰ Pokazalo se da su ideje Jeana Jacquesa Rousseaua, posebno razrađeni stavovi i slikoviti primjeri, imali veliki utjecaj na građansku misao 19. pa i 20. stoljeća, a njegove tvrdnje da samo muškarac treba biti odgojen za „neovisnost i prosuđivanje koji su nužni građaninu,“ postale su uzorom građanskog odgoja:

„Utjecaj žena, čak i dobrih žena, uvijek kvari muškarce, jer žene su 'prirodno' nesposobne da postignu status slobodnih i jednakih pojedinaca ili građana, te nesposobne razviti sposobnosti potrebne za davanje pristanka (...) Skromnost i čednost najistaknutije su ženske vrline, ali budući da su žene i nagona bića, moraju upotrijebiti svoje prirodno umijeće dvoličnosti i prijetvornosti da sačuvaju svoju čednost.“¹²¹

Strogo odjeljivanje muškaraca od žena i druženje samo na određenim mjestima i u odvojenim staležima, gdje bi se muškarci mogli nesmetano obrazovati za građanski život i posvetiti se ozbiljnom raspravljanju „bez straha od poruge žena i bez straha da će se feminizirati i tako oslabiti kao građani,“¹²² bilo je preduvjet dobrog funkcioniranja društva. Carole Pateman je posebno istakla njegova tumačenja braka kao „spolnog ugovora“ u kojemu žene stoljećima dragovoljno pristaju na sporazum kojim se ograničavaju njihova osnovna građanska prava.¹²³

3.1.3.1. Historiografija i povijesni izvori o ženama

Historiografija se u prošlosti nije bavila ulogom žena pa su one većinom ostale nevidljive u izvorima što su ih tumačili muškarci, a novija istraživanja pokrenula su pitanje istinitosti službene povijesti, jer u njoj nedostaju žene.¹²⁴ Pored drugih nevidljivih skupina žene su posebna i po tome što se njihova nevidljivost regulirala utvrđenim normama (kulturnim, moralnim, religijskim), koje su osiguravale opstojnost poretka. Istaknute žene

¹¹⁹ WOLLSTONECRAFT, Mary. (1999), *Obrana ženskih prava*, Zagreb: Ženska infoteka, 33.

¹²⁰ WOLLSTONECRAFT, Mary. (1999), *Obrana ženskih prava*, 191.

¹²¹ PATEMAN, Carole. (1998), *Ženski nered: demokracija, feminizam, i politička teorija*, Zagreb: Ženska infoteka, 76.-77

¹²² PATEMAN, Carole. (1998), *Ženski nered*, 76.

¹²³ PATEMAN, Carole. (2000), *Spolni ugovor*, Zagreb: Ženska infoteka.

¹²⁴ GROSS, Mirjana. (1996), *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb: Sveučilište, Centar za povijesne znanosti, Institut za hrvatsku povijest, 344.

smatralo se izuzetima povezanim s podrijetlom i utjecajem obitelji, a učene žene su bile u opasnosti da ih izvrgnu ruglu jer, kako je rekao De Maistre „veliki je nedostatak jedne žene ako ona nastoji biti muškarac. A upravo željeti biti učen, znači željeti biti muškarac.“¹²⁵ Ipak, izvori pokazuju da je djelatnost žena u 19. stoljeću utjecala na društveni život, premda su ih okolnosti sputavale, a zakonska regulativa nije priznavala ženama osnovna ljudska ni građanska prava. Proučavanje prošlosti Zadra donijelo je malo spoznaja o povijesti žena, osobito novijoj povijesti, pa je bolje istražen položaj žena u Zadru u srednjem vijeku,¹²⁶ nego u 19. stoljeću, kada su pokrenute glavne smjernice razvoja hrvatske povijesne znanosti. Tek krajem 20. stoljeća pojavio se veći interes za teme koje nisu samo povijesno-političke ili nacionalne, nego se odnose i na svakodnevni život i marginalizirane skupine. Potraga za izvorima o povijesti žena tekla je usporedno s proučavanjem drugih nevidljivih skupina, a istraživačice, predvođene hrvatskim povjesničarkama Nadom Klaić i Mirjanom Gross, pridonijele su zanimanju za svakodnevne teme, obiteljski život, brak, tjelesnost i majčinstvo, koje se počinju tumačiti s novih stajališta. Osim službenih dokumenata, od 19. stoljeća se može pratiti periodični tisak koji je objavljivao više podataka iz svakodnevnog života, pa novine i časopisi predstavljaju nezaobilazan izvor i za povijest žena.¹²⁷

U 19. stoljeću kultura i ideologija se prepleću, nastaju novi kulturni i umjetnički pokreti u okvirima romantizma, nacionalizma, historicizma i modernizma. Stvaraju se nadnacionalne ideologije i novi diskursi koji podržavaju rodne stereotipe i njihove idealizirane predloške. Povijesni izvori iskazuju mušku perspektivu koja je isključivala sve što se odnosilo na svakodnevni i privatni život pojedinaca, skupina i staleža lišenih društvene moći. Spisi koji se odnose na osobnu, imovinsko-pravnu dokumentaciju i korespondenciju u obiteljskim i osobnim fondovima nisu dovoljno istraženi u onom dijelu koji se odnosi na žene. Historiografski izvori stavljaju u prvi plan onaj smisao, koji mu daje istraživač-interpretator u kontekstu vlastitih ciljeva, pa su i

¹²⁵ PERROT, Michelle. (2009), *Moja povijest žena*, Zagreb: Ibis grafika, 108.

¹²⁶ Usp. FABIJANEC, S. Florence. (1999), Profesionalna djelatnost zadarskih trgovaca u XIV. i XV. stoljeću. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda*, 17, 32; NIKOLIĆ, Zrinka. (2004), Između vremenitih i vječnih dobara: žene u dalmatinskim gradovima u ranom srednjem vijeku. *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, 33-56; FABIJANEC, Sabine Florence. (2006), Žensko upravljanje nekretninama u drugoj polovici 14. stoljeća u Zadru. *Historijski zbornik*, 2, 33-51; PEZELJ, Vilma. (2006), Naznake pravnog položaja žene u srednjovjekovnom Zadru. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*. 43, 3-4; NIKOLIĆ Zrinka. (2007), Posredovanje milosrđa i pravde prije prava: primjeri nekih sudskih odluka u srednjovjekovnom Zadru. *Sacerdotes, iudices, notarii: posrednici među društvenim skupinama: zbornik radova*, Poreč: Državni arhiv u Pazinu, 147-158; GLAVAN, Božena. (2008), Miraz u Zadru u 14. stoljeću. *Historijski zbornik*, 61, 269-288; FALIŠEVAC, Dunja, (2010), Sveta Katarina - prva učena žena u hrvatskoj književnoj kulturi. *Slovo*, 60, str. 255-277; NOVAK, Zrinka. (2011), Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije na neke aspekte pobožnosti na istočnoj jadranskoj obali u razvijenoj i kasnoj srednjem vijeku. *Croatia christiana periodica*, 34, 67, 1-28.

¹²⁷ GROSS, Mirjana. (1996), *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi liber: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 386.

„(...) najobičniji kulturni izvještaji namjerne kreacije (...) Postalo je jasno da je bilo koja verzija »drugog«, gdje god bila nađena, također i tumačenje sebe. (...) Barem u kulturnim istraživanjima više ne možemo znati čitavu istinu ili tvrditi da smo joj bezuvjetno prišli.“¹²⁸

Zbog toga se s vremenom sve više proširivala lista *relevantnih* arhivskih izvora. U ostavštinama obitelji i pojedinaca nalaze se dnevници, pisma, zapisi, fotografije i drugi materijal koji se prije smatrao nebitnim za historijsku znanost, a danas je predmet ozbiljnih proučavanja. S obzirom na činjenicu da su sačuvani većinom spisi bogatih obitelji i istaknutih društvenih, političkih, kulturnih djelatnika i svećenika, jasno je da je veliki dio izvora koji govore o ženama izgubljen. Ponekad je izlučen i uništen zajedno s materijalom koji se tada smatrao irelevantnim.¹²⁹ Prema istraživanjima u Hrvatskom državnom arhivu, stvaratelji građe u osobnim arhivskim fondovima su uglavnom muškarci (92%), a od žena prevladavaju književnice, glumice, pjevačice, pedagoginje, arhitektice i povjesničarke. Manje su zastupljene balerine, bibliotekarice, političarke, keramičarke, slikarice, zemljoposjednice, liječnice, muzeologinje, dirigentice, farmaceutkinje, novinarke, etnologinje, arheologinje, leksikografkinje, skladateljice, pijanistice, prirodoslovke, prevoditeljice, psihologinje, restauratorice, i dr.¹³⁰ Među spisima u Državnom arhivu i Znanstvenoj knjižnici u Zadru, od ukupno 175 sačuvanih obiteljskih i osobnih fondova, zbirki i rukopisa, samo nekoliko ih pripada ženama.¹³¹

Povijest žena nastajala je šezdesetih godina 20. stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama, a od sedamdesetih i u Europi „na metodološkim temeljima antropologije, sociologije i feminističke kritike“ kao nova historiografska grana¹³² koja je bila pod jakim utjecajem znanstvenih, socioloških i političkih strujanja, a najviše nakon ulaska žena u sveučilišna i znanstvena zvanja, jer je feministički pokret poticao proučavanje povijesti žena. U SAD je on povezan s emancipacijom crne i drugih „obojenih“ rasa, koje su ulaskom na sveučilišta počele isticati probleme tretiranja roda/spola, rase, klase i nacije. Do kraja 1970-ih godina razvijaju se centri za ženske studije koji će se ubrzo pojaviti i u Europi. Uslijedilo je intenzivno istraživanje povijesti žena¹³³ koje je uvelo metodu *her-story* ističući postojanje

¹²⁸ ČOLIĆ, Snježana. (2006), *Kultura i povijest*, 8.

¹²⁹ U Državnom arhivu u Zadru je između 1824. i 1827. godine uništen veći broj tzv. računskih spisa Vlade za Dalmaciju, koji su sadržavali i podatke o gospodarskoj djelatnosti zadarskih žena, kao što su bile tiskarica Marina Battara i tvorničarka likera Giuseppina Salghetti-Drioli. Usp.: HR-DAZD-543: Namjesništvo za Dalmaciju, Registratura, 1827, VIII/4, 5381.

¹³⁰ LUČIĆ, Melina. (2014), *Osobni arhivski fondovi: arhivistički pogled na prikupljanje, obradbu i interpretaciju rukopisnih ostavština u baštinskim institucijama*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 64.

¹³¹ Npr. spisi i ostavštine Itale Bogdanović, Antoniette Borelli i Amalije Lantana.

¹³² OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. „Michelle Perrot, *Moja povijest žena*: prikaz. <http://historiografija.hr/prikazi.php?id=1> (pristup 28. listopada 2011.)

¹³³ HOOKS, Bell. (2004), *Feminizam je za sve: strastvena politika*, Zagreb: Centar za ženske studije, 23.

ženske povijesti, kulture i svijesti na području ideologija i biografija znamenitih žena. Autorice tvrde da povijest žena nije usporedna povijest, nego dio povijesti čovječanstva u kojoj su sudjelovale i žene, dijeleći sudbinu društva kojemu su pripadale. Nepoznavanje njihova dijela povijesti može se smatrati nedostatkom u poznavanju opće povijesti, jer *history* je ujedno i *her story*. Stoga Joan Wallach Scott predlaže proučavanje zajedničke prošlosti žena i muškaraca, kako bi se izbjegla univerzalizacija muškoga i marginalizacija ženskog iskustva, jer povijest stvara značenja kroz razlikovanje, organizirajući znanje o svijetu, a oblik koji je ono poprimilo s obzirom na žene „govori o tome da je politika ta koja postavlja i nameće prioritete, guši neke subjekte u ime veće važnosti nekih drugih prihvaćajući jedne kategorije i diskvalificira druge.“¹³⁴ Povijest tako štiti uspostavljene opće prakse koje proizvode „znanje o prošlosti općenito i isto tako, neizbježno, o spolnoj različitosti. Na taj način povijest djeluje kao osobita vrsta kulturne institucije koja odobrava i objavljuje konstrukcije roda.“¹³⁵ Joan Wallach Scott smatra rod izrazom muškoga i ženskog kulturalno određenog identiteta i društvenom organizacijom spolne različitosti koja uspostavlja hijerarhijska društvena ustrojstva. Tvrdi da rod i politika ne moraju biti suprotstavljeni, nego povezani postojanjem ženskog subjekta, a hijerarhija izvedena iz binarnih parova žensko-muško, privatno-javno itd. postavila ih je kao *prirodno suprotstavljene* unutar utvrđenog poretka, konstruirajući kolektivni i individualni identitet, prema kojemu se formirala kategorija ženske drugosti. Drugačijim određenjem kategorija spola i roda (engl. *sex* and *gender*) pojam seksualnosti ne podrazumijeva hijerarhiju i odnos moći, a historiografija roda razlikuje rod (*gender*), kao kulturološku kategoriju, od spola (*sex*), koju se smatra biološkom, određujući i pitanje spolnosti kao društvene kategorije.

3.1.4. Društveni okviri i ženske prilagodbe

Sudjelovanje žena u javnom, a osobito političkom životu nije bilo dopušteno i ni na koji način formalno poželjno, ali ono se nije moglo ni izbjeći, jer su javni poslovi često uključivali žene, mada ograničeno, prigodno, u svrhu reprezentativnosti ili masovnosti. Društveni život viših klasa podrazumijevao je sudjelovanje žena, koje su imale znatnu ulogu u kulturnom i umjetničkom životu. Iako je njihovo stvaralaštvo, zbog nedovoljnog i nepotpunog obrazovanja, često ostajalo na razini amaterskog, a postavljena društvena ograničenja ostavljala malo prostora za kreativnost, neke su uspijevale razvijati vlastite emancipacijske

¹³⁴ WALLACH SCOTT, Joan. (2003), *Rod i politika povijesti*, Zagreb: Ženska infoteka, 44.

¹³⁵ WALLACH SCOTT, Joan. (2003), *Rod i politika povijesti*, 26.

strategije. Poticaj su bile neočekivane situacije u kojima su se našle i, da ne bi svoje poslove prepustile drugima, morale su se boriti jer je njihovim obiteljima prijetila propast, a protivnici (poslovna konkurencija) su računali na žensku slabost, nesposobnost i neiskustvo. Privremeno preuzeti poslovi ponekad su trajali i više desetljeća, a neke od njih su pokazale izuzetne poslovne sposobnosti, što je možda na početku iznenadilo okolinu, ali kasnije su dobivale i širu društvenu podršku. Ipak, ostale su jedva vidljive u povijesnim izvorima, a zbog nedostatka komemoracije i obnavljanja sjećanja¹³⁶ na kraju su posve zaboravljene. Njihovi uspjesi su se smatrali prosječnima čak i onda kada su visoko nadilazile uobičajene standarde, a njihova imena su ostajala prikriivena iza imena obitelji, tvrtke i nasljednika. Neke plemkinje, koje su svoj hobi uzdigele do visoke umjetničke ili znanstvene razine, zasluživši poštovanje i uvažavanje suvremenika, na isti način su prepuštene zaboravu.

Jedna od prvih ženskih javnih i profesionalnih djelatnosti bila je, osim obrtničke proizvodnje i primaljstva, u odgoju i obrazovanju ženske djece jer se smatralo da su u tome nezamjenjive. Učiteljice su se zapošljavale u državnim i privatnim školama, a učiteljski poziv značio je mogućnost zaposlenja i materijalnu neovisnost. Mnoge učiteljice su ostvarile izvrsne uspjehe u radu, ali nisu mogle napredovati na poslu, jer je to bilo predviđeno samo za muškarce. Dopuštene emancipacijske niše bile su izvanškolske i izvannastavne aktivnosti vezane za scenske nastupe, glazbu, književnost, novinarstvo, umjetnost, folklor i sl. Malo je periodičnih publikacija iz tog vremena koje se na neki način nisu dotakle žena i referirale na *moderno žensko pitanje*. Reakcije autoriteta i čitatelja na njihovu djelatnost sadržavale su pohvale zbog marljivosti i predanosti poslu, ali i upozorenje da *gospodična* ne zaboravi svoje *pravo* mjesto i svoju primarnu žensku ulogu. U periodičnom tisku se raspravljaju o muško-ženskim odnosima, ljubavi, moralu, braku i ulozi žena u odgoju djece i pozivalo na neke starije i strane autore i autorice. Izražavalo se poštovanje prema ženama iz obitelji državnih službenika, koje su svojim kulturnim i dobrotvornim aktivnostima podupirale njihov rad. Te aktivnosti su često bile sav kreativni društveni angažman koji se od njih očekivao, jer su bile podrška poslovnim vezama muškaraca i bitan segment društvenog prestiža u kojemu su aktivno sudjelovale. Najvažniji elementi uključenja u javni, kulturni i umjetnički život, kao što su talent, uspješnost, popularnost, uklopljenost u trendove, poticaj obitelji i autoriteta, utjecali su na pozicioniranje žena, a nakon ulaska u svijet muškaraca, utemeljen na obrazovanju, stručnosti i profesionalnom znanju, one su morale prihvatiti pravila i ponašanje prilagođene muškarcima. Tada se pokazalo koliko su bile ranjive jer su bile malobrojne i tako

¹³⁶ Usp. CONNERTON, Connerton. (2004), *Kako se društva sjećaju*, Zagreb: Antibarbarus.

izložene kritici, sumnjama, provokacijama, pa i uvredama na račun spola. Elementi isključenja, kao što su neuspjeh i nerazumijevanje javnosti, nepoštovanje ustaljenih pravila i konvencija, novi i drugačiji stil, neočekivani prelazak dopuštenih granica, osuda javnosti zbog neprilagođenosti, pogrešna percepcija, obiteljske obaveze, nedostatak podrške i materijalna ovisnost,¹³⁷ bili su razlozi odustajanja, ali i kasnije marginalizacije i zaborava.

3.1.4.1. Ženski otpor i emancipacijske strategije

Žene koje su odbijale postavljene uvjete našle bi se pred teškom odlukom o otvorenom suprotstavljanju ili konačnom odustajanju. Treća mogućnost, prividno prihvaćanje, uključivalo je različite prilagodbe i subverzivne strategije, kao što piše Michael Foucault:

„(...) tamo gdje postoji moć, postoji i otpor (...). Ili pak, budući da je povijest lukavstvo uma, da je moć lukavstvo povijesti - lukavstvo koje uvijek dobiva? (...). U odnosu na moć ne postoji dakle *jedno* mjesto velikog Odbijanja - duša pobune, žarište svih buna, čisti zakon revolucionarnosti - već *razni* otpori različitih vrsta: mogući, nužni, nevjerojatni, spontani, divlji, usamljeni, usklađeni, podmukli, nasilni, nepomirljivi, spremni na pogodbu, koristoljubivi, žrtveni. Oni, po definiciji, mogu postojati samo u strategijskom polju odnosa moći. No to ne znači da im nisu protuudarac, dubinska oznaka koja u odnosu na bitnu vladavinu tvori jedno, u krajnjoj liniji uvijek pasivno naličje, osuđeno na stalni poraz.“¹³⁸

Sylvia Walby tvrdi da su se žene suprotstavljale i nisu se podređivale „onako mirno kako to sugeriraju suvremene teorije. Žene pružaju otpor, i teorije roda moraju to uzeti u obzir, a ne pretpostavljati ili pokušavati objasniti žensku pasivnost.“¹³⁹ S druge strane, neuspjesi koje su žene doživljavale, više su posljedica muškog otpora, nego što se prije mislilo, zaključuje Walby, i ponašanje muškaraca kao patrijarhalnih aktera je slabo istraženo, a postoje brojne i različite patrijarhalne strategije i uvjeti koji generiraju njihove oblike. Ona navodi činjenice koje osporavaju stereotype o narušenosti mentalnog zdravlja zaposlenih i neudanih žena kao posljedice stresne karijere, jer su istraživanja pokazala da neudane zaposlene žene imaju znatno bolje mentalno zdravlje od kućanica. Ženama se sugeriralo da se ne upuštaju u „visoko važne poslove“, a rezultati istraživanja su se selektivno iznosili nastojeći pokazati da se „položaj žena pogoršao zbog promjena nadahnutih feminizmom, ali se o drugim studijama u kojima se pokazalo da su ti nalazi pogrešni, slabo izvještavalo.“ Isto tako, ni uspjesi koje su žene postizale često nisu prikazivani u pravom svjetlu, a političke akcije žena za zdravstvenu skrb majki i djece, ravnopravnost u braku i na radnom mjestu „bile su ključne za izgradnju temelja onoga što smo nazivali socijalnom državom.“¹⁴⁰

¹³⁷ Usp. WOOLF, Virginia. (2003), *Vlastita soba*, Zagreb: Centar za ženske studije, 24.

¹³⁸ FOUCAULT, Michel. (1994), *Znanje i moć*, Zagreb: Globus, 67.

¹³⁹ WALBY, Sylvia. (2005), *Rodne preobrazbe*, 169.

¹⁴⁰ WALBY, Sylvia. (2005), *Rodne preobrazbe*, 173-178.

Ženski otpor je individualan čak i kada uključuje više osoba, a nije poprimio šire razmjere jer mehanizmi nadzora najbolje funkcioniraju na najnižim razinama, u obitelji, školi, župi i užoj zajednici.¹⁴¹ Organizirani pokreti žena povezani su s pokretima muškaraca kojima se pridružuju, ali političko djelovanje feministica najčešće nije bilo radikalno.¹⁴² U izvorima nema puno podataka o ženskom otporu, nego se on svodi na pojedinačne ekscese ili kriminal. Od književnih djela, tema ženskog otpora česta je u usmenoj književnosti, što ukazuje na veliki udio žena u stvaranju i prenošenju usmene kulture. U borbi za društvenu nadmoć, prioritete i prestiž, koji su donosili materijalnu korist i ženama, tj. njihovim obiteljima, samostalne ženske aktivnosti su bile onemogućene ili marginalizirane. Zatvoreni krugovi institucionalizirane međuovisnosti nisu dozvoljavali pojedinačne iskorake, a nevidljivost ženskog rada regulirala se pravnim, moralnim, kulturnim, religijskim i drugim normama, koje su osiguravale društveni poredak.

„Podjela rada omogućuje muškom spolu veću gospodarsku i političku moć ne samo u društvu nego također na području obiteljskih veza. Spolna podjela rada opterećena je vrijednostima zapadne maskulinističke kulture jer se temeljem spola društveno pripisuju uloge.“¹⁴³

Neki istraživači kulturne antropologije vjeruju da je podčinjenost žena veća u *civiliziranom svijetu*, nego u tzv. *primitivnim zajednicama* i da je ta *tradicija* zapravo ukorijenjena u novijoj povijesti,¹⁴⁴ tj. od 19. stoljeća, kada su novi građanski zakoni omogućili kulturalno utemeljenje patrijarhalne slike svijeta.

¹⁴¹ FOUCAULT, Michel. (1994), *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*. Zagreb: Informator; Fakultet političkih znanosti, 151-164.

¹⁴² WALBY, Sylvia. (2005), *Rodne preobrazbe*, 159.

¹⁴³ ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 113.

¹⁴⁴ HAVILAND, William A. (2004), *Kulturna antropologija*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 36.

4. ŽENE U KULTURI OD POČETKA 19. STOLJEĆA DO 1880-IH GODINA

4.1. Žene i kultura do uspostave Druge austrijske uprave 1814. godine

Kada je opat Alberto Fortis, na putu po Dalmaciji 1773. godine bio u Zadru, zapisao je:

„Danas on uživa sav sjaj što može priličiti jednom podaničkom gradu; protjecanjem stoljeća on je vjerojatno stjecao umjesto da gubi. Zadarsko je društvo toliko kulturno koliko se to može poželjeti u kojemu god uglednom gradu Italije; ni u jedno doba nije mu nedostajalo ljudi istaknutih u književnosti.“¹⁴⁵

Spomenuo je poznate Zadrane iz prošlosti i doktora Antonija Daniellija, sina pjesnikinje Albe Danielli Tommasoni¹⁴⁶ koji je 1752. godine bio jedan od osnivača Akademije dei Ravvivati u Zadru. U njoj je nastupala i njegova majka, „nobil femina *Alba Danielli*“, pod pseudonimom Fiorita (Cvjetna),¹⁴⁷ što znači da su i žene sudjelovale u društvenom životu grada, dakako, samo pripadnice viših staleža (plemstva i državnih službenika). Za nju je neki profesor rekao da je „gospođa puna duha“,¹⁴⁸ a dva soneta objavljena su joj u zborniku radova Akademije.¹⁴⁹ Jedan „Sonetto“ je sačuvan i u rukopisnoj zbirci *Poesie di alunni Accademici Ravvivati* iz 1755. godine.¹⁵⁰ Giuseppe Sabalich¹⁵¹ piše da su u dalmatinskim akademijama često sudjelovale žene i, osim Albe Danielli, navodi zadarsku pjesnikinju, dominikanku, Klaru de Buthadeis, Faustinu Maratta, Splićanku umjetničkog imena Corilla Fioralisa i Maddalenu Sanfermo koja je bila „donna intellettuale“.¹⁵²

U modernome zadarskom Plemičkom kazalištu, otvorenom 1783. u vrijeme širenja prosvjetiteljskih ideja talijanskog iluminizma koje su se prepletale s romantičarskim idejama u Europi, izvodile su se predstave putujućih kazališnih družina, od opera, opereta, drama, tragedija, komedija, melodrama do farsi i šaljivih igara. U njemu su se održavali svečani plesovi, priredbe, tombole, koncerti, ali i predavanja uglednih profesora i stručnjaka. U tome su sudjelovale i žene, bilo u publici kao pretplatnice i vlasnice loža ili izvođačice u predstavama (glumice, glazbenice, plesačice), krojačice kostima i scenskih rekvizita,

¹⁴⁵ FORTIS, Alberto. (1984), *Put po Dalmaciji*, Zagreb: Globus, 12.

¹⁴⁶ Alba Danielli Tommasoni, rođena je u Padovi krajem 17. ili početkom 18. stoljeća, gdje je stekla dobru klasičnu naobrazbu i udala se za liječnika Jakova Daniellija Tommasonija. Umrula je u Zadru u drugoj polovini 18. stoljeća. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Č-Đ, (1993), natuknica, 217.

¹⁴⁷ „Tra i Ravvivati la *Fiorita*, giacchè questi accademici ebbero l'uso d'assumere un apposito nome d'ornamento.“ LJUBIĆ, Šime. (1856), *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*. Vienna: Lechner, 1.

¹⁴⁸ SABALICH, Giuseppe. (1902), *Civiltà latina in Dalmazia*, Zara: S. Artale, 71-72.

¹⁴⁹ *Orazione e poesie degli Accademici Ravvivati di Zara*. Venezia, 1757.

¹⁵⁰ HR-DAZD-495: Don Ante Karaman, kut. 13. br. 48, 3.

¹⁵¹ Zadarski pisac (1856.-1928.). Usp. BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (1998), *Talijanski pisci u Zadru pred Prvi svjetski rat (1900.-1915.)*. Rijeka: Edit, 21-52.

¹⁵² SABALICH, Giuseppe. (1902), *Le accademie zaratine*, *Rivista dalmatica*, 3, fasc. 1, 42.

prodavačice ulaznica, garderobijerke, spremačice. S kazalištem su povezane i žene drugih zanimanja, od poslužiteljica, prodavačica hrane („frutta“) i pića do vlasnica hotela i svratišta u kojima su odsjedale putujuće družine.¹⁵³ Kazalište je, uz Casino nobile, godinama bilo središte kulturnoga i društvenog života grada. Iako su u Zadru, još od srednjega vijeka, postojale bogate obiteljske i crkvene knjižnice, tek krajem 18. stoljeća se spominje jedna trgovina u kojoj su se mogle kupiti i knjige, a bila je povezana s prvom i jedinom tiskarom u gradu.¹⁵⁴ Dok su žene u zapadnoeuropskim gradovima objavljivale romane, pjesme, dnevnike i autobiografije u Zadru toga nema. Jedan od razloga je nepostojanje snažnije tiskarske proizvodnje, a drugi stroga kontrola svih društvenih i kulturnih aktivnosti na granicama zaraćenih velesila, koja nije propuštala slobodno kretanje umjetničkih ni književnih utjecaja.¹⁵⁵ U zadarskim izvorima nema tragova suvremene zapadnoeuropske, engleske i francuske, ženske literarne salonske produkcije ni dokaza o njezinu utjecaju na žene, a kraj 18. stoljeća, koje se naziva i *europskim stoljećem žena*, obilježen je ratovima, dakle aktivnostima u kojima veliki sustavi ističu muška načela.¹⁵⁶

4.1.1. Vrijeme francuske uprave

Dalmaciju je, nakon pada Mletačke Republike, preplavila austrijska, a nakon nje francuska vojska, koja se smjestila i u privatnim kućama.¹⁵⁷ Naoružani vojnici i časnici ulazili su u intimne domaće prostore, a u gradu u kojemu je nekada Plemićko kazalište bilo u središtu društvenog života, predstavnici strane vlasti zauzimali su lože koje su pripadale uglednim Zadranima i njihovim obiteljima.¹⁵⁸ Francuzi su dovodili svoje obitelji i krenuli su u preuređenje pokrajine, uvodeći svoje zakone, propise i ustanove, među kojima su neki bili neobični i novi domaćem stanovništvu. Novi generalni providur, Vincenzo Dandolo¹⁵⁹ nastojao je talijansku kulturu prenijeti u siromašna hrvatska sela u zaleđu. To njegovo nastojanje uključivalo je i nametanje talijanskog jezika nepismenom stanovništvu koje je bilo pod

¹⁵³ Usp. SABALICH, Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*. Zadar: Angelo Nani, 7.

¹⁵⁴ HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina, Oglas tiskara Domenica Fracassa o tiskanju knjige i mjestu gdje se može kupiti. Zadar, 8. travnja 1799.

¹⁵⁵ PEDERIN, Ivan. (2008), *Austrijska cenzura i nadzor nad tiskom u Dalmaciji*. Zadar: Matica hrvatska, 67.

¹⁵⁶ Usp. HOWARD, Michael. (2002), *Rat u europskoj povijesti*, Zagreb: Srednja Europa, 124.

¹⁵⁷ *Kragliski Dalmatin*, 1 (1806), 7, 49.

¹⁵⁸ Kazališne lože su bile u vlasništvu ili najmu obitelji i pojedinaca, ponekad i žena (npr. Paolina Verigo). *Theatre de Zara. Copia di prospetto dei palchi e rispettiva rendita in questo Teatro per Autunno 1811, e Carnovale 1812*. HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina, 1904.

¹⁵⁹ *Hrvatski biografski leksikon*, (1993), sv. 3, 207-210.

mного većim utjecajem hrvatske kulture, franjevac a i svećenika glagoljaša.¹⁶⁰ Dandolo se zdušno posvetio uređenju pokrajine, organiziranju uprave i sudstva, ali je brzo uvidio da će to biti teško jer se zakonodavstvo u Dalmaciji oslanjalo na stare gradske statute koji su s redakcijama, vukli korijene iz srednjeg vijeka. Francuski planovi potpore gospodarstvu, gradnja novih bolnica, nastojanja za uvođenjem hrvatskog jezika u službenu komunikaciju, pokretanje prvih službenih novina, otvaranje državnih škola za mušku i žensku djecu, osnivanje liceja i prvoga građanskog sveučilišta te prve javne čitaonice utjecali su na društveni i kulturni život cijele pokrajine, a najviše njezina glavnog grada.¹⁶¹ Dandolo je smatrao da je velika zaostalost Dalmacije rezultat loše mletačke politike i prevelikih razlika između bogatih i siromašnih, što je posljedica i loših običaja. Primijetio je da oni toliko diskriminiraju žene, isključuju ih iz odlučivanja i nasljeđivanja, a muškarci ih otvoreno vrijeđaju i ponižavaju. Stoga je zaključio da takav narod ne može prihvatiti zakon u kojemu bi žene bile „izjednačene s muškarcima“ i da se Napoleonov građanski zakonik ne bi mogao primijeniti u Dalmaciji.¹⁶²

S predstavnicima državne administracije pristizala je i njihova posluga, odgajatelji, svećenici i učitelji o kojima piše providurov sin Tullio Dandolo.¹⁶³ Njegova sjećanja na djetinjstvo i život u Zadru pokazuju koliko je njegov svijet bio drugačiji od svijeta domaćih ljudi, a zadarske žene su mu izgledale neugledne u odnosu na glamurozne dive koje je kao dječak viđao u Italiji.¹⁶⁴ Iz Zadra je pamtio samo skromne žene koje su se brinule o njemu i ugađale mu. Njegov otac je bio glavni civilni namjesnik u pokrajini i imao je veliki autoritet i simpatije Zadrana. Glavni vojni zapovjednik, general Auguste Marmont, koji je najviše vremena provodio krećući se sa svojim postrojbama po cijeloj pokrajini, bio je petnaestak godina mlađi od Vicenza Dandola. „Prema arhivskoj građi u zadarskoj i milanskoj pismohrani on je bio kruti militarist i surovi vojnik koji snosi najveću krivnju za rastrojstvo uprave u Dalmaciji“¹⁶⁵, a obojica su bili tašti i slavohlepni, što je ponekad dovodilo do međusobnih sukoba.¹⁶⁶ Marmont je zavidio učenom providuru na uspješnoj političkoj karijeri, obitelji i

¹⁶⁰ Usp. PEDERIN, Ivan . (2015), *Napoleon i europske sile u borbi za Dalmaciju (1797.-1813.)*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske, 221.

¹⁶¹ PERIČIĆ, Šime. (2011), *Povijest Zadra u XIX. stoljeću. Zadar za austrijske uprave*, 80.

¹⁶² DANDOLO, Vincenzo. (1909), *La Dalmazia: al 31 dicembre 1806: opera economico-politica umiliata a S. M. l'Imperatore e Re* (Napoleone I), Zara: Tip S. Artale, 18.

¹⁶³ Sin Vincenza Dandola, u Zadru je proveo nekoliko godina ranog djetinjstva. Usp. DANDOLO, Tullio. (1867), *Ricordi di Tullio Dandolo: primo periodo: 1801-1821*, Asisi: Domenico Sensi, 25-28.

¹⁶⁴ DANDOLO, Tullio, (1867), *Ricordi di Tullio Dandolo: primo periodo: 1801-1821*, 118.

¹⁶⁵ PEDERIN, Ivan. (2015), *Napoleon i europske sile u borbi za Dalmaciju (1797.-1813.)*, 114.

¹⁶⁶ „Marmont je izgledom bio privlačna ličnost. Mlađi lijepi časnik, društven, duhovit, a usto hrabar i dobar vojskovođa, znao je steći naklonost svojih vojnika i podređenih časnika, a pogotovo ljepšeg spola, i u domovini i

lijepoj mladoj supruzi pa je iskoristio Dandolov prigovor da mu ne iskazuje dovoljno poštovanja. U svojim sjećanjima je opisao što je učinio:

„Njegova žena, dražesna osoba, mnogo mi se sviđjela. Priređivao sam zabave u njenu čast i produžio boravak u Zadru. Dandolo je bio ljubomoran poput srednjovjekovnog Talijana. Sada me gospodin generalni providur više nije mogao optuživati da mu ne obraćam pažnju i da izbjegavam susrete s njime.“¹⁶⁷

Takva suptilna manipulacija ulogom žena u visokim građanskim i plemićkim krugovima, koji su bili dobro obaviješteni o obiteljskom stanju svakoga od njih, bila je uobičajena. Marmontova supruga je bila kći pariškog bankara i najviše vremena je provodila u Parizu, a njihov brak, bez djece, nije bio sretan.¹⁶⁸ Za to vrijeme njezin ambiciozni suprug je sa svojom pobjedničkom vojskom, u vrijeme ratnih zatišja s mladim glumcima, unovačenim u Parizu, organizirao „javne predstave koje privukoše čitavu pokrajinu.“¹⁶⁹ Njegova opsjednutost slavom i karijerom odražava ideal 19. stoljeća, muškarca-ratnika koji se neprestano kreće, osvaja nove prostore, nameće se slabijima i neprestano ističe svoju nadmoć.

4.1.1.1. O ženama u listu *Kraglski Dalmatin - Il Regio Dalmata (1806.-1810.)*

Početak tiskarske i knjižarske djelatnosti u Zadru vezan je za rad ureda austrijske vlasti, koja je periodično obnavljala ugovore za poslove tiskanja i distribucije službenih publikacija, a Francuzi su po dolasku u Zadar, angažirali tiskaru Battara za izdavanje službenog lista, koji je trebao obavještavati o državnim poslovima i onome što je šira javnost trebala znati. *Kraglski Dalmatin-Il Regio Dalmata* je donosio službene vijesti, nove propise, vijesti s francuskog i drugih dvorova te zbivanja na bojištu i u regiji.¹⁷⁰ Objavljivale su se i svakodnevne obavijesti za puk, sudska rješenja, ugovori, oporuke i slični dokumenti iz kojih se mogu pratiti obiteljski i poslovni odnosi. Vijesti iz grada govore o vojsci koja se uselila u sve raspoložive prostore, pa i privatne kuće, što je dodatno otežalo uvjete života i higijene.¹⁷¹ Traganje za znakovima ženske prisutnosti na stranicama ovog tjednika slijedi vijesti iz Dalmacije, gdje se uočava velika razlika između primorja s urbanim i otočnim zajednicama i siromašnih sela na vjetrometini ratnih pohoda u zaleđu. U gradovima je bilo učenih žena, a u

u zemljama u kojima je boravio.“ KEČKEMET, Duško (2006), *Maršal Marmont i Split*, Split : Slobodna Dalmacija, 66.

¹⁶⁷ MARMONT, Auguste. (1977), *Iz memoara maršala Marmonta: ilirske uspomene: 1806-1811*. Split: Čakavski sabor, 22.

¹⁶⁸ Bilješka priređivača, Frane Barasa. MARMONT, Auguste. (1977), *Iz memoara maršala Marmonta.*, 259.

¹⁶⁹ MARMONT, Auguste. (1977), *Iz memoara maršala Marmonta: ilirske uspomene: 1806-1811.*, 17.

¹⁷⁰ BACALJA, Robert. (2010), Kraljski Dalmatin između filologije i povijesti. *Hrvati i ilirske pokrajine (1809.-1813.)*: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 607-622.

¹⁷¹ *Kraglski Dalmatin*, 1 (1806), 7, 47-52.

zaleđu su živjele siromašne i neuke *Morlakinje* i *Vlahinje*, koje su strance podsjećale na antičke Grkinje i Rimljanke. Prva koja se spominje je neimenovana majka iz okolice Splita:

„Sinoch jedna staara majka sascla s planinaa za podati moxe bitti najzadgni czelov svome sinu, bi sluscjana ghdimu rečće ove vitescke ričji u vrijeme kadase ukarczivasce u brod: *„Ajde s Boggom, ter ottidi vojevati za tvoga Principa. Spomenise date zove posctenje; i akose nemoresc povratiti junascki, nemojse nighda visce ukazati na očji tvoje obitili.*“ Ova vitescka Vlascka Xenna koja nighda nie poznala ni čula govoriti od Sparte i Rima, nej magne dostojna od pohvale nego najglasovitie majke onnizih gradovaa, kojih immena tollikom častju zamiramo.“¹⁷²

Naglašava se taj *ženski viteški* čin uspoređujući ga s podvizima legendarnih antičkih žena, koje su živjele u isto tako surovim uvjetima. Vijest je dostavila Komisija za novačenje pa je možda i izmišljena u svrhu vojne promidžbe, jer je dezerterstvo bilo česta pojava u Dalmaciji,¹⁷³ a vojna služba je trajala godinama.¹⁷⁴ Univerzalni motiv majke tu se pojavljuje u liku *Morlakinje* koji će se tijekom 19. stoljeća razvijati u zadarskoj književnosti, posebno na talijanskom jeziku.¹⁷⁵ Romantična predodžba junačke majke spremne na najteže žrtve, utemeljuje se u stvarnim ili izmišljenim događajima pa majka tobože prijeti sinu izgonom iz obitelji ako je osramoti. Novine pišu o ulozi žena u proslavama pobjeda i državnih praznika kada se u providurovoj palači organizirao *veseli tanac*, a za puk se *davna igra od Moreske* izvodila na otvorenome. Nju se uspoređuje sa sličnim borbenim igrama na Mediteranu u kojima su otete djevojke predmeti osobnoga i društvenog ugleda, pa ih pobjednik dobiva kao nagradu. Opisuje se i igra s obručima „od tanza pastirskoga reččena *Cerchiata*“ u kojoj starac ometa igru i „kori onnu plahu mladost da gubi vrime tanzajuchi na misto raditi, i kara i psuje divojke: alli potomtoga smirivase, naslađiva se i on, i pusta da slide.“¹⁷⁶ Dakle, na intervenciju drugih muških likova, on se smiruje i popušta jer to i njemu omogućuje *nasladu*. Narodne igre se uspoređuju s antičkim kazalištem, pretpostavljajući da su se tijekom stoljeća sačuvala u zabačenim mediteranskim zajednicama. Posebna tema su vjenčanja i običaji pretjeranog trošenja kada su i siromašne obitelji organizirale višednevne gozbe kojima se nastojala pokazati moć. Čak i onaj Vlah koji drži ženu „kakono potištena sužnja,“ prilikom ženidbe nerazumno rasipa svoje imanje,¹⁷⁷ piše Vincenzo Dandolo i tvrdi da bi Dalmacija mogla hraniti i milijun žitelja, ali zbog neukosti puka i neorganiziranosti državne uprave, ima ih već nekoliko stoljeća samo oko 250 tisuća stanovnika. Razloge je vidio u velikom siromaštvu i neznanju, ali i brojnim obavezama i davanjima koja su opterećivala puk. Jedan

¹⁷² *Kraglski Dalmatin*, 3 (1808), 4, 27.

¹⁷³ *Kraglski Dalmatin*, 1 (1806), 5, 34-35; PEDERIN, Ivan. (2015), *Napoleon i europske sile u borbi za Dalmaciju (1797.-1813.)*, 311-315.

¹⁷⁴ NOVAK, Grga. (2004), *Prošlost Dalmacije*: knjiga druga. Split: Marjan tisak, 68.

¹⁷⁵ Djela zadarskih autora Nikole Jakšića, Ivana Kreljanovića Albinonija, Marka Kažotića, Luigija Fickerta i dr.

¹⁷⁶ *Kraglski Dalmatin*, 2 (1807), 10, 76.

¹⁷⁷ *Kraglski Dalmatin*, 3 (1808), 41, 322.

od uzroka bio je zakon koji „zabagnivasce da xenne dostighnu basctinistvo gnihovih roditegliaa i uxivaju gnihova dobra.“¹⁷⁸ Piše da otac koji nije imao muško dijete nije mogao kćerima ostaviti imanje, nego bi ga prije smrti zapustio i srušio sve što se moglo srušiti. Stoga se nadao da bi francuski zakoni mogli oživjeti dalmatinsko selo jer bi i ženama omogućili vlasništvo nad nekretninama:

„Xeni povratjene jesu gnezine naravne praavi. Nechie gnih dakle ostati visce tolliko neudanih, nitichiese gnih tolliko postaviti na sramotni zanat od kurabaa: xenidbe uzmnoxitichiese, i podatichie vechie poroda.“¹⁷⁹

Povezivanje demografskih problema s ulogom žena je često i univerzalno,¹⁸⁰ a providurova prosvjetiteljska djelatnost na području Dalmacije ostala je zapamćena, iako Građanski zakon ni u Francuskoj nije poboljšao položaj žena.¹⁸¹

Kraglski Dalmatin u nekoliko priloga piše o ženama koje su učinile dobra djela, koja se smatralo izuzetnima i zbog ratnih okolnosti. Jedna siromašna udovica iz Galovca je našla na javnom putu veću količinu izgubljenog novca. Živeći sama s dvije malodobne kćeri dugo nije znala što će s njim jer se njezin život odvijao između kuće, polja i sela, a novac je rijetko mogla vidjeti, pa i trošiti. Na kraju ga je predala žandar koji ju je još i opomenuo da ga je trebala vratiti odmah.¹⁸² Usamljene i nezaštićene žene lako su mogle biti optužene za prekršaj, pa i krađu. U drugim okolnostima žena je mogla biti proglašena vješticom, iako na zadarskom području, kao ni u drugim dijelovima Dalmacije, nije bilo javnih progona vještica. Ipak, to ne znači da nije bilo neprijateljstava koja su pokušavala iskoristiti praznovjerje. *Kraglski Dalmatin* izvješćuje da je providur utjecao na biskupe, a oni na svećenike, pa su u župama nastojali iskorijeniti ta *poganska* vjerovanja. Objašnjavali su da je strah od nepoznatoga učinio da puk vjeruje u povezanost nekih ljudi s *nečistim silama*, a *pokvareni* pojedinci znali su se koristiti time za svoje lakome prohtjeve, interese ili osvetu, osobito prema neuglednim, usamljenim i starim ženama.

„(...) kada vidi jednu nevoqlnu stariczu, pogharbglienu, marscjavu s' barkom pod nosom, s' koxom navraschienom i obiscenom, darxije za visticzu, i misli daje otrovan isti gnezin poghled. Raddi toga ako illi po zghoddi, ili po himbenom uzroku obujme tkoga strah dagaje začarala, onda onna xalosna staricza proghognenaje i opsovana nemillo.“¹⁸³

¹⁷⁸ „Promisgliagna varhu puka Dalmaczie“, *Kraglski Dalmatin*, 4 (1809), 4, 26.

¹⁷⁹ *Kraglski Dalmatin*, 4 (1809), 5, 34.

¹⁸⁰ Usp. YUVAL-DAVIS, Nira. (2004), *Rod i nacija*, Zagreb: Ženska infoteka, 39; *Vrijeme ženidbe i ritam poroda: (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća)*. (2000), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti, 47-50.

¹⁸¹ Usp. PERROT, Michelle. (2009), *Moja povijest Žena*. Zagreb: Ibis grafika, 169-175.

¹⁸² *Kraglski Dalmatin*, 4 (1809), 6, 48.

¹⁸³ „Varhu visticzaa“, *Kraglski Dalmatin*, 3 (1808), 21, 166-167.

Jedno humano djelo je služilo na čast ženi koja je spasila teško ranjenoga francuskog vojnika. Iako je imala brojnu obitelj brinula se o njemu, liječila ga i skrivala od „ajdukaa četnikaa koji biahu doznali gnezino millosardno djello.“ Čak je platila da mu se izvadi metak i za to prodala dio svoga pokućstva. Kada su se Francuzi, nakon pet mjeseci vratili u taj kraj, vojnik se mogao pridružiti svojoj postrojbi, a o svemu je obaviješten maršal Marmont, koji je odlučio „nadariti ovu častnu xennu“ komadom državne zemlje blizu njezina sela „i jedan Medagliu odredjenu da bude biligh od onne časti, koje jest dostojna, i da budu i drughi nastojati naslidovatje.“¹⁸⁴ Dodjela zemlje zaslužnim ženama, kćerima i suprugama poginulih vojnika nije bila rijetkost u Dalmaciji ni u vrijeme Mletačke Republike, ali odlikovanje u vojnom kontekstu povezano je s *muškim poslovima* pa je to možda razlog zbog kojega se kasnije više nigdje nije spominjalo. Iako ženska hrabrost u ratu nije bila rijetkost to ne utječe na opću percepciju žena, kao *prirodno* slabih u patrijarhalnom okruženju. Prije bi se moglo reći da se hrabrost žena koristila kao primjer muškarcima koji je nisu pokazivali. Tako ih se u javnosti omalovažavalo, jer je usporedba sa ženom uvijek bila ponižavajuća za bilo kojeg muškarca, a osobito ako nije pokazivao dovoljno odlučnosti ni želje za ratovanjem. Kako se domaće stanovništvo najčešće opiralo novačenju, vlasti su spretno koristile sve raspoložive mogućnosti,¹⁸⁵ uključujući i plemenite pothvate žena.

U posljednjoj godini izlaženja lista događalo se nešto što je potresalo cijelu državu, a o čemu se samo šaputalo. Naime, Napoleon je bio oženjen udovicom, Jozefinom, koja je imala dvoje djece iz prvog braka, ali ni nakon trinaest godina s Napoleonom nije imala djece pa je u pitanje dolazio opstanak dinastije. Bilo je važno objaviti to i u Zadru, gradu u kojemu se čuva tijelo sv. Šime Bogoprimca, poznatog zaštitnika roditelja i male djece koji, prema legendi, može pomoći u dobivanju muškog djeteta. Krajem 1809. godine Napoleon i Jozefina su se odlučili razvesti, a vijest je objavljena samo na talijanskom jeziku, sa svim objašnjenjima i izjavama državnih i crkvenih vlasti, kao i talijanskim prijevodom pisma, u kojemu carica daje pristanak na razvod braka, kako bi se on, radi državnog interesa, mogao ponovno oženiti.¹⁸⁶ U njemu je prikazana kao voljena, ali neuspješna supruga, koja se zbog viših interesa mora povući s prijestolja da bi suprug s drugom zakonitom ženom mogao imati potomstvo. Tako se i dalmatinskim čitateljima nudio primjer važnosti osiguranja potomstva, što muškarcu dopušta razvod i promjenu partnerice, jer se podrazumijevalo da je isključivo žena *kriva* za neplodnost para. Vijesti o Napoleonovom osobnom životu prikazuju se kao državni poslovi od općeg

¹⁸⁴ *Kraglski Dalmatin*, 4 (1810), 4, 29.

¹⁸⁵ O disciplinarnim tehnikama institucija, usp. FOUCAULT, Michel. (1994), *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*.

¹⁸⁶ *Kraglski Dalmatin*, 4 (1810), 1, 7.

interesa kojima se mora podrediti svatko, pa i sam vladar.¹⁸⁷ Ipak, on je bio simbolički otac kojemu je Bog povjerio vodstvo naroda,¹⁸⁸ a kao povijesna figura prošao je čitavu skalu simboličkoga životnog puta, od najviših uspona do poniženja i postao česta tema književnih djela.

4.1.1.2. Generalni providur Vincenzo Dandolo o ženama

Povezujući odanost vladaru i poslušnost koja se očekuje na drugim razinama Vincenzo Dandolo piše da je narodu posluh prva dužnost, a od neposluha su potekle sve nesreće koje su zadesile ljudski rod, počevši od našega praroditelja Adama jer „i grih istočni bio jest jedan neposluh“.¹⁸⁹ On podsjeća na posljedice mitskog neposluha prve žene po sve ljude, uzimajući ga za primjer i opomenu. Ljudi ovise jedni o drugima i tako se moraju ponašati uvažavajući potrebe svojih bližnjih, u čemu su najvažniji ljubav i milosrđe, a dužnosti prema obitelji nalažu poštovanje roditelja, ali i djece, bez obzira na spol.¹⁹⁰ obraćajući se muškarcima Dandolo piše da je dužnost dobrog supruga:

„Gliubiti sardčeno svoju Xenu, gledatije kako druxbeniczu podanu od Boga neka bude s' gnime zajedno dionicza od zla i dobra: zapoznatie kako Xenu odredjenu bitti majka gnegovih Sinovaa, i priporoditiga u gnimi. Buduchi onna slabia od gnega i visce od gnega podloxna na nemochi bolesti i trude, radi toga immade na osobiti način izmunitije i pomochi. Darxanje vladatise s' gnome gliubeznivom opazom i častju, nek onna dobrovojno razdili s' gnime onnu pomgnu kojaje potribbita za Sinove i za kuchiu. Immade odvisce pazitije kako straxaniczu i uzdarxitegliczu od pokuchine, i od domanskih posalaa. Immade joschie naslidovati gliubitije i kada ostari: zascto ovu duxnost postavgliamu i zakon i Boxji, i harnost ista za sluxbu kojuje od gne prio.“¹⁹¹

Suprug mora biti svjestan da mu je supruga od Boga određena kao majka njegovih sinova i tako omogućila život njegove obitelji. Ona je slabija od njega u svemu pa joj treba pomoći, osobito kada ostari. Grubosti koje su muškarci u selima iskazivali prema ženama bile su u suprotnosti s profinjenim urbanim manirama pa ponavlja i naglašava da su to i odredbe Božjeg zakona, tj. crkvenog prava. Govori i o dužnostima žene:

„Koje duxnosti immade jedna Gliubovnicza? (...) Onne iste koje rekosmo da immade jedan dobar mux: alli onna immade suvisce duxnost paziti i častiti svoga muxa ne samo kako svoga druga, dalli i kako svoga glavara i staescinu.“¹⁹²

¹⁸⁷ *Kraglski Dalmatin*, 4 (1810), 3, 18.

¹⁸⁸ ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 20.

¹⁸⁹ DANDOLO, Vincenzo. (1807), *Kratki nauk chiudoredni varhu duxnostih çoviçglijh za segliane*. U Zadru: Battara, 39.

¹⁹⁰ „Brez razlikosti ikakove jesuli muscki alli xenski ja gnih imadem gliubiti, hraniti, pomochi, odgoiti naukom, izghledom, i posvisctenjem akobi bilo do potribbe.“ DANDOLO Vincenzo. (1807), *Kratki nauk*, 49.

¹⁹¹ DANDOLO Vincenzo. (1807), *Kratki nauk*, 50.

¹⁹² DANDOLO Vincenzo. (1807), *Kratki nauk*, 50.

Termin *ljubovnica* je nespretni prijevod¹⁹³ imenice *amorosa*, u značenju *draga*, dakle supruga, koja mora imati na umu da joj je suprug nadređen i da ga mora slušati. Dandolo je kao predstavnik civilne vlasti, unapređenje života u pokrajini smatrao svojom prosvjetiteljskom dužnošću, što je podrazumijevalo i podučavanje naroda o kulturi međusobnih odnosa. Obraćao se muškarcima, zahtijevajući od njih poštovanje Božjih zakona, ali i međusobno poštovanje članova obitelji, osobito žena. Savjetovao je da im pomažu, iako im ih je *Bog dao* da njima vladaju, što je imalo uporište u zakonu u kojemu je pisalo da „osobe lišene juridičkih prava jesu maloljetnici, udane žene, kriminalci i mentalno zaostali.“¹⁹⁴

Uloga žena u vrijeme Napoleonskih ratova je slabo vidljiva u dokumentima, a samo u novinama i rijetkim publikacijama mogu se naći tekstovi koji se odnose i na žene. U njima se vidi da je Dandolo uočio velike razlike između načina života u gradovima i selima, u kojima su siromaštvo pratili otvoreno ponižavanje i gruba diskriminacija žena. Povezujući te činjenice s lošim obrazovanjem i općom zaostalošću stanovništva, zaključio je da neće biti moguće ni provoditi francuske zakone ako se ne promijeni način života u selima. Zbog toga je pokrenut sustav poučavanja seoskog stanovništva preko oglasa, uputa, propisa i savjeta koje su trebali prenositi svećenici, a list *Kraljski Dalmatin-II Regio Dalmata* donosio je i poruke namijenjene unapređivanju seoskog gospodarstva. U listu se tiskaju lokalne vijesti o ženama u obavijestima o nasljeđivanju, upravnim pitanjima ili o događajima iz raznih dijelova carstva. Neke žene su bile sudionice neobičnih događaja vrijednih spomena ili pohvale, pa ih se isticalo kao uzore, osobito ruralne junakinje koje su učene strance podsjećale na likove iz antičkih mitova. Žene visoke klase sudjelovale su u muškim političkim obračunima i diplomatskim intrigama, a one iz dvorskih krugova u tisku se povezivalo s bračnim problemima vladara i njegovom obavezom da naciji podari zakonite muške potomke.

¹⁹³ Usp. ŠIMUNKOVIĆ, Ljerka. (2006), *Kraljski dalmatin i problemi prevođenja. Kraljski Dalmatin-200 godina zadarskoga i hrvatskog novinarstva u europskom kontekstu*. Zadar: Sveučilište, 255-266; RADOS, Zvezdana. (2011), *Hrvatska književnost u Zadru u vremenu austrijske uprave, Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 793-797.

¹⁹⁴ IVEKOVIĆ, Rada. (1987), *Studije o ženi i ženski pokreti, Žena i društvo - kultiviranje dijaloga: zbornik radova*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 15.

4.2. Građanski život i javni prostor od 1814. do 1880. godine

Druga austrijska uprava koja je naslijedila francusku prikazivala ju je kao neprijateljsku i bezbožnu namjeru uništenja svih tradicionalnih vrijednosti.¹⁹⁵ Novi Građanski zakonik koji je učvrstio moć države,¹⁹⁶ tretirao je žene kao djecu koju treba nadzirati, pa su im se još u djetinjstvu postavljale prepreke koje su ih ograničavale i odgajale za ulogu poslušne, podređene, intelektualno i moralno inferiorne osobe.¹⁹⁷ Podcjenjivanje, materijalna ovisnost i nemogućnost odlučivanja o vlastitoj sudbini regulirano je zakonom, tradicijom i odlukom gospodara kuće. Ograničavanje prava žena razlikovalo se od postupaka kojima su bili podvrgnuti mladi muškarci, jer ženama se nije dopuštalo pravo odrastanje. Njihov životni put je mogao imati dva smjera: udaja ili ponižavajući ostanak u vlastitoj, tj. očevoj ili bratovoj obitelji. Koliko je moćna bila kontrola ženidbe pokazuje jedan koncept pisma caru u Beč, u kojemu šibenski plemić moli da se njegova nećaka Kazimira Draganića pošalje na službu u Split, kako bi ga se odvojilo od, za obitelj nepoćudne djevojke, Mimi de Clespe.¹⁹⁸ Međutim, Kazimir se ipak oženio odabranom djevojkom, što znači da je, kao punoljetan, mogao sam odlučivati o svojoj sudbini, dok žene nisu imale tu mogućnost. Prestankom ratova i uspostavom pravne države na području Dalmacije, pokrajinom su sve češće prolazili stranci koji su pisali o svojim dojmovima, susretima s ljudima u gradovima i selima primorja, otoka i dalmatinskog zaleđa. Bili su iznenađeni raznolikošću i bogatstvom folkloru i običaja naroda s različitim imenima (Iliri, Dalmatinci, Hrvati, Morlaci, Vlasi, Slaveni). Velika je bila i razlika između načina života stanovnika urbanih i ruralnih dalmatinskih sredina, kao i njihova odnosa prema ženama. O tome je pisao namjesnik Vetter von Lilienberg koji je od 1832. do 1834. godine službeno putovao Dalmacijom, a njegov prikaz pokrajine, napisan kao izvješće caru o stanju u zemlji, govori o ljudima koje je susretao, o siromaštvu, neukosti i primitivizmu, osobito u odnosu prema ženama:

„Premda muškarac za počinak ima drveni ležaj ili slamaricu, njegova žena, u kojoj Morlak vidi samo svoju sluškinju ili robinju, leži na golej zemlji ili u najboljem slučaju na golej dasci, pokraj ili nedaleko njega.“¹⁹⁹

¹⁹⁵ Usp. OBAD, Stijepo. (1985), *Razvoj slobodoumlja u gradskom društvu Dalmacije od prosvjetiteljstva do pojave ilirizma. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 24, 149.

¹⁹⁶ Usp. MAŠTROVIĆ, Vjekoslav. (1959), *Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX. stoljeću*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Institut u Zadru.

¹⁹⁷ Usp. ŽUPAN, Dinko. (2013), *Mentalni korzet: spolna politika obrazovanja žena u Bansknoj Hrvatskoj (1868-1918.)*, Osijek, Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku.

¹⁹⁸ HR-DAZD-352: Obiteljski fond Draganić-Vrančić, 1805., kut. 2, br. 3.3.5.6.

¹⁹⁹ TROGRLIĆ, Marko; CLEWING, Konrad. (2015), *Dalmacija - neizbrušeni dijamant: habsburška pokrajina Dalmacija u opisu Lilienberga*. Zagreb: Leykam international; Split: Filozofski fakultet, 143.

On je za to krivio prijašnje vlade i svećenstvo koji nisu iskorijenili praznovjerje jer „taj sirovi narod ima mnogo smisla za mističko i religiozno, ali jako praznovjerje još u svakom pogledu okiva njegovu dušu i zavodi ga na fantazme.“²⁰⁰ U jednome od rijetkih izvora u kojima se spominju žene vidljiva je razlika između neuvažavanja njihove uloge i službenog pozivanja na sudjelovanje u ceremonijama. U povodu otvorenja ceste koja spaja Dalmaciju s Likom, 1832. godine, održana je proslava²⁰¹ na kojoj se očekivao dolazak samoga cara. Organizirana su sportska natjecanja, a i žene su bile pozvane na sudjelovanje, što je zabilježeno u javnom proglasu.²⁰² One su igrale hrvatska kola i blistale u punom sjaju svoje svečane nošnje „della danza pure nazionale del Kolo, in cui numerose fanciulle brillavano pei loro ornamenti e vestiti alla foggia delle antiche slave“.²⁰³ Bio je predviđen njihov nastup na atletskim igrama, a na plakatu je tiskan oglas o natjecanjima „za koje biche razdiljeni prikladni darovi toliko ljudem koliko zenam, koje bude igrati.“ Za muške utrke bile su predviđene nagrade od šest do četrnaest fiorina za prva tri mjesta, a za „terkanje divojakaa“ po „jedna Kappa cerljena navezena“ i ukrašena s pet do „dvaestijednu Cvanciku“ za prvih pet mjesta. Kako je još Alberto Fortis primijetio da „jakost žena iz ovih krajeva redovito malo zaostaje za jakošću muškaraca“,²⁰⁴ bilo bi zanimljivo vidjeti rezultate tih natjecanja, ali nema dokaza za to da su žene zaista i sudjelovale. Jasno je da su nagrade predviđene za natjecatelje bile mnogo veće od onih za natjecateljice.²⁰⁵ Crvene kapice nosile su djevojke iz zaleđa i planinskih krajeva što znači da gradske djevojke nisu bile zainteresirane ili nisu smjele trčati, a one iz viših staleža, osobito plemkinje, uvijek su bile pod strožim nadzorom i imale su manje slobode od pučanki.²⁰⁶

4.2.1. Plemičko kazalište kao središte kulturnog života grada

Dvadesetih godina 19. stoljeća u Zadru oživljava građanski život, a dugo razdoblje nakon prestanka izlaženja lista *Kraglski Dalmatin* ispunila su kraća službena i prigodna izdanja. Plemičko kazalište i Casino bili su glavna mjesta kulturnoga i društvenog života

²⁰⁰ TROGRLIĆ, Marko; CLEWING, Konrad. (2015), *Dalmacija*, 145-146.

²⁰¹ Izvješće „festa sul monte Vellebich“, *Gazzetta di Zara*, 1 (16. listopada 1832), 57, 225-226.

²⁰² HR DAZD 386: Zbirka tiskovina, 1832., kut. 41, br. 26. *Javljegne ... u Zadru na 6. rujna 1832.*

²⁰³ *Gazzetta di Zara*, 1 (16. listopada 1832), 57, 226.

²⁰⁴ FORTIS, Alberto. (1984), *Put po Dalmaciji*, Zagreb: Globus, 46.

²⁰⁵ Jedan austrijski fiorin ima 100 krajcara, a jedna cvancika 20 krajcara. Natjecatelj je za prvo mjesto dobivao 14 fiorina, a natjecateljica je mogla osvojiti najviše 4,2 fiorina u cvancikama i jednu izvezenu kapu.

²⁰⁶ STIPETIĆ, Vladimir (ur.). (2000), *Vrijeme ženidbe i ritam poroda: (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća)*. Zagreb: HAZU; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 30, 100.

grada. U kazalištu su se izvodile opere talijanskih autora, a nastupale su pjevačice o kojima su pisale novine:

„La prima donna Marianna Strinasacchi ci piaque pel suo bel metodo di canto, per cui sembra di aver attinto a buona scuola, e per la sua azione sempre continuata, sempre conveniente, non mai esagerata, non mai indifferente.“²⁰⁷

Žene koje su nastupale u tim predstavama bile su članice putujućih glumačkih skupina koje su neko vrijeme boravile u gradu, a njihove nastupe najavljivali su oglasi na kojima se podrobnije predstavljalo i izvođače.²⁰⁸ Giuseppe Sabalich donosi mnoštvo podataka o kazališnom životu grada i ljudima koji su u njemu sudjelovali. Među njima su umjetnice koje su građani obožavali, ali i druge sudionice društvenog života grada, od vlasnica kavana i hotela do prodavačica i konobarica. Jedna od njih je bila i snažna, temperamentna Marietta (Anetta) Lerga (1792.-1876.), vlasnica malog hotela „Alla Dalmata“ blizu kazališta. U njemu su odsjedali umjetnici, a ona se družila s njima, čuvala njihove tajne i hrabro se suprotstavljala svima koji nisu poštovali red. Sudjelovala je u svim gradskim manifestacijama, voljela lijepe momke, a pričalo se da je stalno sa sobom nosila nož *kao andaluzijske seljanke*, kojega je ponekad znala i upotrijebiti, pa je bila puna ožiljaka. Jednom je, usred dana na trgu istukla nekog špijuna, a bila je zaslužna i za spašavanje jednog žandara osuđenog na smrt.²⁰⁹ Druga je bila šjora Nina koja je u prizemlju Plemičkog kazališta godinama prodavala voće, dok je njezin suprug prodavao ulaznice. Za vrijeme plesova i karnevala šjora Nina je znala pripremati svečane večere na kojima se točio šampanjac. Nakon zatvaranja Plemičkoga ona je prešla u Novo kazalište.²¹⁰ Sabalich piše o oduševljenju što ga je izazvao nastup glumice Amalije Ferrari:

„E a contribuirvi valsero sovra degli altri l' egregia prima attrice sig. Amalia Ferrari, giovane d' anni, ma provetta nell' arte, di bell' intendimento e squisito sentire, che senza tema di meritarcì la taccia di assentatori, noi diremo delle migliori che vanti oggigiorno il teatro italiano.“²¹¹

Bila je ne samo izvrsna glumica, nego je i znala dobro procijeniti sve okolnosti koje su uvjetovale uspješan nastup.²¹² Tijekom svibnja 1863. skupina Duse i Lagunaz izvela je

²⁰⁷ „Teatro di Zara“, *Gazzetta di Zara*, 1 (6. travnja 1832), 2, 8.

²⁰⁸ Poziv na koncert primadone Catherine Angelini iz Beča, koja je „pjevala u najboljim kazalištima“. HR DAZD 386: Zbirka tiskovina, 1814., kut. 26. br. 38. *Avviso teatrale* „Per la sera di lunedì 4 luglio 1814“.

²⁰⁹ SABALICH Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)* Zadar: Angelo Nani, 257.

²¹⁰ SABALICH Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*, 317.

²¹¹ *Gazzetta di Zara*, 12 (2. lipnja 1843.), 44, 1.

²¹² „Amalia Ferrari seppe più d' ogni altro farsi apprezzare e per la sua giovinezza e per il possesso di buoni principi drammatici, sicura garanzia di uno splendido avvenire.“ SABALICH, Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*, 168.

nekoliko predstava²¹³ u kojima je sudjelovala i petogodišnja kći voditelja skupine Eleonora Duse, koja je kasnije postala slavna glumica.

Prve baletne izvedbe u zadarskom kazalištu održane su 1811. godine kada je nastupila skupina s dvije balerine.²¹⁴ Neke predstave se nisu svidjele vlastima jer su, navodno, dovodile u pitanje dostojanstvo i vjeru, kao balet „L' abbate Ridicolo“. Nekima se nisu svidjale kratke suknjice balerina i „a quanti gradi d' arco le alzate di gamba“. Ponekad su glumice i plesačice bile prisiljene izmišljati da su bolesne i odustajati od predstava jer su im crkvene vlasti ograničavale nastupe. Primabalerina Teresa Ginetti je u kratkom pismu objasnila zašto nije mogla nastupiti: bojala se javnog sramoćenja jer nije pristala mijenjati svoj kostim ni koreografiju, kako su joj sugerirali. Tek krajem 1811. „essa danzava il suo famoso *a solo*“²¹⁵ Ipak, balet se u Zadru afirmira tek od šezdesetih godina kada nastupaju veće gostujuće ženske skupine. Compagnia lombardo-veneta je 1864. godine odigrala čak osam predstava s nekoliko repriza.²¹⁶ Krajem stoljeća balet je postao toliko popularan da su zadarski autori i balerinama posvećivali stihove. U Europi je *romantični* balet 19. stoljeća povezan s „idealiziranim ženskim svijetom“, a pozornost privlače balerine koje postaju medijske zvijezde. Svojom tjelesnom privlačnošću toliko su nadmašivale plesače da su oni postupno zamijenjeni preodjevenim plesačicama, što je prevladavajućoj muškoj publici omogućavalo slobodniji užitek u erotskom spektaklu.²¹⁷ Osim predstava stranih profesionalnih skupina, u kazalištu su se priređivali koncerti zadarske glazbene škole i druge školske predstave i nastupi amaterskih glumačkih družina.²¹⁸ Izgradnjom Novog kazališta (Teatro nuovo) 1865. godine kazališni život na talijanskom jeziku se nastavlja, a brojne gostujuće kazališne družine nastupaju u Zadru. U isto vrijeme staro Plemičko kazalište se sve više zapušta i na kraju zatvara, početkom 1882. godine, zbog opasnosti za izvođače i publiku jer nije ispunjavalo uvjete postavljene u novim propisima o sigurnosti.

4.2.2. Žene između kućanskih poslova i muških profesionalnih zanimanja

U Zadru je bilo obrtničkih radionica, tvrtki pa i tvornica kojima su tijekom 19. stoljeća rukovodile žene jer su ih, okolnosti i strategije obiteljskog preživljavanja navodile na

²¹³ Usp. kazališni plakati. HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina, 1863., kut. 49. br. 142 i 143.

²¹⁴ SABALICH, Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*, 69.

²¹⁵ SABALICH, Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*, 71-72.

²¹⁶ RABAC ČONDRIĆ, Glorija. (2011), Književno-kulturna djelatnost na talijanskom jeziku u Zadru u 19. stoljeću. *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 1091.

²¹⁷ Usp. KATARINČIĆ, Ivana. (2013), Rod u predodžbama: stereotipizacija u klasičnom baletu, *Studia etnologica Croatica*, 25, 286-287.

²¹⁸ SABALICH, Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*, 172.

bavljenje *muškim* poslovima. Jedna od najuspješnijih poslovnih žena u Zadru bila je Giuseppina Salghetti-Drioli (1783.-1852.), Riječanka, rođena Bassan, koja je, nakon smrti supruga 1822. godine, preuzela upravljanje obiteljskom tvornicom što je potrajalo sve do 1843. Kao skrbnica sinova Francesca i Giovannija, modernizirala je tvornicu i uvela neke promjene koje su utjecale na poboljšanje poslovanja.²¹⁹ Poduzimala je poslovna putovanja, iako to tada nije bilo jednostavno, a u kuću je primala goste iz inozemstva, među kojima su bili i visoki austrijski dužnosnici kao barun Welden, znanstvenici Enrico Pratter i Giuseppe Neymayer, glazbenici, putnici i turisti kao Harriet i Sarah Markham, William Barnett i R. H. Hay. Kuću je opremala prema najvišim građanskim standardima, nabavljala tekstil iz Engleske, namještaj, posuđe i muzičke instrumente iz Beča, odjeću iz Pariza i nakit iz Venecije. U njezinoj kući je često boravio prijatelj njezinih sinova, književnik Nikola Tommaseo.²²⁰ „Giuseppina creò un clima di grande vivacità culturale e per prima assecondò le inclinazioni artisciche dei figli, quella pittorica di Francesco e quella musicale di Giovanni.“²²¹ Sinove Francesca i Giovannija je poslala na školovanje u Italiju bodreći ih u umjetničkim aktivnostima. Stariji se bavio slikarstvom, a mlađi glazbom i obojica su bili toliko uspješni da su se odlučili profesionalno baviti time, zanemarivši tvornicu. Kako je njihov otac u oporuci tražio da obiteljski posao nastavi stariji sin, ona je očekivala da će Francesco tako i učiniti. Međutim on se, oduševljen talijanskom likovnom scenom, posvetio samo slikanju i nije mu se žurilo u Zadar. Zaručio se s djevojkom iz Genove i odlučio se oženiti, što majka nije odobravala, ali na kraju je ipak popustila. Doveo je u Zadar svoju mladu ženu, prihativši se i posla u tvornici. Međutim, slikanje nije napustio, nego se tome još više posvetio.²²² Njegova žena, Angelica Maddalena Isola (1817.-1853),²²³ kći đenovškog slikara, u mladosti je i sama slikala, ali nema podataka o njezinim radovima.²²⁴ Suvremenici su je cijenili, a Giorgetta Bonfiglio-Dosio piše da je bila

²¹⁹ Uvod Knjige blagajne s indeksima i dnevnicima ulaznih i izlaznih računa. HR-DAZD-260: Tvornica maraskina "Francesco Drioli". Inventar, 9.

²²⁰ Usp. ČALE, Frano; ZORIĆ, Mate. (1974), Talijanska književnost. *Povijest svjetske književnosti*, knj. 4, Zagreb: Mladost, 138-139.

²²¹ Usp. BONFIGLIO-DOSIO, Giorgetta. (1996), *La fabbrica di maraschino Francesco Drioli di Zara (1759-1943)*: inventario dell'archivio. Citadella: Biblos, XXII.

²²² PETRICIOLI, Ivo. (2003), *Franjo Salghetti - Drioli*. Zadar: Narodni muzej; Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.

²²³ Franjo Salghetti-Drioli. Portret supruge Angelike Isola, 1865. SRHOJ ČERINA, Ljubica. (2008), *Šezdeset godina Galerije umjetnina u Zadru*. Zadar: Narodni muzej, 28. Prilog 1. Zadar: Narodni muzej; Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.

²²⁴ PETRIČIĆ, Alfred. (1959), Zadarski slikari u XIX. stoljeću. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 4-5, 220.

„(...) una donna di altissima spiritualità, decantata dal Tommaseo, così diversa dalla suocera Giuseppina, ma così forte da caratterizzare la religiosità e l' austerità familiari per generazioni. La sua attività artistica esula da questo sintetico profilo familiare appartiene alla storia dell' arte dalmata.“²²⁵

Angelica je tijekom trinaest godina braka rodila osmero djece i umrla nakon posljednjeg poroda. Inspiriran tragedijom, Francesco je naslikao veliku kompoziciju „Apoteoza mrtve supruge“ 1854. godine, koja se nalazi u crkvi sv. Frane u Zadru. Pietro Pagani je u povodu desete oljetnice smrti objavio knjižicu o njezinom životu, predanosti obitelji i suprugu:

„Ella sentiva che *piccolo è il numero degli artisti veri*, e sebbene modesta, nella fede dell' amore sperava di *sempre più svolgere con la pace dell' anima e del cuore l' ingegno di lui*.“²²⁶

Spretnost u oblikovanju je pokazala i njihova kći Carolina koja je izradila okvir za portret svoga brata Simeona,²²⁷ ali o nekim drugim njezinim radovima nema traga u izvorima.

U Zadru je bilo i drugih žena koje su se bavile poslovima u kojima su tradicionalno dominirali muškarci. Knjižarska i s njom povezane tiskarska i nakladnička djelatnost pružile su ženama mogućnosti za profesionalni rad. Kada je tiskar i knjižar Antonio Luigi Battara 1817. godine iznenada umro, njegova udovica Marina, rođena Anić, nastavila je posao sama i postala prva zadarska tiskarica.²²⁸ Situacija u kojoj se zatekla bila je teška, posla nije bilo dovoljno, a državne ustanove nisu redovito plaćale ugovorene poslove.²²⁹ Imala je devetero djece, ali je nastavila raditi pod imenom pokojnog supruga, jer je zakon iznimno dopuštao ženama vođenje poduzeća. Vjekoslav Maštrović navodi da je tvrtka nastavila djelovati pod njegovim imenom „iz poštovanja“,²³⁰ jer se na takav način u 19. pa i 20. stoljeću, objašnjavala poslovna anomalija u kojoj je žena vodila *muške* poslove. To je zapravo bila dopuštena strategija očuvanja obiteljskih tvrtki u slučaju smrti ili nemogućnosti muškarca da nastavi posao. Marina je sklopila novi ugovor za poslove s vladinim uredima, a vlasti su sigurno znale da ona može nastaviti posao jer je to, vjerojatno, radila i prije. Njezina tiskara i knjižara-papirnica je bila jedina u gradu sve do 1823. godine, kada u Zadar dolazi Giovanni Demarchi koji, unatoč stalnim pokušajima, nije uspio trajno preuzeti poslove tiskare Battara. On je 1832. počeo tiskati službene novine *Gazzetta di Zara* koje su uskoro prešle u ruke Marininih

²²⁵ BONFIGLIO-DOSIO, Giorgetta. (1996), *La fabbrica di maraschino...*, XXII.

²²⁶ PAGANI, Pietro. (1863), *Angelica Salghetti-Drioli*. Padova: G. B. Randi, 20.

²²⁷ Usp. TRAVIRKA, Antun. (2011), Likovna kultura u Zadru, *Zadar za austrijske uprave*, 663.

²²⁸ Usp. KATIĆ, Mirisa. (2005), Marina Battara, prva zadarska tiskarica, 167.

²²⁹ Antonio Luigi Battara je pisao francuskoj upravi tražeći da mu plati obavljene poslove: „Capo di numerosa famiglia, e di negozio con sette uomini di servizio per la sua stamperia (...) nel momento delle mie fortune e de gran lavori io non avevo si vuol dire pane da mangiare perchè non potevo aver denari dalla Provveditoria. Ma tutto soffrivo, sperando che un giorno sarò compensato.“ HR-DAZD-57: Generalno providurstvo, 1808., 23, 940, 178 (str. 155, 18. listopada 1806.).

²³⁰ MAŠTROVIĆ, Vjekoslav. (1979), *Zadarska oznanjenja iz XVIII, XIX. i početka XX. stoljeća: (Jadertina croatica)*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 19.

sinova Pietra Antonija i Napoleonea Francesca i izlazile do 1850. godine. Iako je tiskara tijekom četrnaest godina samostalnog rada Marine Battara *proizvela* više naslova nego u vrijeme njezina supruga, koji je tvrtku vodio isto toliko godina, njezino ime se ne spominje u spisima, pa je *otkrivena* tek u drugoj polovini 20. stoljeća.²³¹

Povijesno sjećanje koje ističe supruga kao osnivača tiskare, a nakon njega sinove koji su proširili djelatnost, preskače suprugu i zanemaruje cijelo razdoblje njezina vođenja tvrtke, koje je trajalo isto toliko, dok su sinovi bili maloljetni. Je li činjenica da su dvojica složne braće bitno unaprijedila posao i proširila ga na cijelu Dalmaciju, tako da je tvrtka Battara postala jedno od najpoznatijih dalmatinskih poduzeća za proizvodnju i distribuciju knjiga, uvjetovala zaborav velikog doprinosa njihove majke u održanju tvrtke ili je ona zanemarena samo zato što je žena? Drugi razlog zaborava Marine Battara je još teže objasniti jer je povezan s nedostatkom podataka o njoj od rođenja. Iz matične knjige vjenčanih se vidi da je bila kći Krsta Anića,²³² a u knjizi umrlih piše da je preminula 18. svibnja 1859. godine u dobi od devedeset godina.²³³ Nakon pretraživanja sačuvanih matičnih knjiga rođenih u Zadru i okolici pronađen je samo jedan zapis o rođenju djevojčice s imenom Marina, rođene 17. srpnja 1777. godine,²³⁴ ali bez imena oca i majke, što znači da je rođena *nezakonito*. Ako je to bila ona, onda se udala (6. siječnja 1793.) u šesnaestoj godini, a prvo dijete je rodila dan prije vjenčanja, koje je obavljeno u njihovoj kući, što možda znači da je njoj ili djetetu zdravlje bilo ozbiljno ugroženo. U spisima se dalje može pratiti život ostalih muških članova obitelji, ali o njoj nema podataka, osim rijetkih službenih spisa tvrtke.

Drugu zadarsku tiskaru vodio je Giovanni Demarchi, oženjen Anom Marijom, sestrom Marine Battara, koji je umro 1838. godine. Naslijedila ga je kći Elena (1808.-1890.), koja je dobro upravljala tvrtkom. Bila je (od 1832. godine) udana za Giovannija Rougiera, pa su njih dvoje nastavili voditi tvrtku pod imenom Demarchi-Rougier sve do njegove smrti, 1854. godine. Nakon toga, Elena je imenovala upravitelja i tiskara je djelovala do 1873. godine, kada ju je prodala Ivanu Woditzki. Za razliku od samozatajne i gotovo nepoznate Marine Battara, Elena Demarchi je bila jedna od poznatijih žena zadarskoga društvenog života. Giuseppe Sabalich piše da je bila energična žena praktičnog duha, kakva je ostala do smrti, a te osobine je prenijela na svoju djecu i unuke.²³⁵ Sudjelovala je u radu zadarskoga

²³¹ Usp. GALIĆ, Pavao. (1979), *Povijest zadarskih tiskara*. Zagreb, 26.

²³² HR-AZDN-43: Zbirka matičnih knjiga i parica Zadarske nadbiskupije, MKV, 10, 1793., str. 117.

²³³ HR-DAZD-43: Zbirka matičnih knjiga i parica Zadarske nadbiskupije, MKU, 1526, str. 108.

²³⁴ HR-DAZD-43: Zbirka matičnih knjiga i parica Zadarske nadbiskupije, MKK, 19, 1777, str. 267.

²³⁵ "La Rougier fu una donna energica quanto mai e di grande senso pratico, qualità ch' essa trasmise ai propri figli e anche ai nepoti e che conservò fino alla morte." SABALICH, Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*, 304.

Filharmonijskog društva i besplatno tiskala njegova izvješća i biltene, na čemu joj je Društvo zahvaljivalo u izvješćima od 1860. do 1865. godine.²³⁶ Nakon njezine smrti objavljeno je više priloga u spomen na dobročinstva koja je učinila za siromašne, djecu i radnike u tiskari.²³⁷ I nova vlasnica tiskare, Adelaide Woditzka, odaje priznanje njezinoj poslovnoj vještini i obiteljskom uspjehu, jer je kao žena i majka sama vodila kućanstvo i bila primjer posvećenosti obitelji, a uz to je nesebično pomagala drugima:

„Buona cortese pia per ingegno pronto virile, destra in maneggiar affari, ne commerci onestamente operosa, l'orme seguita del marito costante indefessa, ottima moglie, madre affettuosa della famiglia diligentissima con mano energica sicura, pur soccorrendo ai poveri, governo la casa, donna di forte animo, esempio di nobilissima pazienza, porto serena la vita dolorosa ai quattro figli insegnando l'amore al bene e al lavoro.“²³⁸

Žene koje su upravljale obiteljskim poslovima u Dalmaciji najčešće su ostajale u okvirima obiteljske proizvodnje.²³⁹ Međutim, neke od njih su ostavile traga u društvenom i kulturnom životu svoje sredine. Te pućanke, majstorice i građanke usvajale su plemićke manire, podupirale umjetnike i znatno utjecale na kulturu svoje sredine, o čemu su pisali suvremenici, a Giuseppe Sabalich navodi da se osiromašeno i malobrojno zadarsko plemstvo tijekom 19. stoljeća povlačilo pred nadiranjem bogatih posjednika:

„(...) le dame di un tempo, che portavano gli illustri nomi di Nassi, di Sanfermo, di Pellegrini, di Vergada avevano ceduto il campo a varie ricche signore, proprietarie di stabili e di palchetti.“²⁴⁰

Među tim građankama su bile Giulia Berettini, Elena Demarchi i Teresa Battara „che del *bon-ton* cittadino avevano assunta la novella eredità.“²⁴¹ Ipak, historiografija je zanemarivala njihovu djelatnost pa su njihova imena, ostala sakrivena iza naziva tvrtke,²⁴² a spisi velikim dijelom uništeni kao nerelevantni za trajno čuvanje. Sredinom 19. stoljeća u Dalmaciji se pojavila fotografija, koju su donosili putujući fotografi među kojima je bilo i žena. One su sudjelovale u počecima zadarskoga fotografskog zanata, najčešće kao pomoćnice, a 1853. godine u Zadru djeluje *majstorica*, fotografkinja Emanuela Schlenkrich.²⁴³ Zadarska (muška) fotografska produkcija ubrzo se kvalitetom izdigla dominirajući na širem području, a veliki broj fotografa su poticali potrebe građanskog sloja kojemu je fotografija bila bliska tehnika. Njome su se bavili obrazovani ljekarnici, koji su postizali vrhunske rezultate i zarađivali više

²³⁶ Usp. *Relazione della direzione della Società filarmonica di Zara: sull' andamento e sulla gestione economica della società stessa.* (1863), Zara: Tip. Demarchi-Rougier, 49.

²³⁷ HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina, 1890, kut. 50, sv. 4, br. 26. Prilog 2.

²³⁸ HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina, 1890, kut. 50, sv. 4, br. 26a. Prilog 2.

²³⁹ Slično je bilo i u ostalim dijelovima Hrvatske. Usp. IVELJIĆ, Iskra. (2007), *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international.

²⁴⁰ SABALICH, Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*, 303.

²⁴¹ SABALICH, Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*, 303-304.

²⁴² Usp. GROSS, Mirjana. (1993), "Nevidljive" žene, *Erasmus*: časopis za kulturu demokracije, 3, 56-64.

²⁴³ TRAVIRKA, Antun. (2011), *Likovna kultura u Zadru*, 617.

nego slikari.²⁴⁴ Na njihovim fotografijama su stanovnici grada i okolice koji svojim stavom odražavaju ukus fotografa, utjecaj trendova i osobne projekcije. Fotografski zanat je u Zadru bio cijenjen i u njemu je uvijek bilo sposobnih žena, ali se nijedna nije istakla kao umjetnica, nego su sve zapamćene kao majstorice, pomoćnice ili samo vlasnice ateliera. Početkom 20. stoljeća u Zadru je radila Giulia Hitzelhammer, a Vincenza Burato, udana Milić, kći najpoznatijega zadarskog fotografa, Tomasa Burata, radila je u očevu atelijeru te je od 1913. do 1922. godine bila njegova vlasnica.²⁴⁵

4.2.3. Ženska kreativnost - od podcjenjivanja do zaborava

Nedostatak tiskarske tradicije do 19. stoljeća u Zadru je povećao nevidljivost žena, a samo rijetke su ostavljale tragove u vidu zapisa ili bilježaka.²⁴⁶ Osnivanje prve javne biblioteke u gradu 1855. godine bio je veliki događaj, a donacija profesora Piera Alessandra Paravije omogućila je oblikovanje bogatog fonda knjiga koje su postale dostupne svim građanima Zadra. Pripadnice viših slojeva vjerojatno su u pratnji muškaraca mogle ući u Gradsku ložu na Gospodskom trgu gdje je bila smještena nova knjižnica, jer su se u njoj održavale i izložbe, ali nisu bile evidentirane kao članice ni korisnice.²⁴⁷ Ženama se na svim razinama sugerirala poniznost kao znak dobrog odgoja, a u tradicionalno katoličkoj sredini uzor je Majka Božja koja je tiha, šutljiva i samozatajna žena, čija moć je u zagovoru. Dok su mlade žene svih staleža bile pod nadzorom, one starije i udovice imale su nešto više slobode, a one bogatije i iz viših staleža ponekad su se, ako su imale talenta, mogle posvetiti kreativnom poslu kao što je pisanje, slikanje, glazba ili neki drugi hobi. Ipak, bez profesionalnog pristupa i sustavnog obrazovanja većina je ostajala na razini amaterskog, a rijetke su se uspijevale probiti u *muškim* poslovima.

Jedna od takvih bila je botaničarka Marija Cattani, rođ. Selebam (1789.-1870.),²⁴⁸ čiju je nadarenost i želju za istraživanjem prirode poticao otac, matematičar i prirodoslovac, koji se nakon ženine smrti, posvetio odgoju i obrazovanju kćeri. Ipak, njezine sposobnosti najviše su došle do izražaja kasnije, kada su joj djeca odrasla i kada je imala manje obiteljskih obaveza. Zahvaljujući bogatstvu, visokoj klasi kojoj je pripadala, zdravlju koje joj dopuštalo

²⁴⁴ TRAVIRKA, Antun. (2011), *Likovna kultura u Zadru*, 408.

²⁴⁵ Usp. TRAVIRKA, Antun. (2011), *Likovna kultura u Zadru*, 653.

²⁴⁶ VIDOVIĆ, Irene. *Monografie storiche, geografiche, politiche, artistiche, mitologiche, statistiche*, 19. st. Znanstvena knjižnica u Zadru, Zbirka rukopisa, 163.910, Ms. 1071.

²⁴⁷ *Discipline per la Sala di lettura della Biblioteca Paravia in Zara, 1855. Estratto dal Regolamento del nov. 1856. Znanstvena knjižnica u Zadru, Zbirka rukopisa, 25.409, Ms. 671.*

²⁴⁸ Marija Cattani rođ. Selebam, biologinja, rođena u Splitu, dobitnica brojnih priznanja i nagrada za znanstvena dostignuća i članica više europskih akademija. *Hrvatski biografski leksikon*. (1989), sv. 2, 603.

duga i neudobna putovanja i dugom životnom vijeku, uspjela je doći do novih znanstvenih spoznaja, koje su joj donijele priznanja i podršku znanstvenika s kojima je surađivala. Ta nadarena biologinja je svoja istraživanja obavljala diljem Dalmacije pa i u okolici Zadra, gdje je provela veći dio života. Sakupljala je i proučavala biljke, morske alge, puževe, školjke i kukce, izrađivala stručne herbarije i opisivala nove biljne i životinjske vrste koje je uspjela identificirati. Bila je vješta u prepariranju, slikanju i izradi čestitki i posjetnica, ali pravo vrednovanje je doživjela tek kada je njezine zaključke potvrdio priznati stručnjak iz Italije.²⁴⁹ U povodu njezine smrti, 15. siječnja 1870. godine, objavljen je nekrolog:

“L' esimia signora Maria de Cattani, nata Seleban la quqle pe' suoi studi in fatto di agronomia e di botanica, lascia un nome caro alla scienza, e per l'egregie doti onde era fornito l' animo suo, lascia di sè gratissima memoria in quanti ebbero l' amore di conoscerla.”²⁵⁰

Jakov Ćudina piše o njezinoj suradnji s raznim ustanovama i sudjelovanju u znanstvenim istraživanjima. Bila je članica uglednih akademija i cijenjena među znanstvenicima. Za svoj rad je dobila više nagrada i priznanja.²⁵¹ Deset godina kasnije u Splitu je objavio biografiju²⁵² u kojoj je opisao njezinu i obitelj njezina supruga Domenica (umro 1832.), nabrajajući njegove velike sposobnosti, obrazovanje i popularnost u društvu.²⁵³ Nakon toga oprezno dodaje da mu je profesor Grubišić rekao „che la nostra Maria de Cattani scriveva meglio di lui lettere“.²⁵⁴ O njenom zanimanju za izučavanje prirode piše kao o *ljubavi*, osobitoj *strasti* i *zaljubljenosti* u proučavanje bilja, ali i istraživanje stvarnosti života, što ju je navodilo na traženje ideala i simbolike kao u grčkom svijetu prirode i bogova. Otkrivajući nove vrste biljaka obradila ih je i prikazala u znanstvenim krugovima.²⁵⁵ Ona je s *ljubavlju* proučavala leptire, ali je „d'animo gentile e mite“ patila kada ih je morala ubiti pa je napustila ta istraživanja.²⁵⁶ U opisu njezina istraživačkog rada dominiraju prikazi osjećaja, ljubavi i strasti kakvi se rijetko koriste u opisu rada (muškog) znanstvenika. Reference koje joj se priznaju u početnom obrazovanju i znanstvenim postignućima nisu dovoljne u usporedbi s njima. Autor više govori o njenom dobrotvornom radu, brizi za siromašne i o djeci koju je odgojila s

²⁴⁹ COEN, Gastone; PETRICIOLI, Mirna. (1996), *Prvi botaničari u Zadru*, Zadar: Narodni muzej, 36.

²⁵⁰ *Il Dalmata*, 5 (29. siječnja 1870.), 9, 3-4.

²⁵¹ Nagrada Talijanskog Kraljevstva, medalja Društva za hortikulturu na izložbi 1864. godine u Zagrebu. „Epigrafo“, *Il Dalmata*, 5 (29. siječnja 1870.), 9, 4.

²⁵² ĆUDINA, Jakov. (1881), *Biografia di Maria Selebam de Cattani*. Spalato: Tipografia Russo e Marić, 8.

²⁵³ ĆUDINA, Jakov. (1881), *Biografia di Maria Selebam de Cattani*, 8.

²⁵⁴ ĆUDINA, Jakov. (1881), *Biografia di Maria Selebam de Cattani*, 9.

²⁵⁵ Među njima je najpoznatiji *Lilium cattaneum dalmaticum*, koji je po njoj dobio ime. Ćudina piše da se ta vrsta ljljana na hrvatskome zove *vrtočlav* jer ga na seoskim svečanostima, pri izvođenju nekog plesa, plesači stavljaju na kape. ĆUDINA, Jakov. (1881), *Biografia di Maria Selebam de Cattani*, 11-12.

²⁵⁶ ĆUDINA, Jakov. (1881), *Biografia di Maria Selebam de Cattani*, 13.

ljubavlju.²⁵⁷ Dopisivala se sa znanstvenicima, profesorima i učenim ženama kao što su bile Maria de Wimpfen i Livia Brunetti Veronese di Rovigo, a poznavala je i *elegantnu i duhovitu književnicu* Idu von Düringsfeld Reinsberg, koja je o njoj pisala u knjizi o Dalmaciji i njezine albume pokazala njemačkim znanstvenicima i vladarima jer se i pruska kraljica zanimala za botaniku, a Idin suprug Otton je u svoj *Rječnik znamenitih Dalmatinaca* uvrstio i Mariju Cattani. Navodeći citate iz njemačkih novina koje su pisale u povodu njezine smrti, Ćudina završava stihovima Nikole Tommasea u kojima slavi uzvišenu ideju ljepote prirode i duha²⁵⁸ ističući njezinu veliku ulogu u kulturi Zadra, Splita i Dalmacije. Ipak, ta uloga je označena kao *ženska*, a njezina postignuća amaterska. Njezino zanimanje za znanost i istraživanje prirode prikazuje se kao *ljubav, strast i zaljubljenost*, naglašava se emocionalni, a ne racionalni pristup, kakav bi se očekivao od *pravog* znanstvenika. Njezino traženje ideala i simbolike u biljkama približavalo ju je poganskoj mitologiji, što nije (bilo) prihvatljivo u znanosti. Istu simboliku ima i njezina ženska vještina u izradi ukrasa i pozivnica, ljubav za proučavanje leptira i odbojnost prema ubijanju insekata. Suvremenici su je poštovali kao ženu u okvirima njihova poimanja uloge kćeri, supruge, majke i učene dame iz visokog društva. Zato je sve što je bilo izvan tih okvira prepušteno zaboravu i obitelj je zanemarila vrijedne dokumente i predmete iz njezine ostavštine.²⁵⁹

4.2.4. Ženska potpora muškim aktivnostima humanitarni rad

U vrijeme popularizacije *pozitivne* znanosti u 19. stoljeću ističu se sposobnosti genijalnih znanstvenika i umjetnika, tiskaju se biografije slavnih i zaslužnih muškaraca, a ponekad i žena, vladarica i majki, zaslužnih najviše za to što su na svijet donijele genija.²⁶⁰ Te žene su često prikazane samo u toj ulozi, a njihov stvarni život i djelovanje ostajali su u velikoj mjeri dio neistraženoga historiografskog polja. U zadarskom tisku prenose se članci iz stranog tiska koji podsjećaju na zaslužne žene iz drugih sredina,²⁶¹ a objavljuju se i publikacije posvećene njima. U knjižici o *zaslužnoj* gospođi Giuseppini di Wissiak čitateljima se nudi primjer savršene žene i majke s kojom se autor susreo.²⁶² Impresioniran njezinom

²⁵⁷ ĆUDINA, Jakov. (1881), *Biografia di Maria Selebam de Cattani*, 15.

²⁵⁸ ĆUDINA, Jakov. (1881), *Biografia di Maria Selebam de Cattani*, 18-19.

²⁵⁹ COEN, Gastone; PETRICIOLI, Mirna. (1996), *Prvi botaničari u Zadru*, 36-39.

²⁶⁰ O Juliji Ammannati Galilei: "Gulia Galilei: racconto storico", *Il Dalmata*, 5 (1870), 22-34.

²⁶¹ U povodu smrti književnice Josefe von Hoffinger, objavljena je elegija u kojoj se veliča njezin doprinos njemačkoj kulturi. „Alla memoria di Giuseppina di Hoffinger traduttrice della Divina Commedia“, *Il Dalmata*, 4 (1. rujna 1869.), 70, 1.

²⁶² PAVIŠIĆ, Cesare Luigi. (1870), *Giuseppina di Wissiak Matas-Beluda y Ruys: cenno biografico-necrologico*. Zadar: Battara, 10.

pojavom, položajem i ugledom njezine obitelji u činovničkom i vojničkom austrijskom društvu, napisao je biografiju punu pohvala njezinoj odanosti obitelji i crkvi. Naglasio je da nije išla u školu do jedanaeste godine, iako je rođena u obitelji imućnog trgovca, jer je djevojčicama dovoljno ono što nauče uz majku, kao najbolju učiteljicu. Kako je u vrijeme objavljivanja knjige u Dalmaciji počela rasprava o uvođenju obaveznog osnovnog školovanja za žensku djecu, pokazuje se da ono nije neophodno ni presudno u oblikovanju ženskih vrlina, jer je Giuseppina tek od petnaeste godine pohađala školu za djevojčice. Kada je došlo vrijeme da se i njoj nađe muža udala se i poslušno ga slijedila do kraja života, a obojica njezinih sinova postala su ugledni službenici Habsburške Monarhije. Knjižica bila i prilog tvrdnji da je gospođa, i bez školovanja, postala zaslužna žena jer je bila vjerna i odana obitelji, podržavala je službenu politiku i sudjelovala u dobrotvornim aktivnostima.²⁶³

Razbuktavanjem političkih borbi sve češće se spominju pojedinci iz zadarskog kraja, objavljuju se kratke priče s aluzijama na poznate osobe i situacije, dalmatinske zastupnike i njihove obitelji. Tada su i žene postale objekti muških obračuna, a posebno snažno je u političkom kontekstu, djelovala uvredljiva usporedba muškaraca sa ženom.²⁶⁴ U toj borbi je i jezik imao posebnu ulogu, jer su novine pisane talijanskim jezikom unosile dijelove na hrvatskome i obrnuto. Sudjelovanje u službenim manifestacijama, dobrotvornom radu i novčanim potporama uvijek je bilo dijelom društvenog angažmana bogatih obitelji i viših staleža, koji su se često i na taj način nadmetali, a pozicija supruge visokoga državnog dužnosnika podrazumijevala je podršku suprugu. Kada je 1875. godine trebalo obnoviti i proširiti djevojački zavod za odgoj časničkih kćeri u Hernalsu kod Beča barunica Agata, supruga namjesnika Rodića, organizirala je sakupljanje dobrovoljnih novčanih priloga²⁶⁵ jer su se u tom zavodu školovale i neke Zadrance.²⁶⁶ Prema carskoj naredbi potakla je dobrotvorne akcije žena za pomoć stradalima u bosansko-hercegovačkom ustanku protiv Turaka, a od vlade u Beču je dobila zadatak da u Dalmaciji organizira skupinu žena koje bi se mogle angažirati u zbrinjavanju stradalnika iz Bosne, nakon što je austrougarska vojska prešla „granice Carstva da uvede red i mir u pokrajine nami susjedne.“²⁶⁷ Poziv dalmatinskim

²⁶³ PAVIŠIĆ, Cesare Luigi. (1870), *Giuseppina di Wissiak Matas-Beluda y Ruys*, 25.

²⁶⁴ „Pa ovo bi znala razumiti i moja žena, da proštiš“. Političke protivnike se opisivalo kao „žene-nepoštene (...) koje svoje poštenje prodaju za malo novaca.“ *Il Dalmata*, 7 (20. ožujka 1872.), 23, 2.

²⁶⁵ RODIĆ, Ana. (1875), *Njezino veličanstvo presjajna carica ... Zadar*: Tip. Governiale.

²⁶⁶ Jedna od njih je bila i istaknuta pjevačica Adelaide Putti, udana Strmić.

²⁶⁷ *Avvisatore dalmato-Objavitelj dalmatinski*, 8 (25. rujna 1878.), 78, 4.

ženama²⁶⁸ uputila je sama carica, a odazvale su se pripadnice najviših slojeva građanskih i plemićkih obitelji, kao i obitelji pripadnika državne administracije. Tada je osnovan Odbor gospođa za pripomoć ranjenim i bolesnim vojnicima, a imena svih trideset i pet članica objavljena su u novinama *Avvisatore dalmato-Objavitelj dalmatinski* pored zaslužnih, ranjenih i poginulih vojnika.²⁶⁹ Nekoliko godina prije toga u Zadru je osnovan Il Comitato di soccorso (Odbor za pomoć) izbjeglicama iz Bosne²⁷⁰ uz potporu Marije Klaić, supruge Mihe Klaića, u kojemu je bilo i desetak članica navedenog Odbora.²⁷¹ Nakon toga Amelia Lantana, kći Francesca Borellija i Antonije, rođ. Cattani, je 1878. godine osnovala prvu Domoljubnu gospojinsku dalmatinsku zadrugu, koja je skrblila o ranjenim vojnicima i pomagala udovicama i ratnoj siročadi u vrijeme borbe protiv Turaka i ustanka u Bosni i Hercegovini (1875.-1878.).²⁷² Zadruga je osnovana prema zaključcima Međunarodne konferencije u Ženevi i priznata je kao prva organizacija Crvenog križa na Balkanu²⁷³, a Amelija Lantana je za svoj rad 1905. godine odlikovana Ordenom drugog reda carice Elizabete.²⁷⁴ Žene organizirane u tim udrugama bile su iz obitelji različitih političkih opcija, uključujući najviše pokrajinske vlasti i bile su podijeljene prema političkoj pripadnosti obitelji. Predsjednice su bile supruge političkih prvaka (namjesnik, savjetnik, predsjednik stranke i sl.), zamjenice i tajnice su često bile nadučiteljice (ravnateljice talijanske ili hrvatske škole) ili supruge nadučitelja. Među njima je bilo plemkinja i građanki, a njihove pozicije su bile hijerarhijski određene prema staleškom položaju obitelji: one najviše rangirane donirale su i najveće novčane priloge. Udruge su bile službeno prijavljene u Namjesništvu,²⁷⁵ imale su pravilnike, održavale skupštine i sastanke, a o njihovim aktivnostima su redovito izvještavale novine.

²⁶⁸ *Avvisatore dalmato-Objavitelj dalmatinski*, 8 (25. rujna 1878.), 78, 5. Poziv majkama, zaručnicama i sestrama na „rodoljubno oduševljenje, plemenitost, milosrdnu ljubav i požrtvovanje“.

²⁶⁹ „Predsjediteljica“ je bila Agata Rodić, a članice: Anna Albori, Carolina Andrović, Marija Beden, Elena Böhm, Vincenza Begna, Antonietta Borelli, Mina Borelli, Marina Cerrone, Luigia Curinaldi, Elena Dede-Mitrović, Elisabetta Degiovanni, Andriana Ergovac, Giuseppina Fanfogna, Marija Filippi, Anna Fortis, Emma Ivanics, Elena Ivčević, Elisabetta Jurković, Marija Klaić, Amelia Lantana, Carlotta Luxardo, Regina Medović, Giuseppina Messa, Angiolina Nikolić, Evelina Paitoni, Teresa Pellegrini, Erminia Strmić, Adelaide Strmić, Nicoletta Seifert, Cecilia Trigari, Angiolina Tomašić, Teodolinda Tomšić, Katarina Vojnović, Katarina Vusio i Carlotta Zanchi. *Avvisatore dalmato-Objavitelj dalmatinski*, 8 (25. rujna 1878.), 78.

²⁷⁰ *Narodni list* 14 (29. listopada 1875.), 88.

²⁷¹ Karolina Andrović, Vincenza Begna, Elena Dede-Mitrović, Andriana Ergovac, Elisabetta Jurković, Amelia Lantana, Regina Medović, Giuseppina Milković i Katarina Vusio. *Narodni list* 14 (3. studenog 1875.), 88, 4.

²⁷² HR-DAZD-359: Obitelj Lantana, 571.

²⁷³ MAŠTROVIĆ, Želimir. (1983), Osnivanje prvog društva Crvenog križa u Hrvatskoj (Zadar 1878): s osvrtom na humanitarne akcije u Dalmaciji 1866. i 1875. god. *Zadar: Radovi Zavoda JAZU*, 29-30, 208-226.

²⁷⁴ LANTANA, Amelia. Spisi iz ostavštine. Znanstvena knjižnica u Zadru, 163.857, Ms. 1018.

²⁷⁵ HR-DAZD-543: Namjesništvo za Dalmaciju. Spisi o društvima, 1833.-1918.

4.3. Zadarski tisak o ženama do 1880. godine

Tijekom prvih desetljeća 19. stoljeća zadarska tiskarska produkcija se odnosi najviše na službena izdanja na talijanskom jeziku, a nove ideje donose intelektualci školovani većinom u Italiji. Među njima su se isticali profesori zadarske Velike gimnazije od kojih su se neki posvetili znanosti i umjetnosti. Pokretanje prvih novina *Gazzetta di Zara* 1832. godine otvaralo je mogućnosti za objavljivanje priloga namijenjenih širem čitateljstvu, a u podlistku, u početku skromne, a kasnije sve opširnije članke iz kulture, umjetnosti, povijesti, zemljopisa, etnografije i drugih znanosti, kao i priloge iz stranih publikacija. U književnim djelima zadarskih romantičara narodni jezik je bio samo jezik puka, dok je talijanski bio medij visoke kulture,²⁷⁶ a on je bio i jezik službene komunikacije strane vlasti u Dalmaciji, kako francuske, tako i austrijske. Njime se iskazivala moć, a hrvatski je bio jezik podređenih, nestandardiziran i nesiguran u pisanom izričaju. Ipak hrvatski je u očima dalmatinskih pisaca bio nositelj posebne dalmatinske povijesti i tradicije koju je njima, s obzirom na obrazovanje, bilo lakše izraziti na talijanskom jeziku. Ta se paradigma odrazila i na sadržaje njihovih priloga u periodičnim publikacijama na talijanskom jeziku. Preporodne ideje iz Banske Hrvatske širile su se i utjecale na pokretanje prvoga književno-poučnog časopisa na hrvatskom jeziku, *Zora dalmatinska*, a urednici su angažirali niz uglednih suradnika iz raznih krajeva Hrvatske nastojeći zadovoljiti potrebe čitatelja za prosvjetnim, informativnim i kulturnim prilozima.²⁷⁷ Tada se i odnos prema ženama počeo mijenjati: poziva ih se na sudjelovanje u *muškim* poslovima preobrazbe društva; štoviše, ističu se i njihove *obaveze* u potpori društvenim i političkim aktivnostima, a nakon političkih promjena, donošenja ustava, slobode tiska i uvođenja višestranačja otvaraju se mogućnosti za veći društveni angažman na svim poljima, u čemu sve više sudjeluju žene. Krajem tridesetih godina u Zadru se tiska časopis *Ljubitelj prosvještenja* ili *Srbsko-dalmatinski magazin*. Poput drugih sličnih časopisa i on se obraćao svojim čitateljicama, najviše uputama za primjerno ponašanje, a mnoge žene, od Trsta do Novog Sada i Kotora bile su pretplatnice lista. U prilozima „Dobra supruga“²⁷⁸, „Dobra gospodja“²⁷⁹ i „Djevojčica priznateljna“²⁸⁰ hvale se uzorni postupci žena koje su učinile nešto za dobrobit svoje obitelji. Urednik se posebno obraća mladima:

²⁷⁶ Usp. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*, Split, Književni krug, 351.

²⁷⁷ Usp. SAPUNAR, Marko. (1995), *Novinarsko-prosvjetna djelatnost Zore dalmatinske. Zora dalmatinska (1844-1849)*: 150. obljetnica izlazenja Zore dalmatinske, 51-58.

²⁷⁸ *Ljubitelj prosvještenja*, 2 (1837), 82-96.

²⁷⁹ *Srbsko-dalmatinski magazin*, 7 (1842), 71-99.

²⁸⁰ *Srbsko-dalmatinski magazin* 3 (1838), 25-32.

„Možete sebi predstaviti, mladi moji čitatelji i čitateljice, jer se naročito vas naravoučiteljna ova povjest tiče, kako se ovaj posao svršio: sve prepone izčeznu (...) osnue sreću troe čeljadi, koi da se rastadoše nikad ne bi srećni bili; i djevojčica radovaše se svaki dan da e u isto vreme i dužnost svoju prama otca svogai priznateljnost k blagodjeteljnici svojoj pokazala.“²⁸¹

4.3.1. O ženama u tisku na talijanskom jeziku

Zadarski pisci su pratili trendove i svoje prve radove objavljivali u Veneciji.²⁸² Zadarska izdanja tiskala je do 1823. godine jedina tiskara, Battara, i to literarne priloge, poeziju, prozu, dramska djela namijenjena kazališnim izvedbama i razna prigodna izdanja. Nositelji novih ideja u kulturi, Ivan Kreljanović-Albinoni,²⁸³ Nikola Jakšić,²⁸⁴ Agostino Brambilla²⁸⁵ i Angelo Benvenuti²⁸⁶ objavljivali su prigodne i enkomijastične pjesme, što je sustavno poticala nova vlast, jer je obilježavanje obljetnica, povezanih s vladajućim dinastijama, predstavljalo način ukorjenjivanja u nove prostore. To uključuje korištenje starih, ali i izmišljanje novih običaja, koji su *postajali tradicionalni*, jer je angažiranje uglednih pojedinaca na novoosvojenim područjima dio službene strategije svake nove vlasti.²⁸⁷ Zadarski književnici su pisali na talijanskom jeziku, iako je većina znala hrvatski i prevodila književna djela na talijanski. Njihova dramska djela izvodila su se u kazalištu, a stihove, putopisnu prozu i prijevode hrvatske poezije objavljivali su u periodičnom tisku i posebnim izdanjima. Najčešće su mitološke, legendarne i povijesne teme, motivi iz hrvatske usmene poezije i života dalmatinskog puka. Sredinom 19. stoljeća počinje intenzivnije istraživanje povijesti Dalmacije i objavljuju se životopisi zaslužnih Dalmatinaca, ali među njima je malo žena. Donat Fabijanić²⁸⁸ i Giuseppe Ferrari Cupilli²⁸⁹ objavili su takve knjižice u kojima nema žena. Ferrari Cupilli je samo, pišući o dalmatinskoj književnosti i njenim književnicima, spomenuo zadarsku renesansnu pjesnikinju Marziju Grisogono.²⁹⁰ Šime Ljubić je u svoj biografski

²⁸¹ *Srbsko-dalmatinski magazin* 3 (1838), 31-32.

²⁸² RABAC ČONDRIĆ, Glorija. (2011), *Književno-kulturna djelatnost na talijanskom jeziku u Zadru*, 960.

²⁸³ Usp. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*, Split, Književni krug, 345-348; BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (2007), *Književno i kulturno djelovanje Ivana Kreljanovića-Albinonija, jednog od urednika Kraljskog Dalmatina*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 91-101.

²⁸⁴ Usp. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*, Split, Književni krug, 383-390; NIŽIĆ, Živko. (1984), *Nikola Jakšić, zadarski književnik, prevodilac i rodoljub: (1762-1841)*. Zadar: Zavod za povijesne znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

²⁸⁵ Usp. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*, Split, 405; NIŽIĆ, Živko. (1986), Agostino Brambilla (1800-1839): prvi urednik „Gazzette di Zara“ i pjesnik prigodničar. *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar Sveučilišta u Splitu*, 25.

²⁸⁶ RABAC ČONDRIĆ, Glorija. (2011), *Književno-kulturna djelatnost na talijanskom jeziku...*, 970-973.

²⁸⁷ CONNERTON, Paul. (2004), *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus, 67.

²⁸⁸ FABIJANIĆ, Donat. (1843), *Cenni storici sulle scienze e lettere in Dalmazia*. Venezia; FABIJANIĆ, Donat. (1846), *Patrioti illustri*. Zadar: [s. n.].

²⁸⁹ FERRARI CUPILLI, Giuseppe. (1874), *Biografie e necrologie d' illustri e benemeriti dalmati*. Zara: Artale.

²⁹⁰ *La voce dalmatica*, 2 (17. kolovoza 1861.), 33, 266.

rječnik uvrstio druge dalmatinske pjesnikinje: Lukreciju Bogašinović Budmani, Anicu Bošković, Mariju Bošković Demitri, Anu Marović i Cvijetu Zuzorić. Albu Danielli spominje u natuknici o zadarskim akademijama, a Anu Vidović, u natuknici o suprugu Marku Antoniju.²⁹¹

4.3.1.1. Novine *Gazzetta di Zara* (1832.-1849.)

Prve novine Druge austrijske uprave u Dalmaciji, *Gazzetta di Zara*, nisu bile samo službeno glasilo vlade, nego i jedini list namijenjen čitateljima različitih interesa. Objavljivale su književne priloge domaćih autora na talijanskom jeziku i, ponekad, na hrvatskome. Prvi urednik je Agostino Brambilla, a tiskar i izdavač Giovanni Demarchi do 1835. godine, kada list prelazi u ruke braće Battara. Novi urednik, od 1837. godine, književnik Marko Kažotić, ostaje to do smrti, 1842. godine. Kasnije su se urednici mijenjali, a posljednji je bio književnik Giuseppe Ferrari Cupilli. Oni su bili umjetnici i intelektualci koji su znali prepoznati potrebe svoje sredine i prenositi nove ideje. *Gazzetta di Zara* je veliku pažnju posvećivala kulturi, umjetnosti, novim izdanjima književnih djela i osobito pjesništvu.²⁹² Književnici Agostino Brambilla, Niccolò Battaglini, Marko Kažotić, Nikola Jakšić, Federico Seismit Doda i Ferinand Pellegrini pisali su i u novinama. U svojim djelima donose likove žena tipične za razdoblje romantizma, idealizirane i povezane s težnjama za uzvišenom ljubavlju i *božanskim* nadahnućem. *Gazzetta di Zara* u jednome od prvih brojeva donosi pjesmu u čast ženske ljepote²⁹³ kao inspiracije genija i velikih pjesnika obdarenih božanskim duhom. Ipak, oni su izloženi ljudskim nesavršenostima i patnji jer „il poeta è infelice nel mondo“.²⁹⁴ Tako je i Dante, još kao dječak obuzet tugom krenuo u potragu za iskupljujućim vrlinama svoje Beatrice²⁹⁵ koja ga je, privlačna kao i Vergilije,²⁹⁶ provela kroz *drugi svijet*. Srednjovjekovni pjesnik dolazi u kontakt sa smrću, a u 19. stoljeću *drugi svijet* postaje pjesnikova intima: romantičari se okreću sebi, pišu o svojim osjećajima i mrtvoj ljubavi pa ljubljene žene ponekad uopće nema u njihovim stihovima.²⁹⁷ Agostino Brambilla primjećuje da se u njegovo vrijeme zaboravljaju vrline žena, koje se smatralo slabima i nepouzdanima. Pokazuje da nije uvijek tako i podsjeća na legendu o atenskoj junakinji Leonessi, koja je

²⁹¹ LJUBIĆ, Šime. (1856), *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*. Vienna: Lechner.

²⁹² Usp. TOMAS, Valter. (1999), „*Gazzetta di Zara*“ u *preporodnom ozračju*. Split: Književni krug.

²⁹³ „Definizione della bellezza: da un frammento greco“, *Gazzetta di Zara*, 1 (10. travnja 1832.), 3, 12.

²⁹⁴ „Il Poeta: idee tratte da un giornale oltremontano.“ *Gazzetta di Zara*, 6 (17. siječnja. 1837.), 5.

²⁹⁵ „Un fanciullo“, *Gazzetta di Zara*, 6 (21. ožujka 1837.), 23, 89-91.

²⁹⁶ „La tua voce mi è cara quanto i versi di Virgilio“, *Gazzetta di Zara*, 6 (21. ožujka 1837.), 23, 89.

²⁹⁷ KNIBIEHLER, Yvonne. (2004), *Seksualnost kroz povijest*. Zagreb: AGM, 102-105.

pregrizla jezik da ne bi bila prisiljena odati tajnu.²⁹⁸ Raspravljajući o odnosima jačega i slabijeg spola zaključuje da žene nisu slabiji spol, nego da je njihova snaga u čvrstoći karaktera i poznavanju *svojih* slabosti, pa je i on poticao žensku samozatajnost i *vrlinu šutnje*.

Gazzetta di Zara se od početka bavi društvenim životom i događajima iz gradske svakodnevice, prikazuje neobične pojedince, ljude koji se kreću po gradu i žive lagodnim životom ne radeći ništa. Ta *sumnjiva bića* su ugodni muškarci, galantni prema ženama, djeci i ljubavnicama, rado viđeni u društvu, ali o njima se malo znalo i nikada ništa nisu plaćali.²⁹⁹ Njihov parazitizam je bio smiješan, neobičan i zanimljiv, ali ga se ne osuđuje jer je donosio zabavu, a vrijeme velike zabave bilo je doba karnevala, kada su se održavale igre, predstave i maskirani plesovi. Iako je slobodnije ponašanje bilo dopušteno svima, žene su morale dobro paziti da ne *pretjeraju* ili da ih ne prepoznaju. Njih se upozoravalo da je pokladno vrijeme puno varki i lažne slobode koja im može donijeti probleme ako zaborave svoj stvarni položaj. U pjesmi „La maschera“ autor se obraća ženi pod maskom koja uživa u slobodi neprepoznata. Dok mladići pokušavaju otkriti njezin identitet i pjesnik je uznemiren:

„O leggiadra mascheretta,
Che t' aggiri a me d' intorno
Qui nell magico soggiorno
Della gioia e del piacer“

Podsjeća da veselje kratko traje, kao i mladost:

„Godi, o bella; i di felici
Della gioia han breve il corso;
Fugge il tempo, e l' ali al dorso
Ha l'amica gioventù.“³⁰⁰

Pridružuje se znatiželjnicima i upozorava je da i nju ipak čeka neminovna *ženska sudbina*.

„Godi intanto; e al nuovo giorno
Poi vedretti, o mascheretta,
Contegnosa, orgogliosetta
Presso al fido balconcel.“³⁰¹

Kako je to moglo izgledati pokazuje Federico Seismit Doda, suosjećajući s tužnom sudbinom mlade žene, koja se sjeća svoje djevojačke sreće dok čami sama zatvorena u sobi:

„Era innocente come un' angioletta,
Senza gravi pensieri ed aspri affanni,
Le piaceva l' allegra farfalletta.
Le piacevano i fiori e i suoi verd' anni,

²⁹⁸ „La virtù trionfatrice del sesso“. Termin *spol* ponekad se koristio samo za žene, dok je za muškarce uobičajen izraz *čovjek*. *Gazzetta di Zara*, 1 (13. travnja 1832.), 4, 16.

²⁹⁹ „Esseri equivoci“, *Gazzetta di Zara*, 1 (10. travnja 1832.), 3, 12. U gradu bilo puno stranaca pa i špijuna. Usp. PEDERIN, Ivan. (2005), *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkoga dvora*. Zadar: Matica hrvatska.

³⁰⁰ *Gazzetta di Zara*, 5 (5. veljače 1836.), 11, 43.

³⁰¹ *Gazzetta di Zara*, 5 (5. veljače 1836.), 11, 43.

(...)
„Or nel silenzio dell' amica stanza
Logora sola sola i giorni intieri:
Una lontana e languida speranza
Le consola talvolta i suoi pensieri;
La povera filiuola ha già scordati
I vezzi e i fior per tanto tempo amati!...“³⁰²

Djevojačke ljubavne jade treba rješavati brzo, prije nego postanu ozbiljni, savjetovao je liječnik djevojci koja se nije osjećala dobro, dajući joj recept s porukom za majku:

„Se allegra e sana vuoi la tua Rina
Dàlle uno sposo per medicina;
D' oro un' anello le poni in dito
Rina la moglie, Carlo marito;
Questo è il rimedio pel mal d' amore
„Viva il Dottore! Viva il Dottore!“³⁰³

Takva jednostavna rješenja *ženskih problema* podržavala je i ženska lektira jer, s obzirom na obrazovanje, dostupna znanja i iskustvo, one nisu ni mogle drugačije percipirati svijet. Čitale su romane i literaturu namijenjenu njima, a to je utjecalo na njihovo izražavanje, što se vidjelo iz pisama koja su upućivale jedna drugoj ili svojim mladićima. Niccolò Battaglini se ruga tome izvještačenome sentimentalnom stilu:

„Una bella letterina
Scritta in carta soprafina,
Era già dissigil ata,
E mancavi l'indirizzo;“
(...)
Altrimenti ch' Ella ... ch' Ei ...
Fra due tombe ... fra due spettri ...
Un convento ... schelètri ...
Uno stil ... di sangue un rio“³⁰⁴

Vicevi, šale i anegdote o ženama i na njihov račun oponašali su svakodnevnu komunikaciju, više ili manje duhovito, a ponekad i zlobno. Nepristojno je pitati ženu koliko ima godina, piše u jednome od njih, ali jedna gospođa je duhovito odgovorila mladiću:

„Io sono, essa risposegli,
più giovane di te,
perchè a vent' anni un asino
È vecchio più di me.“³⁰⁵

Vrijednost ljepote i mladosti žena stavlja se na prvo mjesto³⁰⁶ i sugerira da mudrost, koja dolazi s godinama i iskustvom, ne vrijedi za njih pa, kada više nisu lijepe, trebaju šutjeti.

³⁰² „Felicità perduta“, *Gazzetta di Zara*, 16 (15. travnja 1847.), 29.

³⁰³ „Il medico e la malata: scherzo poetico“, *Gazzetta di Zara*, 16 (19. srpnja 1847.), 56, 351.

³⁰⁴ „Avviso“, *Gazzetta di Zara*, 15 (9. ožujka 1846.), 20, 113.

³⁰⁵ „Epigrammi“, *Gazzetta di Zara*, 5 (29. studenog 1836.), 96, 388.

³⁰⁶ „Experientia docet: Sinchè le donne son giovani, hanno le frecce negli occhi, ma quando diventano vecchie hanno le frecce sulla liguua“, *Gazzetta di Zara*, 14 (15. listopada 1845.), 82, 474.

Prolaznost života Battaglini izražava prikazujući mladi par u jutarnjoj šetnji zadarskim perivojem, a u drugom dijelu, navečer, kao zreli ljudi, promatraju zalazak sunca.³⁰⁷ Tadeo Bulgarini u dijalogu „*Racconto: Qual' è la migliore?*“³⁰⁸ otvara raspravu o ženama dijeleći ih na dvije skupine: „*donna brillante*“ je obrazovana, aktivna i cijenjena u društvu, a „*donna comfortable*“, skromna supruga, posvećena obitelji. On poziva na razmišljanje o tome koja je bolja ne sugerirajući odgovor, nego čitateljima ostavlja mogućnost izbora.

Marko Kažotić piše o ženama u križarskim ratovima, donoseći niz priča³⁰⁹ utemeljenih na stvarnim događajima iz kojih se vidi da je žensko junaštvo u ratu nestvarno i kada je istinito, pa je uvijek više pripadalo fiktivnom svijetu umjetnosti. Nastojeći zadovoljiti zanimanje čitatelja, Kažotić je pisao o običajima različitih naroda, uspoređujući ponašanje, odijevanje i odnose spolova.³¹⁰ Motiv šešira i drugih pokrivala za glavu, kao modnih dodataka³¹¹ povezuje s ljudskom prirodom, koja se tako izražava, a modu smatra nezaobilaznim segmentom i zrcalom svakodnevice i muškaraca i žena. Govoreći o udvaranju u gradovima Italije, Francuske i Njemačke, gdje se poštuje etiketa i sve je unaprijed određeno, uspoređuje ga s običajima druženja i udvaranja u dalmatinskom zaleđu:

„Un bel giovine, un Morlacco in tutta l'estensione della parola cantava:

Imotski se bili na kamenu

Kano labud na vodi studenoi

U'gnemuse smije porodisce

Koji Tursku zemgliu porrobisce.

e finiva con un eh, eh, eh prolungato. Rapidissimo passaggio dalla Grand Opera. Eppure quel canto è animato dall' amore. (...) In Dalmazia però vi hanno anche moltissimi che fanno all' amore e all' italiana e alla tedesca e alla francese. Basta la scelta.“³¹²

Istup mladog pjevača i ljubav izražena kroz domoljubno oduševljenje snažno je djelovala na njegovu publiku, ali i na strane promatrače navikle na predvidljivo urbano prenemaganje.

4.3.1.1.1. O ženama u prigodnim tekstovima

Radovi posvećeni ženama iz uglednih obitelji objavljivali su se u prigodnim knjižicama u povodu vjenčanja, rođenja i drugih proslava, a kraće prigodnice u stihu ili u prozi spadaju među najčešće književne oblike u periodičnom tisku, osobito u novinama.³¹³ *Gazzetta di Zara* je objavljivala i priloge posvećene ženama koje nikada nisu bile u Zadru. Pier Alessandro

³⁰⁷ „Il giardino di Zara: Una passeggiata mattutina; Una passeggiata serotina“, *Gazzetta di Zara*, 14 (18. kolovoza 1845.), 66, 379-380.

³⁰⁸ *Gazzetta di Zara*, 7 (2. veljače 1838.), 10, 37-40.

³⁰⁹ „Storia delle donne nelle Crociate“, *Gazzetta di Zara*, 7 (prosinac 1838.)100-101, 399-401, 403-405.

³¹⁰ „Costumi nazionali“, *Gazzetta di Zara*, 6 (8. travnja 1837.), 31, 121-124.

³¹¹ „Il cappello e la moda“, *Gazzetta di Zara*, 7 (28. prosinca 1838.), 103, 412-413.

³¹² *Gazzetta di Zara*, 6 (8. travnja 1837.), 31, 121-124.

³¹³ Usp. BACALJA, Robert. (2011), *Dubrovačke teme i portreti*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 133.

Paravia je takvu pjesmu posvetio kontesi Teresi Albrizzi Marcello „che scrisse graziosamente su' fiori“.³¹⁴ Najviše je stihova posvećenih umjetnicama u povodu nastupa u Zadru, kada se najavljiavao njihov dolazak, a nakon toga komentirala izvedba, kao u kazališnoj kronici u kojoj je dojmljivo i stručno prikazan nastup operne pjevačice Marije Laure Ruggeri:

„La sua voce di soprano è bene intuonata e bella; buono si manifesta il suo metodo, per la forza del canto, come per la morbidezza ed artificio nei suoni. In tutti i pezzi da lei cantati fu da lodare la felice esecuzione; ma quello che le fruttò sempre i maggiori applausi, fu la chiusa del secondo atto, ond' ebbe nell' ultima sera e l' onor della replica ed il dono d' una ghirlanda.“³¹⁵

Novine su objavljivale i nadgrobnice u stihovima ili kao prozne priloge, a pjesme posvećene pokojnicima često su elegije, balade ili soneti. One su ponekad izvori podataka o ženama, ali najčešće su prigodnice koje samo izvješćuju o smrti, podsjećaju na zasluge preminulih, tugu prijatelja i obitelji, koja je ponekad i naručivala tekstove. Ivan Čolović govori o postojanju

„(...) jednog obrasca društvene komunikacije na našem tlu, koji ne samo što dozvoljava nego i preporučuje javno verbalno ispoljavanje emocija, i to ne samo u vezi sa smrću. Taj obrazac nesumnjivo vodi poreklo iz tradicionalne usmene kulture. (...) U sredinama gde društvena komunikacija obuhvata i javno verbalno, a posebno pismeno, ispoljavanje ličnih emocija, pretvaranje šturog nadgrobnog natpisa u epitafski komentar predstavlja postupak kojim se potvrđuje pripadnost sredini. (...) epitaf funkcionise i kao znak isticanja, prestiža među pripadnicima iste zajednice, kao uzoran čin ili, slobodno se može reći, kao moda.“³¹⁶

Nadgrobnice ženama iz viših staleža izražavaju žaljenje u ime tugujuće rodbine,³¹⁷ ističu se vrline žena u odnosu prema obitelji (dobrota, vjernost), prema vjeri (pobožnost) i prema siromašnima (dobrotvornost) kao osobine vrijedne poštovanja i pamćenja.³¹⁸

4.3.1.1.2. O ženama u hrvatskim usmenim pjesmama prevedenim na talijanski jezik

U skladu s romantičarskim trendovima, zadarski autori su pokazivali veliko zanimanje za narodni život i usmene pjesme, koje sakupljaju i prevode na talijanski,³¹⁹ oživljavajući motive iz narodnih pjesama kao odjeke davnih događaja i nepoznatih kultura:

„To *umjetničko u narodnome* osobito se cijnilo za romantizma, kada je književno oblikovana riječ naroda bila prava poslastica svima koji su u tome vidjeli bitno obilježje naroda i tradicijske kulture prenošeno djelovanjem darovitih pojedinaca.“³²⁰

Stanovnike dalmatinskog zaleđa smatralo se potomcima prastanovnika ovog dijela Europe, koji su zadržali stare običaje pa su oni privlačili pozornost autora koji su ih zapisivali i

³¹⁴ „Il fiore della passione“, *Gazzetta di Zara*, 16 (1. travnja 1847.), 26, 56-57.

³¹⁵ „Teatro di Zara“, *Gazzetta di Zara*, 16 (4. studenoga 1847.), 87, 529-530.

³¹⁶ ČOLOVIĆ, Ivan. (1983), *Književnost na groblju: zbirka novih epitafa*. Beograd: Narodna knjiga, 10-11.

³¹⁷ „In morte di pargoletto“, *Gazzetta di Zara*, 12 (13. listopada 1843.), 82, 375.

³¹⁸ Dva soneta u povodu smrti Catherine Treù. *Gazzetta di Zara*, 4 (20. veljače 1835.), 15, 60.

³¹⁹ O tome više: TOMAS, Valter. (1999), „*Gazzetta di Zara*“ u *preporodnom ozračju*, Split, Književni krug; TOMAS, Valter. (2011), *Hrvatska književna baština u zadarskom tjedniku "La Dalmazia": (1845.-1847.)*, Zadar: Sveučilište u Zadru.

³²⁰ BOTICA, Stipe. (2013), *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 25.

prevodili. Hrvatske usmene pjesme, koje su postale popularne zahvaljujući Fortisovu talijanskom prijevodu *Asanaginice*, potakle su zanimanje romantičara iz cijele Europe. Oni su, u težnji za povratkom zaboravljenoj i neistraženoj prirodi, tragali za *neiskvarenim* zajednicama u zabačenim dijelovima svijeta, otkrivajući u njima nove teme. Tako je i književnica Justine Wynne Orsini Rosenberg 1788. godine objavila fiktivni roman *Les Morlaques* u kojemu je prikazala svoje viđenje života u Dalmaciji. Roman je izazvao veliko zanimanje čitatelja za tzv. *morlačke teme*,³²¹ a Ivan Dominik Stratiko ga je preveo na talijanski. *Gazzetta di Zara* donosi ulomak iz toga prijevoda u kojemu se prikazuje idealizirana patrijarhalna seoska obitelj i *pater familias* okružen sretnim članovima obitelji, koji mu sa zadovoljstvom ugađaju.³²² Mme de Staël je jedno poglavlje svoga romana *Corinne ou l' Italie* 1807. godine posvetila Dalmaciji i njenom narodu čija poezija ju je podsjećala na antičku.³²³ Ferdinand de Pellegrini je na talijanski prevodio hrvatske usmene lirske pjesme, a njegov izbor govori o temama koje su bile aktualne.³²⁴ Narodne pjesme su bile izvori znanja i mudrosti, ali talijanski prevoditelj je rijetko uspijevaog pogoditi pravo značenje poruka koje se kriju u jednostavnim stihovima³²⁵ vezanim za intimni život žena.

4.3.1.2. Junakinje Marka Kažotića

Književnik Marko Kažotić (1804.-1842.)³²⁶ je u Zadar došao 1835. godine i od tada u novinama *Gazzetta di Zara* objavljuje prozne i putopisne sastavke, zanimljivosti, pisma i seriju romantičnih putopisnih poslanica, „Lettere sulla Dalmazia: a Evelina“. U Zadru je objavljeno i njegovo najpoznatije djelo, povijesni roman *Milienco e Dobrilla*.³²⁷ U njemu je uspio prikazati događaj iz prošlosti koji je utjecao na sudbinu ljudi, rekonstruirati „duh“ vremena, radnju i psihologiju likova.³²⁸ Od 1837. do smrti bio je urednik novina *Gazzetta di Zara*, a kao sljedbenik romantizma u listu je donosio aktualne, zabavne i poučne tekstove, prikaze djela iz talijanske i prijevode iz drugih književnosti, nastojeći svojim čitateljima

³²¹ Nazivi Morlaci i Vlasi označavali su stanovnike dalmatinskog zaleđa. Morlak (od grč. mauros - crn + Vlah), a Vlah je kod različitih naroda naziv za tuđe narode, tj. strance. KLAJIĆ, Bratoljub. (1979), *Rječnik stranih riječi: tuđice i posuđenice*. Zagreb: Nakladni zavod MH, 908, 1429.

³²² „Un vecchio morlacco: in mezzo alla sua famiglia“, *Gazzetta di Zara*, 16 (13. svibnja 1847.), 37, 140-142.

³²³ Usp. FORTIS, Alberto. (1984) *Put po Dalmaciji*. Zagreb: Globus, XXII-XXIII.

³²⁴ To su: „Una metamorfosi“, „La fanciula sventurata“, „Freddo al cuore“, *Gazzetta di Zara*, 13 (5. ožujka 1844.), 19, 91-93.

³²⁵ TOMAS, Valter. (1999) „*Gazzetta di Zara*“, 62.

³²⁶ Usp. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*, Split, Književni krug, 406-410.

³²⁷ KAŽOTIĆ, Marko. (1833), *Milienco e Dobrilla: romanzo storico dalmata del XVII secolo*. Zara: Battara.

³²⁸ Usp. NEMEC, Krešimir. (1995), *Tragom tradicije: ogledi iz novije hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 7-11.

približiti različite teme. Prikazujući povijesni roman *Cesarea Cantua*, Margherita Pusterla³²⁹ Kažotić objašnjava ulogu likova povezujući ih sa zbivanjima u Italiji i stvaralaštvom autora. Nije propustio skrenuti pozornost na dileme koje su pratile afirmaciju povijesnog romana u Europi jer su neki kritičari smatrali da je on rezultat subjektivnog, iskrivljenog i izmišljenog prikaza povijesnih istina. Navodi izjavu Giovannija Galvanija da je povijesni roman skup laži nakalemljenih na istinu, a povijest mora biti hladna priča, zbir pozitivnih činjenica i vjerno ogledalo prošlih vremena.³³⁰ O romanu, osobito povijesnom romanu kao novome književnom obliku³³¹ pisao je u više navrata³³² jer su povijesne teme bile veoma popularne. Slobodarske težnje naroda, zanos idealiziranih junaka, osjećajnost i pojedinosti koje potiču potrebu za osobnom i nacionalnom slobodom imale su utjecaja na suvremeni tisak. Povijesna tematika u romanima je odražavala i suvremene, zabranjene, revolucionarne težnje naroda u sastavu velikih višenacionalnih država, kao što je bila i Austrijska Monarhija. Njegov roman *Milienco e Dobrilla* utemeljen na romantičnoj legendi o nesretnim ljubavnicima s kraja 17. stoljeća i njihovim zavađenim obiteljima, u kojima su očevi imali potpunu vlast, bio je dobro prihvaćen u Dalmaciji, a čitao se i prevodio i u Banskoj Hrvatskoj.³³³ *Gazzetta di Zara* donosi prikaz jedne čitateljice, objavljen u talijanskom časopisu *Il Ricoglitore*:

“La costanza in amore ad onta delle piu ardue traversie è ciò che maggiormente risveglia l'entusiasmo ne' cuori sensibili. Perciò il carattere di Milienco pieno di maschio affetto e di quella tenera compassione che l' uomo deve risentire per l' infelice compagna ch'e trasse seco lui a soffrire , non può che riuscire interessante per le donne che apprezzare sanno il vero amore. E molte ravisandosi nella sventurata Dobrilla, si ferma nelle siagure, e dalla quale tralucono, anche in mezzo alle piu soavi dolcezze, e quel fondo di gelosa inquietudine, e quelle ondulazioni del sospetto che formano il vero carattere della passione in un cuore di donna, non potranno leggere senza commozione profonda quella vivissima pittura di un destino comune a tutti gli eseri deboli ed' appassionati che ben s' avvegono di tutto arrischiare affidandosi all' amante, e nello stesso tempo sentono che perdendolo, tutto perdono in esso. Descritte con forza e naturalezza sono pure le altre passioni in questo storico racconto; ed è verissimo, e la storia di tutte le regioni di questo mondo sublunare in tutti i secoli ce lo testimonia, che l' odio, la vendetta e più di tutto la fatale ambizione funestarono, e tuttora avvelenano la pace la felicità domestica; e versar fanno, se non sangue, almeno lagrime eterne di dolore e di angoscia alle misere vittime, che impotenti gemono oppresse sotto ai loro intentati colpi.”³³⁴

Impresionirana prikazom postojane ljubavi i likom muževnoga, a nježnog Miljenka, autorica ističe da su snažne strasti, mržnja, osveta i ambicija svugdje slične, truju mir i sreću ljudi, odnoseći nevine žrtve, što je Kažotić dobro opisao. Za nju je Dobrila lik u kojemu se žene mogu prepoznati jer je ustrajna i predana svojoj ljubavi do kraja, a autor je uspio prikazati događaje iz prošlosti kao univerzalne i istinite bez obzira na vrijeme i mjesto u kojima su se

³²⁹ *Gazzetta di Zara*, 7 (4. prosinca 1838.), 97, 387-390.

³³⁰ „Il romanzo storico. È un innesto di bugia sulla verita“, *Gazzetta di Zara*, 10 (1841), 27, 105-106.

³³¹ Usp. NEMEC, Krešimir. (1995), *Tragom tradicije: ogleđi iz novije hrvatske književnosti*, 7-8.

³³² *Gazzetta di Zara*, 10 (26. studenog 1841), 95, 377-380.

³³³ NEMEC, K. (1999), *Povijest hrvatskog romana: od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Znanje, 45-46.

³³⁴ *Gazzetta di Zara*, 4 (26. lipnja 1835.), 51, 201, Bibliologia.

dešavali. Prikaz nepoznate autorice uklapa se u trend poželjnih tema koje problematiziraju pitanja morala i odnosa obitelji prema svojim članovima i njihovoj slobodi, ali njezina interpretacija nije potakla zadarske žene na pisanje.

Kažotićevi romani tematiziraju i sudbine drugih žena iz hrvatske povijesti. Roman *Il bano Horvath* kroz borbe za hrvatsko-ugarsko prijestolje prikazuje sudbinu kraljice Elizabete Kotromanić, koja je dala izraditi skupocjenu škrinju za tijelo sv. Šime i hodočastila mu želeći roditi muško dijete, kao i mnoge druge europske vladarice,³³⁵ ali želja joj se nije ispunila. Njezine kćeri su umrle vrlo mlade,³³⁶ ali su ipak ostavile duboki trag u povijesti, legendama i književnim djelima. Kraljica je nakon smrti supruga bezuspješno nastojala osigurati prijestolje svojim kćerima, a legenda koja *opravdava* neuspjeh njezinih velikih (i skupih) zavjeta svecu, kaže da je pokušala ukrasti svečev prst iz škrinje. Nakon toga, njezin život je bio pun tragičnih događaja, koji se stapaju u još jednu paradigmu o uzaludnosti ženskij nastojanja na području politike, vlasti i moći. O ženskom poniženju govori i roman *Il berretto rosso: scene della vita morlacca*,³³⁷ tiskan nakon njegove smrti,³³⁸ koji se smatralo njegovim najboljim djelom. Nikola Tommaseo ga je pohvalio i preporučio čitateljima, uspoređujući ga sa slavnim romanom *Les Morlaques*:

„(...) ancor più famosa che celebre, la qual dipinge i Dalmati del monte senz' averli mai visti. (...) Alla contessa i Morlacchi parevano uomini della natura simili a quelli d' alcune isole allora scoperte del mare Pacifico“.³³⁹

On piše da je taj roman o primitivnoj zajednici u zabačenom dijelu Europe privukao pozornost čitatelja, ali da Kažotić prikazuje stvarni život. Uz to, Rosenberg je „i suoi Morlacchi“ posvetila ruskoj carici Katarini Velikoj, čime je dodatno skrenula pažnju na njega. Tommaseo piše da bi i Kažotićev novi „romanzetto“, preveden na francuski, našao čitatelje u cijeloj Europi, a posebno ga preporučuje dalmatinskim ženama.³⁴⁰

4.3.1.3. *Il Morlacco: lunario dalmatino (1846.-1850.)*

Koledar *Il Morlacco* uključio se u prikazivanje života ljudi u nepoznatim dijelovima Dalmacije. Taj skromni listić je uglavnom donosio već objavljene priloge³⁴¹ iz drugih izvora,

³³⁵ Usp. KUŽIĆ, Krešimir. (2014), Carica Svetog Rimskog Carstva, Leonor Portugalska, u svetištu sv. Šimuna Bogoprimca u Zadru. *Radovi Zavoda Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. Zadar: Zavod HAZU, 71-89.

³³⁶ MUNK, Ana. (2004), Kraljica i njezina škrinja: lik ugarske kraljice Elizabete, rođene Kotromanić (oko 1340.-1387.) u historiografiji i na škrinji svetog Šimuna u Zadru. *Žene u Hrvatskoj*, Zagreb, 90.

³³⁷ *Gazzetta di Zara*, 10 (15. lipnja 1841.), 59, 255.

³³⁸ KAŽOTIĆ, Marko. (1843), *Il berretto rosso: ossia scene della vita morlacca*. Venezia: G. Cecchini.

³³⁹ „Il berretto rosso“, *Gazzetta di Zara*, 12 (8. prosinca 1843.), 98, 161.

³⁴⁰ *Gazzetta di Zara*, 12 (8. prosinca 1843.), 98, 161.

³⁴¹ Npr. izvješće iz 1808. godine o odvažnoj morlačkoj majci. *Kraglski Dalmatin*, 3 (1808), 4, 27.

a iznova upotrijebljen domoljubni motiv žene, spremne žrtvovati svoje dijete za dobrobit domovine,³⁴² polovinom 19. stoljeća dobiva novo značenje u kontekstu uključivanja žena u preporodna kretanja i pokušaje formiranja posebne dalmatinske nacije.³⁴³ Domoljubnu ulogu je imala pjesma Ilije Okrugića³⁴⁴ koju je u talijanskom prijevodu objavila *Gazzetta di Zara*³⁴⁵, a nakon toga *Il Morlacco*.³⁴⁶ Prenosio je priloge Šime Ljubića,³⁴⁷ Ante Kuzmanića³⁴⁸ i drugih autora koji su pisali o običajima u dalmatinskim selima. Strancima je odnos seljaka prema njima izgledao kao mješavina poštovanja i podložnosti³⁴⁹ pa su se osjećali slobodno i nadmoćno, o čemu govori moto što ga je Tommaseo preveo s francuskoga:

„Se voi arrivate colà, non andate piu lunghi questa volta. Voi avete trovata la più dolce, la più benevola, la più ospitale, la più generosa delle popolazioni. Respirate in pace quell' atmosfera d' innocenza e di giovinezza, d' entusiasmo e di poesia, che il buffo delle cognizioni non ha punto alterata. - Voi siete fra i Morlacchi.“³⁵⁰

Njihovi blagdanski običaji su bili drugačiji od gradskih,³⁵¹ a ponašanje u nekim situacijama sasvim neobično. List donosi prikaz oplakivanja mrtvih:

„*Le Prefiche* cantano in lugubre tuono le prefici funeree, affettando coi loro atteggiamenti e colle loro voci in stravagante maniera il cordiglio che devono mercenariamente esprimere. Sonovi però dei momenti in eni ispirate senza dubbio dalla natura del soggetto sembra che si abbandonino all' intensa forza del dolore ed alla frenesia della disperazione. Parlano della storia di tutta la famiglia, rimontando sino ai parenti più lontani, tessono le lodi più belle al defunto e strappandosi dalla testa i capegli, graffiandosi la faccia, piangono la dipartita di lui. (...) „Così dall' una all' altra famiglia chiamate le *Prefiche*, professano quasi dico quest' arte e quelle che sanno meglio fingere la disperazione, più montano in grido ed hanno all' occasione sull' altre la preferenza.“³⁵²

Opisuju se poganska vjerovanja³⁵³ o vampirima, macićima i vješticama koje su stare, ružne i zle, dok su vile i baornice djevice, proročice ili dobre vještice. Prilozi „La Fata Baornicza“³⁵⁴ i „La puerpera“³⁵⁵ (porodilja) su odlomci iz već navedenog romana *Les Morlaques*, u talijanskom prijevodu Ivana Dominika Stratika. Romantični motivi, sudjelovanje mistične prirode, znakovi s neba koji ilustriraju neizbježnost sudbine iz usmene tradicije, legendi i

³⁴² „l' eroica morlacca donna, che nulla mai seppe di Sparta o Roma, non la cede ad alcuna delle antiche madri, di cui ammiriamo le consimili sublimi espressioni“, *Il Morlacco*, 1 (1846), 1, 15.

³⁴³ Usp. VRANDEČIĆ, Josip. (2002), *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, 73.

³⁴⁴ „Svim mladim Dalmatinkam: milim Posestrimam u spomen ljubavi“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846.), 3, 17.

³⁴⁵ „Alle giovani Dalmate: poesia illirica“, *Gazzetta di Zara*, 15 (1846), 9, 49.

³⁴⁶ *Il Morlacco*, 4 (1849), 21.

³⁴⁷ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 33, 261.

³⁴⁸ *Zora dalmatinska*, 5 (1848), 37, 14-146.

³⁴⁹ „L' ospitalità morlacca“, *Il Morlacco*, 3 (1848), 21-23.

³⁵⁰ *Il Morlacco*, 1 (1846), 1.

³⁵¹ „Lo zocco del Natale“, *Il Morlacco*, 3 (1848), 25-27.

³⁵² „Le prefiche“, *Il Morlacco*, 3 (1848), 13-15.

³⁵³ „False credenze“, *Il Morlacco*, 3 (1848), 15-17.

³⁵⁴ *Il Morlacco*, 3 (1848), 19-21.

³⁵⁵ *Il Morlacco*, 4 (1849), 11-15.

povijesnih priča sugerirali su autentičnost običaja i samosvojnost Dalmacije i naroda izvorno, navodno, romanskih korijena i tradicije.

4.3.1.4. O ženama u listu *La Mosca* (1877.)

Šaljivi list *La Mosca*³⁵⁶ obraćao se povremeno ženama kritizirajući njihovo ponašanje.

Djevojci, opsjednutoj svojim izgledom i ljepotom, koja zapostavlja prijatelje poručuje:

„Se prosegui in questa via
Resterai dimenticata
Dalle amiche beffegiata
E zitella morirai.“³⁵⁷

Ruga se i ženi koja je u crkvi našla utočište i posvetila se samo molitvi:

„Ha pallido ili viso - ha scarne le gote,
La bocca al sorriso - di rado si scuote:
Lo sguardo ha sepolto - nel velo cadente,
Nasconde il suo volto - davanti alla gente,
Va in aria di mesta - sospira e bobotta:
Vedetela, è questa - la donna bigotta.
(...)

„Da mane, da sera - vi passa daccanto,
A far la preghiera - sull' ara del santo:
Se all' uscio del tempio - un Lazzaro scorge,
Per darsi in esempio - il tozzo gli porge:
Bacciando la pila - si segna si prostra:
Sarà la trafila - dell' epoca nostra!“³⁵⁸

Zamjera joj da se ne brine za spas svoje duše, nego koristi crkvu za izbjivanje iz kuće. Šaljivim stihovima izlaže se ruglu one koji krše norme, a žene koje zanemaruju kućanske poslove bile su posebno na udaru. Rubrika „Corrispodenza intima“ nudila je mogućnost anonimne komunikacije, koja je odgovarala ženama, ali su je vjerojatno koristili muškarci za svoje obračune. Tako se npr. zabrinuta čitateljica Marietta, „venderigola alla porta Teraferma e guardiana del jardinetto del Kukuruzo“,³⁵⁹ obraća „alla sua vera amiga Mosca“, upozoravajući na sumnjiva zbivanja oko Kopnenih vrata i, aludirajući na dnevno-politička zbivanja, provocira pojedince i političke protivnike.

³⁵⁶ Usp. BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (2014), *Giornali umoristico-satirici in italiano e veneto-zaratino a Zara nell' 800 e nel' 900*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 135-163.

³⁵⁷ „La vecchia dell' ospidaleto: alla gentilissima Violetta“, *La Mosca*, 1 (1877.), 4, 3.

³⁵⁸ „La donna bigotta“, *La Mosca*, 1 (1877), 9, 4.

³⁵⁹ *La Mosca*, 1 (1877), 6.

4.3.1.5. Novine *Il Dalmata* (1866.-1916.)

Novine *Il Dalmata*, uz političke, ekonomske i literarne teme, na talijanskom i hrvatskom jeziku, donose i brojne su priloge iz drugih područja, kulture, zabave, kao i pisma čitatelja. U dodatku (appendice), objavljivali su se prilozi iz književnosti, prikazi stranog tiska, povijesne i društvene teme, a jedna od aktualnih bila je i pitanje položaja žena. Pisci tih priloga ponekad su se potpisivali samo inicijalima ili pseudonimom, kao i nepoznati autor (pseudonim Cittadino) koji opširno prikazuje knjigu Francesca Forlanija o pravnom i socijalnom položaju žena u suvremenom društvu.³⁶⁰ Piše da se Forlani poziva na načela pozitivne znanosti, istine, ljepote i morala te, koristeći veliko zanimanje zapadnog društva za položaj žena, raspravlja o *prirodnom pravu* u kojemu je žena ovisna i degradirana u društvu, ali istodobno uzdignuta i poštovana u svojoj obitelji.³⁶¹ Sintagmu o *uzvišenom poniženju žena* koristilo se pri tvrdnji da njihov položaj nije ponižavajući jer u obiteljskom krugu mogu uživati pravo poštovanje.³⁶² Prikazujući položaj žene dijakronijski kod raznih naroda ističe utjecaj grčkoga i rimskog prava na zakone 19. stoljeća, a onima koji zagovaraju emancipaciju i izjednačavanje žena s muškarcima odgovara, pozivajući se na Heinricha Ahrensa,³⁶³ da žena nije ni moralno ni pravno neravnopravna s muškarcem jer priroda braka ne implicira vlast supruga, nego je on zapravo samo glava obitelji pred zakonom. Tumačeći odredbe Kaznenog zakona o odgovornosti žena poziva se na tvrdnje Julesa Micheleta³⁶⁴ o ženskoj urođenoj sentimentalnosti i manjku racionalnosti zbog čega se one ponašaju poput bolesnika. Uz to, ženska podređenost nije stvarna jer, kada bi im se otvorila sva vrata one bi trebale preuzeti i svu odgovornost, za što nisu sposobne. Naglašava da žene imaju samo snagu ljubavi koju bi trebale koristiti za jačanje morala u obitelji, što je njihov pravi zadatak. Kritizira autore koji podržavaju emancipaciju žena (Pelletan, Baudrillart, Legouvé, Laboulaye, Gladstone, Mill i Unger) i tvrdi da položaj žena nije tako nizak kao što se prikazuje, jer su muškarci i žene različiti i svatko ima svoju ulogu. Isto tako, ako bi se i zanemarili zakoni i ženama dopustilo sve drugo, one same ne bi pristale na to što rade muškarci. Podjelu poslova smatra jednim od prvih zakona što ih je odredio Bog: da muškarac radi, a žena rađa. Emancipacija bi žene

³⁶⁰ „Sulla posizione giuridica e sociale della donna“, *Il Dalmata*, 4 (13. veljače 1869.), 13, 1-3.

³⁶¹ *Il Dalmata*, 4 (13. veljače 1869.), 13, 1.

³⁶² Usp. ADAMOVIĆ, Mirjana, (2011), *Žene i društvena moć*, 22-23; O poniženosti i uzvišenju piše Kerubin Šegvić u prijevodu djela Marka Marulića (1892), *Poniženi i uzvišeni Isus*. U Zadru: Brzotiskom Kat. hrv. tisk,3.

³⁶³ Njemački filozof i pravnik Heinrich Ahrens (1808.-1874.).

³⁶⁴ Jules Michelet (1798.-1874.), francuski filozof, povjesničar i pisac koji je svojim stavovima o ulozi žena znatno utjecao na odnos prema ženama u 19. stoljeću.

izložila opasnosti jer su, zbog lošeg obrazovanja, neozbiljne i lakomislene pa im samo dom može pružiti sigurnost, piše Cittadino odobravajući Forlanijeve stavove.³⁶⁵

Izvješća o skandalima u drugim zemljama govore o ženama koje su se pobunile protiv nepravde i, uz podršku javnosti, izborile za svoja prava. Jedna od njih je redovnica koja je pokušala napustiti strogi katolički red, a druga prevarena žena koja je ubila supruga. Karmelićanka Barbara Ubryk je, nakon više od dvadeset godina patnji u samostanskoj ćeliji u Krakowu, otkrivena i slučaj je dospio na sud.³⁶⁶ Javnost bila podijeljena na one koji su zastupali pravo na život i dostojanstvo svih i one koji su smatrali da se pojedinci dragovoljno podvrgavaju pravilima od kojih ne smiju odstupati. Pokrenuto je i pitanje odnosa prema crkvi jer se ona izuzimala iz državnih zakona, a suđenje je pokazalo da je u slučaj bilo uključeno mnogo više ljudi, pa ga je trebalo što prije okončati. Poljska je u to vrijeme bila pod ruskom upravom i događaj je mogao izazvati neredne većih razmjera. Tako je Barbara, oslobođena zavjeta napustila zemlju, a slučaj je toliko zanimao europsku javnost da je o njemu napisano nekoliko knjiga.³⁶⁷ Drugi događaj koji je izazivao veliku pažnju zbio se na Korzici 1872. godine.³⁶⁸ Prilog opisuje tijek suđenja u kojemu se otkrivaju razlozi za ubojstvo, a tužitelj je tražio najtežu kaznu. Branitelj je izjavio da bi situacija bila posve drugačija da se na mjestu optužene našao muškarac; tada bi ga svi jednoglasno podržali i oslobodili - jer bi branio svoju čast. Suđenje je pokazalo bitne odrednice patrijarhata u 19. stoljeću: potrebu očuvanja dostojanstva supruga, simbolično značenje muške časti, zaštitnički i pokroviteljski odnos prema ženama i pravila muškog reda. Ubijeni muž nije bio kriv zbog preljuba i nečasnog odnosa prema svojoj ženi (i zavedenoj služavki), nego zbog narušavanja patrijarhalnog reda, ugleda i časti svih muškaraca. Zadarski autor ne komentira presudu, nego suosjeća s prevarenom ženom završavajući prilog riječima:

„Il giuri pronunciò il verdetto negativo, ad unanimità; e in mezzo agli applausi dell' uditorio commosso; il presidente fece porre in libertà Lucia Medelli, che corse piangendo tra le braccia della madre.“³⁶⁹

Primjeri koji prikazuju pobjedu pravde u slučaju optuženih žena uzeti su izvan Habsburške Monarhije, a autonomistički *Il Dalmata* nije podržavao službenu austrijsku politiku, nego je nastojao isticati liberalne ideje iz drugih zemalja, suprotstavljajući ih konzervativnim stavovima Beča.

³⁶⁵ „(...) quanto più ella corre al di fuori, quanto più vuole distrarsi nella vita pubblica, tanto più dolorosamente ne soffre il benessere della famiglia e quindi della società, tanto più fa ella contro alla missione provvidenziale a lei assegnata.“ *Il Dalmata*, 4 (13. veljače 1869.), 13, 3.

³⁶⁶ „La Monaca di Cracovia“, *Il Dalmata*, 4 (1869), 61-64.

³⁶⁷ Npr. SANVITTORE, Gaetano. (1871), *La Monaca di Cracovia: storia di Barbara Ubryk tratta da un manoscritto polacco*. Milano: Natale Battezzati.

³⁶⁸ „Un marito adultero uciso dalla propria moglie“, *Il Dalmata*, 7 (28. kolovoza 1872.), 68, 1-2.

³⁶⁹ *Il Dalmata*, 7 (28. kolovoza 1872.), 68, 2.

4.3.1.5.1. Rasprave o ljubavi, braku i slobodi

U Karnevalskom prilogu S. T. Vattelapesca duhovito raspravlja o vrstama i definicijama heterospolne ljubavi muškaraca svih uzrasta (od 13 do 50 godina) i ženama kao objektima njihove žudnje, prema kojima se različito postupa. Govoreći o pravoj ljubavi i odnosu prema braku u drugim europskim zemljama, piše da se u Dalmaciji ljubi samo one žene s kojima je teško kombinirati brak, jer je on za muškarca grobnica ljubavi, podržavajući pravo supruga na slobodu i nove ljubavne pokušaje.³⁷⁰ O pitanjima braka raspravlja se u priložima tiskanim u nekoliko brojeva³⁷¹ i potpisanim pseudonimom A. C.³⁷² Dijalozi između supružnika odvijaju se na teorijskim postavkama suvremene filozofske misli i idejama autora koji su zastupali različita stajališta o odnosu spolova. Iako pisac izravno spominje samo Julesa Micheleta, u replikama se prepoznaje utjecaj Jeana Jacquesa Rousseaua, Johna Stuarta Milla i suvremene europske književnosti. Suprotstavljajući različita polazišta, sukob gradi na suprugovoj potrebi za većom slobodom, što suprugu potiče na pobunu. Dok se on koristi znanjem i iskustvom, potkrepljujući svoje tvrdnje znanstvenim argumentima, njoj preostaje pozivanje na prirodu i njegovu mušku ulogu, koju okreće protiv njega, tvrdeći da nije zadovoljio kao muškarac, jer joj nije mogao dati dijete, „un figlio“.³⁷³ On dovodi u pitanje bračni ugovor i crkveni zavjet na vjernost jer su zastarjeli, a oboje su svjesni da je društveni kodeks potpuno prilagođen muškarcima. Ona uviđa da problem nadilazi osobni interes, jer pitanje se odnosi na sve nesretne žene i sve *ropkinje u Europi* kojima je isto kao njoj.³⁷⁴ Navodi popularne autore, učene sintagme, citate iz evanđelja, klasične književne likove i autore, čime pokazuje da dobro poznaje tematiku i da može ravnopravno sudjelovati u raspravi, ali to joj ne omogućuje *emancipaciju*, jer *prirodni red i ženska priroda* uvjetuju njezinu *društvenu* ulogu koja joj ne dopušta mijenjanje zatečenog stanja.³⁷⁵

Drugu seriju priloga o ženama potpisuje Frivolo³⁷⁶ i oni su izazvali veliko zanimanje čitatelja jer je ponudio zanimljivu i aktualnu temu povezanu s promjenama što su se dešavale u to vrijeme. Druženje u privatnim salonima je nestajalo, a njihovo mjesto su zauzimale

³⁷⁰ „La fisiologia dell' amore“, *Il Dalmata*, 5 (19. veljače 1870.), 15, 1-3.

³⁷¹ „Dialoghi canicolari: Fra due conjughi d' un anno“, *Il Dalmata*, 7 (1872), 51-55. (Vrući razgovori jednogodišnjih supružnika).

³⁷² Arturo Colautti (1851.-1914.) zadarski književnik, sin furlanskog inženjera i Francuskinje. Usp. BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (1998), *Talijanski pisci u Zadru pred Prvi svjetski rat (1900.-1915.)*. Rijeka: Edit, 67-78; RABAC ČONDRIĆ, Glorija. (2011), Književno-kulturna djelatnost na talijanskom jeziku, 995-1001. Novine *Il Dalmata* uređuje od 1872. do 1875. godine.

³⁷³ *Il Dalmata*, 7 (3. srpnja 1872.), 52, 2.

³⁷⁴ *Il Dalmata*, 7 (6. srpnja 1872.), 53, 2.

³⁷⁵ Usp. PATEMAN, Carole. (1998), *Ženski nered: demokracija, feminizam, i politička teorija*, 196.

³⁷⁶ „Le Donne“, *Il Dalmata*, 8 (1873), 48-53. Autor je vjerojatno urednik Arturo Colautti.

kavane, čitaonice i javni prostori namijenjeni muškarcima, u kojima *poštene žene* nisu bile poželjne. Ulaskom novih staleža u društveni život, siromašne žene dobivaju plaćene poslove koje koriste muškarci, dok njihove supruge ostaju u kućama i sve rjeđe se pojavljuju u javnosti. Zatvarajući svoje salone i žene viših staleža počinju izlaziti u društvo pa ih se optužuje da nisu učinile dovoljno za očuvanje običaja, nego su se inspirirale modom i postajale slične *sumnjivim* ženama.³⁷⁷ Ideja o krivici žena za loše ponašanje muškaraca utemeljena je u klasičnoj filozofiji, a i Jean Jacques Rousseau je isticao njihov pogubni utjecaj na građansku krepost muškaraca, tvrdeći da dobre žene trebaju ostati u svojim domovima jer samo loše i nemoralne izlaze u javnost.³⁷⁸ To je istaklo temu ženske *čistoće*, koja je uvijek zaokupljala muškarce, a nevinost *njihovih* žena bila je garancija podrijetla i časti. Frivolo je napisao da taj problem više ne postoji, nego je mnogo veći problem u čistoći njihova srca i misli,³⁷⁹ čime je izazvao reakciju čitateljica. One su mu pisale:

„Signor Frivolo!

Abbiamo letta la vostra prima appendice sulla donna, a ve ne sappiamo grado, perchè vi faceste nostro campione, dicendo degli uomini quello che avete detto; ed altresì perchè ci difendete. Ma vi portiamo però il broncio quando dite che *la castità del corpo, è la più negativa e la più stupida delle virtù*. Questo, caro il nostro Frivolo, è un pensiero sbagliato, e che toccò fortemente la nostra suscettibilità ed il nostro amor proprio, onde ci sorprende moltissimo come vi siate lasciato scappare un tal detto, il quale ridonda tutto a danno della morale.

Noi, però ci lusinghiamo che rettificherete, se volete convenire con noi, quella un pò troppo libera frase; e, facendolo, ritornerete nelle nostre grazie, e questo ve lo dichiariamo per quella stima che vi abbiamo portata fin qui.

Una Società di Donne“³⁸⁰

Iznenaden takvom reakcijom pokušao je objasniti da *materijalna čistoća* ne postoji bez moralne i da je to toliko klizav teren da bi za objašnjenje morao uzimati primjere, što one ne bi mogle čitati, naglašavajući društvene ograde koje priječe bilo kakvo problematiziranje toga *nezgodnog* pitanja u javnosti. Implicirajući neujednačenost građanskih mjerila za muškarce i žene, on nije smio pojasniti to što je napisao jer su njegova uvjerenja zasnovana na muškom iskustvu i spoznaji, a prikrivanje nekih *prostih* činjenica od žena bio je sastavni dio odgoja i lijepog ponašanja muškaraca. Zaključio je da su one, zbog ograničenja kojima su bile podvrgnute, u muškarcima morale tražiti zaštitnike, ali su u tome i pretjerivale, ističući svoje slabosti, stišćući i mučeći tijelo u uskoj odjeći i tijesnim cipelama. Steznici i umetci njemu su sličili na sprave inkvizicije, pa se čudio zašto se ne bune, nego prihvaćaju takva pravila. Frivolo je pokazao da su žene tjelesnu čistoću prihvatile kao svoju osobitu vrlinu, a njihovo

³⁷⁷ *Il Dalmata*, 8 (21. lipnja 1873.), 48, 1.

³⁷⁸ Usp. PATEMAN, Carole. (1998), *Ženski nered: demokracija, feminizam, i politička teorija*, 76.

³⁷⁹ „La castità del corpo, ch' è la più negativa e la più stupida di tutte le virtù, non manca alle donne dei nostri tempi; ma all' incontro la castità del cuore e del pensiero è quella che scarseggia orribilmente.“ *Il Dalmata*, 8 (21. lipnja 1873.), 48, 2.

³⁸⁰ *Il Dalmata*, 8 (25. lipnja 1873.), 49, 2.

zajedničko pismo govori i da su ozbiljno razmišljale o tome. Njihova pozicija između moralnih predrasuda, neznanja i neprestane društvene kontrole dovela ih je do gubitka slobode mišljenja i iskrenosti pa se pokazuju kao slabe i boležljive, jer se to od njih očekuje i tako su organizirani njihovi poslovi. On svjedoči da neke žene mogu izdržati više od muškaraca pa smatra da je i podjela poslova nepotrebna. Romantični junaci koji se ubijaju zbog žena smiješni su i staromodni, a žene luduju za dvoličnim varalicama koje im se udvaraju. Razotkrivajući muške smicalice, prilog završava izrekama o ženama, koje su muškarci izmišljali i međusobno usmeno dijelili.

Prilozi o ženama izazvali su veliko zanimanje čitatelja, a u redakciju su stigla brojna pisma sugrađana, muškaraca i žena koje su izražavale svoje mišljenje podržavajući ga i podučavajući. Jedno pisamce „vergato evidentemente da una manina muliebre“ poručuje:

„Sappiate ch' è molto meglio amare le donne di quello che studiarle. Voi invece le studiate molto, e le amate poco; questo è un errore del quale vi petirete tosto o tardi. È una donna che ve lo predice. S. D.“³⁸¹

Neke žene su se protivile tim analizama jer u njima nisu vidjele razumijevanje za svoje probleme, dok su druge anonimno izražavale želju za emancipacijom. Jedna je napisala da će žena zgaziti zmiju koja ju je zavela i dodala da se ne smije predstaviti jer joj je suprug „una bestia.“ Treća je napisala da muškarci od jadnih žena traže vjernost, a ponašaju se kao generali koji bježe pred neprijateljem dok od svojih vojnika traže da se bore. Ta kratka pisma pokazuju da su žene sudjelovale u raspravama o toj temi i da su izražavale svoje stavove, ali se nisu usudile otvoreno istupiti. Njihovo mišljenje najbolje je izrazila mlada čitateljica, koja se potpisala kao „Una vedova di ventisette anni“:

„È opinione di molti che l' emancipazione della donna non sia conveniente per quanto riguarda la parte morale, fondandosi sul principio che le doti d' indipendenza infiacchiscono e rallentano i vincoli di famiglia, in egual modo che l' emancipazione dell' uomo lo allontana dal tetto paterno. Ora, stando a quest' opinione, chiedo a costoro: Può la dona bastare a sè stessa, senza emanciparsi? Naturalmente, no. Dunque, dovendo dipendere da qualcheduno, è meglio dipenda dal lavoro, anzichè dalla speculazione: è preferibile che si emancipino poco dalla famiglia, che molto dal proprio decoro.“³⁸²

Ona piše da se muškarac po prirodi ponaša nasilno prema svemu što mu je inferiorno, a to su i žene. Stoga ih i naziva *slabiji spol*, u čemu ima mnogo zajedljive ironije, jer često zloupotrebljava njihovu slabost. A što može žena učiniti u tom slučaju? Ne preostaje joj ništa drugo, nego se udaljiti od njega i posvetiti poslu, jer muškarac je uvjeren da ona nema druge mogućnosti, nego živjeti s njim. Zato bi bio puno ljubazniji i humaniji kada bi znao da ona nema potrebe za njegovom pomoći.

„Noi siamo formate di una materia diversa dalla vostra, siamo tenere, docili, sommesse: abbiamo incarnato nell' anima il sentimento dell' obbedienza e del dovere: facciamo pompa della nostra debolezza,

³⁸¹ „Le donne“, *Il Dalmata*, 8 (28. lipnja 1873.), 50, 1.

³⁸² *Il Dalmata*, 8 (28. lipnja 1873.), 50, 1.

per abbandonarci intieramente alla forza dell' uomo. E quando questo abbandono è un fato compiuto, allora rinunziamo a tutte le garanzie speculative; disprezziamo tutto ciò che appartiene ala materia, per amore semprepiù quanto appartiene al sentimento; in una parola calcoliamo, non negoziamo, ma siamo tutte dell' uomo e per l' uomo.“³⁸³

Iznenaden tim sažetim izražavanjem i besprijekornim pravopisom, Frivolo je poziva da i dalje piše o toj temi jer su njezine tvrdnje hrabre i logične. Priznao je da je problem društvene uloge žene i njezina poslanja potrebno izdvojiti jer je nastupilo vrijeme društvenih promjena pa ni muškarcima više nije potrebna žena samo kao ukras i pratnja, nego kao pomoć i podrška u poslu. Dodao je da želi vjerovati da je mlada udovica lijepa pokazujući da nove vrline žena ipak podrazumijevaju zadovoljavanje starih pretpostavki. U komunikaciji s čitateljicama on im izražava svoju naklonost, ali primjećuje da one ne čine mnogo na poboljšanju svoga položaja i rijetko pomažu jedna drugoj,³⁸⁴ čime još više otežavaju svoj položaj. On primjećuje da je uvijek bilo žena koje su imale veliku moralnu i intelektualnu snagu i moć kojom su mijenjale svijet, ali ih nitko nije uvrstio u pokretače povijesnih promjena. Zaključio je da bi to trebalo učiniti i izraditi *rječnik* njihovih imena i zasluga. Novu raspravu o ženama *Il Dalmata* nastavlja u povodu zasjedanja Donjeg doma engleskog Parlamenta u svibnju 1873. godine, kada se odlučivalo o prijedlogu za izmjenu njihova *Zakona o zakonskoj nesposobnosti žena*.³⁸⁵ Već u srpnju 1873. uključuje izvješća s tih zasjedanja u priloge „Le Donne“. Kako je u Engleskoj suprug bio pravni zastupnik svoje žene u svakom pogledu, one su bile u gorem položaju, nego u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Rasprave njihovih zastupnika i nastojanja onih koji su tražili ukidanje zakona pratio je i drugi europski tisak. Frivolo je najprije prenio izlaganje jednoga od inicijatora zahtjeva za promjene, a zatim i druge rasprave o sposobnostima žena i opasnostima koje prijete društvu u slučaju njihova *oslobađanja*. Iako se zastupnik pozvao na autoritet kraljice koja je uspješno vodila zemlju i time dokazala i političke sposobnosti žena, zastupnici su mu odgovorili da to nije ništa novo, jer je uvijek bilo žena koje su bile drugačije od većine. Frivolo navodi suprotstavljene stavove o ženskom pravu glasa i mogućem ulasku u politiku donoseći patetični govor o engleskoj tradiciji i nacionalnom ponosu:

„Il nostro sistema sociale e le nostre abitudini sono condizionate alla distinzione dei sessi. Questo sistema e queste abitudini furono il fondamento della nostra grandezza nazionale, ed io voterò contro la proposta Bright, perchè non voglio avere nessuna parte nel distruggere la grandezza della nazione!“³⁸⁶

³⁸³ *Il Dalmata*, 8 (28. lipnja 1873.), 50, 1.

³⁸⁴ Zamjera im što se, ponekad i bez razloga, okomljuju jedna na drugu, pretvaraju se i neiskrene su jer skrivaju osjećaje *Il Dalmata*, 8 (2. srpnja 1873.), 51, 1.

³⁸⁵ Usp. PATEMAN, Carole. (2000), *Spolni ugovor*, 125.

³⁸⁶ *Il Dalmata*, 8 (5. srpnja 1873.), 52, 1.

Nakon istupa ministra prijedlog je odbačen, a engleske žene su ostale *zaštićene* tzv. *Zakonom o pokrivaču*, prema kojemu je supruga morala predati mužu svu svoju imovinu, a i njihova djeca su po zakonu bila samo njegova.³⁸⁷ Frivolo je više prostora posvetio braniteljima Zakona, osobito njihovim sarkastičnim doskočicama, a na kraju je i sam izrazio slaganje s protivnicima promjene zakona, jer društvo treba dobre majke i žene u domu, gdje će kćeri učiti i spremati se za tu ulogu. Što se tiče drugih poslova, mogu im se otvoriti škole, uredi, pošte, telegrafi i ništa više, osobito ne politika, zakonodavstvo i vlast, a o zastupnicama, predsjednicama i bojnicama nije htio ni čuti. Bio je svjestan da će žene, nakon njegove izjave negodovati, pa se ispričavao *Evinim kćerima*³⁸⁸ ako ih je razočarao jer ih je u prethodnim priložima ohrabrivao. Zaključio je da će se *prava emancipacija* moći provesti tek kada društvo zadovolji sve potrebe za ženskim obrazovanjem koje je potpuno zapušteno.³⁸⁹

4.3.1.5.2. Problemi u komunikaciji zbog različitog odgoja

Frivolo raspravlja i o problemima u komunikaciji koji nastaju zbog lošeg obrazovanja žena pa se u obitelji, koja bi trebala biti prostor odmora i zadovoljstva, osjeća nerazumijevanje jer se supružnici ne mogu razumjeti. Žena je od djetinjstva ograničena vjerskim uvjerenjima o kojima nikada nije raspravljala i koje smatra nepromjenjivima, a njezin suprug, obrazovan, inspiriran literaturom i svakodnevnim kontaktima, s društvom provodi dane, često i noći, ne obraćajući pažnju na nju. Ona se ponaša i živi kao što je živjela njezina majka, jer je samo od nje učila, pa se ispoljavaju velike razlike u mišljenju između supružnika. On se udaljava, obitelj mu postaje dosadna i okreće se ljubavnici koja je slobodna kao i on, a prema njoj nema nikakvih dugoročnih obaveza.³⁹⁰ Navodeći razloge zbog kojih nastaju problemi u građanskom braku, Frivolo naglašava nedostatke u obrazovanju žena i njihovo jedino utočište u crkvi. Ako su *jake i neosjećajne*, mogu se okrenuti dužnosti, a ako su *slabije i mirnije* prepuste se snovima ili preljubu, koji donosi nove boli. Ljubavnica se, u svakom slučaju, izlaže društvenoj osudi i kazni, plaćajući svojim ugledom i neizvjesnom budućnošću. Skepticizam koji zahvaća i muškarce i žene ima različite uzroke i različito se manifestira. Supruga je razočarana zbog izgubljenih ideala i srušenih snova, jer suprug vrijeđa njezina uvjerenja i izruguje se onome što ona smatra svetim. Problem se povećava i zbog

³⁸⁷ PATEMAN, Carole. (2000), *Spolni ugovor*, 123-124.

³⁸⁸ Ta, često spominjana sintagma, stavljala je uvijek sve žene u isti kontekst pragrijeha.

³⁸⁹ „(...) ma che desidero la vera emancipazione, quella cioè che la società potrà raggiungere soltanto quando avrà riformato ed adattato alle esigenze dei tempi attuali l' educazione muliebre, oggidi tanto assurda e negletta.“ *Il Dalmata*, 8 (5. srpnja 1873.), 52, 2.

³⁹⁰ *Il Dalmata*, 8 (9. srpnja 1873.), 53, 1.

prevelike razlike u godinama i iskustvu jer te razlike mogu biti nepremostive kada se žene usmjerava i odgaja za obitelj u društvu u kojemu veliku ulogu imaju lokalni običaji, koji im ne dopuštaju pokazivanje snage duha i samostalnosti pa se većina žena izgubi u svakodnevnim poslovima između obitelji, crkve i ulice.

Naglašava da je obrazovanje je ono što ženama najviše nedostaje jer nije bolje nego u srednjem vijeku, iako je revolucija još 1789. godine duboko potresla Europu i promijenila živote ljudi. Dok je muškarcima donijela brojne promjene, za žene nije ni počela niti se išta poduzelo za poboljšanje njihova položaja. Djevojke se ne školuju, a tijekom prvih osamnaest godina roditelji se ne brinu ni za što, osim za skrivanje svega što je povezano sa spolnošću i sa *stablom spoznaje*. Sinovima se, naprotiv, dopušta da provode najbolje godine života u branju plodova s toga stabla i ne samo da uživaju u slobodi, nego je i zloupotrebljavaju. Posljedice takvog ponašanja vide se kod mladih parova kada muškarac počne tražiti djevojku u skladu sa svojim željama, statusom i poslom. On traži svježju mladenku, koja ne zna ništa od onoga što on zna, ali zaboravlja da ona prezire sve ono što on voli. Kada se sklopi takav brak počinju nevolje jer muškarci se ne žele odreći svoga načina života i često nastavljaju živjeti kao i prije optužujući društvo, politiku, izopačenost navika, što nema veze s time. Frivolo tvrdi da je različitost odgoja, koja se daje dvama spolovima velika pogreška, jer ih se nakon toga združuje u nerazrješivu vezu u kojoj ne može biti razumijevanja. Žene i muškarci se ne žene, njih se sparuje pod pritiskom ustaljenih navika, a on je oko sebe vidio samo gospodare i sluškinje. Još veći problem je odgoj djece jer se otac premalo brine za njih i najranije godine prepušta majci, koja onda presudno utječe na njihovu spoznaju. Kćerima je to i jedino znanje s kojim odlaze u život, dok sinovi pohađaju fakultete, polažu ispite i vraćaju se kući s diplomom. Otac se ne brine za ostalo jer smatra da moralni odgoj nije njegov posao i da je dovoljno što su kršteni. Neujednačen odgoj utječe na dječake koji zapažaju da se riječi i djela njihova oca ne podudaraju s *nebuloznim teorijama* njihove majke, učitelja i svećenika. Uhvaćeni u mrežu hipokrizije zaključuju da su ta učenja licemjerna i dobra samo za žene, učitelje, popove i djecu i nisu potrebna odraslim muškarcima. S takvim sumnjama počinju postavljati pitanja svojim roditeljima. Odgovarajući na njih otac često zanemaruje majčine ideje i obrnuto, ali majka se mora povući pred autoritetom oca, koji može poljuljati njezinu poziciju čuvarice kućnog mira. Posljedica takvog stanja je ozbiljna zbunjenost mladića koji odgovore na svoja pitanja traže na ulici i drugim javnim prostorima, a djevojke se možda više neće ni usuditi pitati.³⁹¹ U tom nizu rasprava o položaju žena, njihovoj ulozi u društvu i

³⁹¹ II *Dalmata*, 8 (9. srpnja 1873), 53, 2.

aktualnim zbivanjima na međunarodnoj sceni, Colautti je uspio potaknuti žene na suradnju i izražavanje mišljenja, označiti razlike u načinu života žena i muškaraca i naglasiti velike razlike u odgoju i obrazovanju muške i ženske djece, što utječe na njihov kasniji život. Pokazao je da je neobrazovanost žena kao i ovisnost udanih žena o muževima zapreka u međusobnom razumijevanju spolova. Prenoseći raspravu u engleskom Parlamentu ukazao je na probleme koji su zajednički svim europskim ženama, iako nisu svugdje bili isti zakoni. Pokazao je i da svi muškarci nemaju isto mišljenje o ženama i njihovim pravima te da neki podržavaju njihove zahtjeve za ravnopravnošću tražeći da se oni osiguraju zakonima. Istaknuo je da se protivnici prava žena pozivaju na neke povijesne, filozofske i znanstvene stavove opravdavajući ih navodnim *davno dokazanim istinama*, koje bi trebalo revalorizirati u skladu s novim vremenom i novim potrebama društva, jer žene su toliko *zaostajale* za muškarcima da su, u svojoj neukosti ograničavale i njih, što je loše utjecalo na njihovu djecu. Colautti je bio jedan od onih pisaca³⁹² koji su se u Dalmaciji našli na razmeđu kultura, a svojim priložima o ženama pokrenuo je jednu od rijetkih rasprava o novoj ulozi žena u građanskom društvu.

4.3.2. O ženama u tisku na hrvatskom jeziku

U Dalmaciji, kao prostoru različitih kulturnih i jezičnih dodira,³⁹³ dvojezičnost i višejezičnost, je bila uobičajena u obrazovanim krugovima, a austrijska vlast je za službene potrebe koristila talijanski jezik i malo je tiska bilo samo na hrvatskome. Stoga je pojava jednog časopisa na hrvatskom jeziku u Zadru, izazvala veliku pažnju javnosti.³⁹⁴ Pod utjecajem preporodnih ideja iz Banske Hrvatske 1844. godine je pokrenuta *Zora dalmatinska*, kao prvi književno-poučni list na hrvatskom jeziku u južnoj Hrvatskoj i prvi preporodni časopis izvan Zagreba.³⁹⁵ On je izazvao veliko zanimanje hrvatske domoljubne javnosti, okupio niz uglednih suradnika i neke od prvih pjesnikinja novije hrvatske književnosti. Važnu ulogu je imao prvi urednik, liječnik i profesor zadarske Primaljske škole, Ante Kuzmanić

³⁹² „Arturo Colautti appartiene a quel gruppo di scrittori zarattini attivi a cavallo dei secoli XIX e XX che per ragioni politiche lasciano la città nativa e ottengono fama negli ambienti letterari e culturali dell' Italia.“ BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (2009), Mito, storia e attualità nel poema dantesco *Terzo peccato* di Arturo Colautti. www.infoaiipi.org/attion/ascoli_vol_4.pdf, 27-38. (pristup 10. veljače 2017.)

³⁹³ Usp. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*. Split, Književni krug, 352.

³⁹⁴ RADOS, Zvezdana. (2011), Hrvatska književnost u Zadru u vremenu austrijske uprave, *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 810.

³⁹⁵ RADOS, Zvezdana. (2007), *Hrvatska književnost u Zadru (19. st.): između nacionalne romantike i pučkoprosvjetiteljskog realizma*. Zadar : Thema, 30.

(1807.-1879.)³⁹⁶ koji je ostavio svoj snažni osobni pečat³⁹⁷ i Petar Preradović, koji je svoje najpoznatije pjesme objavio u tom časopisu.³⁹⁸ List se distribuirao od Zadra do Kotora, Osijeka, Zagreba i Varaždina do Rijeke i Trsta, a pretplatnici su bili ugledni pojedinci, čitaonice i kavane. Među pretplatnicima su bile i ugledne žene, kao pjesnikinja Dragojla Jarnević u Karlovcu, gospođa Kalvi Lovrenica u Zadru, tiskarica Marija Piperata u Splitu, gospođa Marija Troyer Adamich u Beču³⁹⁹ i pripadnici dalmatinskog plemstva,⁴⁰⁰ koje se oduvijek služilo i hrvatskim jezikom.⁴⁰¹ Ono je u 19. stoljeću sve više gubilo svoje pozicije i društveni utjecaj, dok se uzdizao građanski sloj i novo plemstvo, većinom doseljeno iz drugih dijelova Monarhije. Državni službenici i činovnici postali su jezgrom građanskog društva u kojemu se, pored talijanskoga i hrvatskog, probijao i njemački jezik pa je svaki novi istup na hrvatskome bio pozdravljen i prihvaćen u narodnim domoljubnim krugovima. *Zora dalmatinska* je okupila brojne ugledne suradnike, uključujući i neke od prvih pjesnikinja hrvatske književnosti 19. stoljeća, Anu Vidović, Anu Vrdoljak, Milicu Herites i Jagodu Brlić. Prilozi iz kulture su bili tematski slični dodatku novina *Gazzetta di Zara*, a urednici dvaju listova su surađivali objavljujući i prevodeći s talijanskoga i hrvatskog jezika pjesme, pripovijesti, priloge o narodnim običajima, događajima iz prošlosti Dalmacije itd. Pjesma „Sirotica“⁴⁰² Ante Zorčića prevedena je na talijanski i objavljena pod naslovom „L'Orfanella“,⁴⁰³ a pjesma „Svim mladim Dalmatinkam“⁴⁰⁴ Ilije Okrugića objavljena je i na talijanskome.⁴⁰⁵ *Zora dalmatinska* se ugasila krajem lipnja 1849. godine, a Ante Kuzmanić je postao urednik službenih novina *Glasnik dalmatinski* (1849.-1866.), u kojima u rubrici „Književna strana“, ponekad objavljuje i priloge iz kulture i umjetnosti. Na sličan način je i Jakov Čudina uređivao talijanske novine sličnog izgleda i namjene *Osservatore dalmato-Smotritelj dalmatinski* (1849.-1866.). Obojica su povremeno objavljivali priloge iz kulture i književnosti na hrvatskome, odnosno talijanskom jeziku. Od šezdesetih godina u Zadru je sve više tiska na hrvatskom jeziku. Novine *Il Nazionale* (1862-1868) s prilogom *Narodni list* na hrvatskom jeziku bile su glasilo liberalnijeg dijela Narodne stranke kojemu su pripadali

³⁹⁶ RADOS, Zvezdana. (2007), *Hrvatska književnost u Zadru (19. st.)*, 39-43.

³⁹⁷ Usp. MAŠTROVIĆ, Tihomil. (1995), *Kroatizam Ante Kuzmanića i Zore dalmatinske. Zora dalmatinska (1844-1849): 150. obljetnica izlaženja Zore dalmatinske*. Zadar: Matica hrvatska, 59-78.

³⁹⁸ RADOS, Zvezdana. (2007), *Hrvatska književnost u Zadru (19. st.)*, 51.

³⁹⁹ *Zora dalmatinska*, 1 (1844), 4-7.

⁴⁰⁰ Npr. Benja, Benković, Cipico, Dominis, Fanfogna, Garagnin, Getaldić itd. *Zora dalmatinska*, 1 (1844), 4-7.

⁴⁰¹ Usp. ANZULOVIC, Ivna. (1997), *Oporuka zadarske plemkinje Marije Bartulačić iz godine 1686., Zadarska smotra*, 56, 4-6, 245.

⁴⁰² *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 39, 305.

⁴⁰³ *Gazzetta di Zara*, 15 (8. listopada 1846.), 487-488.

⁴⁰⁴ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 3, 17.

⁴⁰⁵ „Alle giovani Dalmate: poesia illirica“, *Gazzetta di Zara*, 15 (29. siječnja 1846.), 9, 49-50.

gradski, primorski i otočki intelektualci iz kruga dr. Mihe Klaića. One donose i priloge iz kulture, znanosti i književnosti u kojima objavljuju i autorice. Tada počinje izlaziti i *Narodni koledar* (1863.-1900.) Matice dalmatinske, glasilo konzervativnijeg krila Narodne stranke, koji je bio namijenjen puku dalmatinskog zaleđa, a urednici i suradnici su mu bili iz istog kraja.⁴⁰⁶ Urednici su se često obraćali ženama poučavajući ih i savjetujući, ali ponekad su uvredljivo pisali o njima, kao Kažimir Ljubić, koji izražava neskriveno zadovoljstvo manjim brojem žena u svojoj zemlji:

„Svukud u svietu, pa i u Austriji, broj ženskica nadmašuje broj mužkaraca. Nije da se mužkaraca manje radja, je više; nego jih više gine od mača, od nezgoda, od truda i od grieha. Opaziše da broj ženskica reste pram sjeveru i pram zapadu; pa u tom obziru mi smo na srećnu položaju, na jugu i pri istoku. U tom i krv nešto iznosi, a hrvatska i srbska uprav nosi mužko.“⁴⁰⁷

U kulturnom životu Zadra važnu ulogu je imala i usmena književnost koja prikazuje žene u čitavom spektru različitih uloga, a sakupljači i sakupljačice objavljivali su ponekad i više različitih varijanata koje su zabilježili od sjeverne Hrvatske do dalmatinskih otoka. Ponekad različite varijante odražavaju različite stavove sredina iz kojih dolaze, intervenciju sakupljača, sakupljačice ili urednika.

4.3.2.1. Zora dalmatinska (1844.-1849.)

Kao književni i poučni časopis *Zora dalmatinska* objavljuje priloge, rasprave i prijevode iz povijesti, religije, gospodarstva, medicine, higijene, prirodnih znanosti, književnosti i umjetnosti, a sakupljači narodnog blaga u njoj su objavili brojne pjesme, pripovijetke, bajke, basne i zagonetke.⁴⁰⁸ U prvom broju 1844. godine objavljena je jedna pjesma Ane Vidović,⁴⁰⁹ a kasnije i pjesme Ane Vrdoljak i Milice Herites. Isto tako, brojne su pjesme, pripovijetke, anegdote, prijevodi i drugi prilozima namijenjeni ženama, a posebno mjesto zauzimaju savjeti mladeži, osobito djevojkama, koje su često pisali svećenici.

⁴⁰⁶ Usp. STANČIĆ, Nikša. (1990), *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb: Globus, 9-11.

⁴⁰⁷ „Nešto naše statistike“, *Narodni koledar*, 13 (1875), 108.

⁴⁰⁸ Usp. MAŠTROVIĆ, Tihomil. (1995), *Kroatizam Ante Kuzmanića i Zore dalmatinske. Zora dalmatinska (1844-1849)*: 150. obljetnica izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske. Zadar: Matica hrvatska, 60-61.

⁴⁰⁹ „Mišljenja“, *Zora dalmatinska*, 1 (1844) 30, 239-240.

4.3.2.1.1. Šime Starčević o ženama

Učeni jezikoslovac i poliglot, svećenik Šime Starčević (1784.-1859.)⁴¹⁰ surađivao je u časopisu *Zora dalmatinska* od prvoga godišta, a njegova aktivnost najviše se odrazila u borbi za hrvatski, jezik, pravopis i pismo o čemu je objavio veliki broj priloga.⁴¹¹ Njegova svećenička služba uključivala je i brigu za prosvjećivanje naroda, savjete i pomoć, jer je on dobro poznao svoje župljane. Znao je što muči žene i koji su problemi mladih, osobito djevojaka. Njegovi savjeti razotkrivaju im muške vještine zavodjenja:

„Slišaj lipa ma Danice
Nauk ki ti imam dati,
Nek meu ine Divojčice
Lir se čisti budeš zvati.

Sadašnjime ljubovnikom
Ne ugajaj, jer varaju;
Tiha janca pod prilikom
Ljuta lava chud imaju.

Prid tobom se dobri činu,
Mudri, uljudni i bogati;
Dal kriposti sve te ginu
Kad bi ih htela razaznati.
(...)

Bixi od tanca, ma gerlice,
Jer nečisti duh s njim vlada;
Kada ruka ruku tče
Lako napast serca sklada.“⁴¹²

Starčević se često koristio pseudonimima, a svoju „Pisam“ u kojoj se obraća udanim ženama potpisuje kao Pop Gvido. Savjetuje im kako se trebaju ponašati s „bezočnim ljudem (...) koji svojom štetom i sramotom nastoje ugrabljati tuje gerlice.“⁴¹³ One bi se trebale sklanjati od izazova i poštovati Božju volju, koja im je dodijelila jedinog supruga, a svaki kontakt s drugim muškarcem može se lako pretvoriti u grijeh:

„Dakle, moje Gospoje,
Bixat od njih sveto je,
Blizu plama, gori slama,
I leptir mala zvir
Opaljen gubi se
Kad oko sviche vertise.

⁴¹⁰ Usp. VRCIĆ MATAIJA, Sanja; GRAHOVAC PRAŽIĆ, Vesna (ur.). (2014), *Šime Starčević i hrvatska kultura u 19. stoljeću*: zbornik radova. Gospić: Sveučilište u Zadru.

⁴¹¹ Usp. SAMARDŽIJA, Marko (ur.). (2003), *Lika i Ličani u hrvatskom jezikoslovlju: znanstveni zbornik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje; STOLAC, Diana; GRAHOVAC PRAŽIĆ, Vesna (ur.). (2015), *Šime Starčević: od riči do ričoslovlja*. Gospić: Državni arhiv u Gospiću.

⁴¹² „Opomene korisne mladexi Dalmatinskoj: više materinskoga jezika, i slovoredja. Pisma“, *Zora dalmatinska*, 1 (1844), 6, 44-45.

⁴¹³ *Zora dalmatinska*, 1 (1844), 13, 98.

(...)
Muxa svoga samoga
Naredjeno od Boga
Jest dvoriti i ljubiti:
Drugako, bit ako
Poštene xelite,
Ne ljubite, ne ljubite.⁴¹⁴

Ženama se sugerira uloga žrtve koja mora bježati, jer bi se u protivnome podrazumijevala i njezina krivica. Yvone Knibiehler piše o nasilju kojega je uvijek bilo u ljudskom društvu, ali nema objašnjenje za neučinkovitost vjerske i laičke vlasti tijekom povijesti u sprečavanju seksualnih napada na žene.⁴¹⁵ Toga je bio svjestan i Starčević pa je savjetovao ženama da se sklanjaju same. On počinje pisati „poslanice ličke pastirice Stane Gledović iz Rudaicah“⁴¹⁶ pod pseudonimom i likom seoske žene,⁴¹⁷ obraćajući se, tada već afirmiranoj književnici, Ani Vidović o „nashemu knjixestvu i narodu“.⁴¹⁸ Smatrajući je hrvatskom rodoljupkom, pokušava pobuditi žensku solidarnost i potaknuti je na sudjelovanje u afirmaciji narodne kulture i hrvatskog jezika.⁴¹⁹ Piše o narodnim običajima i aktivnostima primjerenim ženama, analizira i objašnjava izreke koje loše govore o njima, čega je „Stana Gledović“ svjesna, jer ona „gleda“, ali iz svoje ženske pozicije ne može ništa promijeniti:

„Ovo su Ti Sestro! beside za nas dosta xuhke, i neugodne, ali shto chemo, kad su istinite? Istina je, sve nismo takove, ali u ovom, jerbo se od mnogih svaki dan potverdjuje, ljudim ipak moramo pravo dati, jerbo nam sami tvrde, da se polak sve nashe lakosti ne mi njima, nego oni nami miluju, lisiče i ulagaju i tako potverdjuju, da je toliko texa njihova slipocha, koliko je laksha nasha slabocha, oni slipi, a mi slabe i pravo je da nas kore, samo ti Boxe! koi svaka moxesh, digni njihovu slipochu, i nashu slabochu.“⁴²⁰

Unatoč samokritičnosti, Stana se pita, ako su žene tako loše, zašto se onda muškarci toliko trude oko njih, zaključujući da su i oni podložni lošim utjecajima. On ženama nudi argumente za obranu od muškog šovinizma, kojemu su bile izvrgnute. Stupa u obranu ženskih prava, balansira između svoje privrženosti plemenitom liku seoske žene, željne spoznaje i društvenog uvažavanja i stereotipne slike grešnoga, slabog i ograničenog bića, koje ima dobrih, a nepriznatih osobina. Zbog toga Stana vapi milost Božju da ojača žene i omogući muškarcima da ih vide drugačije. Svoju podređenost doživljava *sudbinski* i žali što *one druge* taj položaj čine još težim *izazivajući* mizogine reakcije muškaraca. Stoga im se obraća

⁴¹⁴ Zora dalmatinska, 1 (1844), 13, 98-99.

⁴¹⁵ KNIBIEHLER, Yvonne. (2004), *Seksualnost kroz povijest*. Zagreb: AGM, 59.

⁴¹⁶ „Mila Sele da si mi zdravo“, Zora dalmatinska, 3 (1846), 45, 353-354.

⁴¹⁷ Usp. RADOS, Zvezdana. (2014), „Poslanice ličke pastirice“ Šime Starčevića. *Šime Starčević i hrvatska kultura u 19. stoljeću*: zbornik. Gospić: Sveučilište u Zadru, 213-228.

⁴¹⁸ Usp. DEROSI, Julije. (1995), Pop Šime Starčević i Zora dalmatinska. *Zora dalmatinska (1844-1849)*: 150. obljetnica izlazenja Zore dalmatinske: zbornik, 87-94.

⁴¹⁹ Usp. RADOS, Zvezdana. (2014), „Poslanice ličke pastirice“ Šime Starčevića.

⁴²⁰ Motiv ženske spoznaje povezuje s njihovim imenima: Gledović gleda, a Vidović vidi, dok su muškarci slijepi. *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 49, 388.

poslanicama u kojima ih poučava o pravu, zakonima, religiji i povijesti, „pomažući“ im da se lakše prilagode neizbježnoj ženskoj sudbini, zakonima i običajima. Njegova percepcija žene iskorištena je za upućivanje poruka prikrivenih alegorijskom slikom *čiste seoske žene* koja ukazuje na mane društva i put kojim bi trebalo ići. Starčević je, iz svoje pozicije marginaliziranog disidenta,⁴²¹ uvidio mogućnosti korištenja lika neuke i *prirodne* ruralne žene da bi potaknuo one *gradske* (učene i utjecajne) na suradnju u borbi za interese nacije i hrvatskog jezika. Na to upućuje njegova kritika zagrebačkog tiska, kada tvrdi da *Danica ilirska* navodi žene da govore ilirski i odijevaju se u odjeću *ilirskih boja* (crveno, bijelo, plavo) samo zato da bi bile „ugodnije muškarcima“ pa se Stana čudi zašto se ne određuju i pravila muškog odijevanja „na narodnu“ kada se oni, kao i žene, povode za modom.⁴²² On imitira ženski diskurs, ali Stana je neuvjerljivo učena i obaviještena pa savjetuje, upućuje i ispravlja, što otkriva strategiju autora s određenim praktičnim i političkim ciljevima. Od 1847. godine poslanice „ličke pastirice“ postaju sve više poslanice crkvenog pastira, koji svoje propovijedi o duhovnim i svjetovnim temama tiska na nekoliko stranica, obraćajući se tek ponekad ženama, tj. „sestri Ani“ (Vidović). On se brani od napada protivnika njegovih jezičnih stavova i ustraje protiv „rogatoga zagrebačkog pravopisa“,⁴²³ ali oni su razotkrili njegov identitet,⁴²⁴ a tvrdnje o manipulacijama ženskim imenima i pseudonimima, kojima se služio, pokazuju da je u tome uspijevaao.⁴²⁵ Koristeći lik žene u borbi za pravo na identitet ističe jezik, vjeru i tradiciju kao najbitnije sastavnice.

Nakon niza poslanica u kojima je „primjerom“ pokazivao kako bi mudre žene mogle podržati kulturni napredak svoje sredine, okrenuo se primjerima iz povijesti. U prilogu⁴²⁶ o životu sv. Monike prikazuje kršćanku koja se pokorila bahatom suprugu i postigla svetost:

„Ona mu biaše sasvim podlozna, štovaše ga kao svoga gospodara, i zapovidnika (...). Obchenito govorech, Patricio biaše čovik dobroga serca, ali je bio u serditosti jako nagal, i xestok. Kada je Monika vidila, da je ljut, pazila je pomnjivo, da ne bi štogod učinila, ali rekla, što bi mu moglo protivno, ali nepovoljno biti. A kad bi se njegova serditost slegla, i umirila, onda bi vlašo, i, meko s' njim govorila, davajuch razlog od svoga ponašanja. I kad bi joj se tuxile ljute, i nemarne xenetine, koje su od svojih muxevah bile zlostanjene, imadiaše običaj njima za odgovor davati "Vi se imate tužiti samo na vaš jezik." Ovo dokaxivaše njezin izgled. Zašto kod sve naglosti njezina muxa ona nebiaše nikad zlostanjena (...) Sve ovo pak dolaziaše od tud, što je Monika kripost od krotkosti, i mućanja kod naglo razjidivih, i serditih chudih poznavala, što je na vrime znala mućati, i podnašati što je podloznost, i posluxnost pokaxivala, i dobru zgodu čekala za mochi sa svojim muxem govoriti. Sve xene, koje su se polak nje vladale,

⁴²¹ Usp. ĆOSIĆ, Vjekoslav. (2014), *Don Šime Starčević i francuski jezik: na potribovanje vojničke mladosti i gospode službenika*, Zadar: Ogranak Matice hrvatske.

⁴²² *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 49, 385-387.

⁴²³ Usp. BACALJA, Robert, IVON, Katarina, VRSALJKO, Slavica. (2013), Šime Starčević i *Glasnik dalmatinski. Croatian christiana periodica*, 71, 129-144.

⁴²⁴ „Osobito se boimo da nebi zbilja našli odziv lukavi dopisi i dokazi Stane Gledovicha iliti Šime Starčevicha“. „Priateljska opomena“, *Zora dalmatinska*, 4 (1847), 15, 114.

⁴²⁵ Kasnije se potpisivao i pravim imenom, a svoj interes usmjerio samo na pitanja jezika, pravopisa i starije hrvatske povijesti. „Jezikonauk“, *Zora dalmatinska*, 4 (1847), 23, 142.

⁴²⁶ „Što radi, i kako se vlada pametna Xena, i prava Mater“, *Zora dalmatinska*, 5 (1848), 15, 58-59.

poznadoše berzo dobre slidbe, i zahvaljivaše za dobri svit, koga im davaše, a koje za ovo ne mariše, one biše od svojih muxevah nepristajno zlo gledane, i još gore derxane.“⁴²⁷

Prgava narav Monikina supruga (poganina), oca sv. Augustina, dodatni je motiv na kojemu se gradi njezina (mučenička) svetost i neupitna svetost njihova sina. Primjer sv. Monike trebao je utjecati na žene koje nisu mogle podnijeti nasilje u kući, objasniti da „srdit, nagao i žestok“ muškarac može biti suprug „dobrog srca“, ako ga ne „izazivaju“ i žrtvuju se za svoju obitelj.⁴²⁸ Takvi primjeri podržavali su ideju o potrebi šutnje o nasilju u domu, jer ono se u javnosti tumačilo više kao posljedica lošeg ponašanja žena, nego naprasitosti muškaraca, od kojih se očekivala borbenost i poticala agresivnost, a ona odlikuje borce i junake, uvijek spremne na fizički obračun, što njima samima nije lako kontrolirati,⁴²⁹ osobito ako se osjete izazvani neposluhom podređenih i slabih, a žene su to bile, kao i djeca.

4.3.2.1.2. O ćudorednosti i utemeljenosti hijerarhije u odnosu spolova

Ćudorednost je pojam koji označava moralnost, krepost, ponašanje u skladu s ćudoredem, svladavanje nagona, npr. ćudoredna djevojka.⁴³⁰ Odnosi se na muškarce i žene, a uključuje poštovanje Božjih zapovijedi, bogobojaznost, skromnost, pouzdanost i istinoljubivost.⁴³¹ Ona je i mudrost šutnje koja se cijeni „od antičkih vremena“ pa se ističu primjeri ženske šutnje Penelope i Augenore koje bi trebale biti uzori suvremenim ženama. Šutnja se percipira kao ženska vrlina, nasuprot sveopćeg „brbljanja i zanovetanja“,⁴³² što se odnosi i na muškarce, ali se njima ne pripisuje simbolički. Pjesma „Nimitkinja Mande“ ilustrira očajničke pokušaje žena u obrani od nasilja. Majka savjetuje mladoj ženi da uporno šuti, ne bi li tako izbjegla nasilje:

„Nimuj Mande tri godine dana,
Ugodicheš majci Ivanovoj,
I Ivanu svomu gospodar.“⁴³³

Međutim, ona tako još više iritira nasilnika koji je pokušava natjerati da progovori i počne „udarati u bešici ćedo“. Mande je sve izdržala, patila, ali nije progovorila. Onda je on odlučio dovesti sebi djevojku, tj. drugu ženu, i to Govorkinju Anku, koja je bila izazov Mandinoj

⁴²⁷ Zora dalmatinska, 5 (1848), 15, 59.

⁴²⁸ Zora dalmatinska, 5 (1848), 15, 59.

⁴²⁹ Usp. HAVILAND, William A. (2004), *Kulturna antropologija*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 180.

⁴³⁰ *Rječnik hrvatskoga jezika*, (2000), Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža; Školska knjiga, 153.

⁴³¹ Zora dalmatinska, 6 (1849), 25, 99.

⁴³² „Ćudorednost“, *Osservatore dalmato*, 1 (12. ožujka 1849.), 7.

⁴³³ Zora dalmatinska, 5 (1848), 17, 67.

vrlini. Suočene kao dvije ženske krajnosti one se međusobno suprotstavljaju i jasno pokazuju značenje svojih pozicija. U tom trenutku neporočna Mande može progovoriti i objasniti:

„Da ja budem govorila tako,
Ivanovoj nebi ugodila majci,
Ni Ivanu momu gospodaru.“⁴³⁴

To je ono što je suprug čekao, jer njemu nije bila dovoljna njezina šutnja i potpuno podređivanje, nego je očekivao priznanje da šuti samo zato da bi njemu ugodila, tj. ponudila ljubav. Završetak prati stroga bilješka sakupljača Mate Ivičevića, da je to “Lipa nauka xenskadiji, kojoj jezik smeta! A medjuto i od muškadije onim, koji nepoznaju kripost one naše plemenite poslovice: Ko muči i dva uči!”⁴³⁵ On vrlinu šutnje i porok neprimjerenog govorenja proširuje i na „muškadiju,“ ali to ne mijenja značenje ženske šutnje, koja simbolizira potpuno pokoravanje. Čudorednost za žene ima izraženu vrijednosnu notu pa V. Ćurković ističe da se vrijednost djevojke mjeri krepošću, poštenjem, bogobojažnošću, sramežljivošću i suzdržanošću. Naglašava imperativ čuvanja spolne čistoće zbog straha od Boga i grijeha, kao i srama od ljudi, pa „čedna i čitava djevojčica odbiva od sebe zle prigode“⁴³⁶ i napasnike, što implicira da ih svojim ponašanjem može i izazvati. *Zora dalmatinska* donosi stihove Marka Porcija Katona⁴³⁷ koji u sadrže upute za krepostan život, savjete za „čudoredno vladanje“ i upozorenja na važnost međusobnog razumijevanja mladih muškaraca.⁴³⁸

„Ako želiš mirno življenje imati
S' ženom, kad se ženiš, nemoj se udati:
Rad toga negledaj, da dobiješ blago,
ako ti je živit u pokoju drago.“⁴³⁹

Žena može stati između njega i njegova sluge ili prijatelja:

„Nemoj virovati ženi bez razloga,
Kada tuži slugu tebi privirnoga;
Jer se mnogo putah dogadja, da žena
Progoni, kog znade, mužu priljubljena.“⁴⁴⁰

Opasnost prijeti i od prijatelja koji mu može zavesti ženu:

„Ako imaš mladu, lipu, i poštenu,

⁴³⁴ *Zora dalmatinska*, 5 (1848), 17, 67.

⁴³⁵ *Zora dalmatinska*, 5 (1848), 17, 67.

⁴³⁶ „Čudorednost“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 11, 87-88.

⁴³⁷ Marko Porcije Katon (234.-149. p.n.e.) starorimski pisac, često preveden u hrvatskoj književnosti. Usp. VRATOVIĆ, Vladimir. (1977), *Rimska književnost, Povijest svjetske književnosti*. Zagreb: Mladost, sv. 2, 230.

⁴³⁸ „Premudroga Katona čudoredni nauci iz latinskog u slavonski jezik prenešeni“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846), br. 31 do 38.

⁴³⁹ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 36, 287.

⁴⁴⁰ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 33, 262. Antički pjesnici podržavaju i homoseksualnu ljubav. Usp. KNIBIEHLER, Yvonne. (2004), *Seksualnost kroz povijest*. Zagreb: AGM, 21.

I na svoje posle nastojeću ženu:
Nemoj k' sebi često prijatelja zvati,
Od koga ne možeš je li viran znati.⁴⁴¹

Upozorava mladića na potrebu uspostave materijalne nadmoći nad ženom i sugerira sumnju u njenu iskrenost, jer je ona u svakom slučaju nepouzdana. Nakon „ćudorednih nauka“ rimskog pjesnika prevoditelj⁴⁴² dobiva inspiraciju za svoju pjesmu⁴⁴³ i u istoj pjesničkoj formi nastavlja s uputama za krepostan život i dobra djela koja utiru put kršćaninu u vječni život. Težište je na suzdržavanju i disciplini, ali dok Katon govori o samodisciplini, mudrosti i izgradnji vlastite osobnosti, hrvatski autor težište stavlja na discipliniranje drugih, u prvom redu mladih djevojaka (kćeri) koje, ako se otmu kontroli, mogu donijeti nevolje:

„Roditelj brez straha koji kćere goji,
Da će bit sramotan, nek se kruto boji:
Zato nemoj kćeri na volju pustiti,
Ako nećeš rad nje u sramoti biti.

Nemoj pustit kćeri, da kud hoće, ide,
I da tvoje oči, što čini, nevide:
Jerbo ako pustiš na njezinu volju,
Imat ćeš sramotu, tugu, i nevolju.⁴⁴⁴

Otac je odgovoran za dobar glas obitelji pa mora nadgledati ponašanje kćeri, jer o tome ovisi čast i ugled obitelji. Motiv sramoćenja kao posljedica ženske samovolje povezuje se s neodgovornošću oca, pa tako i njegovom krivicom. Momcima koji se namjeravaju ženiti poručuje se da mudro biraju djevojku koja će im dobro služiti, a važno je da bude poslušna i dovoljno snažna da podnese sve što se od nje očekuje:

„Mnogi kad se žene, nepaze dobrotu,
Nego divojačko blago i lipotu:
Ti tak' lud ne budi; nego taži taku
Kuju kažu dobru, i na posao jaku.“⁴⁴⁵

Muškarcu savjetuje da bude razuman i pragmatičan, jer nije razuman onaj koji se zavara ljepotom, nego onaj koji djevojku mudru, marljivu, pobožnu, poslušnu i iz „dobre“ obitelji.

„Kad se žene mudri i razumni ljudi,
Lipote nepaze, nego dobre ćudi:
Jer lipotu vrime i starost pogrubi,
A dobrotu cine nikada negubi.

Ako se tko želi dobro oženiti,

⁴⁴¹ Zora dalmatinska, 3 (1846), 38, 303.

⁴⁴² Autor priloga, Ignjat Alojz Brlić navodi da je prethodni prevoditelj Katonovih stihova nepoznati pjesnik iz 18. stoljeća. Zora dalmatinska, 3 (1846), 31, 248.

⁴⁴³ Brlić u bilješci navodi da je nepoznati pjesnik napisao i pjesmu „Drugi koristni nauci“, koju on u nastavku donosi. Zora dalmatinska, 3 (1846), 38, 303-304.

⁴⁴⁴ Zora dalmatinska, 3 (1846), 38, 303.

⁴⁴⁵ Zora dalmatinska, 3 (1846), 38, 304.

Nek pazi divojku da može dobiti,
Koja j' bogoljubna, mudra, i poslana,
Stidna, tiha, lipa, i dobra plemena.“

Bitno je da momak i djevojka pristaju jedno drugome i nije poželjno ući u neskladan brak:

„Brazda pravna nije, prevrate se kola,
Kad u jarmu voze dva nesložna vola:
Nek se dakle uda za sebi takmena,
Koja želi s mužem, dobro živit, žena.“

Na kraju se obraća i djevojci, ponavljajući ono što se od nje očekuje:

„Koja s' želiš s' dobrim divojko sdružiti,
Nauk ovaj slidi, i srećna ćeš biti:
Budi bogoljubna, poslušna, poštena,
Stidna, tiha, trizna, razumna, poslana.“⁴⁴⁶

Navedeni stihovi odražavaju sve najvažnije elemente poželjne ženskosti koju moraju imati na umu svi, od roditelja i ženika do udavača, a žene trebaju paziti i na to kakvu sliku ostavljaju u javnosti, jer ona odražava njihovu vrijednost na „tržištu udaje“.⁴⁴⁷ Klasična književnost je bila često polazište za romantičarske čudoredne upute muškarcima i ženama, a objašnjenja uloge i odnosa spolova kao izraza Božje volje i prirodnog reda odražavala su stavove koji su se pozivali na tradiciju i stare zakone uključene u novi Građanski zakonik.⁴⁴⁸ Razlika između žena i muškaraca dočaravala se i jednostavno igrom sreće jer „kada je priroda čovjeka i ženu stvorila“, ponudila im je „srećke“ i čovjek je izvukao pamet, a žena čuvstvo,⁴⁴⁹ podrazumijevajući da je muškarac izvukao bolje. U kratkom prilogu „Što je xena?“⁴⁵⁰ „putnik“ pripovijeda da je među divljacima žena „živinče za vremena,“ a „među nami, zapadnjim, xena je dēte izšteteno!“⁴⁵¹ povezujući nedoraslost i nezrelost djeteta sa ženskom odraslom i dovršenom nepotpunošću ili prirodnom oštećenošću, što se podudaralo sa stavovima suvremene znanosti koja je podređenost žena objašnjavala njihovom ograničenošću, slabijom tjelesnom građom i ovisnošću o muškarcima.⁴⁵² U drugom prilogu „putnik“ govori da se u „nekoj dalekoj“ zemlji žene mogu kupiti i „služu kao jaspra brojuća“ pa se njima kupuje i određuje cijena robe.⁴⁵³ Takvi kratki zapisi, anegdote i vicevi, često prema primjerima iz strane literature, koji se lako koriste i pamte, podržavali su uvjerenje o

⁴⁴⁶ Zora dalmatinska, 3 (1846), 38, 304.

⁴⁴⁷ Usp. ŽUPAN, Dinko. (2013), *Mentalni korzet: spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918.)*, Osijek, Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku, 30.

⁴⁴⁸ PERROT, Michelle. (2009), *Moja povijest Žena*. Zagreb: Ibis grafika, 171.

⁴⁴⁹ „Sitnice“, Zora dalmatinska, 3 (1846), 3, 24.

⁴⁵⁰ Zora dalmatinska, 2 (1845), 34, 270

⁴⁵¹ Tj. oštećeno. Usp. PARČIĆ, Carlo A. (1901), *Rječnik hrvatsko-talijanski*, Zara: Narodni list, 279.

⁴⁵² ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*. Zagreb: Plejada, 13.

⁴⁵³ „Blago onome koj ima veće od jedne!“ „Smiešice“, Zora dalmatinska, 2 (1845), 40, 320.

univerzalnoj nižoj vrijednosti svih žena, a predodžbe o drugima, osobito dalekim, nepoznatim i drugačijim kulturama, učvršćivale su uvjerenje da je položaj žena svugdje isti i da drugačije ne može ni biti. Hijerarhija spolova uspostavlja se od rođenja i već u ranoj dobi primjenjuju se različiti postupci u odgoju djevojčica i dječaka. Oni su društveno i kulturno uvjetovani, ali uvijek je pasivnost osobina koja predstavlja *ženstvenu crtu* i ona se kod djevojčica potiče od prvih godina života.⁴⁵⁴ Od djece se traži poslušnost, ali muška djeca nisu uvijek morala biti poslušna, osobito ne majci.⁴⁵⁵ Ona su samo u ranoj dobi vezana za nju, a kasnije se dječake izdvaja i šalje u muški svijet (škola, vojska, zaposlenje, muški klubovi, svratišta) dok djevojčice ostaju učiti o kućanskim poslovima i skrbi za obitelj. Različitost, obilježnost, drugost i potreba prilagođavanja zahtjevima okoline otkrivaju se najprije u užoj sredini koja izdvaja, svrstava i ocjenjuje prema svojim kriterijima, a tiranija mita o ljepoti kojemu su podlijegale žene prisutna je u pjesmi⁴⁵⁶ kao i u suvremenom društvu.⁴⁵⁷

4.3.2.1.3. Žene u mreži obiteljskih i drugih veza

U usmenim pjesmama uloga žene odražava potrebe zajednice i odnose u obitelji, a prisilna poslušnost mladih žena i njihove neostvarene želje rezultiraju osjećajem bespomoćnosti, nezaštićenosti i poniženosti. Tradicionalni odnos prema djeci i mladeži podrazumijevao je da se dječaka do osamnaeste godine smatralo maloljetnikom, dok su djevojčice već od dvanaeste bile poželjne spolne partnerice. Tako su ženska djeca rijetko imala mogućnosti na vrijeme shvatiti što se događa jer su u njihovo ime odlučivali odrasli, a djevojke su, zatvorene u izdvojenome ženskom svijetu, odgajane u duhu mita o nepromjenjivosti i neizbježnosti ženske sudbine koja je svugdje i oduvijek ista. Vežanost žena za obitelj uvjetuje njihov položaj i odnose srodstva, koji se posebno oblikuju. Majka ima osobitu (i dugoročnu) odgovornost za djecu⁴⁵⁸ pa i za prijestupe odrasle djece što se proteže i na druge grijehe. U usmenoj pjesmi „Majka kervnica“,⁴⁵⁹ ona ubija oboje svoje djece koja su došla na rub incesta, iako kći nije kriva za bratovu grešnu želju, a sakupljač, Mate Ivičević

⁴⁵⁴ Usp. Simone de Beauvoir. (2006), *Drugi spol: djetinjstvo. Žene i filozofija*, 161.

⁴⁵⁵ Kada majka u slavonskoj usmenoj pjesmi želi oženiti sina i odredi koju djevojku će oženiti, on odbija poslušati, ali nakon toga nema kazne, nego samo zaključak koji ističe ljubav kao glavni princip: „Nisu groši ni dukati blago, već je blago što je komu drago“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 46, 367.

⁴⁵⁶ Djevojka umire od posljedica operacije kojoj se podvrgla zbog mladićeve primjedbe, a on se ubije kada vidi što se dogodilo. „Lipa Fata i Kraljević Janko“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 42, 336.

⁴⁵⁷ Usp. WOLF, Naomi. (2008), *Mit o ljepoti: kako se prikazi ljepote koriste protiv žena*. Zagreb: Jesenski i Turk ; LABAŠ, Danijel, MIHOVILOVIĆ, Maja. (2014), *Mediji i konstruiranje mita o ženskoj ljepoti. Žene kroz povijest*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 177-196.

⁴⁵⁸ „Sin oběšen radi nepomnje materine“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 17, 136.

⁴⁵⁹ *Zora dalmatinska*, 5 (1848), 6, 21.

Makaranac, moralizira o poštovanju starijih, poslušnosti djece, strahu od Boga i grijeha, ne uočavajući stradanje nevine žrtve. U kasnije zabilježenoj varijanti pjesme⁴⁶⁰ majka izvršava smrtnu kaznu samo nad sinom kojega smatra krivim za namjeru kršenja tabua. Odnos prema ocu povezan je s uobičajenim ženskim žrtvovanjem i brigom. Ante Kuzmanić donosi „istinitu pripovjest“, prevedenu s francuskoga, o žrtvovanju kćeri za oca:⁴⁶¹

„Ah, kako che moch xiviti,
On bez tebe, kchere mila,
Kâ za otca sloboditi
Tvoj si xivot pogubila!“⁴⁶²

Položaj žene bitno se mijenja sklapanjem braka, pa zaručnički status označava prijelaz iz jedne obitelji u drugu, ali zaručnica pripada očevoj obitelji. Taj prijelaz ilustrira usmena pjesma s Hvara⁴⁶³ o pastirci koja žali za izgubljenim bratom i zaručnikom. Oni su odavno otišli u rat, a kada se iznenada pojave kao nepoznati prolaznici, pokušaju saznati za kojim bi više žalila. Ona odgovara da bi za zaručnikom žalila tri godine, a za bratom cijeli život, jer momka može naći drugoga, a brata ne može. Na to se zaručnik uvrijedi, izvuče sablju i odluči je kazniti, ali ga brat zaustavi objašnjavajući da ona samo izražava odanost svojoj obitelji, dok on kao zaručnik još nema stvarno pravo na nju. Brat je osoba koja sa sestrom dijeli prvo i najosjetljivije razdoblje života, a onda se događa preokret koji ih razdvaja i traži se da prihvate pripadnost dvjema posve različitim skupinama ljudi, muškarcima i ženama.⁴⁶⁴

Osim obiteljskih veza, u Dalmaciji je i pobratimstvo od davnina bilo poseban oblik posvećene istospolne veze među muškarcima, ali i među ženama, koji nisu u bili u krvnom srodstvu. O tome su pisali brojni autori,⁴⁶⁵ a danas se spominje najčešće u etnološkim i antropološkim istraživanjima.⁴⁶⁶ Ante Kuzmanić je više puta pisao o tome, a Jakov Čudina prevodio na talijanski.⁴⁶⁷ Ante Kuzmanić piše:

„Pobratimstvo biva jedno plemenito i zakonito utverđenje prijateljstva između dvi muške glave, koji su se združili, a u nikakvoj svojbini nisu. Obično se na javi uljube i pobrate (...) Naši su se ljudi i s Turcima bratimili, osobito u ratno vrime (...) Na isti se način i xenske zaljube i posestrime. Ako su xene, njihovi muxevi čine veselje; ako su cure njihova bracha, i otac; a i to valja rechi na hvalu, i čast ovoga našega naroda da che kadgod i poštena cura s momkom pobratiti, i oni che pošteno xiviti kao da su brat i sestra.“⁴⁶⁸

⁴⁶⁰ „Omir i Ružica“, *Narodni koledar*, 1 (1863), 51-52.

⁴⁶¹ Djevojka je pratila oca osuđenog na zatvorsku kaznu i iz Liona krenula pješice u Pariz, gdje je uspjela dokazati da je nepravедno osuđen. Na povratku se razboljela i umrla, postajući primjerom odanosti i nesebične ljubavi. „Izgledna ljubav jedne kćeri“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 49, 392

⁴⁶² *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 49, 392.

⁴⁶³ „Brat i vojno“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 23, 178.

⁴⁶⁴ Simone de Beauvoir. (2006), *Drugi spol: djetinjstvo, Žene i filozofija*, 161.

⁴⁶⁵ Ante Kuzmanić, Vladislav Cvitanović, Jelka Vince Palua, Maja Bošković Stulli i drugi.

⁴⁶⁶ Usp. JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata; ŠKOKIĆ, Tea (ur.). (2004), *Između roda i naroda: etnološke i folklorističke studije*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: Centar za ženske studije.

⁴⁶⁷ „Fratelli e sorelle adottivi“, *Gazzetta di Zara*, 16 (1847), 76.

⁴⁶⁸ „Običaji dalmatinski: pobratimi i posestrime“, *Zora dalmatinska*, 4 (1847), 35, 190-191.

U istom prilogu Kuzmanić navodi slučaj dvojice momaka koji su se odlučili pobratimiti, ali je jedan od njih, u međuvremenu, umro pa je pobratimstvo preuzela njegova sestra. Njihova veza je postala kao rodbinska, a sva njihova rodbina se smatrala tako povezanom kao da se radi o krvnom srodstvu.⁴⁶⁹ Grijeh je poželjeti pobratima ili posestrimu, ali i takve subverzije narodna pjesma dopušta muškarcima, dok se sestrinska ljubav smatra najčistijom.⁴⁷⁰

4.3.2.1.4. Svakodnevni život seoskih žena

U nizu priloga pod naslovom „Običaji Morlakah u Dalmaciji“⁴⁷¹ Šime Ljubić prikazuje način života u dalmatinskom zaleđu koji govori o neprestanoj opterećenosti žena svakojakim poslovima. One su stalno bile pod nadzorom, a što su bile mlađe to je bilo više onih kojima su bile podložne. Prisiljene na takav život, odmalena su učile većinu svakodnevnih poslova, razvijajući izuzetnu spretnost u ručnom radu. Mogle su u hod, i bez koncentracije, plesti i vesti, obavljajući istodobno i druge poslove:

„Žene Morlakinje malo da ne sve su vezačice i umiju plesti na oko. Njihova vezenja puno su smišna i podpuno ista koliko iz sprida toliko i zada. Na papuče ili opanke nose nazuvke, koje spletaju kao biečve. Kod njih nahode se krosnaci od suhna i od debelog platna, nu malo ženska glava u to radi, budući da nijedno ne čine sjedeći.“⁴⁷²

Tradicija nalaže da se žena ni za vrijeme trudnoće ne ponaša drugačije i mora raditi sve dok ne rodi, a porođaj se može dogoditi bilo gdje. Autor te običaje uspoređuje s običajima starih Germana, kako su ih opisivali antički pisci. Nakon porođaja žene dolaze u posjete, donose darove, a vjerovanja nalažu da se osobito pazi treće i sedme noći nakon porođaja. Tada žene ne smiju zaspati, nego majku i dijete „čuvaju od uroka“.⁴⁷³ Rođenje i smrt su događaji kojima se posvećuje posebna pažnja. Šime Ljubić piše da žene iz obitelji i rodbine pokojnika s prijateljicama pjevaju pjesme u pohvalu pokojnika. U primorju „dohodu još, kao u rimska doba (...), narikuše, tj. žene koje za plaću plaću merca, nu i mnokrat naše narikuše čine i odviše, čeparljaju lice i tergaju kose“,⁴⁷⁴ a pri ukopu poručuju da pozdravi rođake i prijatelje na drugom svijetu. Ante Kuzmanić opisuje pokop na koji dolazi narikača koja „čupa sebi kose i buba se u persi, gerči se kao jedan serp, prinemaxe, te pada putom“. Udovica „najviše muxa kaje: tri godine cerno ruho nosi; sva se ocerni kao čavka, a za puno vrimenta tako je ogernjena

⁴⁶⁹ *Zora dalmatinska*, 4 (1847), 26, 190.

⁴⁷⁰ U pjesmi „Posestrima i pobratim“ on joj se šaljivo udvara, na što se ona zgraža i odbija ga, pa održanje čiste pobratimske veze ostaje na ženi jer njoj takva igra nije dopuštena. *Narodni koledar*, 3 (1865), 85.

⁴⁷¹ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 28, 221-222; 29, 229-231;

⁴⁷² *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 28, 222.

⁴⁷³ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 29, 232.

⁴⁷⁴ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 33, 261.

da joj nemoxeš viditi obraza.“⁴⁷⁵ Smrt supruga za ženu je predstavljala pravu tragediju, jer ako nije imala veću obitelj, mogla je ostati bez sredstava za život.

4.3.2.1.5. Vjenčanja i ženidbeni običaji

Uloga majke u odgoju ženske djece podrazumijevala je pripremu za brak jer što je djevojka bila „bolja“ lakše se mogla udati „bliže“ i tamo gdje je poznaju:

„U matere mlada Mandalina,
Lipo majka Mandu nigovala,
(...)
Da je Mande lipa i rumena,
Da je majka blixе sebe dava -“⁴⁷⁶

Vjenčanju su prethodile zaruke, a priprema zaruka započinjala je dolaskom „poslanika“ mladoženjine obitelji u kuću djevojke gdje se odigravao ritual upoznavanja i dogovora: otac i majka dopuštaju, brat dovodi sestru, a od djevojke se očekuje pristanak. Sve je puno simbolike, koja sugerira žensko pokoravanje i podložnost svima, što se neprestano ponavlja i naglašava. I. Persić piše da taj ritual uključuje obostrana ispitivanja, kušnje, provjere, a sve je puno glume: očevi glume svemoćne gospodare, mladići zauzdane junake, dok djevojke „krotke, sramne, šćućurene“ stoje pred njima „trepeći i gledajući u zemlju.“⁴⁷⁷ Vjenčanje je svečanost u kojoj sudjeluje rodbina i brojni drugi sudionici. Šime Ljubić piše o običaju darivanja između obitelji mladenaca primjećujući da „mnokrat još se ne traže novci uz djevojku, nego se za nju daju n. p. bratu čizme ili ječermu, materi kakvu haljinu, tako sestri i svima ostalim po nešto.“⁴⁷⁸ Za razliku od običaja u gradu, umjesto djevojačkog miraza, darove dobiva njezina obitelj, pa je to bila razmjena u kojoj se žena predaje kao roba. Uobičajeni miraz koji se daje djevojci imao je, prema starim dalmatinskim komunalnim statutima, ulogu zaštite položaja žene u novoj obitelji i ona je njome mogla raspolagati, više ili manje slobodno,⁴⁷⁹ sve do uspostave Građanskog zakonika u 19. stoljeću, koji je ženinu imovinu stavio u ruke njezina supruga.⁴⁸⁰

Zora dalmatinska donosi usmene pjesme o tradicionalnim vjenčanjima i posebno vjenčanjima narodnih junaka i članova poznatih obitelji. Epska usmena pjesma „Xenidba od

⁴⁷⁵ *Zora dalmatinska*, 5 (1848), 37, 145-146.

⁴⁷⁶ *Zora dalmatinska*, 5 (1848), 17, 66-67.

⁴⁷⁷ „Nešto o dalmatinskim običajima: ženidba i pirovanje“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 41, 319-320.

⁴⁷⁸ „Običaji kod Morlakah u Dalmaciji. Venčanja“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 29, 229-231.

⁴⁷⁹ Usp. *Zadarski statuti sa svim reformacijama, odnosno, novim uredbama donesenima do godine 1563.* (1997), Zadar: Ogranak Matice hrvatske; Zagreb: Hrvatski državni arhiv.

⁴⁸⁰ Usp. DOBROVŠAK, Ljiljana. (2005), *Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj. Croatica Christiana Periodica*, 56, Zagreb.

Zadra Todora⁴⁸¹ slična je sagama o ratnim sukobima kojima je u središtu priča o borbi za lijepu ženu oko koje se odvija zaplet radnje: na domjenku dvojica pobratima, Turaka, govore o lijepim kršćankama i dvanaestogodišnjoj ljepotici koju planiraju oteti na dan njezina vjenčanja. Mladoženja je veliki kršćanski junak, a u svatovima se okuplja čitava vojska njegovih prijatelja, pa se Turci spremaju na bitku u kojoj će pokazati junaštvo, a otmica mladenke je bila najveće poniženje. Brojni likovi ilustriraju događaje u kojima je sve podređeno borbi za povlastice i dobra koji se preko bogate djevojke prenose iz jedne obitelji u drugu.⁴⁸² Otmice su bile razbojnički čin ponižavanja protivnika, a otimala se ljetina, stoka, djeca, žene i djevojke, i to za osvetu, ucjenu ili otkup. Usmene pjesme o otmicama u kojima sudjeluju uskoci imaju veliki broj varijanata. Jedna od njih je zlarinska pjesma „Ej neviro nigdi te ne bilo“,⁴⁸³ o Ružici koju je uskok Mate Senjanin na prevaru oteo, a ona ga nadmudrila i pobjegla. Mate Ivičević donosi jednu koja završava:

„Triput mu je mlada odmirila,
Pa uteče vesela joj majka!..“⁴⁸⁴

Djevojka je nadmudrila otmičara, uvrijedila ga i pobjegla kažnjavajući mušku oholost, ali to se Ivičeviću činilo toliko nevjerojatnim da se nije mogao suzdržati od komentara:

„Niki vele da je ovi događaj, usve i posve istinit, baš onako, kako pisma kaxe. Ja velju: moxe bit da se je zareko Senjanin Ive, da che pochi morem uz Primorje (...); ali da bi je Ive pustio utechi tako sramotno, da se ona, druxina i svit s' njime podrugivaju, nemogu tako lako virovati ...“⁴⁸⁵

Bio je spreman povjerovati u sve nevjerojatne navode, osim u sramotu koju bi jedna djevojka mogla nanijeti tako velikom junaku. Ulogu majke u otmici pokazuje pjesma bez naslova o lipoj Mari.⁴⁸⁶ Majka poučava sina kako će uloviti djevojku koja ga je napustila, darovala mu „tanahnu košulju“ i „svionu mahramu“ kao znakove ljubavi, a onda se predomislila. To se tumačilo kao prevara, jer ako mu je iskazala naklonost, onda je morala pristati i na brak. Iako mu je rekla da bi se radije „u vodu mećala“ i „ne bi mu se u ruke podala“, on je uhvati:

„Pa je meće uzase na konja
I vodi je uz to polje ravno.
Oni su se mladi tad venčali
U ljubavi danke provodili.“⁴⁸⁷

⁴⁸¹ Zora dalmatinska, 5 (1848), 31-34.

⁴⁸² Usp. PEIĆ ČALDAROVIĆ, Dubravka. (2006), Heraldika građa kao izvor za povijest žena. *Historijski zbornik*, 59, 2, 1-14.

⁴⁸³ Zora dalmatinska, 3 (1846), 22, 173-174.

⁴⁸⁴ „Zarečenje Senjanina Ive“, *Zora dalmatinska*, 5 (1848), 12, 46.

⁴⁸⁵ „Zarečenje Senjanina Ive“, *Zora dalmatinska*, 5 (1848), 12, 46.

⁴⁸⁶ „Običaji kod Morlakah u Dalmaciji. Spivanja i Pisništvo XVII. *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 32, 254-255.

⁴⁸⁷ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 32, 255.

Jasno je da djevojka to nije željela, ali za narodnog pjevača je to bio sretan završetak. Univerzalnost tog motiva kao izraza poželjne muške dominacije može se pratiti od antičkih vremena i uvijek je imala isto značenje u kojemu je žena sredstvo postizanja cilja, odnosno ponovnog uspostavljanja reda. U tome se očituje uloga zajednice koja otmice i silovanja objašnjava i opravdava kao neizbježnu žensku žrtvu:

„U predromantizmu, i s preobrazbama koje doživljava republikanska ideja u vremenu svoje revolucionarne realizacije, uzorne pripovijesti iz rimskog doba o silovanim ženama koje se žrtvuju za dobrobit zajednice nalaze potkrepu u Bibliji i kršćanskom poimanju ženske čistoće. Za oba svjetonazora naime ove su pripovijesti jednako poučne: seksualno nasilje ugrožava zajednicu bez obzira na to koja su njezina temeljna načela, a složna osveta je obnavlja, pri čemu žrtvovana žena ostaje ležati na pragu.“⁴⁸⁸

4.3.2.1.6. Brak kao „zavezaj dva kipa od različite versti“

Život udane žene bio je puno drugačiji od života djevojke i one su se morale prilagođavati novoj obitelji, a osim pravila ćudoređa, trebale su se pokoriti i pravilima braka u toj sredini. Vincenzo Miočević govori o „pogodbi dva kipa od različite versti“⁴⁸⁹ koji se udružuju ženidbom i ugovaraju svoje prijateljstvo vezano zakletvom. Oni se obavezuju na vjernost i međusobno poštovanje „od strane muža s jednim slatkim i ljubežnivim starešinstvom, kojmu dadoše narav i zakon, a od strane žene s jednim slatkim i ljubežnivim obsluženjem.“⁴⁹⁰ Muž i žena „ugovaraju prijateljstvo po zakletvi“ i obavezu na vjernost i sklad, u kojemu muž treba vladati, a žena služiti, što odgovara klasičnoj ideji bračnog ugovora, tj. ženskog podčinjavanja o kakvome piše i Jean Jacques Rousseau.⁴⁹¹ Skladnu povezanost bračnih partnera ilustrira „Pripovest“ iz Privlake u zadarskoj okolici,⁴⁹² objavljena najprije na talijanskom jeziku,⁴⁹³ o starici od devedeset i tri i njezinom suprugu od sto i devet godina. Prevodeći talijanski tekst A. Katić pripovijeda da ih je župnik posjetio dok je starica ležala na umoru, a starac sjedio „na stočichu s iglom i ureznicom gdje kèrpaše nešto haljetine.“ Kada mu je župnik rekao da će ona uskoro umrijeti, zatražio je ispovijed i pričest, govoreći da će umrijeti s njom, iako je, unatoč starosti, još bio zdrav. Čim je preminula ritualno je popio posljednju čašu vina i izdahnuo. Župnik u svojoj priči koristi simbole kršćanske bračne privrženosti donoseći zaključak o skladnom bračnom životu kao preduvjetu dugovječnosti, a suprugovu odanost iskazuje i šivanjem, tj. obavljanjem ženskog posla.

⁴⁸⁸ BADURINA, Natka. (2009), *Nezakonite kćeri Ilirije: hrvatska književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Centar za ženske studije, 89-97.

⁴⁸⁹ „Dužnosti ženidbeni“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 13, 104.

⁴⁹⁰ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 13, 104.

⁴⁹¹ PATEMAN, Carole. (2000), *Spolni ugovor*, 22.

⁴⁹² „Osobita smert muxa i xene“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 15, 119.

⁴⁹³ „Morte singolare di due conjugii“, *Gazzetta di Zara*, 4 (6. ožujka 1835.), 19, 76.

Usmena pjesma otkriva i neobičnog junaka, Ivana Kapetana iz Primorja, koji svoju plemenitost pokazuje upravo u odnosu prema ženi. U pjesmi „Klara jedinica“⁴⁹⁴ Kraljević Marko je prosió djevojku, a ona ga je odbila i udala se za Ivana, što Marko nije mogao podnijeti. Napao je njihovu kuću dok Ivana nije bilo, opljačkao i odveo Klaru „pa ju ljubi njemu na sramotu.“ U drugom dijelu pojavljuje se Ivan preodjeven u hodočasnika, ubije Marka i povede Klaru sa sobom. Ona mu kaže da je ubije osramoćenu, a on odgovori:

„Mući, Klara, moja dušo draga!
Ak te ljubil Kraljevichu Marko,
Ak te ljubil on je glavu zgubil;
A mi odmo na dvorove bële,
Pa gradimo bële dvore naše,
Pa budimo koj smo pria bili!“⁴⁹⁵

Takvo negiranje važnosti uvjeta ženske spolne čistoće i vezanosti za samo jednoga zakonitog partnera nije rijetkost u usmenoj književnosti. U navedenom primjeru predstavlja i dokaz plemenitosti narodnog junaka, koji je toliko nadmoćan da može napraviti iskorak i zanemariti ono što je bilo ustaljeno kao neprihvatljivo.⁴⁹⁶

Bračni problemi u pjesmi⁴⁹⁷ o Jeleni Agum-pašinici, koja obazrivo kaže da ni nakon devet godina njezin brak nije konzumiran, rješava svekrva. Ona od sina saznaje da je to istina i odluči vratiti djevojku, zajedno s mirazom i darovima, čime pokazuje kako su problem muške spolne nemoći u braku žene rješavale same, jer to zadire u samu bit muške nadmoći. Simbolika u odnosu spolova u usmenoj književnosti izražava se na razne načine, a igra riječi prati sažetu komunikaciju između muškarca i žene. Na rubu zabranjene veze konjanik u prolazu traži od udane žene jabuku, što ona odbija. Kada se ona predomisli i nudi mu je, on odbija, pokazujući da je muško odbijanje veća uvreda ženi:

„Borme nechu, ljubo Pericheva,
Lipša mi je na dvoru ostala.“⁴⁹⁸

U pjesmi „Preljubnica Duraj-begovica“,⁴⁹⁹ o Turkinji i zarobljenom Ivanu Senjaninu s kojim je pobjegla, svi muškarcí surađuju, iako su neprijatelji. Njezin suprug - Turčin, senjski kapetan - Mlečanin, pa i sam hrvatski ljubavnik, slažu se da grešna žena ne zasluđuje milost i

⁴⁹⁴ *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 36, 287-288; 37, 295-296.

⁴⁹⁵ *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 37, 296.

⁴⁹⁶ Podloga varijante pjesme o otetoj Klari je možda istiniti događaj iz 16. stoljeća, što ga opisuje spis iz Archivio di stato di Venezia: Klara Petrović, djevojka iz trogirskog zaleđa koju su oteli senjski uskoci, otkupljena je 1558. godine posredovanjem supruge Senjanina Iva. Prema: BRACEWELL, Catherine Wendy. (2004), *Žene senjskih uskoka, Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Zagreb: Institut "Vlado Gotovac": Ženska infoteka, 137.

⁴⁹⁷ „Ljuba neljubljena“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 49, 392.

⁴⁹⁸ „Ponikle su rumene jabuke“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 15, 113.

⁴⁹⁹ *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 43, 343-344.

smrt je jedina prava kazna za nju, dok kazne za zavodnika nema. Na isti način se rješava ženska izdaja u slavonskoj pjesmi „Ljuba Kraljevićeva“⁵⁰⁰ u kojoj neka djevojka javlja Marku da ga žena vara. On joj odrubi glavu, koja, kotrljajući se, izgovara kletvu:

„Vako bilo svakoj drugi mojoj
Koja ljubi potajno junake.“⁵⁰¹

Ženska ljubavna prevara se u usmenoj pjesmi strogo kažnjavala, a obavijest o grijehu često prenosi druga žena. Okrutnost prema ženama radi iskorištavanja njihovih sposobnosti u usmenim pjesmama je razrađena u brojnim varijantama. Nasilnici su češće Turci, što govori o percepciji drugoga, ali i o vremenu nastanka varijante, jer odnos prema Turcima se mijenjao ovisno o političkoj situaciji.⁵⁰² U pjesmi „Asan-aga i njegova ljuba“ par nema djece, za što se *krivica* uvijek pripisivala ženi, i Turčin prijeti svojoj:

„Ali rodi, ali u rod odi;
Ali chu se ja oxenit drugom.“⁵⁰³

Ona bespomoćno odgovara: „Gdi chu rodit, kad mi Bog nedade?“ On odlazi zapovjedivši mlađem bratu da je ubije. Onda se saznaje da je žena ipak bila trudna, a kada rodi (sina) dovedenu drugu djevojku predaje mlađem bratu, koji tako i sam nema izbora. Neobuzdana žudnja muža za drugom ženom ne može se zaustaviti i nasilju se supruga slabo opire, a njegovu pohotu čak opravdava izazovima mjesne ljepotice:

„I za ljubav kom me je ljubio
Da me nije nigda udario,
Ne bi ni sad draga majka moja
D ni s lipe ćeri Demirove“⁵⁰⁴

Podčinjavanje žena u braku sugeriralo se na razne načine, od rane pripreme ženske djece, rituala vjenčanja, pravila ponašanja u novom domu, isticanja poželjnih uzora, prijatnji i kažnjavanja bračne nevjere do izmišljanja ženske krivice ili mitske urođene zloće. Mitovi o zlu, utjelovljenom u ženi i supruzi, imaju duboke korijene pa se još od grčke Pandore i kršćanske Eve ženama pripisuju slabosti koje se tumače kao božanska kazna za neke specifično ženske, pogreške. Zao muškarac je uvijek određen pojedinac, dok se ženske slabosti i mane uopćavaju i pripisuju cijelom rodu. Pojedinačni ženski likovi postaju

⁵⁰⁰ Zora dalmatinska, 2 (1845), 47, 375.

⁵⁰¹ „Pedepsa nevirnosti“, Zora dalmatinska, 2 (1845), 12, 89-90.

⁵⁰² Usp. IVON, Katarina. (2011), Turci u vrtlogu preporodnih gibanja u Dalmaciji: predodžbe o Turcima u Narodnom koledaru, Crkva u svijetu, 47 (2012), 1, 133-134.

⁵⁰³ Zora dalmatinska, 4 (1847), 47, 241.

⁵⁰⁴ „Asan-aga i njegova gospa“, Zora dalmatinska, 2 (1845), 44, 352.

ilustracije davno utvrđenih stereotipa, kao što je i lik Ksantipe.⁵⁰⁵ Kada se slavni filozof, osuđen na smrt, opraštao s prijateljima, zatražio je da odvedu žene jer nije želio buku „buduć da sam tu slaboću samo od njih očekivao.“ Na rastanku je njegova žena „podigla veliku krik“, što je pripovjedača potaklo na komentar o lošem glasu koji ju je pratio:

„Supruga mudroga Sokrata nije bila doisto tako zavadne i zločeste ćudi, kako se navadno o njoj govori. Njezino nježno udioničtvo kod njegove smerti, stoi preveć u zazoritoj protivnosti s njezinom izmišljenom zloćom, s kojom je ona tobože mir svoga krotkoga muža smutjivala. Sve, na njezinu škodu razsijane pripovjesti dolaze u ostalomu od neizvjestnih spisateljah, koji su ih mogli samo od drugih čuti. Takodjer je i to bez sumnje, da mudroga Sokrata nekoristoljubnost baš nije bilo sredstvo, da u svomu kućnomu gospodarstvu obilnost, a medju obitelj svoju zadovoljnost razplodi; - što je, da kako, moglo mnokrat povod dati za kućna prepiranja, koja su mnogobrojnim protivnicim Sokratovim ponudjivala dobrodošli gmot za kojekakove šurke.“⁵⁰⁶

On dovodi u pitanje uvriježeno vjerovanje o legendarnoj zloći supruge velikog filozofa jer je ona mogla doći na loš glas i ako je nastojala samo održati kućanstvo, a skromnost i „nekoristoljubnost“ njezina supruga nije doprinosila gospodarskom boljitku obitelji. Autor sugeriira potrebu revizije pamćenja zbog krivih interpretacija u kojima su se žene, bez razloga prikazivale kao zle.

4.3.2.2. Svećenici kao prosvjetitelji žena

Vjerovanje u nadnaravne sile koje se upleću u život ljudi je dio tradicije i mitologije svih kultura.⁵⁰⁷ Religijska tumačenja nadnaravnih moći ljudi u kršćanskoj tradiciji svode se na moći svetaca, koje im je Bog dao zbog njihove vjere i dobrih djela, a svi ostali se smatraju lažnima. Stipan Latković spominje starozavjetnu priču o ženi, koja je imala nadnaravne moći i uskrsnula pokojnika, dodajući da su je kasniji tumači proglasili lažnom i zaključili da je to „bila xena koja se nije bojala Boga i sramila ljudih“,⁵⁰⁸ nego je pokušala biti bolja od „ljudi“ (tj. muškaraca) i zbog toga je zabranjen spomen na nju. Priča se više nije pamtila ni prepričavala, nego je u tom slučaju proveden *damnatio memoriae*. Takva podsjećanja na žene koje su sudjelovale u vodstvu kršćanske crkve u njenim počecima su izuzetno rijetka, iako se mogu naći u poslanicama apostola Pavla.⁵⁰⁹ Ženska moć se ignorirala ili povezivala sa zlim silama, što je toliko uzelo maha da se u 19. stoljeću sve više nastojalo iskorijeniti. Tako i Latković tvrdi da su vračare i vještice siromašne i lijene žene, koje na lak način dolaze do

⁵⁰⁵ „Zadnji dani mudroga Sokrata“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 2, 11-14.

⁵⁰⁶ „Zadnji dani mudroga Sokrata“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 2, 13.

⁵⁰⁷ Usp. HAVILAND, William A. (2004), *Kulturna antropologija*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 377.

⁵⁰⁸ *Zora dalmatinska*, 4 (1847), 26, 154.

⁵⁰⁹ Usp. KNAPP, Steven. (2006), Kolektivno sjećanje i stvarna prošlost. BRKLJAČIĆ, Maja; PRLENDA, Sandra (prir). *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 85-86.

novca, a da stvarno imaju moći „nebi bile sinje kukavice kao što jesu.“ Govoreći o spaljivanju vještica u prošlosti, on zaključuje:

„Istina je, xalostna doisto istina, da su u stara vrimena mnoge ovakve xertve pale, ali one su se dakle pravedno branile, zaklinjale i preklinjale da nikakvo druxenje i obchenje s duhovima nemaju.“⁵¹⁰

Svećenici u Dalmaciji su uvjerali da te žene ne mogu imati nikakve natprirodne moći, da vještice ne postoje i da su u prošlosti mnoge žene nepravedno optužene i spaljene na lomači.

„Mnoge od ovakovih xenah biahu sasvim prave - braniše se, opiraše se govorechi da one vištice nisu i da nikako obchenje s duhovih nemaju - nu praznovirni tuxitelji okorno tverdiše, vikaše, xeliše nek se spale. Što bi zbilja čestoputah bez svakog miloserdja učinjeno i izvedeno, jer starešine kojima je vlast u šakama bila isto su tako glupi (...) Medjutim bilo je zbilja baš i takovih, koje su i same zbilja mislile i u glavu si uvertale da su one vištice i govorahu prid svitom odperto i očito da obchenje i druxenje s vilama i višticama, svojim posestrimama, imaju, medjutim ovo su vam bile, i danas obično jesu, chaknute, polubudale i s uma sišavše xene.“⁵¹¹

Latković piše o običajima u Slavoniji i „vračarama“ kojima su seljaci vjerovali:

„Za čudo je, koliko se je duboko u srca naroda našega ucipila vira prema Vračaram. U svakoj bolesti - pa ma takva jedna baba na pet štacijah daleko pribivala - radostno naš seljanin svog bolestnika k njoj vozi, pun nikog nedokučljivog pouzdanja prama takvoj jednoj bajalici i varalici (...) Vi znate, da je sva znanost čovičanska u knjigama pobilixena. Ako je dakle moguče pomochi - tko che prie to znati? - Jeli učeni takvi u svom zanatu čovik, oli baba koja nezna i nevidi dalje od nosa.“ Autor se žali da neuki ljudi vjeruju da su „vile, vištice, nagraisaji i činji“ uzroci skoro svakoj bolesti pa „ako je mlad, osobito ako ljubovcu ima i razboli se vele, ona ga je uçarala. Ako je pako dite ili starac, na krixoputju nagraiso, u zdilu je vilama stao. Ako jim marva gine (...) to su činji (...) odmah vele ova il ona je baba vištica to kriva.“⁵¹²

Piše o mladiću čiju djevojku nisu voljele njegova majka i sestre i nisu mu dopuštale da se njome oženi, a kada se on razbolio optužile su je da ga je „učarala“ i „groziahu joj se, da che ju pochupati, kose odrizati i drugo... moxete si misliti što ovakove xenske u bezumju svome govoriti običaju.“⁵¹³ Motiv zle sile koja djeluje preko stare žene susreće se i u prvom zadarskom tisku s početka 19. stoljeća, kada su svećenici pokušavali iskorijeniti praznovjerje. Liku u usamljene siromašne starice, koja je postala beskorisna i koju se percipira se kao oličenje zla, pripisuju se nadnaravne moći i suradnja s mračnim silama koje ugrožavaju same temelje života. U pripovijesti Cvije Berndušića⁵¹⁴ o prevarama i lažnim iskazima stare žene, koja je sklopila savez s nečistom silom kako bi uništila sreću neporočnih ljudi, težište je na raspravi o zlu koje se može učiniti bližnjima. Dok starost muškarcu donosi iskustvo, mudrost i poštovanje, to se rijetko pripisivalo ženama, a i pred kraj 19. stoljeća u zadarskom kraju je zabilježeno vjerovanje u vještice koje se opisuju kao

„(...) zločeste ženetine, koje se rode pod zlom zvijezdom. Vješticom ili vještakom (vještcem) može postati dijete, ako pop prigodom krštenja ispusti koju riječ (...) Zadaća je ovih bića da zlo čine ljudima.“⁵¹⁵

⁵¹⁰ *Zora dalmatinska*, 4 (1847), 26,155.

⁵¹¹ *Zora dalmatinska*, 4 (1847), 26,155.

⁵¹² „Ništo o vračarama, nagraisajim, činima, vilam i višticama“, *Zora dalmatinska*, 4 (1847), 22,139-140.

⁵¹³ *Zora dalmatinska*, 4 (1847), 24,148.

⁵¹⁴ „Što se vragu s babom dogodi“, *Zora dalamtinska*, 2 (1845), 49, 386-387.

⁵¹⁵ ZORIĆ, Mate. (1896), Vještice. Kotari. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 1, 231.

Don Mate Zorić svjedoči da mu je o tome govorila jedna „stara čestita i vrlo bogata žena“, potvrđujući da su se te priče ozbiljno shvaćale i da su ih prenosile i *ozbiljne* žene. Zbog toga nije neobično što su se u Dalmaciji svećenici angažirali u prosvjećivanju žena i nastojanjima da ih se oslobodi straha od nepoznatoga i nadnaravnog zla.

O tradiciji i vjerovanjima u nadnaravna bića pisao je i Šime Ljubić, koji je tvrdio da je vjerovanje u vile u Dalmaciji imalo posebnu ulogu jer su one slične ženama i njima načešće pomažu, a samo izuzetni junaci im se mogu suprotstaviti:

„Vila Božica je od pjevanja. Ona žive običajno po velikim planinama i po kamenjacima oko vodah. Vila je stvor među ženom i među boginjom, lagahnja od ljudskog tila, i zato bližja duhovnim prikazanjim kerstjanskim, svagda mlada je lipa u bjelu tanku haljinu obučena i dugačke niz ledja i persi rašpuštene kose, blagodarna po naravi, ali kad ter kad raserdjena proti ljudskoj oholosti. Vile pa nikomu neće zla učiniti dokle ih ko ne uvridi (nagazivši na njihovo koli, ili na večeru, ili drugačie kako), a kad ih ko uvridi, onda ga različno nakaze: ustriele ga u nogu ili u ruku, u obije noge ili u obije ruke ili u serce, te onda umre.“⁵¹⁶

Stipe Botica piše da su vile

„(...) najvažniji motiv cijele hrvatske mitske i mitologijske izgradnje, i verbalna je folkloristika gradila i učvrstila vilinsko mitsko više nego bilo koji drugi mitski motiv. (...) U nekim su pjesmama vile potpuno zadržale svoje mitsko obilježje, ali i znatno antropomorfizirano. One su u nekim pjesmama vidljiva bića, rođene od ljudi, kao i u hrvatskim predajama i legendama.“⁵¹⁷

U usmenim pjesmama junaci susreću vile u raznim situacijama, ali one nemaju veliku moć.⁵¹⁸ Kada se Kraljević Marko borio s vilom, priznao je da je savladao „silna junaka“⁵¹⁹ koji je ipak lošiji od njega, jer vilinska moć je (ipak) ženska. Vile imaju sve „vrline“ žena: ljepotu, ustrajnost, dosljednost, ponos, mudrost, tajnovite su i žive u zajednicama koje imaju svoje tajne ženske rituale. Ipak, čudesni svijet vila ne pripada svijetu bajki

„(...) već potječe iz sasvim konkretnog svijeta, svakodnevnoga, ali podignutoga na neku višu, ponešto idealiziranu, ali i metaforiziranu razinu. U vilinskom svijetu, i njihovu okružju, djeluje nešto što je tradicijski sasvim jasno.“⁵²⁰

Vile često pomažu djevojkama, ali pjesma kaže da žena, ako se potruđi, može biti i bolja od vile, pa im se sugerira nadnaravna upornost u svakodnevnim poslovima. Usmena pjesma sugerira da djevojka svojom revnošću u „ženskom“ poslu može nadmašiti božansko biće.⁵²¹

Mate Zorić piše da bi se težak mogao odreći

„(...) vjerovanja u svako biće, da li o vili nikako pa nikad. Ona je za nj osim Boga i svetaca uzor-biće, lijepa djevojka, moguća (dapače svemoguća), bogata, pitoma, milosrdna i vidljiva onome, kome hoće da

⁵¹⁶ „Običaji kod Morlakah u Dalmaciji. Spivanja i Pisništvo. *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 32, 253.

⁵¹⁷ BOTICA, Stipe. (2013), *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 171.

⁵¹⁸ Usp. ARDALIĆ, Vladimir. (1917), Vile i vještice. Bukovica. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 22, 302-311.

⁵¹⁹ *Zora dalmatinska*, 5 (1848), 7, 25.

⁵²⁰ BOTICA, Stipe. (2013), *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 173.

⁵²¹ „Kladila se vila i djevojka“, *Narodni koledar*, 2 (1864), 90.

se smiluje i da mu dobro učini. Vilino pribivanje jesu visoke planine i prostrane pećine. Vile uzimlju momka, kad hoće da imadu muža, a on tada postane *vilaš*.⁵²²

Metamorfoza momka u *vilaša* je mnogo manje poznata od vjerovanja da vile, ako se udaju, gube moć i postaju obične žene, ali svoju moć onda prenose na potomke. Zorić je zabilježio legendu o postanku roda Smiljanića koja govori da se vila zaljubila u običnog momka, a od njih „se porodi Smiljanićevo pleme.“⁵²³

4.3.2.3. *Narodni koledar o ženama (1863-1900)*

Glasilu Matice dalmatinske i konzervativnog krila Narodne stranke, *Narodni koledar*, bio je namijenjen puku dalmatinskog zaleđa, a urednici i suradnici su bili većinom svećenici podrijetlom iz tih krajeva.⁵²⁴ Oni su dobro poznavali život seoskog puka i znali su koliko im je bila potrebna pomoć, osobito ženama, jer su samo muškarci išli u školu, kretali se i učili, a najveći broj žena je bio nepismen. Stoga su ih župnici u selima (oni su bili i prvi učitelji u seoskim školama) poučavali u svakodnevnim poslovima u gospodarstvu. Opširne upute o tome je objavljivao *Narodni koledar* u obliku zanimljivih i duhovitih dijaloga. Autori su najčešće bili urednici koledara, a zamišljeni likovi seljaci i seljanke. Stjepan Buzolić⁵²⁵ je kreirao lik neuke, ali mudre Stoje Kotarke iz Novigrada, koja u podužem prilogu razgovara s novim župnikom,⁵²⁶ postavlja pitanja, a on odgovara i objašnjava neke činjenice i postupke, nastojeći suzbiti ukorijenjena vjerovanja u čaranja i zle sile.

„Dela kušaj, moja Stoj, pa ćeš viditi i drugi napredak u tvojoj prćiji. Naučan se nitko nije rodio pa ja se i nečudim što ti ne znaš toliko stvarih o kojim se ipak baviš od mladosti. Al se nadam spomoći božiom mnogo štošta kazati tebi i drugim domaćicam po Kotaru. Znam da svaka sgrada počimlje iz temelja, a temelj kućnjeg dobrostanja jest taman kućna domaćica, kano veli naša stara poslovica, da nestoji kuća na zemlji neg na ženi. Ja vidim pun Kotar pravih ženah, a u njem malo bogatih kućah, što mi se čini da je sve do pravih domaćicah.“⁵²⁷

Zaključak da su žene krive za siromaštvo ispravlja se odgovorom ženskog lika, Stoje, koja zna da nije baš tako i obrće krivicu na svećenike koji se ne trude pomoći narodu:

„Borme i jest, moj pope Jure. Ali bi ih dosta bilo, da ima takih sveštenikah, pa da im sve kažu tanko po tanko kano i ti meni danas. Nebi ti više vjerovali u zle duše, u zle oči, u vještice i u ostale šetlje petlje, neg bi radile pa i imale, a tako neznadu pa nerade pa i neimaju ništa.“⁵²⁸

⁵²² ZORIĆ, Mate. (1896), Vile: Kotari. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 1, 230.

⁵²³ ZORIĆ, Mate. (1896), Vile: Kotari. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 1, 231.

⁵²⁴ Usp. IVON, Katarina. (2011), *Imagološka analiza zadarskih koledara: (Narodni koledar i Svačić)*, doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 55-57.

⁵²⁵ Stjepan Buzolić (1830.-1894.), svećenik, pedagog, pjesnik i političar, rođen u Obrovcu kod Zadra, bio je upravitelj Učiteljske škole u Arbanasima. www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=10415

⁵²⁶ „Razgovor popa Jure i Stoje Kotarke: o pitomoj ptičadiji“, *Narodni koledar*, 6 (1868), 108-120.

⁵²⁷ *Narodni koledar*, 6 (1868), 120.

⁵²⁸ *Narodni koledar*, 6 (1868), 120.

Buzolić ne govori o obrazovanju žena u školi, nego smatra da bi to morali raditi župnici pojedinačno, a to znanje bi se dalje prenosilo djeci i obitelji. U razgovoru Stojke i župnika nagoviještena su neka pitanja koja su u sljedećim desetljećima postala ključni dijelovi pedagoških i drugih rasprava o obrazovanju ženske djece, vrsti i količini znanja koje im se smije dopustiti te školovanju i ulozi učitelja i učiteljica koji će ih poučavati, jer za žensku djecu u selima nije bilo škola ili ih nisu pohađale. Za djevojčice je između dvanaeste i četrnaeste godine počinjao poseban režim nadzora, učenja o kućanskim poslovima i priprema za brak, a obitelj je bila glavno mjesto na kojemu su stjecale znanja. Udajući se, mlada žena napušta svoj zavičaj, rodbinu i prijatelje i odlazi u novu, ne baš uvijek prijateljsku sredinu, u kojoj se mora snalaziti i neprestano dokazivati. Usmena pjesma „Pozdrav mlade neve“ dočarava težinu rastanka s obitelji:

„Oj nevene, moj nevene,
Blago tebi, moj nevene,
A i onom tko te bere!
I ja bi te mlada brala,
Ma 'vo sada nemam kada,
Jer se mlada na put spremam
Tudjom braćom priko gore;
Tudjeg brata bratom zvati,
Svoga mlada spominjati,
Po vlašiću pozdravljati
(...)
Tudju majku majkom zvati,
Po sunašću pozdravljati“⁵²⁹

Od žena se očekivalo da poniznošću i odricanjem postanu „duhom jednake“ muškarcima, ali ta duhovna *jednakost* bila je dopuštena samo u obitelji. Don Mate Nekić kritizira urbane žene kojima je „dosadilo samovanje u kućah njihovih“ pa izlaze „na siela i prela“ gdje „pripravljaju dušu na grijeh. (...) Ja se tješim mojim dubokim uvjerenjem, da takovih opakih majka hrvatska zemlja još ne radja mnogo.“⁵³⁰ Izlazak žene iz kuće povezuje s neredom, otvarajući jednu od prvih rasprava o *ženskom pitanju* u zadarskom tisku na hrvatskom jeziku. Nastojeći utjecati na kulturu ponašanja u obitelji, preporučuje ženama da budu „blagoćudne, ustrpljive i šutljive“.⁵³¹ „Žena duhom jednaka mužu! Divno kršćansko načelo, kom je oni potlačeni, nejak stvorak dužan povratak i uživanje svijuh prava, što je njemu poganska sila bila otela.“⁵³² U takvim okolnostima žene su bile stalno opterećene poslovima, zapuštene i podložne bolestima, što je uvjetovalo su kraći životni vijek udanih žena. To je zabilježila i službena statistika stanovništva Dalmacije, koja je pokazala da „oženjeni ljudi“ (muškarci)

⁵²⁹ *Narodni koledar*, 1 (1863), 53-54.

⁵³⁰ *Narodni koledar*, 16 (1878), 101.

⁵³¹ „Hrvatski uljudnik“, *Narodni koledar*, 16 (1878), 94-101.

⁵³² *Narodni koledar*, 16 (1878), 101.

žive duže od neoženjenih, a žene nakon pedesete godine žive „nepovoljnije“.⁵³³ Sličan zaključak je pokazalo i jedno suvremeno istraživanje, provedeno na zadarskom području, koje je pokazalo da se način života žena nije puno promijenio.⁵³⁴

4.3.2.4. Usmena književnost i kazivačice

Usmena književnost je bliska nepismenim ženama, jer se usvajala uz rad, a glazba i umijeće reproduciranja dolazili su do izražaja u vrijeme zajedničkih poslova i druženja. Veće svečanosti, vjerske proslave, sajmovi i drugi skupovi pružali su im mogućnosti nastupa. Don Luka Jelić u svojoj rukopisnoj zbirci, krajem 19. stoljeća, navodi da je narodnu prigodnicu „Pohod bana Mrkić Mate u Kotarima“ zabilježio od kotarske guslarice, slipice Marije Zanze iz Prvić Luke. Ona je u pjesmu ukomponirala pojedinosti iz svoje biografije navodeći da ju je ban Mate „uročio“ po „našem don Luki“ da dođe „guslariti“ u Ninu. Tada je bila u Privlaci na sajmu gdje su je lijepo pozdravljali i fotografirali dok je sjedila i pjevala uz gusle. Navodi da je u mladosti preboljela ospice i oslijepila, a da je za život zarađivala služeći, pletući i obrađujući vunu. Onda je upoznala guslara iz Ražanca koji ju je uputio u tu vještinu, što je njoj „bilo lako jer ja svaku tuvim!“ Nakon toga je obilazila Ravne kotare:

„od Skradina do biloga Nina,
od Kistanja do Vinjerca malog,
o sajmovih, o krsnim imenim,
o pirovim i o svakoj slavi.“⁵³⁵

Svugdje su je ljudi lijepo primali i darivali, a ona je pjevala o kotarskim junacima i Turcima, hvaleći pritom svoga naručitelja (mecenu), koji ju je

„(...) bogato slipu nadario,
jer sam prva guslarica njemu
što junake pismom slavim davne.“⁵³⁶

Prema svjedočenju Marije Zanze, život narodne guslarice nije se puno razlikovao od života njezinih muških kolega. Zarađivala je i živjela od darova koje je dobivala za svoje nastupe, a okolina joj je iskazivala poštovanje. Tanja Perić-Polonijo piše o starijim, nepismenim težakinjama koje su se bavile poljodjelstvom, stočarstvom, ribarenjem i drugim teškim

⁵³³ „Svega pomalo“, *Narodni koledar*, 1 (1863), 62.

⁵³⁴ Usp. LACKOVIĆ-GRGIN, Katica; MILOSAVLJEVIĆ, Branko. (2002), *Socijalno-psihološke odrednice zadovoljstva životom otočnih i gradskih žena. Život otočanke: zbornik*. Zadar: Narodni muzej, 117-122.

⁵³⁵ MOROVIĆ, Hrvoje. (1983), *Nekoliko narodnih pjesama iz rukopisne ostavštine Luke Jelića. Čakavska rič*, 10, br. 1-2, 58.

⁵³⁶ MOROVIĆ, Hrvoje. (1983), *Nekoliko narodnih pjesama iz rukopisne ostavštine Luke Jelića*, 75-78.

poslovima uz koje su učile radeći i družeći se s drugim ženama, a Olinko Delorko ih je afirmirao:

„(On je) njihove najuspjelije kreacije utkao u korpus hrvatskoga usmenog pjesništva i tako je tome pjesništvu izborio status umjetnosti riječi. Međutim, zajedno s njime izborile su ga i mnoge vrsne kazivačice koje su usmene pjesme sačuvala od zaborava.“⁵³⁷

Navodi osamdeset kazivačica sa zadarskih otoka čije je osobne podatke zapisao s pjesmama koje su mu kazivale, što govori o raširenosti kazivanja usmene književnosti na tom području. Više od polovine ih je bilo rođeno u drugoj polovini 19. stoljeća i u vrijeme Delorkova sakupljanja (početkom pedesetih godina 20. stoljeća) bile su već starije žene, ali među njima je bilo i mlađih. Iako usmena kultura ne otkriva autorstvo, žene su u njoj sudjelovale kao kazivačice ili autorice nove varijante:

„Hrvatska usmenoknjiževna praksa pozna dosta vrsnih kazivača, od renesanse sve do danas, ali je većina ostala nepoznata, *bezimena*. Znaju se poneki vrsniji kazivači, možda i autori pojedine strukture.“⁵³⁸

Stipe Botica navodi sedam imena „najpoznatijih kazivača“ i među njima čak tri kazivačice: Katu Murat, Anicu Begin i Matiju Šešelja. Samo Kate Murat je „Palunku i Muratu kazivala više od stotinu pjesama, onome na čakavskome, ovome na štokavskom jeziku.“⁵³⁹ Iako se u proučavanju usmene književnosti nije isticala uloga žena, iz navedenih primjera je vidljiv njihov veliki udio u prenošenju *pojedinih struktura*. Zato je potrebno uzeti u obzir upravljanje pamćenjem i čuvanje poželjnih elemenata tradicije u usmenoj književnosti u kojoj je žena imala marginalnu ulogu.

„(...) svaka tradicija »najbolje zna« što treba zapamtiti, a zapamćeno prema potrebi treba nanovo reproducirati i neznatno poboljšati (izmijeniti), ako je moguće. I tvorcima takvih struktura bili su posebno odabrani »predvodnici« naroda: vođe, govornici/propovjednici, svećenici, proroci »geniji« naroda, daroviti nepoznati pojedinci... Ono što su zamislili ostvarivali su pomnim stilizacijama, *formulama*, kao specijalnim jezikom čuvanja važnih sadržaja. (...) Predaja najčešće čuva takve *istine* kao važne sadržaje, ona predaja koju oblikuje zajednica i čiji se sadržaji ne mogu procjenjivati bez potpune koordinacije zajedničkih sustava vrijednosti i korisnika takvih vrijednosti.“⁵⁴⁰

Društvene i političke promjene koje su u 19. stoljeću zahvatile Dalmaciju utjecale su i na život žena naglašavajući velike razlike između njezine urbane i ruralne kulture. Gradski život se odvijao u dvojezičnom okruženju, prožet snažnim utjecajem talijanske kulture i umjetnosti, a razvoj tiska potiče sve veću domaću književnu produkciju koja se uključuje u tokove europskog romantizma. Za romantičare je žena važna tema, inspiracija i povod za umjetničku kreativnost, povezana s idealom sklada prirode i tradicije dalmatinskog podneblja.

⁵³⁷ PERIĆ-POLONIJO, Tanja. (2002), *Otočne kazivačice usmenih pjesama, Život otočanke*, Zadar: Narodni muzej, 80-81.

⁵³⁸ BOTICA, Stipe. (2013), *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 37.

⁵³⁹ BOTICA, Stipe. (2013), *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 37.

⁵⁴⁰ BOTICA, Stipe. (2013), *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga, 17-18.

Tisak na talijanskom jeziku se više bavio problemima žena, kao i raspravama o njihovim pravima. Podržava se *ograničena* emancipacija žena i preuzimaju stereotipni zaključci o odnosima spolova. Ističu se razlike između žena i muškaraca kao posljedica razlika u odgoju i obrazovanju, što je loše utjecalo na njihov kasniji život. Zapaža se da je neobrazovanost žena i njihova ovisnost o muškarcima, kao zapreka u međusobnom razumijevanju, zajednička svim europskim ženama, iako nisu svugdje bili isti zakoni. Žene su u *prosvijećenom stoljeću* toliko zaostajale za muškarcima da su u svojoj neukosti ograničavale i njih, što je loše utjecalo na djecu. Tisak na hrvatskom jeziku do sredine stoljeća prolazi kroz proces standardiziranja jezika i pravopisa, naglašavaju se bitni elementi samostojnosti i kontinuiteta hrvatske povijesti, tradicije i vrijednosti usmene i *starije književnosti*, a kultura se sve više politizira i koristi u postizanju političkih ciljeva preko kulturnih aktivnosti. U tome je ključnu ulogu odigrala *Zora dalmatinska* koja je okupila neke od najutjecajnijih sudionika nacionalnog preporoda u Dalmaciji, među kojima i nekoliko žena. Preporodna gibanja koja su zahvatila hrvatske krajeve odražavaju se na odnos prema ženama koje se poziva na sudjelovanje u *poslovima preobrazbe* društva i ističu njihove *obaveze* u narodnom preporodu. Posebnu pažnju posvećuje se kulturi, književnom stvaralaštvu, narodnim običajima i usmenoj književnosti. U tome se posebno ističu svećenici koji zastupaju tradicionalne stavove crkve i simboličnu podređenost žena u javnom životu. Podređenost i koncilijantnost žena se javno poticala, a ženski emancipacijski istupi prikrivali su se kao privatna sramota. Tematikom i motivima bogata usmena književnost prikazuje žene u različitim ulogama i ona je imala veliki utjecaj na život žena zbog velikog broja, ne samo neobrazovanih, nego i nepismenih, prisiljenih na isključivo usmenu komunikaciju. Prelaskom u pisani oblik i prevođenjem na strane jezike, usmena književnost se otkriva kao bogati izvor podataka o ulozi žena u kulturnom životu Dalmacije.

4.4. Utjecaj sustava obrazovanja na oblikovanje ženskog identiteta do 1880. godine

Već je istaknuto da je odgoj ženske djece i stupanj obrazovanja što ga je djevojka postizala do udaje ovisio o obitelji, u prvom redu oca. Bogate obitelji su plaćale privatne učiteljice i škole u većim središtima (Rim, Beč, Zagreb i dr.), siromašne su obrazovanje djevojčica prepuštale ženskim članovima obitelji, a svima je glavni cilj bio što bolje i što prije pripremiti djevojku za brak.⁵⁴¹ U oblikovanju osobnosti mlade žene težište se stavljalo na poslušnost, skromnost i pokornost, dok se za mušku djecu smatralo da ih treba odgojiti za borbu, izgraditi im samopoštovanje, disciplinu i temeljito ih obrazovati za više službe.⁵⁴² Do početka 20. stoljeća u Zadru nije bilo nikakve više ženske škole, što se može tumačiti i nezainteresiranošću strane državne vlasti za obrazovanje domicilnog stanovništva. Nebriga za školovanje ženske djece, kao i nebriga za školovanje podaničkog naroda, ima za cilj održavanje podređenog položaja onih koje se obavezuje na vjernost. Tako je austrijski namjesnik u Dalmaciji, Peter Goëss, u svom izvješću o stanju u Dalmaciji napisao da Morlacima nisu potrebne više škole, nego da im je dovoljno poznavanje kršćanske i podaničke dužnosti, kao dobrih vojnika koji teško i siromašno žive na granici s Turcima.⁵⁴³ Na sličan način su i protivnici školovanja žena tvrdili da im je, u njihovom *teškom položaju* žene i majke dovoljno poznavanje kućanskih poslova i ćudoređa, da bi bile dobre supruge, a svaki višak znanja samo bi ih zbunio i odvuкао im pažnju od onoga što je bitno, a to je predano i pokorno služenje. Obrazovanje je kao važan preduvjet društvene i kulturne aktivnosti žena prepoznala još Mary Wollstonecraft u drugoj polovini 18. stoljeća, koja je napisala:

„Pretraživala sam mnoge različite knjige o izobrazbi i strpljivo promatrala način na koji se roditelji odnose prema djeci, kao i onaj na koji se vode škole. Ali kakav je bio ishod svega toga? - duboka uvjerenost da je zanemarena izobrazba mojih bližnjih glavni izvor patnji i nevolja, kojih se grozim, te da su žene, osobito one, postale slabe i nesretne zbog mnoštva različitih, a jednako važnih razloga koji potječu od mišljenja oblikovanoga na pre nagljen i nepromišljen način. Ponašanje i vladanje žena zapravo vrlo jasno pokazuju da njihovi umovi nisu posve zdravi, jer su, poput cvjetova zasađenih u prebogat tlu, njihova snaga i korisnost žrtvovani ljepoti (...) Jedan uzrok tomu jalovu cvjetanju pripisujem pogrešnomu sustavu izobrazbe koji se temelji na napisima o toj temi, a čiji su autori muškarci koji su žene, gledajući na njih više kao na ženska nego kao na ljudska bića, radije prikazivali kao zavodljive ljubavnice nego kao supruge nježne i pune ljubavi te razborite majke. Shvaćanje spola bilo je toliko prikrivano u uzburkanoj pjeni ovih varavih, lažnih iskazivanja poštovanja da školovane, odgojene žene ovog stoljeća, uz nekoliko iznimaka, žude jedino za tim da nadahnu ljubav, umjesto da njeguju kakvu plemenitu težnju i da zahtijevaju da im se upravo zbog njihovih sposobnosti i vrlina iskazuje dužno poštovanje.“⁵⁴⁴

⁵⁴¹ KNIBIEHLER, Yvonne. (2004), *Seksualnost kroz povijest*. Zagreb: AGM, 141-144.

⁵⁴² ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 42.

⁵⁴³ HR-DAZD-35. Guverner Brady, 1805., prilog, str. 2-3 .

⁵⁴⁴ Usp. WOLLSTONECRAFT, Mary. (1999), *Obrana ženskih prava*, Zagreb: Ženska infoteka, 5-6.

S obzirom na to da se mušku djecu školovalo radi odgovarajućeg zaposlenja koje je donosilo i određeni društveni položaj, smatralo se da to ženama nije potrebno, a sve do pred kraj 19. stoljeća školovanje ženske djece u Dalmaciji je bilo rijetko i nepotpuno. Roditelji nisu morali slati i djevojčice u školu, iako su postojale privatne i državne ženske pučke škole. Smatralo se da ne treba inzistirati na obrazovanju, nego ih odgajati u duhu ćudoređa, marljivosti i poslušnosti, a dječake temeljito obrazovati za zanimanje od kojega će moći živjeti i uzdržavati obitelj. Samostanske ženske škole stoljećima su bile mjesta u kojima su se obrazovala ženska djeca. U tome su prednjačile škole benediktinki koje su imale samostane u većini dalmatinskih gradova, a ona u Samostanu benediktinki sv. Marije u Zadru dobila je 1874. godine pravo javnosti. Bilo je i nekoliko privatnih ženskih osnovnih škola koje su sredinom 19. stoljeća vodile učiteljice⁵⁴⁵ i Srpska djevojačka škola. U njima su djevojčice učile prema programu sličnom onome u državnim školama, a naglasak je bio na „religioznosti i odgoju za obitelj“, što je naglasio i car Franjo Josip, obraćajući se nadstojnici Benediktinskog samostana u Zadru prilikom posjeta 1875. godine.⁵⁴⁶ Takvi stavovi su se izražavali u svakoj prigodi, a oni koji su smatrali da je potrebno više obrazovanje ženske djece, pa i ograničeno na samo neka zanimanja, bili su u manjini. Zbog tih stavova, osobito kada su ih zastupali predstavnici državne i crkvene vlasti, svaki pokušaj obrazovanja žena nailazio je na prepreke. Isto tako, ženska učenost se nije cijenila pa se i one rijetke koje su ostvarivale bolje rezultate, uštkavalo i zanemarivalo.

4.4.1. Obrazovanje ženske djece u Dalmaciji

U većini dalmatinskih gradova u 19. stoljeću su postojale jednogodišnje ili dvogodišnje ženske pučke škole, a u drugoj polovini stoljeća počele su se otvarati nove,⁵⁴⁷ iako za njih nije bilo velikog interesa. Djevojke su se udavale rano i odlazile iz doma, a smatralo se da im ono što se učilo u školi nije moglo puno koristiti. Različitost odgoja muške i ženske djece bila je standard koji se provodio od ranog djetinjstva i uvjetovao je sve veće razlike tijekom odrastanja. Organizirana društvena briga o djeci predškolskog uzrasta definirana je *Naredbom Ministarstva bogoštovlja i nastave* iz 1872. godine, koja određuje i obrazovanje učiteljica u dječjim vrtićima:

⁵⁴⁵ Bile su to: Elena Curinaldi Zanchi, Giulija Rizzolati i Giuseppina Tagliaferro. HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, Izvještaj za 1868./69., kut. 3, br. 244.

⁵⁴⁶ GARIMBERTI, Cesare. (1877), *Diario storico del viaggio storico di S. M. Francesco Giuseppe*. Zara: Vitaliani e Janković, 36. Tada je djevojčica Ana Varaškin „drhtajućim glasom, ali puna djevičanskog žara, izrekla počastnicu“, a car joj je darovao svoju sliku.

⁵⁴⁷ HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, Izvještaji nadzornika, 1868.-1870. god. Kut. 3, br. 224.

„(...) u vrtovima, vrtlarice (školovane u preparandijama) i dvorkinje mogu biti osobe čudoredno neporočne i tjelesno sposobne, sa završenom učiteljskom školom i da imaju glazbeni sluh i dobar glas.“⁵⁴⁸

Njihovo obrazovanje za to zanimanje je trajalo godinu dana, a pristupiti su mogle djevojke s navršenih šesnaest godina. Ipak, zaposliti su se mogle tek nakon dvadeset i četvrte godine, što je ostavljalo dovoljno vremena da se opredijele za učiteljski poziv ili za brak, pa su mnoge, po završetku školovanja, odustajale od zaposlenja. Nastavni predmeti u učiteljskoj školi su bili: nauk vjere, nauka o uzgoju, teorija o dječjem vrtiću, praktične vježbe u vrtiću, jezična i stvarna pouka, crtanje, oblikovanje, pjevanje i gimnastika. Prvi dječji vrtić u Zadru otvorila je 1885. godine učiteljica Amelija Costa, o čemu učiteljski časopis *Zora* izvještava:

„Gospodjica *Amelija Costa*, učiteljica usposobljena za Fröbelijanske vrtove otvorila je svoju Fröbelijansku učionicu u ovom gradu, kako to bijasmo navijestili u našem listu. - Žaliti je samo što su učioničke prostorije u zakutku grada i što su na 3.m tavanu. Nu mi se nadamo, da će gosp.a Costa i pod ovim obzirom zadovoljiti koliko prije potrebam pravog Fröbelijanskog vrta.“⁵⁴⁹

Taj vrtić je bio skroman i namijenjen siromašnijem dijelu zadarskog stanovništva.

„Iza kratkog pokušaja od malo više nego 2 mjeseca, gospa *Amelija Costa*, učiteljica usposobljena za Fröbelijanske vrtove, odputovala je iz svog rodnog mjesta Zadra, i povratila se u svoje prvo stanovište, Friul, gdje je od prije služila za punih šest godina u istom položaju. Brojila je za svog kratkog boravljenja ovdje samo 12 djece, koju je, uz svu oskudicu sredstava, bila prilično dobro naputila. Aja! nema napredka u zadarskim ustanovama!“⁵⁵⁰

Zadranka koja se školovala u Italiji, vratila se u rodni grad, ali nije mogla živjeti od svoga posla, što govori i o načinu života grada, koji nije imao potrebe za institucionaliziranom brigom o djeci. U gradu nije bilo poslova za veći broj žena koje bi zarađivale dovoljno i obitelji omogućile plaćanje dječjeg vrtića, dok su bogate obitelji angažirale privatne učitelje za individualni rad. To pokazuje i nedostatak zanimanja za institucionalizirani pristup ranom odgoju djece, koji su se počeli provoditi u fröbelijanskim vrtićima razvijenih zemalja.⁵⁵¹

Iako se nakon donošenja *Državnoga školskog zakona* 1869. godine puno toga promijenilo, a pokrajinski školski zakoni od 1872. godine predviđali su obavezno osnovno obrazovanje sve djece od šest do dvanaest godina, ono se teško provodilo pa je mali broj djevojčica pohađao školu, a bilo je i mjesta u kojima ni jedna djevojčica nije išla u školu.⁵⁵² Tek sredinom sedamdesetih godina osniva se više pučkih škola u zadarskoj okolici. U školi se

⁵⁴⁸ DIZDAR, Ilija. (1913), *Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji*, 23.

⁵⁴⁹ „Fröbelijanska učionica“, *Zora*, 2 (1885), 7, 54.

⁵⁵⁰ „Fröbelijanska učionica“, *Zora*, 2 (1885), 9, 70.

⁵⁵¹ Usp. MENDEŠ, Branimir. (2015), Početci institucijskog predškolskog odgoja u Hrvatskoj i njegova temeljna obilježja. *Školski vjesnik*, 64, (2), 229.

⁵⁵² Alojz (Vjekoslav) Mašek navodi primjer općine Silba u kojoj je, zajedno s otocima Olibom i Premudom, bilo 568 obveznika i obveznica pučke škole (305 muških i 269 ženskih). U te tri škole bilo je ukupno 150 učenika i ni jedna učenica. MAŠEK, Vjekoslav. (1873), *Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1872*. Zara: Fratelli Battara, 267-268.

učilo vjeronauk, čitanje, pisanje i računanje, a djevojčice i ženske ručne radnje. Za njih je naglasak bio na odgoju poslušnosti, marljivosti i skromnosti te priprema za kućanske poslove. U drugom razredu se učilo pisanje po diktatu, čitanje s pravopisom i krasopis.⁵⁵³ Povremeno su se u gradu održavali tečajevi ručnih radova za djevojčice na talijanskome, francuskom ili njemačkom jeziku,⁵⁵⁴ a krajem 1882. godine učiteljica Karolina Mendel von Steinfels otvara privatnu žensku jednogodišnju školu na njemačkome i talijanskom jeziku u kojoj poučava i „ženske poslove.“⁵⁵⁵

4.4.1.1. Primaljska škola

Prva državna ženska škola u Zadru bila je Primaljska škola. Počela je s radom 1821. godine, a osposobljavala je za plaćeno zanimanje u državnoj službi. Školovanje primalja se poticalo potporama s obavezom rada u određenom mjestu:

„Sve do 18. stoljeća porođaj nije pobuđivao poseban interes medicinske struke, osim u rijetkim slučajevima komplikacija. To se promijenilo u 18. stoljeću stvaranjem moderne države, kada brojno i zdravo stanovništvo, a time i reprodukcija postaju stvari od državnog interesa. Nad porođajem tada kontrolu preuzima država te se on premješta u javne ustanove, pri čemu dolazi do afirmacije porodništva kao grane medicine.“⁵⁵⁶

Osnivanje prve škole za primalje u Zadru značilo i početak organiziranog primaljstva kao moderne ženske profesije u Dalmaciji. Škola je osnovana pri Gradskoj bolnici,⁵⁵⁷ a uvjet za upis je bila i pismenost kandidatkinja. Ipak, zbog malog broja pismenih u Dalmaciji, upisivale su se i nepismene mlađe žene, koje su polagale samo praktični dio nastave, međutim, njih je bilo toliko da su vlasti bile prisiljene promijeniti i ublažiti odredbe:

„Stoga je 1834. godine odlučeno da će se u školu moći primati i nepismene učenice (...). Takva se situacija, čini se, zadržala cijelo 19. stoljeće. U zadnjem desetljeću 19. stoljeća školu je još uvijek pohađalo više nepismenih nego pismenih učenica. Taj je omjer početkom 20. stoljeća prevagnuo u korist pismenih.“⁵⁵⁸

⁵⁵³ DIZDAR, Ilija. (1913), *Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji*, 14.

⁵⁵⁴ Učiteljica Sofija Garimberti, bivša učenica Zavoda engleskih dama u Bavarskoj, objavila je da će održati tečajeve u nekoliko gradova Dalmacije za djevojčice od sedam do dvanaest godina *Avvisatore dalmato-Objavitelj dalmatinski*, 8 (1878), 77, 3.

⁵⁵⁵ Vjeronauk je vodio jedan vjeroučitelj, posebno i na hrvatskom jeziku, a učenice su u školi mogle učiti još i francuski i engleski jezik. Škola je bila smještena na trećem katu kuće Bakmaz u Kalelargi i bila je opremljena svim potrebnim nastavnim sredstvima, *Il Dalmata*, 17 (27. rujna 1882.), 77, 3.

⁵⁵⁶ PULJIZEVIĆ, Kristina. (2016), *U ženskim rukama: primalje i porođaj u Dubrovniku (1815-1918)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 11.

⁵⁵⁷ ŠKARICA, Miloš. (1964) *Zdravstveno-humane ustanove grada Zadra. Zadar: geografija-ekonomija-saobraćaj-povijest- kultura: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 644.

⁵⁵⁸ PULJIZEVIĆ, Kristina. (2016), *U ženskim rukama: primalje i porođaj u Dubrovniku (1815-1918)*, 95.

Kandidatkinje su mogle su biti neudane ili udane, a natječaji su se objavljivali u službenim novinama.⁵⁵⁹ Tijekom jedne godine polagale su ispite iz anatomije i kirurgije i imale su praktične vježbe u Gradskoj bolnici. Upravitelji i predavači su bili pokrajinski liječnici i protomedici,⁵⁶⁰ a u školi su bile zaposlene i dvije žene, vratarica i kuharica.⁵⁶¹ Učenice su na kraju školovanja, koje nije trajalo više od jedne godine, polagale završni ispit i prisegu pa su se vraćale u rodni kraj. Ako su se školovale uz potporu države odlazile bi tamo kamo bi ih poslali,⁵⁶² a školu je završavalo prosječno dvanaest učenica godišnje. Ona je do kraja 19. stoljeća bila jedina ženska stručna škola u Zadru, a u nepunih sto godina, do zatvaranja 1918. godine, školu je završilo oko 1200 primalja iz cijele tadašnje Dalmacije, što je doprinijelo poboljšanju zdravstvenih uvjeta u to vrijeme.⁵⁶³ Prema katedralističkoj teoriji, vrijednost i snaga države procjenjivale su se prema zdravstvenom stanju i brojnosti stanovnika, što je trebalo neprestano kontrolirati, pa je uloga primalja ulazila među najvažnije aktivnosti koje je država poduzimala u javnom zdravstvu, a porođaj je i u Dalmaciji, s kontrolom rada primalja, ušao u red javnih poslova i zdravstvene politike.⁵⁶⁴ Obitelj se smatra osnovom nacionalne države koja svoju snagu zasniva na broju stanovnika i razvijenosti tehnologije, o čemu ovisi i kulturna razina društva. Država treba obitelj za reprodukciju i žene kao sredstvo humane reprodukcije.⁵⁶⁵ Zbog toga se školovanje primalja organiziralo u Dalmaciji ranije nego obrazovanje učiteljica. Ipak, ta škola je, zbog svoje praktične namjene i obrazovanja usmjerenog na stručna znanja, više sličila tečaju, a osposobljenim primaljama omogućavala je tek nešto veće mogućnosti zaposlenja nego drugim ženama bez kvalifikacije.⁵⁶⁶

4.4.2. Stavovi pedagoga i školskih nadzornika

Klasični filozofski stavovi koji su utjecali na zakone o školstvu u Habsburškoj Monarhiji opravdavali su drugačije obrazovanje ženske djece. Tumačili su ih političari, učitelji i svećenici polazeći od *prirodnih* razlika između muške i ženske osobe, kako ih je *Bog*

⁵⁵⁹ JAMNICKI-DOIMI, Mirko. (2006), Zadarska Primaljska škola od njezina osnutka do zatvaranja 1918. godine. *Acta medico-historica adriatica*, 4 (1), 132.a

⁵⁶⁰ Među njima je bio i Ante Kuzmanić, osnivač i urednik časopisa *Zora dalmatinska*.

⁵⁶¹ Početkom sedamdesetih godina u bolnici je, pored triju liječnika i pet bolničara, radila jedna primalja, četiri bolničarke i kuharica, a od 1874. godine bolničku službu preuzima dvanaest sestara milosrdnica. *Brzopisna izvješća Zemaljskog sabora dalmatinskoga* od dneva 15. rujna do 13. listopada 1874., 50.

⁵⁶² Objavljen je popis 70 „osposobljenih primalja-levatrici approve“ zaposlenih na području Dalmacije, od Raba do Budve. *Schematismo dell Imperiale regio governo della Dalmazia* (1843), 211-214.

⁵⁶³ ZANINOVIĆ, Mate. (1979), *O školstvu u Zadru i njegovu kraju*. Zadar: N. p. „Narodni list“, 55.

⁵⁶⁴ Usp. PULJIZEVIĆ, Kristina. (2016), U ženskim rukama: primalje i porođaj u Dubrovniku (1815-1918), 19.

⁵⁶⁵ YUVAL DAVIS, Nira. (2004), *Rod i nacija*, Zagreb: Ženska infoteka, 45-47.

⁵⁶⁶ Usp. PULJIZEVIĆ, Kristina. (2016), U ženskim rukama: primalje i porođaj u Dubrovniku (1815-1918), 99.

stvorio, povezujući općeprihvaćena patrijarhalna stajališta sa službenim stavovima u sustavu obrazovanja. Tako i kotarski školski nadzornik Vicko Danilo⁵⁶⁷ ističe ulogu obitelji:

„(...) obiteljska (je) učiona prva učiona svakoga čovjeka, ona unaprjeđuje ili zaustavlja uspjeh naših učiona, o njoj obično zavisi dobra ili zla sreća svakoga čovjeka (...) Nu, dobre ili zle posljedice domaćega uzgoja ne osjeća sam čovjek na samu sebi (...) osjeća ih ciela čovječanska zadruga“⁵⁶⁸

U središte obiteljskog odgoja stavlja ženu i majku navodeći riječi Nikole Tommasea:

„(...) žena umije uzgojiti čovjeka, dapače, posvetiti ga i mudrim ga učiniti puno bolje nego što on umije i može nju. (...) Hoćemo li da žena bude rabila svoj upliv na našu korist, uzgajajmo je u tom smislu, jer nitko ne daje drugomu česa sam ne ima.“⁵⁶⁹

Piše da utjecaj žena na odgoj djece treba znati *iskoristiti*, ali ih se, zbog njihove *prirode*, ne bi smjelo obrazovati jednako kao muškarce:

„(...) slabiji pako tjelesni razvoj, što kod žene obično vidjamo, nepobitno nam jamči, da joj je s jedne strane slabost i plašivost, s druge strane opet nježnost, ljubkoća, mir i red prirodjen. Dati dakle ženi isti onaj uzgoj i istu onu naobrazbu, što ju čovjeku davamo, to bi značilo prirodni red poremetiti, prirodom se boriti, na obiteljski i društveni život ubitačno djelovati. (...) Umna naobrazba žena - drugačije govoreć - ne smije nipošto da bude njihovim ciljem, već jedino sredstvom za što uspješnije i što sjajnije postignuće svete one svrhe, za koju su postavljene na ovaj svijet. Nu, žalibože, u tomu baš čestoput gorko griše obitelji po našim gradovima. Je li koja obitelj ikoliko imućna, glavna ti joj je misao svoju kćer na glasovir posaditi, učitelje joj stranih jezika nabaviti; u pjevanju je, plesanju i mnogim drugim razkalašenim stvarim jedino vježbati, a da je uzgoji tako kako će jednom i sama uzgojiteljicom postati, to joj ni na um ne pada. (...) Naobrazujuć i uzgajajuć ženu, pazimo, dakle, osobito na to, da joj srce oplemenimo i kućom da je spoznamo, te u nju zaljubimo (...) naobrazbom i uzgojem razvijajmo u njoj čednost, krotkost, pokornost; usadimo joj u srce ljubav prema domovini i prema svomu jeziku; sve to u krv joj salijmo: krv će joj jednom sve liepe te krjeposti u mlieko pretvoriti, krjepostnim mliekom krjepostnu će nam djecu zadodjiti i odgojiti jer „*Kakve majke - narod 'naki*.“⁵⁷⁰

Danilo je neprestano upozoravao na opasnosti koje donosi više obrazovanje žena jer njihove potrebe ne bi smjele prelaziti potrebe kućanstva kojemu služe:

„Ženska je naobrazba u toliko plemenita, što ona otvara novi svijet ženskomu naraštaju i upućuje ga na ona poznavanja, koja su dosele bila povlasticom samoga čovjeka. Ova poznavanja približuju ženu k čovjeku, i vode ženu k tomu da bolje shvaća zanimanje svoga muža, kako će ga moći u koje ćem lakše pripomagati i zamijenjivati. Ona se paka stavlja u položaj, da može pratiti i nadzirati nauk svoje djece i pripravljati ih uspješno za stališ, kojemu su po svome položaju, po darovitosti i po nagnuću pozvana. Ali ako ova ženina naobrazba ima srušiti njezinu domaću krepost; ako ima stvoriti prevrat u domaćemu redu, i raširiti krug potreba i zahtjeva, stvarajuć neki parokrug udobnosti i raskošnosti, te zanimanje prave domaćice zamijeniti šurkama i ludostima neprimjerene lakoumnosti, to posljedak ženskoga naobraženja ne može se no sažaliti i osuditi.“⁵⁷¹

Smatrao je da kućanske poslove treba uključiti u sve programe ženskih škola:

„(...) te je, u naukovnijem osnovama za ženske zavode, nauka o domaćem gospodarstvu zauzela jedno od naj odličnijih mijesta, te ono, što se nazad ne mnogo vremena učilo jedino u obiteljskomu krugu, i to

⁵⁶⁷ Vicko Danilo (1845.-1899), građevinski pristav, profesor matematike i crtanja u Učiteljskoj školi u Arbanasima i upravitelj, kotarski školski nadzornik, član Pokrajinskoga školskog vijeća i član Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora. <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=55335> (pristup 15. veljače 2017.)

⁵⁶⁸ „Upliv žene na razvitak čovječanske zadruge i njezin uzgoj“, *Zora*, 4 (1884), 25.

⁵⁶⁹ Isto, 26.

⁵⁷⁰ Isto, 26-27.

⁵⁷¹ „Djevojački odgoj u domaćem gospodarstvu“ *Zora*, 8 (1888), 57-58.

samijem povadaњem za onim, što su majke znale i činile, postaje danas predmetom naj ozbiljnije sustavne nauke u krugu djevojačke naobrazbe među zidovima djevojačkih učionica.⁵⁷²

Predložio je izdavanje uputa „nastavnicama i uzgojiteljicama kojima je povjerena u društvenom zanimanju najznamenitija uloga, ona da odgoje pravijeh djevojčica.“⁵⁷³

Iako su navedeni stavovi dominirali u hrvatskome pedagoškom tisku, bilo je i drugačijih koji su se javili šezdesetih godina u Zagrebu kada su bila organizirana predavanja liberalnih pojedinaca o najnovijim dostignućima u umjetnosti, prirodnim i društvenim znanostima s posebnim osvrtom na mogućnosti ženskog obrazovanja. Ivan Perkovac je je vjerovao u sposobnosti žena, a Vladimir Mažuranić izrazio nadu da bi se mogla pojaviti *hrvatska George Sand*. Šime Mazzura je isticao intelektualnu ravnopravnost žena i muškaraca i potrebu višeg obrazovanja žena što bi im omogućilo materijalnu samostalnost:

„Jedino je Šime Mazzura u tim predavanjima prešao preko stereotipa manje vrijednosti žena od muškaraca. Pišući o privrednoj snazi žena izjavio je da one nisu umno slabije od muškaraca, ali da im nedostaje »sistematična nauka« i da bi one mogle privređivati kao i muškarci kada bi to ovi dopustili i kada bi to one htjele. Upozorio je doduše na zaostajanje seljačke žene za muškarcem a ovisnost njezina položaja objašnjavao je, uz ostalo, i njezinim položajem u stoljetnom zadružnom životu. No svu pažnju posvetio je ženama »stališa građanskoga« s obzirom na neke nesnosne muške »prerogative« i na žensko »robtvo« u kućnom gospodarstvu koje se vodi bez sistema i metode. Upozoravao je na nemogućnost žena da raspolazu obiteljskim imetkom, a požalio je da žene nemaju pravo glasa za slobodu i usavršavanje čovječanstva. Uvjeravao je žene u njihovu »privrednu moć« i želio je da građanske djevojke ne dobiju samo moralno obrazovanje nego i ono »ekonomičke privrede«. Smatrao je da pitanje »ob emancipaciji žena« mora s filozofskoga prijeći na ekonomsko polje.⁵⁷⁴

Mazzura je primijetio da muškarci ženama ne dopuštaju „sudjelovanje u privređivanju“, ali da ni one same ne izražavaju želju za time. Mirjana Gross smatra da su ta „sistematska predavanja“ ubrzo prekinuta jer je bilo muževa i očeva koji svojim suprugama i kćerima nisu dopuštali da se tamo pojavljuju, a početni zanos zamijenjen je praktičnom primjenom propisa koji su se prilagođavali zatečenom stanju. Obavezno pučko školovanje spušta kriterije i dodaju se praktični predmeti za žensku djecu, koji im sve više zamjenjuju opće obrazovanje. U nastavnim programima za pučke škole navode se i praktični radovi za dječake te *ženske radnje* i kućanski poslovi za djevojčice, kojima je to bio i najvažniji segment obrazovanja, a ni u kojem slučaju se nije predviđao nastavak školovanja za žensku djecu.⁵⁷⁵

Stavove o ograničenom obrazovanju žena zastupao je utjecajni pravnik i pedagog, Blaž Lorković, koji je težište stavljao na poučavanje u kulturi obiteljskog življenja i ponašanja, obraćajući se u prvom redu građanskom sloju. Isticao je ulogu žena u kućnom gospodarstvu,

⁵⁷² Zora, 4 (1888), 8, 57.

⁵⁷³ Zora, 4 (1888), 8, 58.

⁵⁷⁴ GROSS, Mirjana; SZABO, Agneza. (1992), *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus, 554.

⁵⁷⁵ Usp. STRÖLL, Antun. (1900); DIZDAR, Ilija (1913).

naglašavajući da ih odgoj i obrazovanje treba pripremati za brak, što je bio i službeni stav odgojno-obrazovne politike.⁵⁷⁶ Ženama se sugerirala pokornost i poštivanje svih članova obitelji koja ih je *primila u svoj dom*, a uloga supruge, majke, odgojiteljice i neumorne radnice, odgovorne za sve poslove u kući, s dodatkom domoljublja, trebala bi zadovoljiti sve njihove potrebe i učiniti ih sretnima. Potreba poštovanja *prirodnih* uloga i autoriteta objašnjava se održavanjem društvene ravnoteže jer bi narušeni *prirodni red* mogao srušiti cjelokupni društveni poredak. Stoga kuća i obitelj odražavaju „duh autoriteta i pieteta naroda“, usklađujući društveni red i osobnu slobodu za koju se svaki pojedinac mora žrtvovati, „žena za obitelj, a muž za narod.“⁵⁷⁷ Knjiga je imala veliki utjecaj i u Dalmaciji, gdje je u časopisu *Iskra* urednik, don Nikola Šimić, pozdravljajući Lorkovićevu nakanu da se bavi problemom žena, podržao zdravu kršćansku ideju o ženi, kojoj je brak i kuća zakonita supruga pravo mjesto gdje ona upravlja i štedi dok on radi i brine se o njoj.⁵⁷⁸ Piše i o „emancipaciji žena“ koju su u Banskoj Hrvatskoj zagovarali učitelj Ivan Filipović i „jedna gospodična učiteljka (...ali takve) da tako rečemo drzovitosti, u konzervativnoj Hrvatskoj nisu našle odziva.“⁵⁷⁹ On, kao i Lorković, podržava obrazovanje žena u književnosti i umjetnosti, ali

„(...) neka se neupliće u filozofiju, a dalje od politike (...) neka žena bude toliko obrazovana, da čovjeku s nje obraz neopada; ali ne toliko, da ona svojim naukom čovjeka zastidi.“⁵⁸⁰

Svoje stavove je kasnije malo ublažio objavljujući prikaz knjige *Znamenite žene iz priče i povjesti*⁵⁸¹ Marije Jambrišak.⁵⁸² Pohvalio je njezin rad kojim se pridružila spisateljicama drugih naroda i pokazala da žena može biti *korisna* društvu i *odužiti* se zajednici:

„I Hrvatica M. Jambrišak zna vješto držati pero u ruci (...). Ona u svojoj knjizi iznosi liepo čislo glasovitih žena, koje se na razne načine odužiše zadrugi, domovini i obitelji. (...) Knjiga je napisana u svetu i pohvalnu svrhu da predoči mladim Hrvaticam, slike plemenitih žena, a da ove ugledaju se u nje, sliede njihove primjere, te budu na korist i diku svoje obitelji i svoga roda. (...) Ako ćemo, nije od potrebe da žene u obitelji budu kuharice jali pralje; nu da znadu naprav živiti, znat svaku dočekati.“⁵⁸³

Šimić objašnjava i „paradoks“ da „čovjeku nije dovoljno da mu žena bude lijepa i poštena“ jer ona treba razvijati i značaj, kako bi bila prava „uzdanica i savjetnica svoga muža“, pa

⁵⁷⁶ Usp. ŽUPAN, Dinko. (2013), *Mentalni korzet: spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918.)*, Osijek, Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku.

⁵⁷⁷ LORKOVIĆ, Blaž. (1883), *Žena u kući i u društvu*, Zagreb: Matica hrvatska, 45.

⁵⁷⁸ *Iskra*, 1 (1884), 15, 59-60.

⁵⁷⁹ *Iskra*, 1 (1884), 15, 60. Bila je to Marija Jambrišak, poznata i u Dalmaciji.

⁵⁸⁰ *Iskra*, 1 (1884), 15, 60.

⁵⁸¹ JAMBRIŠAK, Marija, (1885), *Znamenite žene iz priče i povjesti*, Zagreb: Matica hrvatska.

⁵⁸² Marija Jambrišak, učiteljica rođena 1847. u Karlovcu, a umrla u Zagrebu 1937. godine. Studirala je na Pädagogiumu u Beču, predavala na Ženskom liceju i bila ravnateljica Ženske građanske škole u Zagrebu. Zauzimala se za više školovanje žena i objavila niz članaka o pravima žena u javnom životu. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28637> (pristup 7. prosinca 2016).

⁵⁸³ „Književna ocjena“, *Iskra*, 2 (1885), 6, 48.

preporučuje knjigu ženama kao primjer. Prilagođavajući se novim okolnostima izražavao je više ili manje konzervativne stavove o ženama, ali oni su uvijek sadržavali i stereotipe o slabim sposobnostima i ograničenim intelektualnim mogućnostima žena. Utjecaj takvih stavova sputavao je žene mnogo više nego u razvijenim europskim zemljama, a toliko snažan nije bio ni u sjevernoj Hrvatskoj.

4.4.2.1. Miho Zglav o drugačijoj ulozi žena

Kotarski školski nadzornik Miho Zglav⁵⁸⁴ je toj temi prilazio na drugačiji način prepoznajući jedno od najvažnijih suvremenih pitanja, ono o pravima žena o čemu se s „najvećim zanosom raspravljalo“ jer je bilo povezano s mogućnošću da im se „dopusti samostalno uzdržavanje vlastitim svojim silama“, što se povezivalo s drugim važnim društvenim pitanjem, sa *čudorednošću žene*:

„Mi smo od onih, koji oboma spolovima priznajemo jednake sposobnosti, pa stoga sa svim srcem i dušom hvalimo liepa ona nastojanja, koja ciljaju na poboljšanje naobrazbe žene, da joj se tim u njezine ruke postave nova sredstva, koja će je - uvijek prama njezinu spolu u pristojnim granicama - dovesti do što koristnijega i probitačnijega za nju rada. Mi za nju ne tražimo, doista, ni strastvenih političkih borba, ni bučnih saborskih dvorana; ne tražimo ništa od onoga što više puta, a punim pravom, gdje koje umoristično-satirične novine izsmjehavaju i osuđuju; nije nam ni na kraj pameti da nevjerovatnih kakovih primjera tražimo između naroda, kojih se običaji i zanimanja znatno od naših razlikuju; - ništa od toga ne tražimo; ali to tražimo, da, da se i ženi, kao što i čovjeku, prizna pravo poštena življenja pomoću vlastite svoje radnje, pravo na poboljšanje svoga položaja i pravo na razložitu neku neodvisnost, koja bi joj u mnogim prigodama mogla biti od velike potrebe.“⁵⁸⁵

Polazeći od ideje o jednakosti spolova i prava žena na bolje obrazovanje, on traži da im se omogući pristup bolje plaćenim radnim mjestima i materijalna neovisnost. Kao državni službenik, oprezno se ograđuje od bilo kakve političke aktivnosti i „pretjeranosti“ koje su, kako piše, svojstvene nekim drugim kulturama. Spominje moderna strujanja iz europskih država i Amerike zbog kojih su neki emancipiranu ženu vidjeli

„(...) skovanu po mužku (...) kao kakvu Američanku (što) kod nas nemoguće (...) jer naše žene s prezirom gledaju (na) slobodu američke neudate žene, njezinu nezavisnost, putovanja i raznovrsne naslade koje su joj od djetinjstva dostupne“⁵⁸⁶

Nastojao je umanjiti strah od *feminističke opasnosti*, koji se širio zajedno s vijestima o američkom sufražetskom pokretu,⁵⁸⁷ koji se odvijao istodobno s pokretom za ukidanje ropstva

⁵⁸⁴ Rođen je u Dubrovniku 1857. godine, a umro krajem 1918. u Zagrebu. *Narodni list*, 57 (4. siječnja 1919.), 1, 3. Bio je učitelj i kotarski školski nadzornik do 1907. i upravitelj Učiteljske škole u Arbanasima do 1912. Objavljivao je udžbenike i priručnike za pučke škole.

⁵⁸⁵ „Žena i njezino pitanje“, *Zora*, 2 (1885), 12, 89-90.

⁵⁸⁶ *Zora*, 2 (1885), 12, 89.

⁵⁸⁷ Američki sufražetski pokret su u drugoj polovini 19. stoljeća vodile Susan Brownell Anthony, Elisabeth Cady Stanton, Helen Hamilton Gardner, Amelia Bloomer, Lucy Stone i brojne druge pripadnice feminističkog pokreta. <https://www.britannica.com/biography/Susan-B-Anthony> (pristup 24. studenog 2016.)

i borbom za prava udatih žena, prema američkim zakonima potpuno ovisnih o suprugu. Ma koliko težio izjednačavanju prava žena i muškaraca, ni Miho Zglav nije mogao zamisliti da bi one mogle biti sposobne za samostalan život. Stoga je isticao kulturne razlike između Amerike i Europe, a pogotovo siromašnoga slavenskog svijeta. Navodi da je u Americi bilo, više od dvije stotine dobro plaćenih službi u kojima su bile zaposlene i žene:

„Ima velik broj žena, koje su sbog ovoga ili onog uzroka osudjene da usidjelicama ostanu, i koje su radi toga više puta od ne maloga tereta za one, kojima se je misliti za svakdanje njihove potrebe. Ovaj veliki broj neudatih žena, ne znajući što da od svoga života učini, navaljuje na pozorišta, posvećuje se muzici, slikarstvu, obrtu, zubarstvu, liečništvu, uzgoju itd.“⁵⁸⁸

Te zaposlene, neudane žene nisu bile ničiji teret, mogle su se baviti kulturom, rekreacijom, liječenjem i odgojem djece pa su bile višestruko društveno korisne. Za razliku od njih

„(... naše žene) se u pogledu javnoga života, strašno razlikuju od svojih drugarica mnogih drugih naroda; ipak i njihov položaj ne može na ino, a da nam ne postavi ozbiljna pitanja: Kojim pravcem da krene kod nas ženska naobrazba? Kakovi i koliko bi obsežni valjalo da budu nauci naših žena, koje bi vlastitim svojim silama imale da sebi kruh steku?“⁵⁸⁹

Na ta pitanja odgovara da je određena razina obrazovanja dužnost i udane i neudane žene, jer bez toga ne mogu obavljati ni kućanske poslove, a u odgoju djece mogu opasno pogriješiti:

„Nevješta u obće zakonima života i duševnim pojavama; ne razumeć se ni zeru više puta u uzroke fizičnih nereda, sudjelovanje je žene u uzgoju djeteta mnogo krat daleko pogibeljnije, nego li bi pogibeljno bilo nikakvo njezino nesudjelovanje.“⁵⁹⁰

Udana žena mora poznavati pravu vrijednost odgoja, razabirati istinu od neistine i prepoznati predrasude da bi mogla dobro voditi svoje sinove i kćeri, a nikada ne smije dopustiti da djeca njome vladaju niti se pokazivati nižom od njih. Ako joj se dogodi da se mora sama brinuti o sebi, ona će imati veće mogućnosti što bude imala širi krug poznanstava i više sposobnosti za rad, što joj društvo mora osigurati.

„Zdrava i krepka naobrazba biti će joj u ovome slučaju pravom moralnom podporom - podporom koju bi nenaobražena žena uzalud tražila. Ako je žena, kao ljudsko biće, odgovorna za svoja djela, a ma onda je jasno da uživa i pravo na razvitak svojih moći, a zadruga je dužna da joj to nepobitno pravo osjegura.“⁵⁹¹

On naglašava da su dužnosti muškaraca mnogo *mučnije*, pa ni njihov odgoj ne može biti isti

„(...) i sama snaga pojedinih stvari - sve to priječi, a i za dugo vremena priećit će ženu, da se oda stanovitim nekim zanimanjima, što su samu čovjeku prirodjena i pristojna. Fizično ustrojstvo žene, njezina relativna slaboća, njezine osobite dužnosti, i to takodje smeta, da se žena u zanimanju sa čovjekom uzporedi. (...) ženi ostaje ipak još široko polje, na kojemu da traži zanimanja i sredstva za svoje izdržavanje. Šivenje, vezenje, trgovina, štamparija - sve to može da je dostojno i pristojno prihrani. Pa zar i u fotografiji i u liekarnici i u liečništvu ne bi žena mogla da jednako dobro uspije kao što i čovjek? Zar žena, kao liečnik, ne bi bila na svome mjestu barem pri liječenju žena i djece?“⁵⁹²

⁵⁸⁸ Zora, 2 (1885), 12, 90.

⁵⁸⁹ Zora, 2 (1885), 12, 90.

⁵⁹⁰ Zora, 2 (1885), 12, 90.

⁵⁹¹ Zora, 2 (1885), 12, 97.

⁵⁹² Zora, 2 (1885), 12, 97-98.

Ističući da žene, zbog svoje „tihe i ustrpljive prirode“, mogu ostvariti najveći uspjeh u „uzvišenoj znanosti uzgojnoj“, kao zagovornik napretka, on je bio prethodnik ideje o osnivanju viših i visokih ženskih škola, ali je u tome bio usamljen. Njegovo mišljenje je predstavljalo pomak u pedagoškoj teoriji, ali nije utjecalo na školsku praksu, a još manje na zakone. Nema podataka o reakcijama na njegove teze, iako je bio utjecajan profesor, pa se stječe dojam da su njegovi istupi ignorirani i zaboravljeni, kao što su dvadesetak godina prije bili prekinuti slični istupi navedenih zagrebačkih intelektualaca. Kao kotarski školski nadzornik u izvješću o razvitku pučke prosvjete u Zadarskom kotaru od 1848. do 1898. godine prikazao je stanje u školstvu u drugoj polovini 19. stoljeća,⁵⁹³ zaključujući da je ono bilo loše za svih, a osobito za žensku djecu, jer je tada u cijelom kotaru bilo samo pet (privatnih) ženskih pučkih škola:

„Osvrćući se na prosvjetni napredak u našem kotaru kroz minulih 50 godina, ne mogu nikako da premučim okolnost, koja se je u posljednja vremena pojavila i koja redovno sve to više maha uzimlje. To je uzgoj i prosvjeta ženskih. Dok je godine 1870. u same tri općine ovoga kotara bila po gdjevoja škola za ženske, a u pet njih nikakve nije bilo, danas mal da ne u svakom, pa i najzabitnijem selašcu gdje je gogj škola za muškarce, nalazimo da se i ženske uzgajaju. Kad se pomisli na uticaj što je ženi namijenjen u obiteljskom, i u opće u društvenom razvitku, tad doista ne možemo a da se uzetom pravcu od srca ne veselimo. Nered, nečistoću, zapuštenost i još druge jade, štono se kod prostoga puka opažaju, osobito u unutrašnjosti kotara, stalan sam, da je jedino ouzgoj ženskih kadar da malo po malo oslabi, te jednom konačno istrijebi, i tim nov život onamo da uvede. Bez valjanog uzgoja djevojaka, tih budućih majka, sasvim je neosnovano i snivati toliko o tome, koliko opet o neophodno potrebitom onom suglasju izmegju škole i doma na što treba da se uzgoj čvrsto oslanja. Radujmo se što se nalazimo na putu, koji do konačne svrhe mora pouzdano da nas dovede.“⁵⁹⁴

Tvrđnju da bez obrazovanja žena nema ni društvenog razvitka ponavljao je sve do odlaska iz Zadra, ali njegove ideje nisu imale utjecaja, a nije dobio ni priznanje za svoj rad, kao što su ih dobivali zaslužni pedagozi njegova vremena. Nakon umirovljenja otišao je u Zagreb, a *Narodni list* je donio samo kratku obavijest o njegovoj smrti.⁵⁹⁵

4.4.3. Utjecaj strane pedagoške literature

U Zadru su se objavljivala i prevodila djela suvremenih autora pa je i utjecaj stranih pedagoških pisaca bio znatan. Publikacije koje su se mogle legalno nabaviti u Zadru bile su provjerene i u skladu s pravilima ćudoređa, kao i drugi tekstovi koje su prevodili učitelji, književnici i urednici časopisa. Utjecaj strane pedagoške literature dolazio je preko prijevoda i

⁵⁹³ „Osvrt na razvitak pučke prosvjete u Zadarskom kotaru 1848.-1898.“, *Smotra dalmatinska*, 11, (3. prosinca 1898.), 97, 1-2.; (7. prosinca 1898.), 98, 1-2.

⁵⁹⁴ „Osvrt na razvitak pučke prosvjete ...“, *Smotra dalmatinska*, 11 (7. prosinca 1898.), 98, 1-2.

⁵⁹⁵ „Pri zaključku lista doznajemo da je preminuo vladin savjetnik, umirovljeni ravnatelj preparandija u Arbanasima M. Zglav.“ *Narodni list*, 57 (4. siječnja 1919.), 1, 3.

pročišćenih izvadaka u periodici, najčešće u nastavcima. *Narodni list* donosi prikaze knjiga, objavljenih u Zadru, u kojima se raspravlja o ulozi žena. U prikazu knjige *Character* Samuela Smilesa⁵⁹⁶ zagovara se presudna uloga obitelji u odgoju i oblikovanju značaja djece, ističu se poželjni kršćanski uzori u obiteljskim odnosima, a kontrolu ponašanja žena smatra se glavnim elementom očuvanja zdrave obitelji.⁵⁹⁷ Stjepko Ilijić⁵⁹⁸ donosi odlomke iz knjiga Sarah Stickney Ellis⁵⁹⁹ koja tvrdi da sva djeca trebaju usvojiti što više korisnih znanja i vještina, a za djevojke je najvažnije da se pripreme na buduću ulogu supruge i majke.⁶⁰⁰ Zbog toga je isticala ženski „uzgoj srca“, jer je njihova snaga u vjeri, dobroti i osjećajnosti:

„Mnogi misle da se pravi uzgoj srca može postići jedino nekom višom naobrazbom uma (...) jedino ovim da bi njihovo srce moglo ojačati, neustrašivim postati (...) Dokle god narav žene bude taka, kakva je sada, pokušaj muške naobrazbe ne će kod žena lje nikada uroditi onim plodom, koji se tobože očekuje. U ljubivosti, u sućuti ženskoga srca pokazuje se takova jaka sila, da je, doista, ma kakova umna snaga ne će biti kadra oslabiti. Ja ne poznajem žene, žene dakako dostojne časti, a da se ova kroz cijeli svoj život nije uvijek sućutnom pokazala, da nije omekšala svaki put, kad se je ma tko bilo pozvao na njezino milosrdje, da se nije zgrozila na nemilosrdje.“⁶⁰¹

Smatrala je da bi žene mogle postići velike uspjehe u politici, jer bi se, zbog svoje prirode, borile za potlačene.⁶⁰² To mišljenje je temeljila na stavovima nekih filozofa 19. stoljeća, koji su tvrdili da je moralna snaga žena toliko jaka da može spasiti društvo od propasti i da je na ženama teret duhovnog oporavka društva.⁶⁰³ Odabrani odlomci iz knjige *Igiene e fisiologia del matrimonio* Ferdinanda Tonina,⁶⁰⁴ podržavaju različito obrazovanje dječaka i djevojčica jer ih se odgaja za različite uloge, a upute inzistiraju na ćudoređu ženske djece.

„Ako tako velika i oprezna mora biti skrb, da se ovake liepe krieposti ukoriene u pameti i srdcu mužkaraca, mnogo veća mora biti glede djevojčica; u ovih bo brzo nestaje krasote i bogatstva, ako njihovo ponašanje ne ide pravcem najstrožije ćudorednosti. Punim pravom u velike se cieni djevojačka sramežljivost“⁶⁰⁵

Stavovi koje je zastupala većina zadarskih pedagoga i učitelja o obrazovanju žena podudaraju se s klasičnim stavovima tadašnje europske filozofske misli koja je utjecala i na zakone o

⁵⁹⁶ Škotski pisac (1812.-1904.) poznat po svojim didaktičkim djelima inspiriranim viktorskim pogledom na vrijednosti rada. <https://www.britannica.com/biography/> (pristup 24. studenog 2016.) Usp. SMILES, Samuel. (1883), *Značaj*. Zadar: Matica dalmatinska.

⁵⁹⁷ „Domaći odgoj“, *Narodni list*, 14 (17. srpnja 1875.), 57, 2.

⁵⁹⁸ Stjepko Ilijić (1864.-1933.) hrvatski učitelj, književnik i prevoditelj. Otac književnice Verke Škurla Ilijić. www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27079

⁵⁹⁹ Sarah Stickney Ellis (1799.-1872.), engleska autorica koja je zastupala konzervativne stavove o ulozi žena u društvu. Naglašavala je vjerske obaveze žena kao kćeri, supruge i majki. Djela: *The Wives of England, The Women of England, The Mothers of England, The Daughters of England, Rawdon House, Education of the Heart*. <https://www.britannica.com/biography/> (pristup 2. ožujka 2017.)

⁶⁰⁰ „Žena uzgojiteljica“, *Zora*, 1 (1884) 14, 105-106.

⁶⁰¹ *Zora*, 1 (1884) 16, 125.

⁶⁰² „Žena uzgojiteljica“, *Zora*, 1 (1884) 16, 1.

⁶⁰³ ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 22.

⁶⁰⁴ Ferdinando Tonini, talijanski autor popularnih medicinskih priručnika koji su se tada koristili . https://archive.org/stream/igieneefisiologi00toni_djvu.txt (pristup 15. veljače 2017.)

⁶⁰⁵ „Ob uzgoju“, *Zora*, 2 (1885), 7, 49-50.

školstvu. Oni polaze od pretpostavljenih *prirodnih* razlika između muške i ženske djece koje uvjetuju i potrebu za različitim obrazovanjem. Pojedinci, kao Miho Zglav, koji su iznosili drugačije stavove, nisu utjecali na poboljšanje obrazovanja ženske djece u Dalmaciji, a u Zadru sve do početka 20. stoljeća nije bilo nijedne ženske srednje škole.

4.4.4. Učiteljice u školskom sustavu

Obrazovanjem ženske djece bavile su se učiteljice, koje su morale prihvaćati iste pretpostavke o *prirodnim* razlikama i općeprihvaćena filozofska i teološka stajališta o manjim sposobnostima i intelektualnim potrebama žena.⁶⁰⁶ Kako u Dalmaciji nije bilo dovoljno školovanih učiteljica, u školama su se do sredine 19. stoljeća zapošljavale i priučene, a ponekad i slabo pismene. Obrazovanju učitelja pučkih škola nije se posvećivalo puno pažnje. Njihova *stručna priprema* trajala je tri do šest mjeseci, a najviše godinu dana⁶⁰⁷ pa neki učitelji nisu bili vješti ni čitanju ni pisanju.⁶⁰⁸ Plaća im je bila manja od plaće drugih državnih službenika sličnog položaja, a učiteljice su imale 10% manje od učitelja. Isto tako, i nadučiteljice su imale 20%, manje od nadučitelja, samo zbog razlike spola. Svim učiteljima bilo je ograničeno kretanje i mogli su napustiti mjesto rada, uz dopuštenje, samo na jedan dan, a sve poslove u školi, uključujući čišćenje, radili su sami.⁶⁰⁹ Nakon otvaranja državne Ženske učiteljske škole u Dubrovniku 1875. godine povećao se broj učiteljica u Dalmaciji. Obrazovanje i *osposobljenje za učiteljevanje* u zavodima za učiteljice uključivalo je predmete nauk vjere, pedagogiku s praktičnim vježbama, nastavni jezik, zemljopis, povijest, aritmetiku i geometrijsko oblikoslovlje, prirodopis, fiziku, kaligrafiju, crtanje, glazbu (pjevanje obavezno i violina neobavezno), ženske ručne radnje i gimnastiku. Uvjeti za posao su bili, pored školske spreme, glazbenog sluha i dobrog glasa, **bili** još i ćudoredna neporočnost i tjelesna sposobnost. Učiteljice *ženskih ručnih radnji* obrazovale su se u zavodima ili na posebnim tečajevima, a morale su se upoznati i s ustrojstvom dječjeg vrtića.⁶¹⁰

Kako je rastao broj škola i vrtića, tako je bio i sve veći broj učiteljica koje su se zapošljavale i radile u sve težim uvjetima i sve većim brojem djece. Vrhunac diskriminacije učiteljica bilo je usvajanje novog *Zakona o uređenju pučke nastave* 1888. godine koji je položaj svih učitelja učinio još gorim. Taj zakon je donio promjene u školskim programima koji su za djevojčice stavljali naglasak na praktične radove (ženske ručne radnje) i pjevanje,

⁶⁰⁶ ČAČINOVIĆ, Nadežda. (2006), *Žene u filozofiji. Žene i filozofija* Zagreb: Centar za ženske studije, 5.

⁶⁰⁷ ZANINOVIĆ, Mate. (1978), *Iz prošlosti školstva Dalmacije*. Zagreb: Školske novine, 11.

⁶⁰⁸ STRÖLL, Antunl. (1900), *Pučko školstvo u Dalmaciji od 1814. do godine 1900*. Zadar: P. Janković, 37.

⁶⁰⁹ DIZDAR, Ilija. (1913), *Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji*, 174-175.

⁶¹⁰ DIZDAR, Ilija. (1913), *Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji*, 22.

dok npr. gimnastika za njih nije bila obavezna.⁶¹¹ Te preinake pokazuju smjer razvoja i primjene školskih zakona u vrijeme uvođenja obaveznog osnovnog obrazovanja i za žensku djecu jer se školski programi proširuju i obogaćuju novim predmetima koji prave sve veće razlike između muške i ženske djece. Dječaci dobivaju sve više općih i stručnih predmeta i tjelesno vježbanje, a djevojčice sve više praktičnih vještina za poslove u kućanstvu. Mnoge učiteljice su, nakon udaje morale napustiti posao, a položaj učiteljice, kao *strane* žene koja je živjela sama ili s kolegicama u školskom stanu, otvaralo je nova rodna, klasna i kulturalna pitanja. Pitanje slobode neudanih žena, društvenih barijera i hijerarhije te izoliranosti u malim zajednicama, problematizira mogućnosti žena i njihove emancipacijske strategije u kontekstu državne službe, koja istodobno štiti i iskorištava. Takva pozicija uvjetovala je i njihov odnos prema poslu i struci jer one su sudjelovale u raspravama o odgoju i obrazovanju ženske djece, ali u tome su uglavnom slijedile službene napatke i programe. Isticale su važnost dobrog primjera i autoriteta učitelja, kontrole ponašanja, učenja, ponavljanja i kažnjavanja, kao što je pisalo u učiteljskim priručnicima u vidu stručnih preporuka, pa su, zapravo, samo slijedile već utvrđene smjerove, a zbog administrativne razdvojenosti, nisu imale kontakta s obrazovnijim i bolje organiziranim učiteljicama u Banskoj Hrvatskoj. Njihova učiteljska diploma nije se priznavala u Dalmaciji sve do 1866. godine pa se tako ograničavalo kontakte između učitelja sjeverne i južne Hrvatske. Zbog toga je u Dalmaciji nedostajalo učitelja sve do kraja šezdesetih godina, kada je osnovana hrvatska muška Učiteljska škola u Zadru. Prvi kontakti između njih uspostavljaju se sedamdesetih godina, kada učitelji iz Dalmacije počinju sudjelovati u radu skupština hrvatskih učitelja, a dalmatinske novine izvještavaju o njima. Tada je i *Narodni list* pisao o radu Druge učiteljske skupštine u Petrinji, 1874. godine⁶¹² na kojoj je, između ostalih, nastupila i jedna učiteljica.⁶¹³

Nakon toga u Zadru je održana **Prva pokrajinska učiteljska skupština u Dalmaciji, 1875.** godine. Tim povodom u zadarskom tisku se javlja popularna i smjela učiteljica i pedagoginja **Marija Jambrišak**, koja je imala veliki utjecaj u hrvatskoj kulturnoj i prosvjetnoj javnosti. Ona se još kao mlada učiteljica na Prvoj učiteljskoj skupštini 1871. godine u Zagrebu zalagala za izjednačivanje položaja učitelja i učiteljica.⁶¹⁴ U pedagoškim glasilima je pisala o odgoju i obrazovanju žena, a za knjigu *Znamenite žene* dobila je nagradu

⁶¹¹DIZDAR, Ilija. (1913), *Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji*, 19.

⁶¹² *Narodni list*, 13 (1874), 70-74.

⁶¹³ Marija Žitković iz Liesinga kod Beča govorila je o razvoju dječjih vrtića u raznim zemljama ističući važnost igre i zabave uz uporabu učila i nastavnih pomagala. *Narodni list*, 13 (1874), 72.

⁶¹⁴ FRANKOVIĆ, Dragutin. (1958), *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb: PKZ, 187.

Matrice hrvatske.⁶¹⁵ *Narodni list* 1875. godine objavljuje njezin prilog „Riječ hrvatskim majkama“⁶¹⁶ u kojemu raspravlja o ulozi doma i škole u odgoju i razvoju djece. Kao i drugi suvremeni autori, ona ističe važnost uloge žene i majke u životu djeteta, čovjeka i cijelog naroda, snagu ženske postojanosti, koja održava ćudoređe u obitelji, što povezuje s temeljima održanja naroda, a važnost sloge u kući povezuje s poštovanjem koje se iskazuje ženi i majci:

„Povjest čovječanstva je dnevnik u koji su žene tako svoje pobjede kao grjehe upisivale. Nije samo puka riječ kad se veli, da se štovanjem, što ga žene u kojem narodu uživaju i njegova kultura mjeri. One odlučuju kakovi zakoni i običaji u kojoj zemlji vladaju. Mužkarac bo ne može ženu poniziti, a da ne bude sam ponižen.

U naručju žene može narod podivljati kao niema zvjer, ali se može po njihovu izgledu i oplemeniti. U njihovu krilu počiva duh predsude i krjeposti naroda, riječju: građansko naobraženje čovječanstva. Stoga zauzimaju u povjesti prva i najodličnija mjesta oni narodi, kojim je žena vazda bila sveta.“⁶¹⁷

Ponavljanjem tvrdnje o poštovanju žena u civiliziranih naroda, ona se nije odmakla od uobičajenoga teorijskog obrasca, ali ga je pokušala iskoristiti, što joj je na kraju pošlo za rukom, kada se, s nekoliko kolegica, izborila za upis djevojaka na Filozofski fakultet u Zagrebu.⁶¹⁸ Ona se zalagala za prava i dostojanstvo žena pa je izražavala žaljenje zbog čestih pojava „lažne ženske emancipacije“, koja je došla sa širenjem zapadnjačkih utjecaja, mode i lagodnijeg života, što su neke žene prihvatile kao oslobođenje. Povodeći se za time, one su ugrožavale stabilnost obitelji u kojoj je majka uvijek najvažniji lik.⁶¹⁹ U drugom nastavku piše o ulozi rada u kući. I ona preporučuje da žena mora stalno nešto raditi i svoje kćeri naučiti sve kućanske poslove, a ne dopustiti da se bave samo modom i odijevanjem. Majka mora o svemu voditi računa, biti im uzor, učiti ih domoljublju i očuvanju narodnog jezika i tradicije, što znači da bi i ona sama morala biti dobro upućena u sve to.⁶²⁰ Međutim, ona je bila svjesna da je većina žena i majki u Hrvatskoj bila neobrazovana pa nisu bile dorasle tome plemenitom zadatku. Stoga je inzistirala najprije na obrazovanju ženske djece.

Ida Ogriješek Gorenjak piše da je Marija Jambrišak bila umjerena u svojim zahtjevima za poboljšanje položaja žena i da je u tome tajna njezina uspjeha, jer je pravilno razumjela hrvatsku sredinu. Svoje zahtjeve je najprije usmjerila na pravo žena na obrazovanje, a kasnije je emancipaciju definirala kao „širi proces koji uključuje i borbu za građanska i politička

⁶¹⁵ JAMBRIŠAK, Marija. (1896), *Znamenite žene*. Zagreb: Matica hrvatska.

⁶¹⁶ *Narodni list*, 14 (veljača 1875.), br. 13. i 14.

⁶¹⁷ *Narodni list*, 14 (12. veljače 1875.), 13, 1.

⁶¹⁸ Usp. LUETIĆ, Tihana. (2002), Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. *Povijesni prilozi*, 22, 167-208.

⁶¹⁹ *Narodni list*, 14 (12. veljače 1875.), 13, 3.

⁶²⁰ *Narodni list*, 14 (16. veljače 1875.), 14, 2-3.

prava.“⁶²¹ Kao jedna od najobrazovanijih hrvatskih intelektualki svoga vremena sigurno je bila svjesna nedostataka u obrazovanju žena, koje se teško moglo mjeriti s onim što su ga dobivali muškarci. Uporno je tražila otvaranje srednjih i viših ženskih škola, ali nije se pozivala na feminističke argumente o ravnopravnosti i emancipaciji, nego je, naprotiv, nudeći društveno poželjne patrijarhalne vrijednosti o ulozi žene u obitelji i društvu, isticala mogućnosti koje Hrvatskoj pruža obrazovanje žena u narodnom duhu. Tada je svima bilo poznato da su se djevojke, obrazovane u inozemstvu, vraćale odnarođene i tako su odgajale svoju djecu, a strane učiteljice djelovale su na isti način. U Hrvatskoj nije bilo dovoljno škola za učiteljice pa je Jambrišak isticala problem neudanih žena koje nisu imale sredstava za život, nego su bile prisiljene ostati na teret obitelji. Zajedno s tridesetak drugih utjecajnih gospođa sudjelovala je u osnivanju ženskog liceja i ženskih stručnih škola u Zagrebu, a na početku 20. stoljeća bila je među nastavnicama koje su izborile ulazak žena na Sveučilište.⁶²²

Nedostatak sustavnog obrazovanja odražavao je velike razlike između muške i ženske djece, a predstavljao je društvenu nadgradnju odgoja koja se primjenjivala od rođenja. Važnost obrazovanja žena samo za kućanske poslove i služenje, uz ograničeno razumijevanje potreba obitelji i društva za zdravim i nacionalno svjesnim podmlatkom izražavala se od sedamdesetih godina kroz opći plan odgoja djevojčica u školi. Već osamdesetih on se počinje realizirati u programu pučkih škola, koje odvajaju vrstu i količinu znanja potrebnog samo ženskoj djeci, a rasprave o tome završavaju inzistiranjem na *prirodnoj* ulozi žena u društvu i obitelji, tj. na izvršavanju njihove najvažnije obaveze, tj. biološke reprodukcije, o kojoj ovisi opstanak društva i nacije.⁶²³ Za tu važnu svrhu bila je dopuštena (i preporučena) prisila koja je započinjala već u ranom djetinjstvu i trajala sve do kraja reproduktivnog razdoblja žene.⁶²⁴ Rijetki pedagozi koji su isticali potrebu višeg obrazovanja ženske djece, kao što je bio Miho Zglav, koji je kao i Marija Jambrišak, tvrdio da bez obrazovanja žena nema ni društvenog razvitka, ignorirani su sve do kraja 19. stoljeća, a na zadarskom području su do početka 20. stoljeća postojale samo pučke škole za žensku djecu. Niska razina obrazovanja većine žena s vremenom se pokazala kao velika kočnica i u razvoju gospodarstva. *Žensko pitanje* u Hrvatskoj očitivalo se najprije kao težnja za poučavanjem seljačkih žena da bi bile učinkovitije u svakodnevnim poslovima, a odgojem djevojaka za „valjane supruge“, vješte kućanice i čuvarice kršćanskog morala građanska elita je poticala očuvanje nacionalne svijesti

⁶²¹ OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. (2004), On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje - pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća. *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut "Vlado Gotovac": Ženska infoteka, 166.

⁶²² OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. (2004), On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje, 169-171.

⁶²³ Usp. YUVAL DAVIS, Nira. (2004), *Rod i nacija*, Zagreb: Ženska infoteka, 45-47.

⁶²⁴ Usp. Simone de Beauvoir. (2006), *Drugi spol. Žene i filozofija*, 135-162.

ugrožene stranim utjecajima.⁶²⁵ Ma što radile ili poduzimale i ma koliko bile uspješne u nekom poslu izvan kuće, žene se uvijek smatralo nedovoljno kompetentnima u usporedbi s muškarcima, što je s vremenom postajalo sve očitije.⁶²⁶

Kulturna i prosvjetiteljska uloga učitelja posebno se osjećala u selima, a položaj učiteljica u dinamici rodnih odnosa i njihova agensnost u zajednici uključuje nove elemente podređenosti. Učiteljice su u sela dolazile same ili sa suprugom, učiteljem, a obitelji učitelja često su poticale nova društvena i hijerarhijska pomicanja između mjesnih glavara, župnika i predstavnika državne vlasti. Isto tako, ostvaruje se novi koncept roda, muškosti i ženskosti, u kontekstu obiteljskih i poslovnih odnosa u učiteljskom braku, kada je suprug i službeno nadređen, ima veću plaću i ovlasti te predstavlja školu u javnosti. Školski sustav je bio organiziran u svrhu konstrukcije poželjnih spolnih identiteta, a pedagoški rad svih sudionika podupirao je proizvodnju znanja i oblikovanje različitih muških i ženskih identiteta. Ta konstrukcija se temeljila na radu svih sudionika odgojno-obrazovnog procesa, pa i učiteljica, koje su prema nastavnim programima morale podržavati sva obilježja poželjnih ženskih identiteta. U odgoju ženske djece težilo se postizanju određenih ideala kao prirodnih i nepromjenjivih ženskih osobina što je definirano glavnom svrhom postojanja žena kao supruge, majki i kućanica u okvirima staleža kojemu su pripadale i ograničenjima koja su, prema tvrdnjama tadašnjih autoriteta (liječnika, psihologa, biologa, pedagoga, pravnika), primarno određivala njihovu ulogu u društvu. Oni su dokazivali da fiziološka i psihološka konstitucija žene ne dopušta veće mentalne napore pa se zbog toga inzistiralo na prilagođavanju školskih programa i smanjivanju zahtjeva koji bi im se postavljali.⁶²⁷ Mišljenja tih stručnjaka učiteljice su morale prihvatiti u radu, ali i u osobnom životu. Njihov je položaj u poslovnoj hijerarhiji bio niži od položaja bilo kojeg muškarca, a plaća manja od plaće najniže rangiranih zaposlenika državne uprave. Te obrazovane, zaposlene žene, koje su same zarađivale za život, živjele su pod strogim nadzorom i bile su daleko od osobne slobode i emancipacije.

⁶²⁵ Usp. GROSS, Mirjana; SZABO, Agneza. (1992), *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 553.

⁶²⁶ Patrijarhat se do 19. stoljeća očitovao u privatnosti, ali u 20. stoljeću je postao javni, jer su žene ušle u javni prostor i time se izložile novim oblicima neravnopravnosti. ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 121-126.

⁶²⁷ Npr. tražilo se smanjenje obaveza u djevojačkim školama s obrazloženjem da one zahtijevaju „preveliki duševni napor“ i mogu izazvati „ženske bolesti u strogom smislu riječi“: bledobolju, histeriju, živčane bolesti, padavicu, krivinu (skolioza) i kratkovidnost. ŽUPAN, Dinko. (2005), *Viša djevojačka škola u Osijeku (1882.-1900.)*. *Scrinia slavonica*, 5, 370.

4.5. Prve autorice u zadarskom tisku

Skoro cijelo stoljeće nakon Albe Danielli u zadarskoj pisanoj kulturi nema autorica. Jedan od razloga je bilo loše obrazovanje žena, a drugi nedostatak tiskarske i izdavačke tradicije u gradu. Iako su umjetnost, slikanje, glazba i poezija bili uključeni u odgoj imućnih djevojaka, one se nisu time mogle ozbiljno baviti. Njihova svakodnevica bila je posvećena obitelji i kućanskim poslovima, na koje ih je prisiljavao način života, ne dopuštajući im iskorake iz svakodnevne rutine.⁶²⁸ Ženska kreativnost u prošlosti je stalno nailazila na ograničenja i njihova teorijska utemeljenja, koja se protežu od pozivanja na *dobre stare običaje* do znanstvenih objašnjenja ženske inferiorne fiziološke i biološke pozicije.⁶²⁹ Ipak, nesumnjivo je da je bilo onih koje su uspijevale probiti barijere, ako su imale materijalne preduvjete, obrazovanje i podršku obitelji. Žene su sudjelovale u zajedničkim aktivnostima vezanim za različite prigode. Jedna od njih je podizanje zavjetnog kipa Isusu u crkvi sv. Mihovila 1855. godine. Tada je Una Società di pie donne (društvo pobožnih žena) tiskala plakat s dva soneta posvećena Isusu zbog prijetnje od „azijske bolesti“, a potpis na dnu plakata sugerira da su one sve potakle, organizirale i financirale. Među njima je bila Elena Demarchi koja je i tiskala plakat.⁶³⁰ Žene se često pozivalo na sudjelovanje u aktivnostima za opće dobro, a revolucionarni, nacionalni i preporodni pokreti prepoznavali su njihove mogućnosti u ostvarivanju zajedničkih ciljeva. Zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac je, prigodom dolaska cara i kralja Franje 1818. godine u Zagreb pozivao hrvatsko plemstvo, a njihove žene da u narodnoj nošnji plešu i pjevaju.⁶³¹ Sudionici hrvatskoga preporodnog pokreta pozivali su žene jer su ih smatrali nositeljicama nacionalnog jezika i svijesti⁶³², a javlja se i negativan stav prema utjecaju tuđeg jezika i kulture.⁶³³ To je ohrabrialo autorice na pisanje i objavljivanje. Iako se pisanje smatralo jednom od rijetkih društvenih aktivnosti u kojima su i žene mogle sudjelovati,⁶³⁴ u Zadru se to dogodilo tek u vrijeme povećanog zanimanja za zapostavljenu hrvatsku kulturnu baštinu. *Gazzetta di Zara* je prva najavila epsku poemu Ane Vidović *Anna e Stanislao*, tiskanu početkom iste godine, prikazujući je kao

⁶²⁸ Usp. CELIO CEGA, Fani. (2005), *Svakidašnji život Trogira od sredine 18. do sredine 19. stoljeća*. Split: Književni krug.

⁶²⁹ KATUNARIĆ, Vjeran. (2009), *Ženski eros i civilizacija smrti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 17.

⁶³⁰ HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina 1855., kut. 49, 13. *A Gesù Nazareno*. Zadar: Tip. Demarchi-Rougier, 1855.

⁶³¹ „Divojčice priskočite: veselo nam poigrajte - Horvatice, Dalmatinke - Kćere lepe, i Slavonke“. KARLIĆ, Petar. (1913), *Matica dalmatinska: dio I.-III.* Zadar: Izdala „Matica dalmatinska, 14-15.

⁶³² Dēvojkam i gospojam slovinskim“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 46, 361-362.

⁶³³ GROSS, Mirjana; SZABO, Agneza. (1992), *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 553.

⁶³⁴ John Stuart Mill je napisao da je pisanje i jedini oblik javnosti koji je društvo dopuštalo ženama. MILL, John Stuart. (2000), *Podređenost žena*, Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 25.

autentično djelo o *ilirskom narodu* i *sinovima prirode*, nositeljima izvorne kulture uklopljene u europski kulturni prostor.

„Usciva dalla tipografia Demarchi in Zara un Poemetto in due canti intitolato *Anna e Stanislao* dettato dalla signora Anna Vidovich da Sebenico. È una storia d' amore raccontata con vezzosa ingenuità, e mirabilmente condotta ad una fine spontanea eppure inattesa, ad una fine di sangue e di lagrime. Amore, gelosia, vendetta, amor materno segnati e tratti, quali si convengono ai figli della natura, soggetto ed attori veramente nazionali, descrizioni ed immagini piene di tenerezza e di verità vi tengono ognora desti l' affetto e l' attenzione del lettore. Questo Poemetto alle gentili, che onorano l' Illirica nazione dedicato, cui il cuore fu Musa, riescirà, non ne dubito, gratissimo dono a quanti pregiano l' Illirica poesia, e vorrà ciascuno di sì vago fiore poetico esserne grato all'esimia Autrice.“⁶³⁵

4.5.1. Književnica Ana Vidović (1800.-1879.)

Ana Vidović, rođena Vusio, najpoznatija je književnica 19. stoljeća u Dalmaciji. Rođena je 7. rujna 1800. u Šibeniku, a nakon udaje za skradinskog plemića Marka Antuna Vidovića, živjela je u više dalmatinskih gradova. Najdulje je boravila u Zadru, gdje je i umrla, 12. rujna 1879. godine.⁶³⁶ Neko vrijeme je bila jedina pjesnikinja iz Dalmacije koja je pisala i na hrvatskom jeziku. Mihovil Kombol ističe „prvi pjesnički glas iz Zadra (...) glas jedne žene, Ane Vidovićeve“.⁶³⁷ Ona je bila prva žena iz Dalmacije uključena u književna i nacionalnoproperodna gibanja u Hrvatskoj⁶³⁸ i prva pjesnikinja novije hrvatske književnosti, koja je objavljivala na hrvatskome i talijanskom jeziku.⁶³⁹ Zbog toga je u hrvatskoj književnoj historiografiji izazvala nedoumice o svome podrijetlu. Iako je rođena u Šibeniku i potječe iz stare bračke plemićke obitelji Vusio,⁶⁴⁰ većina autora donosi podatak da je Talijanka⁶⁴¹ jer je sama neizravno sugerirala talijansko podrijetlo svoga oca.⁶⁴² Vjerojatnije je da je u pitanju njezino shvaćanje o zajedničkim korijenima jadranske talijanske i hrvatske kulture kojoj je pripadala, pa je stoga i pisala na oba jezika. U posveti epske pjesme *Anka i Stanko* obraća se „svijem skladnjem gospoghjam ilirskoga naroda“ nudeći im plod te ljubavi koja njezino

⁶³⁵ *Gazzetta di Zara*, 10 (27. travnja 1841.), 34, 155.

⁶³⁶ Usp. ZORIĆ, Mate. (1995), *Ana Vidović - Anka i Stanko*. Pretisak: *Anka i Stanko ili Dubrava Mojanka blizu Splita: pjesanaz - Annetta e Stanislao ossia il Bosco Mojanka vicino Spalato: poemetto*. Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šišgorić“, XIII.

⁶³⁷ KOMBOL, Mihovil. (1964), Zadar kao književno središte. *Zadar: zbornik*. (1964), 595.

⁶³⁸ Usp. RADOS, Zvezdana. (2007), *Hrvatska književnost u Zadru (19. st.): između nacionalne romantike i pučkoprosvjetiteljskog realizma*. Zadar: Thema.

⁶³⁹ Usp. RADOS, Zvezdana. (1995), Poezija Ane Vidović u Zori dalmatinskoj, *Zora dalmatinska (1844-1849)*: 150. obljetnica izlaženja Zore dalmatinske: zbornik, 365-380

⁶⁴⁰ Majka joj je bila Hrvatica, kao i otac, časnik iz obitelji Vusio (Vužić) s otoka Brača. Usp. JUTRONIĆ, Andre. (1950), Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču, *Zbornik za narodni život i običaje*, 34, 224.

⁶⁴¹ Usp. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*. Split: Književni krug, 419-422; RADOS, Zvezdana. (2007), *Hrvatska književnost u Zadru (19. st.)*. Zadar: Thema; TOMASOVIĆ, Mirko. (2009), Ana Vidović: književni profil, *Nova croatica*, 3, 3, 1-31.

⁶⁴² VIDOVIĆ, Ana. (1856), Il mio piccolo rendiconto, *Romolo ossia La fondazione di Roma*. Zara: Battara.

„ilirsko sârce stravi“.⁶⁴³ Žene su u dalmatinskim gradovima često pjevale na hrvatskom jeziku,⁶⁴⁴ a ona je pisala, pjevala i vjerojatno sama skladala svoje pjesme, što su isticali i njezini suvremenici.⁶⁴⁵ Šime Starčević joj se obraća „za ljubav sadanjega Ilirstva, i za poshtenje nashega roda i naroda“,⁶⁴⁶ a ona, očarana romantičnim domoljubljem, obilato poseže za hrvatskim narodnim motivima i legendama oponašajući i idealizirajući život dalmatinskog sela. Njezina prva epska pjesma temelji se na pučkoj legendi iz Dalmatinske zagore o nesretnim ljubavnicima Anki i Stanku, što joj je donijelo slavu i podršku tadašnjih književnih autoriteta u Dalmaciji i Banskoj Hrvatskoj. Nakon Kažotićeva prikaza *Gazzetta di Zara* donosi i prijevod članka Ivana Mažuranića iz časopisa *Danica ilirska*, u kojemu pozdravlja pjesnikinju iz Dalmacije koja je pokazala ljepotu hrvatskog jezika kao primjer drugim hrvatskim ženama:

„Quanta gioja provammo quando ci cadde in mano nei scorsi giorni il libretto (...) Quanto più cara rivelazione sarà dunque ad illirico cuore il libro stesso non solo perchè in terra a noi cara tanto vide la luce, ma inoltre perchè quanto v'è di sentimento in lui dall' anima d' una femmina esalava!

In lui fin dal principio, fin dalla dedica si vede come quel fuoco, che nel petto d' una donna appiccavasi con soave e tenera premura bada a penetrar pure a prò della nazione illirica, nel core delle altre del di lei sesso pel medesimo puro e nobile intento per cui avvampò nel cuore della nostra cantatrice. Ricevete - dic' ella a tutte le gentili signore della nazione illirica «ricevete amorevolmente un frutto di quel' amore, che ammagia il mio core per tutto ciò che' è illirico».⁶⁴⁷

Nakon toga je objavila još nekoliko romantičnih poema zbog kojih su je uspoređivali s Dragojлом Jarnević. Međutim, djelovanju autorica u kulturnom i umjetničkom životu nije se u Hrvatskoj posvećivalo dovoljno pažnje. To je uočio Stanko Vraz i reagirao na napise „izvjestitelja o našoj književnosti“ u kojima se „prešućuju »gospoje Jarnovićeve i Vidovićeve«.“⁶⁴⁸ U Zadru je Mate Šantić pisao o njoj u povodu poziva uredništva zagrebačkog časopisa *Danica*, koje joj je nudilo da bi „sveobичnim ilirskim pravopisom izdavati hotila“ i podržala njihov prijedlog.⁶⁴⁹ Šime Ljubić piše o njezinim djelima, preporučujući ih čitateljima kao radove žene, i to Dalmatinke koju su hvalile zadarske, mletačke i zagrebačke novine:

„Zato nam je duxnost vërlo zahvaliti ovoj vele vrëdnoj domorodici na uzoriti poklon koga je prikazala slavjanskomu parnasu, i zašto sve to veche ona pokaxuje inostranim narodim, da krasna knjixevnost nije potamnila u Dalmacii, nu vech bolje, da je obična i kod krasnoga spola.“⁶⁵⁰

⁶⁴³ VIDOVIĆ, Ana. (1841), *Anka i Stanko ili Dubrava Mojanka blizu Splita*: pjesanaz Ane Vidovichia iz Sibenika- Annetta e Stanislao ossia Il Bosco Mojanka vicino Spalato, U Zadru: Iz Utjesćenize Demarchi, 4.

⁶⁴⁴ BOŠKOVIĆ STULLI, Maja. (2004), Bugarštice, *Narodna umjetnost*, 41/2, Zagreb, 14-15.

⁶⁴⁵ ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*. Split: Književni krug, 498.

⁶⁴⁶ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 45, 355.

⁶⁴⁷ *Gazzetta di Zara*, 10 (13. srpnja 1841.), 56, 221-222.

⁶⁴⁸ KOMBOL, Mihovil. (1964), Zadar kao književno središte. *Zadar*: zbornik, 595.

⁶⁴⁹ „Odziv dalmatinski“, *Gazzetta di Zara*, 11 (16. kolovoza 1842.), 65, 260.

⁶⁵⁰ *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 24, 190.

Svjestan nedostataka u njezinim radovima naglašava njihovu korist u prezentaciji snage narodne književnosti i zbog toga je bio spreman izložiti se kritici:

„Kogodi obljagati che mi betege; ali meni jest i sasma poštovati xenu , koja umie ujedno biti pjevalica i mati i ne potišnuje pësnitvto, malo da ne svezano u xivotu. Uçi daklem ona Dalmatince poštovanje vërlog njihovoga jezika, poklon puka i njegovih skončanjah , koja zveçaju obveseljena u pësnitvtu.“⁶⁵¹

Svima je bila zanimljiva njezina velika popularnost, a pisanje na hrvatskom jeziku smatralo se izrazom domoljublja jer je afirmiralo narodni jezik. „Gospoja Vidovićeva“ je bila ugledna hrvatska plemkinja, a njezina djela zanimljiva svim slojevima čitatelja. Ohrabrena time, nastavila je pisati, obrađujući niz romantičarskih tema koje su privlačile pozornost publike i kritike. U pjesmama u čast poznatih osoba isticala je njihove vrline, zasluge i umjetnički doseg, kao u zbirci *Đulabije* Stanka Vraza,⁶⁵² ali „Ana Vidović nije prigodničarka i po tome je najbliža pravoj romantičkoj književnosti.“⁶⁵³ U svome književnom radu imala je snažnu podršku supruga, pisca i prevoditelja, Marka Antuna Vidovića, koji ju je i branio od ponekad oštrih napada,⁶⁵⁴ ali za razliku od njezina, njegov književni rad (samo na talijanskom jeziku) nije bio zapažen. On je bio toliko zanemaren da su neki književni povjesničari zaključili da je razlog tome njegova supruga,⁶⁵⁵ simpatična i zabavna kantautorica koju su svi voljeli.⁶⁵⁶

Nikola Tommaseo je zabilježio svoj prvi susret s Vidovićima i pohvalio Anin način pjevanja uz zvuke glazbala i dodao da ona, zato što je žena, nije mogla doseći snažniji umjetnički izraz jer joj nije bilo dostupno obrazovanje⁶⁵⁷ ni klasična književna kultura, koja se stjecala na studiju, ali je naglasio njezinu nadarenost, pjesnički osjećaj i maštu.⁶⁵⁸ Ona nije zaostajala ni za nekim suvremenicima koji su ušli u hrvatsku književnu povijest,⁶⁵⁹ a na njezine objave je reagirala i književna kritika s druge strane Jadrana. Venecijanski književni kritičar, Splitsanin Vicko Solitro, istaknuo je razliku između ruralnoga i urbanog diskursa iz perspektive romantičara, koji su Morlake i morlakizam smatrali primjerom rusooovskoga *prirodnog* načina života suprotstavljenog gradskom otuđenju. Pohvale upućene Ani Vidović odnose i na njezinu bliskost izvornim morlačkim motivima:

„(njezine pjesme) govore o ljubavi kojom često ljubi junački Morlak iz Dalmacije. I zato nema nikakvih poljubaca, niti rukoljuba, ni soneta, ni serenada, ni rasprava o ljubavi (...). Među Morlacima,

⁶⁵¹ Zora dalmatinska, 2 (1845), 24, 187.

⁶⁵² Zora dalmatinska, 2 (1845), 44, 344.

⁶⁵³ Usp. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*. Split: Književni krug, 421.

⁶⁵⁴ Usp. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*. Split: Književni krug, 499.

⁶⁵⁵ Usp. TOMAS, Valter. (1999), *"Gazzetta di Zara" u preporodnom ozračju*. Split: Književni krug, 121-122.

⁶⁵⁶ Melodije pjesama koje je pjevala nisu sačuvane, a vjerojatno ih nije ni bilježila.

⁶⁵⁷ Ženska djeca pohađala su dvorazrednu žensku pučku školu u Samostanu benediktinki u Šibeniku od 1810. godine. U njoj se učilo osnove čitanja, pisanja, računanja, ženske ručne radnje i kršćanski nauk. Usp. BERIĆ, Dušan. (1964), *Školstvo Šibenika i njegove okolice u prošlosti: (1412 - 1921)*, Split: Školski vjesnik, 21.

⁶⁵⁸ ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*. Split: Književni krug, 421.

⁶⁵⁹ TOMASOVIĆ, Mirko. (2011), *Neznane i neznani: kroatistički prinosi*. Zagreb: Konzor, 50.

nepokvarenima zarazama grada, vrlina i porok su kao zlato i željezo pronađeni čisti, bez primjesa; dok u našem društvu i ljubav i bol, čak i kada su siloviti, imaju uvijek tragove nečega neistinskoga.“⁶⁶⁰

Stihovi u povodu proslava svečanih događaja, zaruka, vjenčanja, obljetnica i posjeta uglednih osoba pokazuju njezine sklonosti, poznanstva i političke stavove. U pjesmi posvećenoj banu Jelačiću i njegovoj zaručnici⁶⁶¹ otkriva način razmišljanja dalmatinske plemkinje, njezinu percepciju ljubavi i odnosa između muškarca i žene pa ističe iznimnu sreću djevojke koju je „veliki junak“ uzvisio do banske časti:

„Ti supruga takvoga junaka
Rajsko dobro hoćeš uživati.“⁶⁶²

Vješto je ukomponirala biografske podatke o Jelačiću i njegovoj supruzi: on je aktivan i traži što mu odgovara, a ona čeka nadajući se dobroj sreći. Autorica u potpunosti prihvaća patrijarhalni diskurs koji svrstava likove prema utvrđenoj spolnom i hijerarhijskom obrascu, ne uočavajući, ili čak podržavajući, zanemarivanje žena jer iz njezine perspektive je udaja šesnaestogodišnjakinje za pedesetogodišnjaka bila nesumnjivo prihvatljiva. Jelačiću je posvetila i poemu⁶⁶³ objavljenu u povodu njegova dolaska u Dalmaciju, što govori o njezinom političkom uvjerenju. Napisala je i pjesmu posvećenu istaknutome zadarskom gradonačelniku i zastupniku Francescu Borelliju koja nije objavljena.⁶⁶⁴ Romantičarski interes za slavne ljude i događaje odveo ju je od suvremenih događaja i burne hrvatske jezične politike do legendi o velikim junacima iz prošlosti,⁶⁶⁵ ali to nije ispunilo očekivanja čitatelja, kao ni obimni spjev o osnivanju Rima.⁶⁶⁶ Ipak je bilo i onih koji su hvalili njezin rad.⁶⁶⁷ O njezinome ambicioznom djelu *Romolo* Živko Nižić piše kao o poetskoj igri u koju se autorica upustila pod utjecajem okoline koja ju je podržavala:

„A mio avviso la Vidović, proprio seguendo l'attualità letteraria dalmata e croata, in un certo senso risponde con questa impegnativa opera al bisogno di creare un equilibrio «epico-storico» e dà un prezioso esempio della simbiosi delle due culture e delle due lingue in Dalmazia.“⁶⁶⁸

⁶⁶⁰ NIŽIĆ, Živko. (1999). Prijevod članka Vincenza Solitra iz časopisa *Il Vaglio*, Venecija, 1845. *Istarske i dalmatinske teme*. Rijeka: Edit, 56-57.

⁶⁶¹ „U prigodi zaručenja plemenite gospodje knjaginje Sofie Stockau-e s prisvjetlim gospodinom baronom Josipom Jelačićem ...“, *Glasnik dalmatinski*, 2 (30. kolovoza 1850.), 70, 4.

⁶⁶² *Glasnik dalmatinski*, 2 (1850), 70, 5.

⁶⁶³ „Na došastie u Dalmaciu njihovoga privisokoga Josipa Jelačića bana ...“ Zadar: Battara, 1851.

⁶⁶⁴ Donosimo je u prijepisu iz 1884. godine. HR-DAZD-635: Obitelj Borelli, 1628.-1990. Prilog 3.

⁶⁶⁵ „Smert bretanjskoga Artura“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 35, 273-274; „Alesandro presso l' Idaspe“, *Gazzetta di Zara*, (26. travnja 1847.), 32, 114-116; „Teuta: ilirska kraljica“, *Narodni koledar*, 3 (1865), 64-69.

⁶⁶⁶ *Romolo ossia La fondazione di Roma*. Zara: Battara, 1856.

⁶⁶⁷ „Oda na pohvalu dalmatinske spisateljke, vrsne gospoje Ane Vidović, rođjene Vužio...“ Vladislava Vežića. *Glasnik dalmatinski*, (1857), 88.

⁶⁶⁸ NIŽIĆ, Živko. (2009), La storia come gioco poetico nel poema *Romolo ossia La fondazione di Roma* di Anna Vidović. www.infoaipi.org/attion/ascoli_vol_4.pdf, 557-571. (pristup 11. veljače 2017.)

Priznajući joj trud i vrijeme uloženo u pisanje epa *Romolo*, tisuće stihova među kojima se našlo i banalnih, što su joj kritičari „a možda i zavidnici, iskoristili u bespoštednoj negativnoj kritici *Romula*, kako s ove, tako i s one obale Jadrana“, Mirko Tomasović kaže:

„Njezin pokušaj eruditskog skoka iz romantičarske epike po uzoru na pučku tradiciju (i) tradiciju talijanske klasične epike u samoj je zamisli anakron, u izvedbi manjkav i promašen. Istina, ona dobro srokuje (što u talijanskom jeziku i nije teško), tečno gradi stihove. Sve je ostalo u ovom spjevu na razini tadašnjega talijanskog diletantskog pjesnikovanja. Talijanski joj je jezik pokadšto „tvrđ“, držim pod utjecajem talijanskog koji se rabio u tzv. austrijskoj Italiji i Dalmaciji, gdje je taj jezik bio upravni, tj. podložan birokratizmima.“⁶⁶⁹

Tomasović dodaje da nema potrebe revalorizirati ep, „zbog kojega je tridesetak posljednjih godina života u maloj pokrajinskoj sredini nosila stigmom loše, promašene pjesnikinje“, jer on ne može obezvrijediti njezina druga, uspješna djela, kao što su *Anka i Stanko* i *Bezmišljenja u ljubavi* u kojima je pokazala talent i „literarnu vrsnoću.“⁶⁷⁰ U dvojezičnom spjevu *Bezmišljenja u ljubavi*⁶⁷¹ posvećenom Sofiji Drašković, koristi urbane motive ljubavnih iskušenja u okružju plemićkih druženja i salonskih dijaloga koji naglašavaju razlike između momaka i djevojaka. Mladićima se puno više dopušta, njihove zabave često prelaze zadane, a njihovi hirovi postaju opasni, dok je zabava djevojaka sputana i ne izmiče kontroli. Radnja se odigrava u zatvorenim prostorima, sobama i dvorištima, a vijesti iz vanjskog svijeta donose se kroz pripovijedanje i izvješća. Ljubavne kušnje izražavaju se dijalozima, zvuci dopiru kroz zidove, a motivi ljubavnog oprosta isprepleću se s dvorskim spletkama. Vidović je uočila razliku između zabave momaka, kojima je sve dopušteno jer su „vatreni“ i djevojačke vjernosti koja je uvijek bila pod sumnjom i ni u šali nije smjela doći u pitanje.

„Viteške zgode, istočnjačka egzotika i miješanje tradicionalnih i usvojenih praksi donose novosti u sadržajni imaginarij, a diplomatski, politički, međuvjerski i bračni dogovori, brakovi pripadnika raznih naroda i vjera novost su u našoj književnosti.“⁶⁷²

Za usporedbu, *Bijedna Mare* Luke Botića, koja na sličan način prikazuje kontakte između muslimana i kršćana, objavljena je desetak godina kasnije. Iako je spjev *Anka i Stanko* snažniji, u *Bezmišljenja u ljubavi* joj je izraz slobodniji i jednostavniji, a radnja smještena u, bliski urbani prostor. Ona se smatrala Dalmatinkom i nije ostavljala dojam neusklađenosti hrvatskoga i romanskog izraza, a izražavanje i na hrvatskom jeziku poticali su književni autoriteti, od Tommasea do Mažuranića. Ipak, u tematici na hrvatskome je bila kreativnija, što joj otvaralo mogućnosti za utiranje prvih književnih tragova. Iako je doživjela slavu svojim hrvatskim stihovima, kasnije je nastavila pisati na talijanskome, ostajući do kraja života na

⁶⁶⁹ Usp. TOMASOVIĆ, Mirko. (2011), *Neznane i neznani: kroatistički prinosi*. Zagreb: Konzor, 65-66. Poglavlje „Pjesmarke domorodke: Ana Vidović, Dragojla Jarnević, Jagoda Brlić, Ana Vrdoljak“

⁶⁷⁰ Usp. TOMASOVIĆ, Mirko. (2011), *Neznane i neznani: kroatistički prinosi*, 69-72.

⁶⁷¹ VIDOVIĆ, Ana. (1851), *Bezmišljenja u ljubavi - Le scosigliatezze*. Zadar: [s. n.]

⁶⁷² TOMASOVIĆ, Mirko. (2009), Ana Vidović: književni profil. *Nova croatica*, 3, 27.

istoj razini i ne razvijajući se, a u novim političkim okolnostima nije više bila zanimljiva ni jednoj ni drugoj strani, pa su je obje književne historiografije prepustile zaboravu. Nakon zvjezdane slave njezinih prvih hrvatskih stihova, oni na talijanskome svrstali su je u red epigona i pred kraj života je skoro zaboravljena. Ipak, Stjepan Buzolić je u povodu njezine smrti, objavio nadgrobnicu, podsjećajući na njezinu ulogu u početcima hrvatskoga prepорода,⁶⁷³ a *Narodni list* donosi poduži nekrolog nepoznata autora (potpis X):

„Dne tekućega ovde u Zadru rastavi sa ovim svietom u osamdesetoj godini svoga žića davno poznata pjesnikinja Anka Vidovićeva, rođjena Vužio Šibenčanaka, udova Marka Antuna Vidovića (...) Sprovod joj bio čedniji nego što ga je pokojnica zaslužila; pače ako sasma neosjećen neprodje, zasluga je usposobljenoga profesora za realke gospodina Lina Buzolića koji se je oženio s pokojnikovom unukom, i koji se svojski postarao da joj pogroblje, po mogućnosti, što priličnije i pristojnije priudesi. Pokojnica je mnogo i premnogo, što hrvatski, što talijanski napisala, navlastito u vezanu slogu. U hrvatskomu jeziku, osim prigodnih pjesama, koje je sve do ovih zadnjih godina izdavala, spomenuti nam je njezinu pjesancu 'Anka i Stanko (...)' koja je bila tiskana u Zadru još god. 1841. biva u ono doba kada niti u nas u Dalmaciji, niti u naše prekovelebitske braće, niti u Srbiji nebijaše još zasnovano nijedno književno društvo; kad se u Zagrebačkom saboru jošte latinskim jezikom sborilo; kad još u Dalmaciji nebijaše nikakvoga književnoga hrvatskog glasila.“⁶⁷⁴

Autor podsjeća na odjek njezinih djela u hrvatskim glasilima i navode u zagrebačkome Hrvatskom koledaru „Dragoljub“ za 1872. koji je „prenjeo iz uvoda njenog italijanskog eposa „Romolo“ nekoliko životopisnih crtica, štono si spisateljica sama o sebi napisala“, i naveo dvanaest njezinih najpoznatijih djela na hrvatskom jeziku.⁶⁷⁵

„No prenašajuć ovde pohvale raznih dalmatinskih i hrvatskih listova o svih tih proizvodih, nemožemo ipak a da nespomenemo kako neki od njih zaslužiše čast da se i po drugi put tiskaju i to u obširnijem krugu; kao što se zgodi o „Dievi vitezici“, koja bje iz nova pretiskana u Zagrebu i to u „Nizu bisera Jugoslavjanskoga“ (g. 1863.), što ga uređivao Nikola Stoken. On u posebnom svom listu, kojim zanešeno javlja spisateljici da je primio to djelo, kaže joj medju ostalim i ovo: „Vi ste tim sjajnim biserom s mile posestrime Dalmacije mome „Nizu“ za dvostruko povećali cienu!“ A primjetiti je da se tad već bilo preživjelo u Hrvatskoj doba „Ilirizma“ ter da je bilo već nastalo doba „jugoslavenstva“ ter da je „Niz“ bio zbilja „niz bisera jugoslavianskoga“; o čemu nam najbolji dokaz imena pjesnika, kojim se ta knjiga dičila (...) Osim tih, i već prije pomenutih prigodnih pjesama, kojimi je vriedna pokojnica obogaćivala hrvatsku našu književnost, ne smiemo zaboraviti niti onih, koje je davala tiskati i u našem „Narodnomu Koledaru“.“⁶⁷⁶

Navedeni prilozi i osvrti na njezin rad demantiraju Tomasovićev zaključak da je posljednjih tridesetak godina života „nosila stigmu loše, promašene pjesnikinje“. Vjerojatnije je da se ta „stigma“ oblikovala kasnije u okviru hrvatske književne kritike i novije književne povijesti, nesklonih autorima i autoricama koji se nisu uklapali u nove društvene i političke okvire.

⁶⁷³ „Nad grobom Anke Vidovičke Šibenčanke preminule u Zadru dne 12. rujna 1879. u osamdesetoj godini života“, *Narodni list*, 18 (17. rujna 1879.), 73, 1. Prilog 4.

⁶⁷⁴ *Narodni list*, 18 (20. rujna 1879.), 74, 2-3.

⁶⁷⁵ To su: Anka i Stanko, Alva i Alko, Harač prijateljstva, Prevara osvećena, Ljubav i nemilost, Bezmišljenja u ljubavi, Senjanin Ivo, Grabljenje, Dieva vitezica, Viernost u ljubavi, Razabranje neviernosti zaručenja i Vjenčanje Dalmatinca Horvatkinjom. *Narodni list*, 18 (20. rujna 1879.), 74, 2-3.

⁶⁷⁶ *Narodni list*, 18 (20. rujna 1879.), 74, 3.

4.5.1.1. Ana Vidović i Zora dalmatinska

Kao već afirmirana autorica, Ana Vidović se odazvala pozivima hrvatskih preporoditelja i počela objavljivati u časopisu *Zora dalmatinska*.⁶⁷⁷ Od 1844. do 1846. godine je objavila petnaestak pjesama s motivima inspiriranim suvremenim romantičarskim zanimanjem za prirodu, narodni život i običaje, prikazujući pastirski prizor u koji, stereotipno, dinamiku unose muškarci koji idu u lov i težaci koji oru, a s njima krupne životinje i „glasi od junakah“ što „svitu mir i boj spominju“ jer tek „kad se skupe za vojsku junaci“ i konji, onda za njima dolaze žene.⁶⁷⁸ Ante Kuzmanić je pohvalio pjesmu na hrvatskom jeziku i u stilu usmene pjesme što bi trebalo biti primjer drugima:

„Ova gospoja našu pohvalu zasluxuje, jer se derxi narodnih naših pjesamah (...) I naši versni stihotvorci valjalo bi da se bolje zagledaju u naše plemenite narodne pjesme s kojih siva nika osobita gizda i krasota, koja nas posve od drugih narodah odlikuje.“⁶⁷⁹

Njezine pjesme, kao i stihovi Šime Starčevića, poučavaju žene ponašanju u muškom društvu, ali dok Starčević sugerira patrijarhalno uklanjanje žena iz javnosti, ona ih uči kako se zaštititi u trenucima emocionalnih kriza. Njezine pjesme imaju ulogu svojevrsne psihološke pomoći s uputama za rješavanje naizgled nerješivih problema i vjerojatno ih je pjevala uz glazbenu pratnju.⁶⁸⁰ Pokazuje djevojkama kako mogu razotkriti dvoličnost, izabrati boljeg momka⁶⁸¹ ili ga napustiti,⁶⁸² jer djevojke postaju žrtvom muške prevare:

„Oj, junaci ljubav ne kažite
Ako s sercem uprav ne ljubite.
Što se zgodi gerličici mojoj
Jeda veće drugoj ne dopadne!“⁶⁸³

Govori o ulozi majke koja je djeci podrška i oslonac, ali ona može i izazvati tragediju. Zaplet nastaje na temelju uobičajenih nastojanja majke da sinovima sama izabere nevjeste:

„Ah Omere drago dite moje
Prodji mi se ti Anke divojke
Drugu 'e za te majka nahodila
Kojoj nema još dvadeset ljeta
Eto prodje sedam godin dana
Da zaludu ljubiš Anku tvoju;
Kako nijeti jurve dodijala?
Ali mlada Luca Juriševa
Odma hoće tebe obveseliti

⁶⁷⁷ RADOS, Zvezdana. (1995), Poezija Ane Vidović u Zori dalmatinskoj, *Zadarska smotra*, 3-4, 365.

⁶⁷⁸ „Mišljenja“, *Zora dalmatinska*, 1 (1844) 30, 239-240.

⁶⁷⁹ *Zora dalmatinska*, 1 (1844) 30, 240.

⁶⁸⁰ „Što svakome xudim“, *Zora dalmatinska*, 1 (1844), 53, 417-418; „Uhvanje“, 2 (1845), 40, 313; „Sumnja i pokajanje“, 2 (1845), 2, 73; „Srčcha nenadana“, 2 (1845), 18, 137.

⁶⁸¹ „Vjerno serce je neizmijerno blago“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 39, 309.

⁶⁸² „Nevjernost pravedno pedipsana“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 29, 225.

⁶⁸³ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 29, 226.

Blagom tebe, sinko, darovati.“⁶⁸⁴

Pokazuje da su iz perspektive mladih, mnogo manja zapreka zakoni i tradicija, nego sebični zahtjevi roditelja koji su nosioci moći pa discipliniraju neposlušne članove prisiljavajući ih i kažnjavajući. Mladić reagira odlaskom u tuđinu a djevojka se ubije.

4.5.1.1.1. Ana Vidović i Stana Gledović

U prvoj „Poslanici Ličke Pastirice Stane Gledovich iz Rudaicah“⁶⁸⁵ Šime Starčević pod naslovom „Svagdanje Zabave Ličke Pastirice“ opisuje život na selu, prirodni red stvari, poslove koji se obavljaju i sreću kojom je okružena. Idealizirani pastirski prizor je sličan onima u pjesmama Ane Vidović, ali iskusna seoska žena dopunjava ga spominjanjem „vonja smerdljiva, ritanja pogibelna i rikanja neugodna“, piše o poslovima koje je obavljala, molitvama i pjesmama u „knjixici od poboxnosti“, zaključujući da živi sretno i zadovoljno u Lici gdje „gradovah neima“ pa ona i ne zna „shto su gradska stanja, vlastelinski dvori i plemenite kule.“⁶⁸⁶ Kritizira strane utjecaje u gradovima u kojima se nije cijnila narodna umjetnost ni običaji, a ženama zamjera „vitrenost, besposlenost i sloboschinu“, koje se naziva građanskom uljudenošću i plemenitim odgojem, a osobito „izobraxenu sloboschinu, koja se nashem spolu nikada nije pristojala“ i ženama oduzima „svu kripost, svu vridnost, svu dragost, uljudnost, i dopadnost, koja nas ljudim priporučuje.“⁶⁸⁷ Unatoč takvom stavu prema ženskoj „izobraženosti“, hvali njezina nastojanja i poziva je na suradnju:

„Ali i Ti, kako mi se čini, premda si u plemenitom Shibeniku gradski odgojena, i premda u gradskoj buki, i magli xivesh, na sadanju ne xivesh, niti se polak sadanje vladash. Tvoja Anka, i Tvoj Stanko, koje sam skoro na ruke dobila, meni daju razumiti, da se Ti znadesh mushki zabavljati. Ti nashem spolu dobro hochesh, Ti pokaxujesh, da si u Dalmatinskom, i Hervatskom okrugu perva ovoga vika koja s' Tvojim Pismam Ilirskom knjixestvu s' nashe strane poshtenje činish.“⁶⁸⁸

Smatrajući je drugačijom od drugih gradskih žena kaže da „njih dvije, na ženski način“, mogu i „pismeno razgovarati“:

„Ako kad nashi listi, i poslanice xenam ili ljudim u ruke upanu, i ako nam xene shtogod prigovore, mi chemo im lako odgovoriti, i nje pozvati, da kad velike klobuke skinu, i zamotače svuku, shtogod bolje, i umitnije pishu nego mi; ako li nam ljudi shtogod za zlo uzmu, mi chemo im se pokloniti, i drage volje dopustiti, da oni svojim čverstim perom, i jakim umom poprave, shto smo mi slabo upisale.“⁶⁸⁹

⁶⁸⁴ „Pogane laži smert uzrokuje“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 37, 289-290.

⁶⁸⁵ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 45, 353-354.

⁶⁸⁶ „Mila Sele da si mi zdravo“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 45, 353.

⁶⁸⁷ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 45, 354. Aludira na odbojnost koju osjećaju muškarci prema mudrim, obrazovanim i slobodnim ženama. Usp. PERROT, Michelle. (2009), *Moja povijest Žena*, 108.

⁶⁸⁸ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 45, 354.

⁶⁸⁹ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 45, 355.

On se nadao da bi ona, „gospođa gradska“ i „pismarica“, mogla utjecati na dogovor o jeziku i pravopisu u Hrvatskoj. Upozorava je da njezin „govor jest ilirski, ali gdiakoja rečenja vridjaju Ilirsko uho, i protive se pravilim Ričoslovnim“, navodeći pogreške koje bi trebala izbjeći ugledajući se u „popa Shimu Starčevicha.“ On se pita i „jesu li moxe biti u čemu protivni nashem spolu?“⁶⁹⁰ Oponašajući ženski diskurs spretno je pokušavao priskrbiti njezinu potporu u borbi za svoje jezične ciljeve, a priloge je koncipirao kao odgovore na njezina pitanja. Ipak, nema potvrde o njihovoj komunikaciji, a iz njezinih djela se vidi da nije uvažila njegove jezične primjedbe. Uz to, prihvatila je Gajev pravopis i, okupirana univerzalnim romantičnim zanosom, idealnim svijetom glazbe i umjetnosti, motive je nalzila u bližoj urbanoj i ruralnoj okolini. Više su je zanimale priče i sudbine, nego način pripovijedanja, a osobito nije pokazala zanimanje za pitanja pravopisa i njegova hrvatskoga „ričoslovlja“. Ona je svoj hrvatski tekst stavljala usporedno i ravnopravno s talijanskim, pokazujući time i svoj odnos prema jednoj i drugoj kulturi.

4.5.1.2. Autobiografsko u djelima Ane Vidović

Ana Vidović i njezin suprug Marko Antun Vidović⁶⁹¹ bili su aktivni sudionici kulturnog života Dalmacije i ona je svoje pjesme posvećivala uglednim dalmatinskim gospođama koje su joj izražavale naklonost. Pjesmu „Alva i Alko“ posvetila je Ani Getaldić a „krasnoj gospodji Feliciti Sirk“ piše: „Vi ste, Gospodjo, imali dobrotu kazati meni da moja Pjesmica, *Alva i Alko*, ili *Postojanstvo u Ljubavi*, ganula Vam je sèrce do na suze“ pa joj je posvetila pjesmu „Ljubav i nemilost“.⁶⁹² Dvije godine kasnije objavila je zbirku pjesama na talijanskom jeziku u kojima pjeva o ljubavi, poeziji, smrti, vjernosti, ljubomori i drugim romantičarskim motivima.⁶⁹³ Kao što navodi Dunja Detoni Dujmić,

„(...) ona je osvojila svoj nevelik prostor romantičarskog pjevanja, a naglašenom sviješću o vlastitoj pjesničkoj zadaći i osobi, te emotivnim posvetama svojih pjesmotvora ženama radi animiranja njihova stvaralaštva, među prvima je ukazala na nezaobilazno žensko sudioništvo u novijoj hrvatskoj književnosti.“⁶⁹⁴

Slijedeći romantičarske uzore Ana Vidović izražava osjećaje, a bol za izgubljenim djetetom usmjerava prema domovini nalazeći smisao u univerzalnoj ljubavi i odanosti.⁶⁹⁵ Kao

⁶⁹⁰ Zora dalmatinska, 3 (1846), 46, 369.

⁶⁹¹ Usp. ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*. Split: Književni krug, 413-419.

⁶⁹² VIDOVIĆ, Ana. (1844), *Poemetti-Pjesme*. U Zadru: Bratja Battara. „Prevara osujećena“ posvećena je gospođi Matildi Bragadin u Veneciji, a Elizabeti Alberti, u povodu zaruka, „Harač prijateljstvu“.

⁶⁹³ VIDOVIĆ, Ana. (1846), *Mestizie e distrazioni: versi di Anna Vidovich*. (1846), Zara: tipografia Battara.

⁶⁹⁴ Usp. DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 69.

⁶⁹⁵ „Mali vjenac Ane Vidovicha: preminutoj malahnoj njezinoj kcheri Marii od dva godišta i dva miseca“, *Zora dalmatinska*, 1 (1844), 2, 4-5.

pjesnikinja „pjevalica“, ona izražava nadu da će njezina unučica Elisa naslijediti njezine sklonosti i postati „pjevačica“ da može „dušu utješiti.“⁶⁹⁶ Tako je otkrila glavni motiv koji ju je navodio na pjevanje, a to je „utjeha duše.“ Zagrobni svijet i susret s pokojnim ocem dočarava u pjesmi „San“,⁶⁹⁷ žaleći što on nije imao prigode slušati kako ona „uz guslice pjesmice izvodi.“ Nazivajući oca „ćaćko“ ona koristi hrvatski termin jer ga je u djetinjstvu vjerojatno tako i zvala, pa je to još jedan argument u prilog tvrdnji o hrvatskom podrijetlu obitelji njezina oca. U autobiografskom prilogu, tiskanom kao predgovor epu *Romolo ossia La fondazione di Roma*, pod naslovom „Il mio piccolo rendiconto“,⁶⁹⁸ govori o svom životu, odrastanju, braku, putovanjima i ljubavi prema pjesmi koja ju je pratila do kraja života, a njezina uloga u hrvatskome narodnom preporodu osigurala joj je mjesto i u hrvatskoj književnoj povijesti.

4.5.2. Autorice u časopisu *Zora dalmatinska*

Osim Ane Vidović, *Zora dalmatinska* je objavila djela još nekih autorica, kao i prikaz prve knjige Dragojle Jarnević, u kojemu se ističu njezina nastojanja na izdavanju pripovijesti iz starije i novije hrvatske povijesti, koje bi, kao „ugodno i zabavno štivo“, popunile praznine u poznavanju duha i snage naroda, a njoj osigurale naklonost čitatelja:

„(...) texenje izdateljice kod ovog izdavanja smiera onamo, zabavne sate narodnog knjixenstva ljubiteljem natoliko ugodno praviti, nakoliko se duhom i običajem svoga naroda upoznati xe: takodjer je njezino nastojanje, sa svakom knjigom si veche blagonaklonstvo čitateljah prisvojiti (...) i tako svoju xelju, kojom pried čitajuchi sviet stupi, obielodaniti, najme: njegovom očekavanju zadovoljiti; a naroda bogato obdarene duševne i tjelesne snage opravdati, koje navist i zloba mlogih za robske i glupe očituje.“⁶⁹⁹

Od prvih hrvatskih autorica u Zadru su svoje radove objavile i danas malo poznate Ana Vrdoljak i Milica Herites. *Zora dalmatinska* je tiskala jednu pjesmu koja se danas pripisuje Jagodi Brlić, pjesnikinji iz obitelji književnika i političara Ignjata Alojza Brlića,⁷⁰⁰ pod naslovom „Hram Ljubavi“:

„Ah Boginjo ti ljubavi,
Ka tvim serdca nadahnjuješ
Čarom i unj usadjuješ
Cvët života mlada pravi
(...)
Tu ti nigda neprebivaš!
Mësto, koje tebi godi
Samo u sèrcu se nahodi,

⁶⁹⁶ „Vilinska zastava“, *Narodni koledar*, 2 (1864), 73.

⁶⁹⁷ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 4, 25.

⁶⁹⁸ VIDOVIĆ, Ana. (1856). *Romolo ossia La fondazione di Roma*. Zara: Fratelli Battara,

⁶⁹⁹ „Domorodne poviesti od Dragoile Jarneviceve“, *Zora dalamtinska*, 1 (1844), 18, 144.

⁷⁰⁰ RADOS, Zvezdana. (2007), *Hrvatska književnost u Zadru (19. st.)*, 45.

Ond' ti rado vladom sivaš!⁷⁰¹

Ta pjesma je bila objavljena pod imenom njezina brata Andrije Torkvata Brlića, ali je još 1919. Branko Vodnik zaključio da je prava autorica Jagoda Brlić. Pri tome je pogriješio i neke Andrijine pjesme pripisao njoj, što je izazvalo sumnju i u njezino autorstvo navedene pjesme. Ivica Matičević je 1995. godine ponovno istaknuo taj problem,⁷⁰² a Mirko Tomasović je nakon stilske analize stihova zaključio, kao i Vodnik, da ipak pripadaju Jagodi Brlić,⁷⁰³ koja je u to vrijeme objavljivala i u književnim časopisima *Danica ilirska* i *Kolo*.⁷⁰⁴

4.5.2.1. Ana Vrdoljak (1833.-1866.)⁷⁰⁵

Ana Vrdoljak je prve pjesme objavila 1844.godine, kada je imala samo jedanaest godina. Izgledalo je nevjerojatno da je tako zrele i dotjerane stihove napisala djevojčica pa svi izvori oprezno upućuju na to.⁷⁰⁶ Dunja Detoni Dujmić navodi njezine „vrsne pjesmotvore,“ spretnu uporabu narodnih motiva, dobro vladanje zakonima alegorijskog izražavanja, poznavanje preporodne problematike i velike uloge ženskog pisanja u buđenju nacionalne svijesti.⁷⁰⁷ Objavivši od 1844. do 1846. godine samo šest pjesama, ta se talentirana pjesnikinja više nije oglasila. Teško je povjerovati da nije napisala ništa više, ali pretraživanje arhivskih izvora do sada nije dalo većih rezultata.⁷⁰⁸ Samo su dopunjeni i ispravljani podaci iz njezine biografije i ušlo se u trag rodbini i potomcima. Rođena je 2. studenoga 1833. godine u obitelji imotskog posjednika Jure Vrdoljaka i njegove žene Marijane Piljević i krštena imenom Ana Marija.⁷⁰⁹ Udala se 22. prosinca 1856. godine za pravnika Josipa Alačevića iz Makarske⁷¹⁰ s kojim je živjela u Kninu, gdje je rodila sedmero djece, od kojih je troje umrlo u ranoj dobi. Nakon posljednjeg porođaja dobila je tifoidnu groznicu i umrla 17. lipnja 1866. godine, a pokopana je na kninskom groblju u Vrpolju.⁷¹¹ Njezin suprug je preostaloj svojoj djeci našao

⁷⁰¹ „Pěsni Gosp. Andrie Torkvata Brodjanina“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 47, 369.

⁷⁰² MATIČEVIĆ, Ivica. (1995), Pisci Slavonije u Zori dalmatinskoj. *Zadarska smotra*, (1995), 358.

⁷⁰³ Usp. TOMASOVIĆ, Mirko. (2011), *Neznane i neznani: kroatistički prinosi*. Zagreb: Konzor, 99.

⁷⁰⁴ DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*, 87-95.

⁷⁰⁵ Ana Vrdoljak. Portret. Prilog 5.

⁷⁰⁶ HAYES, Meghan. (1996), „Valjane majke i blage kćeri“ - Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj 19. stoljeća. *Otium*, 4, 1-2, 85-95.

⁷⁰⁷ DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*, 14.

⁷⁰⁸ HR-DAZD-479: Zbirka rukopisa, Josip Alačević. Rkp. 8/1-4.

⁷⁰⁹ HR-DAZD-378: Zbirka matičnih knjiga, god. 1841., br. 346.

⁷¹⁰ HR-DAZD-378: Zbirka matičnih knjiga, god. 1829.-1857., br. 340.

⁷¹¹ HR-DAZD-378: Zbirka matičnih knjiga, god. 1853.-1866., br. 1892.

zamjenu u njezinoj mlađoj sestri Mariji Luciji, rođenoj 1842. godine, s kojom se oženio, što tada nije bilo neuobičajeno.⁷¹²

Prva pjesma tiskana joj je 23. rujna 1844. godine, s potpisom „Ana Werdoliak od 11 god. Imotskinja Dalmatinka“,⁷¹³ što se podudara s datumom njezina rođenja. U njoj djevojčica spontano i iskreno žali za izgubljenom pticom:

„Ajme meni moja bako mila!
Uteče mi zlatna moja tica; -
Prie neg' sam njojzi jist donila
Pustiše ju nadvor tudja dica:
Nije sriche da sam tute bila!
Zlatnu ticu ja bi uhvatila.“⁷¹⁴

Baka je pokušava utješiti, ali njezina dječja (i pjesnička) slutnja racionalizira na višoj razini, povezujući sudbinu izgubljene ptice sa sjajem „Zore“ koja dolazi:

„Sjaje Zora, - ozgor siplje blago,-
Zlatnu ticu doniche ti drago.“⁷¹⁵

U pjesmi „Pozdrav Zori Dalmatinskoj“, skladno rimovanim osmercima poziva posestrime na sakupljanje plodova koje im donosi „Zora“, jer je došlo i njihovo vrijeme, a ono je dvoznačno jer se odnosi na nacionalno buđenje, ali i na prve ženske domoljubne istupe:

Zora svitli na noge se
Moje drage posestrime:
Berxe bolje dixite se,
Jer je naše sada vrime.“⁷¹⁶

Alegorijska romantična lirska pjesma „Cvjet ljubice dalmatinske“ jedna je od najljepših hrvatskih lirskih pjesama toga vremena u kojoj se izražava odanost ideji slobode:

(...)
„Medju ternjem volim stati
Neg u zlatnim čašam tvojim:
Medju sekam volim mojim
Neg se puštat tebi brati.
(...)
Mene hrani od svud gora,
Ternje, drače svaka druga;
Niti vojnik, niti sluga
Čuva tako carskog dvora.
(...)
Ptice zlatne ja bo mamim -
Iz visoka k meni slětju,

⁷¹² O sororatu i leviratu kao tradicionalnim oblicima braća, usp. HAVILAND, William A. (2004), *Kulturna antropologija*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 36; STIPETIĆ, Vladimir (ur.). (2000), *Vrijeme ženidbe i ritam poroda: (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti, 108.

⁷¹³ „Xalba. Kuku lele! utece mi tica, zato slabo udara mi xica“, *Zora dalmatinska*, 1 (1844), 39, 305.

⁷¹⁴ *Zora dalmatinska*, 1 (1844), 39, 305.

⁷¹⁵ *Zora dalmatinska*, 1 (1844), 39, 305.

⁷¹⁶ „Pozdrav Zori Dalmatinskoj, koju spiva Ana Verdoliak Imotskinja“, *Zora dalmatinska*, 1 (1844), 44, 345.

Oko mene gnjzda splětju,
S mojim dahom xivu samim.
(...)
Ja sam listak slavske gore,
Prolětinja sam pèrva klica,
Da se zovem, znaj, Ljubica
Mali cvětak naše Zore.⁷¹⁷

Pjesma o žudnji vojnika za domom donosi zrele motive romantičarske čežnje za domovinom (i) majkom.⁷¹⁸ U proljeće sljedeće godine *Zora dalmatinska* joj je na naslovnici objavila pjesmu u čast dvaju časopisa na hrvatskom jeziku.⁷¹⁹ Na istoj stranici objavljena je i pjesma, tada devetnaestogodišnjeg sjemeništara Ilije Okrugića.⁷²⁰ Kao odgovor na njegovu pjesmu posvećenu Dalmatinkama, objavljenu u jednome od prethodnih brojeva⁷²¹, Ana Vrdoljak piše „Svim mladim Slavonkinjam, milim posestrimam u spomen ljubavi“ s refrenom:

„Pivajući slavim s tog -
Posestrime spola mog -
Mlade Slavonkinje.“⁷²²

Razigrana djevojačka pjesma, potaknuta nacionalnim zanosom, poziva na žensko zajedništvo, vilinski ponos, sestrinsku ljubav i slogu, a u bilješci ispod pjesme zahvaljuje pjesniku:

„Velika zahvalnost gosp. Iliji Okrugiću Srimcu na njegovoj pismi u kojoj je proslavio naše Dalmatinke po putu ovih listovah (br. 3. t. g.). Meni nije pristojno odpivati toj pohvali i proslaviti *njegova spola* Slavonsku onu Kitu; (što po svoj prilici mora to ona čekati od naših rodoljubah) budući je to volila ukazati prama mojim sekami s većom dužnostju.“⁷²³

S punih trinaest godina ona je već svjesna da djevojci ne pristoji natjecati se s mladićima, a njezin odgovor se približio stilu slavonskih bećaraca (i kotarskih ojkalica). Može se samo pretpostavljati kako je takva djevojka, odrastajući, razmišljala i zaključivala, kako se prilagođavala i prihvaćala sve veća ograničenja svoga spola, što je učinila sa svojim pjesmama (kojih je sigurno moralo biti još) i kolika šteta je učinjena ograničavanjem njezina talenta.⁷²⁴ Njezine pjesme su bile zapažene i popularne, a suvremenici nisu postavljali pitanja o njezinu identitetu ni autorstvu, jer tada nije bila nepoznata, ali kako više ništa nije objavila, ubrzo je zaboravljena. Tek kada su ih skladatelji Ivo Tijardović, Jakov Gotovac, Lovro Županović i drugi, uglazbili, javnost se počela zanimati za zaboravljenu pjesnikinju. Počinju se postavljati pitanja na koja je malo tko više mogao odgovoriti jer su godine donijele

⁷¹⁷ „Cvèt ljubice dalmatinske“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 52, 122.

⁷¹⁸ „Misli Ane Vrdoljakove Imotskinje“, *Zora dalmatinska*, 2 (1845), 52, 409.

⁷¹⁹ „Zora i Danica: dvi sestrice dvi jabuke rumene, davoria Anice Verdoliakove Imotskinje.“ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 17, 129.

⁷²⁰ „Pobožni uzdas Bogu od Ilie Okrugića Srimca“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 17, 129-130.

⁷²¹ „Svim mladim Dalmatinkam: milim Posestrimam u spomen ljubavi“, *Zora dalmatinska*, 3 (1846.), 3, 17.

⁷²² *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 44, 347.

⁷²³ *Zora dalmatinska*, 3 (1846), 44, 347.

⁷²⁴ TOMASOVIĆ, Mirko. (2011), *Neznane i neznani: kroatistički prinosi*. Zagreb: Konzor, 113.

zaborav. Njezine pjesme su se pjevale kao usmene, a historiografija je pamtila samo njezina strica, fra Jeronima Vrdoljaka jer ju je spomenuo kao svoju „bratanku“, tj. sinovku, koju je, navodno, poticao u književnom stvaranju.⁷²⁵ Josip Ante Soldo je čak vjerovao da se to odnosilo na mnogo poznatiju Anu Vidović, a sumnje u njezino autorstvo širile su se sve do sumnji u njezino postojanje. Jedan od razloga je sestra, koja ju je zamijenila u obitelji (u braku), a imala je i slično ime, što je unijelo zabunu u, ionako često površno i nepotpuno, sjećanje na zaslužne žene. Njezin suprug Josip, sudac i državni službenik, više puta se selio iz grada u grad. I sam je puno pisao i objavljivao, baveći se historiografijom, arheologijom i arhivistikom, ali od njegove ostavštine u Državnom arhivu u Zadru nalaze se samo već navedeni službeni prijepisi i komentari starih spisa. Njihova starija kći Karmelita udala se za Huberta iz zadarske plemićke obitelji Borelli, a mlađa Evelina za njegova brata Huga. Spisi te obitelji su velikim dijelom sačuvani kod potomaka i u arhivima, ali nisu u potpunosti istraženi. Sačuvana je korespondencija njezina unuka Folka Borellija, koji ni sam nije mnogo znao, ali se sjećao priča svoje majke Karmelite, koje potvrđuju gore navedene biografske podatke o prerano preminuloj baki.⁷²⁶

4.5.2.2. Učiteljica Milica Herites

Milica Herites, učiteljica iz Vinkovaca, poslala je uredniku Anti Kuzmaniću više različitih radova, a on je za objavljivanje „izvadio“ jednu ljubavnu pjesmu, „Nekoje povjestice“ i jednu zagonetku. U tri skladna četverostih pjesme „Ja i putnik“ ona izražava romantičnu čežnju i tugu za izgubljenom ljubavlju, dok je oko nje samo praznina:

„Ali Tebe nije čuti;
Na nijednoj nij' te stazi,
Samo odziv sa svi strani
Moje tuge dolazi.“⁷²⁷

U istom broju objavila je pet anegdota, od kojih su dvije o Turčinu u europskom gradu i kulturološkim nesporazumima koji nastaju pri takvim susretima. Duhovita dosjetka o svećeniku, koji je mladenku na vjenčanju pitao je li došla na krštenje, jer su se djevojke udavale toliko mlade da su izgledale kao djeca. Tih nekoliko kratkih priloga „domorodke iz Vinkovaca“ koju je privukla *Zora dalmatinska* sigurno nije sve što je napisala, sakupila, a možda i objavila, pa bi njezine druge radove možda trebalo tražiti u Slavoniji.

⁷²⁵ SOLDLO, Josip Ante. (1987), Jeronim Luiz-Vrdoljak-jedan iz kruga Ante Kuzmanića. *Dalmacija u Narodnom preporodu 1835-1848*. Zadar: Narodni list, 85.

⁷²⁶ HR-DAZD-635: Obitelj Borelli. Pisma Folka Borellija fra Vjeki Vrčiću, 20. prosinca 1964. i 1. siječnja 1965.

⁷²⁷ *Zora dalmatinska*, (1844), 47, 376.

4.5.3. Druge autorice u Zadru

Osim bilingvalne Ane Vidović i pjesnikinja koje je privukla *Zora dalmatinska* u Zadru se pojavilo još nekoliko autorica, koje se danas rijetko ili uopće ne spominju. Pjesnikinju Carolinu Degiovanni Luxardo je u svojim putopisima spomenula njemačka književnica Ida von Düringsfeld, koja je nekoliko dana provela u Zadru.⁷²⁸ Dvije djevojke iz Trsta odazvale su se pozivima „srbsko-dalmatinskih preporoditelja“, koji su im 1841. objavili nekoliko prijevoda s talijanskoga, a jedna knjižica je objavljena 1850. godine, pod imenom Sofije, kćeri paroha Đorđa Nikolajevića. Kulturne aktivnosti žena na zadarskom području zabilježio je i *Narodni koledar*, koji je objavio nekoliko usmenih priloga sakupljačice Ljubice Ardalić.

4.5.3.1. Carolina Degiovanni Luxardo (1828.-1881.)

Carolina Degiovanni Luxardo je rano privukla pažnju zadarske kulturne javnosti. Ona i njezina jedanaest godina starija sestra Elena udale su se za dvojicu braće Luxardo u Zadar. Splićanke grčkog podrijetla, dijelile su sudbinu obitelji, pomažući jedna drugoj, osobito kada je Carolini umro suprug. Ona je tada imala trideset i sedam godina i šestero malodobne djece. Sljedeće godine je nesretno stradao Elenin šesnaestogodišnji sin, što je bio udarac od kojega se nije oporavila pa joj je sestra bila nezamjenjiv oslonac. Carolina, zvana Carlotta, bila je u gradu poznata kao ljubiteljica glazbe i pjesnikinja koja je oko sebe okupljala određeni krug ljubitelja umjetnosti.⁷²⁹ Njezina poema „Maometto ed Irene“ objavljena je u novogodišnjem zborniku *Strenna dalmata*,⁷³⁰ u kojemu su tiskani prilozi istaknutih zadarskih autora,⁷³¹ a devetnaestogodišnja Carolina je među njima bila jedina autorica. U romantičnoj poemi o ljubavi kršćanke Irene i turskog sultana Mehmeda II. prikazala je nestalnost orijentalnog muškarca, koji se najprije zaklinje na vječnu ljubav, a onda je, bi dokazao svoju vladarsku odlučnost, sam ubije. Pripovijest o Ireni i Mehmedu bila je podloga i tragedije Samuela Johnsona, tiskane u Londonu 1749. godine, izvodila se u kazalištima širom Europe, a spominje se i u drugim povijesnim i književnim izvorima. Popularna priča podržava romantičke aluzije na raskošni Orijent, egzotične užitke i neobične situacije⁷³² u kojima časni

⁷²⁸ Usp. PEDERIN, Ivan. (1989), *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split: Logos, 221; PETRICIOLI, Ivo. (1999), *Stari Zadar u slici i riječi*. Zadar: Narodni muzej: Forum, 97.

⁷²⁹ LUXARDO, Nicolò. (2004), *I Luxardo del Maraschino*, Gorizia: Libreria editrice, 67.

⁷³⁰ *Strenna dalmata*, (1847), Zadar: Demarchi-Rougier, 16-20.

⁷³¹ Usp. TOMAS, Valter. (2018), *Strenna Dalmata (1847.)*: prvi dalmatinski novogodišnji almanah. Zadar: Sveučilište u Zadru.

⁷³² Usp. SAID, Edward W. (1999), *Orijentalizam*, Zagreb: Konzor, 382.

kršćani podliježu kao žrtve.⁷³³ Poema je pisana skladnim stihovima s jednostavnim zapletom što neizbježno vodi tragičnom kraju, ne dopuštajući mogućnosti izbjegavanja neumitne sudbine. Oko djevojke su se splele političke igre, dvorske intrige, muška ambicija, bešćutnost i nevjera pa je ona i univerzalni primjer nevine žrtve čiji život se ugrađuje u temelje velikih djela.⁷³⁴ U toj jedinjoj sačuvanoj poemi autorica je pokazala primjerenu versifikatorsku vještinu i vjerojatno je napisala još djela, koja su se izgubila. Neki izvori spominju njezin sonet kojega je pohvalio Nikola Tommaseo,⁷³⁵ napisan u povodu smrti profesora Giovannija Franceschija, urednika časopisa *La Dalmazia*. Pruska književnica Ida von Düringsfeld spominje je kao talijansku pjesnikinju iz obitelji Luxardo.⁷³⁶

Iako je Zadar u to vrijeme bio snažno prožet talijanskom kulturom (tiskale su se novine i časopisi na talijanskom jeziku i spominjala djela drugih stranih autorica), u njima se samo pisalo o ženama. One se tek ponegdje javljaju skupno i anonimno izražavaju svoje mišljenje, ali ni unatoč njihovoj pretpostavljenoj građanskoj samosvijesti, ne javljaju se kao autorice. Zbog toga je istup Ane Vidović, potaknut dalmatinskim domoljubljem, tako snažno odjeknuo, a možda i utjecao na talijansku pjesnikinju. U tome je važnu ulogu sigurno odigrao Nikola Tommaseo, koji je obje poznao i poticao. U zadarskim novinama je pisao o književnosti i spominjao autorice kao što je bila Justine Wynne Rosenberg, koja se usudila pisati o Dalmaciji, iako je nije upoznala. Narugao se njezinom romanu o Morlacima uspoređujući ga s puno boljim Kažotićevim romanima i preporučujući ih dalmatinskim ženama,⁷³⁷ što je na isti način moglo utjecati na zadarske autorice jer one nisu bile ni dovoljno obrazovane, ni dovoljno samouvjerene da bi se izložile kritici književnika, kakav je bio Tommaseo ili usporedbi s profesionalnim piscima, kakav je bio Kažotić.

4.5.3.2. Ida von Düringsfeld o Zadru

Kada se 1852. godine u Dalmaciji pojavila književnica Ida von Düringsfeld⁷³⁸ pokazala je veliko zanimanje za hrvatsku kulturu i usmenu poeziju, što su pozdravili svi poznatiji

⁷³³ Usp. DUKIĆ, Davor. (2004), *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Zagreb: Thema.

⁷³⁴ Sličnoj temi u spjevu *Bezmišljenja u ljubavi-Le scosigliatezze*, Ana Vidović prilazi sasvim drugačije, otvarajući s lakoćom nove prostore suradnje i uspostavljajući drugačije osobne, političke i vjerske odnose među pripadnicima raznih naroda. U tome se vidi i utjecaj hrvatskih usmenih pjesama objavljivanih u zadarskoj periodici, koji su joj nudili drugačije sadržaje i zaključke.

⁷³⁵ LUXARDO, Nicolò. (2004), *I Luxardo del Maraschino*, Gorizia: Libreria editrice, 67.

⁷³⁶ DÜRINGSFELD Ida von. (1857), *Aus Dalmatien*, 1. sv. Prag: Bellmann, 243.

⁷³⁷ „Il berretto rosso“, *Gazzetta di Zara*, 12 (8. prosinca 1843.), 98, 161.

⁷³⁸ Pruska književnica (1815.-1876.). Napisala je putopis *Aus Dalmatien* i brojna druga djela o Dalmaciji. Usp.: PEDERIN, Ivan. (1989), *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split: Logos.

dalmatinski autori koji su je upoznali. Ona je naučila hrvatski jezik i pisala o Dalmaciji, objavljujući i kasnije brojna djela i sjećanja. Sunarodnjaci su joj odavali poštovanje držeći odvažnom njezinu odluku o putovanju u zabite predjele usred civilizirane Europe, a njezina djela su se tiskala i prevodila. Sa suprugom Ottom von Reinsbergom boravila je najviše u Dubrovniku i na temelju svojih promatranja i doživljaja napisala više književnih djela i prijevoda, od kojih je najzapaženija knjiga u tri dijela, *Aus Dalmatien*.⁷³⁹ Taj obimni putopis spominje se kao jedna od najvažnijih knjiga o Dalmaciji toga doba, koju su navodili brojni autori u 19. i 20. stoljeću.⁷⁴⁰ U njoj je opisala i dolazak u Zadar, gdje su ih srdačno dočekali, ali je zapazila da ta srdačnost ponekad previše zadire u intimu. Smetalo joj je što nije mogla imati vlastitu sobu (spavaonicu), a ukućani i gosti su se neprestano kretali oko njih. Iako je sve bilo mnogo skromnije, nego u njezinoj domovini, ljudi su bili srdačni i mnogo više su se družili. Žene su bile vitalne, mladolike i ponosile su se svojim reproduktivnim sposobnostima i u starijoj dobi, a jedna joj je rekla da se i sa četrdeset i dvije godine još osjeća mlada i da može radati.⁷⁴¹ Prvi dan u Zadru joj je bio siv i pomalo dosadan, razgledali su grad i odlučili posjetiti muzej, kao što su im preporučili. Smjestili su se u svratištu kontese Marije Cattani. Nju je kasnije upoznala i sprijateljile su se, iako je biologinja bila više od dvadeset godina starija od nje. Kasnije su svi zajedno išli na izlete u bližu okolicu, gdje su upoznali još neke Zadrane i njihove goste i razgovarali na nekoliko stranih jezika, jer su neki govorili samo njemački, hrvatski ili češki, a ona nije znala talijanski.⁷⁴² Među njima je bio neki austrijski časnik koji je izjavio da je iznenađen pojavom gđe Cattani, jer nije očekivao da se u Zadru može naći jedna takva, duhom bogata, dama. Njoj je to bilo drago čuti, ali i neugodno, pa se Idi učinilo da se gospođa malo zarumenila. Prisjetila se i drugih sličnih situacija i zaključila da su dalmatinske žene sramežljive i nesigurne, iako su u kontaktima vedre i zabavne. Dodala je da su joj, osim drugih zaslužnih Zadrana, spomenuli talijansku pjesnikinju Luxardo, koju nije upoznala.⁷⁴³

U Zadru su se sastali s Antom Kuzmanićem, koji je bio „morlački tip, vrlo zabavan, otvoren i najoriginalniji oriđinal originalne zemlje Dalmacije“,⁷⁴⁴ koji joj je, kao pametnoj i hrabroj ženi rekao da jako voli svoje narodne običaje i da bi trebalo prevoditi hrvatske pjesme na njemački. Rekao je da njegovi roditelji još nose vlašku nošnju, a da bi i njemu bilo bolje da

⁷³⁹ DÜRINGSFELD, Ida von. (1857), *Aus Dalmatien*, Prag: Bellmann.

⁷⁴⁰ „Knjiga koju je ona o Dalmaciji napisala (...) spominje se uz Kohlovu knjigu kao najvažnija knjiga o Dalmaciji.“ PEDERIN, Ivan, (1989), *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split: Logos, 214.

⁷⁴¹ DÜRINGSFELD, Ida von. (1857), *Aus Dalmatien*, 1. dio Prag: Bellmann, 10-12.

⁷⁴² DÜRINGSFELD, Ida von. (1857), *Aus Dalmatien*, 1. dio Prag: Bellmann, 24.

⁷⁴³ DÜRINGSFELD, Ida von. (1857), *Aus Dalmatien*, 25. To se odnosilo na Carolinu Degiovanni Luxardo.

⁷⁴⁴ DÜRINGSFELD, Ida von. (1857), *Aus Dalmatien*, 1. dio Prag: Bellmann, 28.

je nosi, što je ona protumačila kao privrženost toga obrazovanog intelektualca „morlačkoj“, kulturi. Opisala je i epizodu sa sluškinjom Giacominom u Zadru jer je djevojka bila toliko očarana pojavom neobične dame i njezina društva da ju je molila da je povede sa sobom kada krene prema jugu, što je ona i htjela, ali su se njezini „gospodari“ žestoko usprotivili i čak joj prijetili policijom. Djevojka je bila rodom s otoka Hvara i željela se vratiti kući, ali ugovor koji je imala s gospodarima vezivao ju je pa nije smjela otići. Düringsfeld je pokazala razumijevanje za probleme mlade sluškinje, čiji položaj je bio gotovo ropski.⁷⁴⁵ Pišući o Morlacima istakla je da su njihove žene, za razliku od muškaraca, lijepe samo u mladosti, a kasnije im lice ogrubi, dobije skoro muške crte, a lik se izgubi u teškoj odjeći. Ona je rušila predrasude o primitivizmu i agresivnosti dalmatinskih seljaka, uviđajući veliki jaz između njih i ugladenih urbanih stanovnika, koji su ponekad i sami sudjelovali u konstrukcijama tih predrasuda. Opisala je kako su jednom odlučili otići izvan grada i razgovarati sa seljacima, na što su ih „dobronamjerni znanci“ upozorili da se ne približavaju ženama, jer bi to moglo razljutiti njihove muškarce. Stigavši u Arbanase ona je prišla jednome muškarcu i pitala ga može li prići ženama u blizini, a on nije pokazao nikakvo negodovanje, iako se djevojkama približio i njezin suprug Otto. Muškarac je ostao sjediti i prijazno se smiješio potičući djevojke da se ne plaše, nego da pokažu gospođi svoju odjeću, dok je šef generalnog stožera stajao podalje kao na iglama.⁷⁴⁶ Ona se čudila predrasudama nekih stanovnika Zadra, koji tako malo znaju o seljacima u okolici:

Mogu reći da se nijedan muškarac nije ljutio kada sam razgovarala s njegovom ženom, nego mi se čak činilo se da se osjeća počašćenim. Ipak, nikome ne bih preporučila previše slobode u komunikaciji s njima, jer žena je kod njih biće drugog reda i oni više poštuju dječaka od osam godina nego odraslu ženu. Ona nikada nema vremena za odmor, mora donijeti vodu, sakupiti drva i svi drugi poslovi čekaju ženu, dok se i preslica koju one zataknu za pojas neprestano okreće. Kada dođu gosti, najstarija kći ili nevjesta mora ih neprestano dvoriti i posluživati, a ako je mrak mora im držati svjetiljku. Uvijek najprije jedu muškarci, a tek onda smiju žene, jer one su samo sluškinje, slabe i jadne i treba ih čuvati pa se smatra velikom sramotom ako ih netko udari.⁷⁴⁷

Düringsfeld se zanimala za kulturni život Dalmacije, čitala je djela hrvatskih književnika i pisala o njima, a objavila je i osvrt na spjev *Romolo ossia La fondazione di Roma* Ane Vidović, začuđena nad uloženim vremenom i trudom dalmatinske pjesnikinje, koja se posvetila mitskoj temi osnivanja Rima, a u svojoj zemlji i na svom jeziku je imala toliko zanimljivih stvarnih događaja i životnih priča. Njezin epski spjev *Anka i Stanko* smatrala je puno boljim djelom od kasnijih djela na talijanskom jeziku. Ana Vidović nije prihvatila kritiku, nego se oštro branila i u odgovoru napisala da Ida nije pročitala čitav spjev, pozivajući

⁷⁴⁵ DÜRINGSFELD, Ida von. (1857), *Aus Dalmatien*, 1. dio Prag: Bellmann, 29-30.

⁷⁴⁶ DÜRINGSFELD, Ida von. (1857), *Aus Dalmatien*, 1. dio. Prag: Bellmann, 172-193.

⁷⁴⁷ DÜRINGSFELD, Ida von. (1857), *Aus Dalmatien*, 1. dio, 189. S njemačkog prevela Ankica Strmota.

se na mišljenje onih kritičara koji su je podržavali.⁷⁴⁸ Ona je već bila doživjela slavu i podršku naših najvećih autoriteta i, dok su se drugi divili neobičnoj strankinji, ona se uvrijeđeno pridružila onima koji su je kritizirali zbog iskrene otvorenosti. Nema potvrda o tome da su se ove dvije književnice susrele, iako su se kretale u istom društvu, posebno u zadarskim salonima, od kojih je najpoznatiji bio onaj u ljetnikovcu obitelji Lantana u Sutomišćici.⁷⁴⁹ Iako je knjiga Ide von Düringsfeld potakla veliko zanimanje europske javnosti, izgleda da joj u Dalmaciji nisu posvećivali veću pažnju, pa je Ivan August Kaznačić napisao da se dalmatinski tisak nezahvalno ponašao prema slavnoj književnici objavivši samo nekoliko njezinih pjesama.⁷⁵⁰ Kaznačić je više puta isticao vrijednost njezinih djela i nastojao ih objaviti, a početkom 1871. godine napisao je prikaz nekoliko njezinih radova o Dalmaciji. Tekst je tiskan tek 1895. godine kao predgovor prijevodu njezina njemačkog djela *Il conte Srdan (Ein Cavalier in der Wildniss)*.⁷⁵¹ Osim njega, malo tko je u Dalmaciji javno podržavao njezina djela. Mnogi su je smatrali avanturistkinjom koja se upuštala u opisivanje svijeta o kojemu nije znala dovoljno. Zanemarivali su činjenicu da je ona sa suprugom ozbiljno istraživala krećući se po srednjoj i južnoj Dalmaciji, učila hrvatski jezik i komunicirala s ljudima o kojima je pisala. Najviše im je smetala njezina kritičnost i otvorenost pa su i opservacije o radišnosti Dalmatinaca, koji su marljivi, ali rade samo onoliko koliko moraju,⁷⁵² smatrali uvredom. Ivan Kukuljević joj je zamjerio „ženski“ stil pisanja, tj. pristranost i subjektivnost, osobne komentare, osjećajnost i kritičnost prema nekim ljudima, a ni Vid Morpurgo nije joj opraštao otvorenost, nego je knjigu *Aus Dalmatien* nazvao mješavinom punom izvještačenosti i uvreda upućenim domaćim ljudima, rugajući se „idejama plemenite njemačke barunice“.⁷⁵³

4.5.3.3. Prevoditeljice i sakupljačice narodnog blaga

Preseljenjem sjedišta Dalmatinske pravoslavne eparhije u Zadar 1841. godine počela je i veća aktivnost pravoslavne zajednice, a pristalice nacionalnog preporoda pozivale su svoje „obrazovane kćeri“ na suradnju.⁷⁵⁴ Tada je *Srbsko-dalmatinski magazin* objavio nekoliko

⁷⁴⁸ BERITIĆ, Nada. (2000), *Otkrića iz arhiva: iz književne i političke povijesti Dubrovnika i Dalmacije u 18. i 19. stoljeću*. Split: Književni krug, 196.

⁷⁴⁹ PEDERIN, Ivan. (2015), Kultura obrazovanog staleža u doba klasicizma. *Adrias*, 21, 47-48.

⁷⁵⁰ Osservatore dalmato, 8 (1856), 157-158.

⁷⁵¹ DÜRINGSFELD, Ida von. (1895), *„Il conte Srdan (Ein Cavalier in der Wildniss): schizzo di costumi della Dalmazia meridionale*, Zara: Tipografia Pietro Janković.

⁷⁵² DÜRINGSFELD, Ida von. (1857), *Aus Dalmatien*, Prag: Bellmann, 12.

⁷⁵³ BERITIĆ, Nada. (2000), *Otkrića iz arhiva*, 185-188.

⁷⁵⁴ „(...) nadajući se pritom da će i obrazovane Srb-Dalmatinske kćeri svojim 'sestrama Triestinskim' u tom podražavati postarati se. Njima je moj Magazin uvijek otvoren“, *Srbsko-dalmatinski magazin*, 6 (1841), 77.

kratkim prijevoda Adelaide Kvekić i Ane Stratimirović iz Trsta, a urednik je izrazio nadu da će to biti poticaj i drugim „njihovim sestrama triestinskim“. Kvekić je prevela jednu priču o kralju koji je nagradio skromnost djevojke⁷⁵⁵ i drugu o žrtvi djevojčice koja se odrekla miraza u korist siromašnih.⁷⁵⁶ Stratimirović je prevela pripovijest o žrtvovanju mlađeg brata za starijega i legendu o mudroj Evdoksiji, kojoj je otac omogućio visoko obrazovanje:

„U naukama učitelj joj je bio isti otac, koji svoju kćer preobrazi u Mudraca, Gramatistu i Retora. Dobri starac, njen otac, misleći da će tolike izvrsnosti sružene sa onolikom njenom ljepotom dovoljne biti za njenu sreću, liši je dakle nasljedstva. Ona pak drugačije misleći, navali poslije očine smrti tražiti pravo, koje joj je i sama priroda i zakon odobravao.“⁷⁵⁷

Suprotstavljajući se braći ona je išla sve do Carigrada i tamo se obratila sestri cara Teodozija, koja se „začudi ostroumiju, Znanju i Krasoti one Grkinje“ i odluči je dati svome bratu za ženu. Postavši carica, Evdoksija se nije osvetila, nego je pomogla svojoj braći, a prevoditeljica je prenijela poruku o poželjnosti visokog obrazovanja žena, koje i muškarcima može donijeti korist.

Pod imenom trinaestogodišnje Sofije Nikolajević, kćeri paroha Đorđa, koji je jedno vrijeme uređivao i *Srpsko-dalmatinski magazin*,⁷⁵⁸ u Zadru je objavljena knjižica posvećena njezinome prerano preminulom bratu.⁷⁵⁹ Iz biografije njezina oca vidi se da je i ona umrla iste godine, i to četiri mjeseca nakon brata, a u knjižici autor u muškom rodu opisuje život obitelji od rođenja sina do njegove prerane smrti. Preminuloga se hvali i uzdiže njegova čednost, vrline i domoljublje. Na nekoliko mjesta se spominje njegova sestra Sofija, koja mu je nastojala olakšati boli, a knjižica završava „Epigramom“ i pjesmama „Tužni rastanak“ i „Pláč za dragim Čedomilom.“ Iako inicijali S. N. ispod posljednje pjesme sugeriraju da bi se Sofiju Nikolajević moglo smatrati autoricom, vjerojatnije je da se radi o počasnome, a ne stvarnom autorstvu, jer se u tekstu najviše govori o roditeljima, prijateljima i ostalim sugrađanima, kao i događajima kojima mlađa sestra nije mogla nazočiti. Drugi razlog je činjenica da je ona umrla nekoliko mjeseci nakon brata, pa joj je autor (po svemu sudeći, otac) time zapravo iskazao počast.

Među sakupljačima usmene književnosti na zadarskom području je bila i Ljubica Ardalić, kći paroha iz okolice Benkovca⁷⁶⁰, koja je u Bukovici sakupila i objavila više

⁷⁵⁵ „Milosrdna kći“, *Srpsko-dalmatinski magazin*, 6 (1841), 77-78.

⁷⁵⁶ „Dobrotvorna djevojčica“, *Srpsko-dalmatinski magazin*, 8 (1843), 88-89.

⁷⁵⁷ „Bratinska ljubav“, *Srpsko-dalmatinski magazin*, 8 (1843), 89-90.

⁷⁵⁸ STANOJEVIĆ, Stanoje. (1928), *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, 3. sv. Zagreb: Bibliografski zavod, 93-94.

⁷⁵⁹ NIKOLAEVIĆ, Sofija. (1850), *Čedomilju Nikolaeviću nadgrobnij vijenac od njegove sestre Sofie Nikolaevića...* Zadar: U Srbskoj knjigopečatnji braće Battara.

⁷⁶⁰ ROKSANDIĆ, Drago. (2011), Vladimir Ardalić o sebi i drugima - drugi i Ardalić, Titius, 4, 29.

usmenih pjesama i pripovijedaka. Jedna od njih je deseteračka pjesma „Smrt za dragom“⁷⁶¹ koju započinje djevojka koju je njezin mladić „srdito“ odbio:

„Dobro sam mu jutro nazivala:
„Dobro jutro, i milo i drago!“
Srdito mi odgovara dragi:
„Nit' sam dragi, nit' me zovi dragim,
„Jer mi neda majka ni sestrice,
„Da ti budeš moja zaručnica.“

Nakon toga, ona se udaje, a svatovi, kao u „Hasanaginici“, prolaze ispred njegove kuće:

„Al u dvoru Ivanova majka
Pa Ivana svoga dozivala:
„Aj, Ivane moje djetе drago,
„Ljepa li je ona kita svata ,
„Još je ljepša ta tvoja dеvojka!“
Al je Ivan majci besjedio:
„Muči majko, mukom zamuknula,
„Da je moja u dvoru bi bila,
„I pred dvorom kolo uvatila.“
To izusti, mlādani Ivane,
To izusti a dušu izpusti.“⁷⁶²

Ivanovu smrt skrivile su žene, a pjesma je jedna od rijetkih koje problematiziraju mušku nemoć u odnosu na njih. Druga je usmena pripovijest o bogatoj djevojci koja se udala u siromašnu obitelj gdje se od nje očekivalo da radi što nije naučila,⁷⁶³ pa izaziva komične nesporazume u kojima sudjeluje i njezin otac. On je nastoji uvjeriti da, kao žena, mora prihvatiti način života obitelji u koju se udala i pri tome se muškarci zabavljaju promatrajući kako izglednjela djevojka traži „gdje bi kakvu radnju našla“ da zasluži obrok. Osim nje, nema drugih ženskih likova i svi koji sudjeluju u discipliniranju mlade žene, složni su i dosljedni pa se cilj brzo postiže. Ardalić je u zadarskom i šibenskom zaleđu sakupila više usmenih pjesama i pripovijedaka, koje često imaju ženske junake ili teme, pa je moguće da ih je i čula od žena. Ona je, kao svećenikova kći, bila učena, mogla se više kretati po selima i družiti s kazivačicama usmene književnosti koju je sakupljala i bilježila.

Autorice koje se do kraja sedamdesetih godina javljaju u zadarskom tisku bile su samouke, a neznanje im se, kao ženama opraštalo i poticalo na ustrajnost uvijek kada je njihov posao bio od opće koristi. Takva početna pozicija je utjecala na vrednovanje njihovih djela, što je izravno utjecalo i na njihovo očuvanje.⁷⁶⁴ One se nisu međusobno podržavale, a

⁷⁶¹ *Narodni koledar*, 6 (1868), 157-158.

⁷⁶² „Smrt za dragom“, *Narodni koledar*, 6 (1868), 158.

⁷⁶³ „Tko ne radi, ne treba da jede“, *Narodni koledar*, 4 (1866), 70-71.

⁷⁶⁴ Usp. CHADWICK, Whitney. (1999), Umjetnice i politika prikazivanja. KOLEŠNIK, Ljiljana (prir.). *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*. Zagreb: Centar za ženske studije, 197-213.

svoja djela su rijetko posvećivale drugim ženama, osim Ane Vidović koja je neke pjesme posvetila uglednim gospođama. Kada se u Dalmaciji pojavila književnica Ida von Düringsfeld koja je kritički pristupila djelu Ane Vidović, izazvala je oštru reakciju Vidovićevih i nije utjecala na nju, kao ni Šime Starčević. Unatoč svemu, Ana Vidović je bila najuspješnija, a zahvaljujući okolnostima i bogatom opusu, i najpoznatija dalmatinska književnica. Ipak, na njezinom primjeru se vidi kako patrijarhalna sredina oštro kažnjava pogreške žena. Ona je bila slavljena kao pjesnička zvijezda sve dok je podilazila domoljubnim očekivanjima svoje publike, ali kada je napisala nekoliko nepopularnih djela na talijanskom jeziku, marginalizirana je i skoro zaboravljena. Vrijeme univerzalnoga romantičarskog zanosa je prošlo, a u drugoj polovini 19. stoljeća politički ciljevi se mijenjaju i njezin dvojezični multikulturalni pristup više nije bio poželjan. Druga, talentirana pjesnikinja Ana Vrdoljak, tijekom odrastanja nije dobila podršku i prestala je pisati ili objavljivati. Slavonska pjesnikinja Jagoda Brlić je u Zadru predstavljena samo jednom pjesmom, koja je (slučajno ili namjerno) pripisana njezinom bratu, a i pjesme Caroline Degiovanni-Luxardo su ubrzo zaboravljene. Prusku intelektualku Idu von Düringsfeld je u Dalmaciji malo tko prihvaćao zbog njezine iskrene i nadmoćne kritičnosti, upućene i muškarcima. Svaka od navedenih autorica bila je usamljena u svome djelovanju i uglavnom se smatralo da im estetsko-literarna vrijednost nije dovoljna. Omalovažavanje žena može se usporediti i s omalovažavanjem vlastite kulturne baštine i negativnim autopredodžbama kod tzv. malih naroda, koji su živjeli u kolonijalnim uvjetima, pod stranom vlašću i utjecajem većih kultura, piše Mirko Tomasović i navodi više zanemarenih djela i pisaca,⁷⁶⁵ među kojima su i hrvatske književnice iz 19. stoljeća.

⁷⁶⁵ TOMASOVIĆ, Mirko. (2011), *Neznane i neznani: kroatistički prinosi*, 6-9.

5. ULOGA ŽENA U KULTURI ZADRA OD 1880-IH GODINA 19. STOLJEĆA DO 1920. GODINE

5.1. Utjecaj društvenih i političkih promjena na ulogu žena

Od sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća počinju promjene koje znatno utječu na društveni i kulturni život grada.⁷⁶⁶ Giuseppe Sabalich ih nostalgично povezuje sa smjenom generacija i novim utjecajima koji su uvjetovali zapuštanje starih običaja:

“A Zara molte cose morivano. Morivano i vecchi patrioti, portando nel sepolcro il buon umore e la lena per le opposizioni tenaci; moriva l' allegria schietta e sincera che aveva scoppiettato nei lieti ritrovi dei vecchi Caffè e dei vecchi salotti, specie quelli del nobile Casino e se ne formava una artificiale, quella dell' ultimo mezzo secolo, quando gli uomini nuovi soffocarono quell' *entente* un po' codina che fu la gioia e la serenità nostra. E venne il piccolo diluvio! S' insediarono a Zara le funeste lotte politiche, si formarono, appunto verso '60, le nefaste separazioni dei cittadini nei due partiti e la *débaçle* del paese fu decretata inesorabilmente. La dignità agonizzava perchè languiva il vecchio patriziato; impoverito colla discesa del secolo per defezioni o per decessi, s' infiacchiva la *zaratinità* che pochi seppero poi coltivare e cominciò ad accentuarsi la tendenza all' interesse privato, di pochi, che assorbì l' interesse pubblico, di tutti. La cabala di molti coraggiosi prevalse, il separatismo che ci funesta tuttora si fece strada: furono i frutti avvelenati del nostro progresso, fu la necessità ineluttabile dei nuovi tempi. E perciò anche il vecchio teatro doveva sparire! Il piccolo nostro tempio non aveva più gli dèi indigeti, il piccolo nostro nido non aveva più i suoi garruli uccelli e vi si abbarbicarono le nottole.”⁷⁶⁷

Političke promjene i intenzivniji gospodarski razvoj grada poticali su drugačije društvene aktivnosti. Državna administracija je zapošljavala sve više službenika, a ti poslovi su privlačili mlađe školovane muškarce iz drugih dijelova Monarhije, koji su dolazili najviše iz Italije.⁷⁶⁸ Novi stanovnici su se okupljali u udruge i zavičajne klubove⁷⁶⁹ iz raznih krajeva pa je grad u to vrijeme ostavljao dojam internacionalnog i multikulturalnog središta. U isto vrijeme, sve veće aktivnosti političkih stranaka, koje su imale svoja glasila na hrvatskome i talijanskom jeziku, poticale su snažniju izdavačku i tiskarsku produkciju u kojoj su sudjelovale i žene. One su podržavale *svoje* muškarce, braću, supruga i rođake, tj. političare raznih zanimanja (pravnici, liječnici, svećenici i dr.), koji su bili i u vodstvu stranaka. Tako su mnoge od njih mogle biti upućene u društvena pitanja o kojima se raspravljalo, a suvremeni tisak je, osim o politici, u kojoj žene nisu imale izravnog udjela, pisao o religiji, socijalnim, radničkim i ženskim pokretima, novim zakonima, osobito onima o školstvu, u kojima je posebno mjesto zauzimalo pitanje školovanja ženske djece te položaj učitelja i učiteljica. U

⁷⁶⁶ Usp. PERIČIĆ, Šime. (2011), Povijest Zadra u XIX. stoljeću, 209-215.

⁷⁶⁷ SABALICH, Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*, 301.

⁷⁶⁸ Doseljavanje talijanskog stanovništva je upravo 1880. godine doseglo kulminaciju. Usp. FORETIĆ, Dinko. (1972), O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u 19. stoljeću s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, *Dalmacija 1870*. Zadar: Matica hrvatska, 72.

⁷⁶⁹ HR-DAZD-543. Namjesništvo za Dalmaciju. Spisi o društvima. Sangiusto, zavičajni klub osoba iz Trsta, Istre, Trentina i Friulija. Pravila 1907., kut. 3, br. 11.

prethodnom razdoblju u kulturi su, među ženama, dominirale plemkinje, koje su imale barem osnovno obrazovanje i mogle su se uključiti u društvene aktivnosti, što im je dopuštao i njihov staleški položaj. Kultura im nije bila dostupna kroz sustavno obrazovanje pa je u tome bila presudna podrška obitelji, jer su ih zakoni ograničavali u svakom pogledu i bile su materijalno ovisne. Razvoj znanosti, nove spoznaje i šire obrazovanje postaju dostupni i muškarcima nižih staleža, a žene su sve ostajale izvan organiziranoga obrazovnog sustava. Uviđajući da neukost žena utječe na napredak društva i pod pritiskom društvenih promjena, vlast sve više pažnje posvećuje osnovnom obrazovanju žena, a otvaraju se i ženske stručne škole u Dalmaciji, ali tek u 20. stoljeću dopušten im je upis u gimnazije.⁷⁷⁰ Ta poboljšanja ipak nisu prošla bez otpora i javnih polemika. Jedino žensko pitanje za koje je javnost pokazivala interes bilo je pitanje obrazovanja žena, pa su i politička glasila raspravljala o toj temi i, dok su se sporila oko drugih pitanja, u tome su uglavnom bila suglasna.⁷⁷¹ Glavni cilj odgoja i obrazovanja ženske djece i dalje je priprema za brak i domoljublje.

Kulturni život u Dalmaciji odvijao se u ozračju političkih promjena, što se osobito odražavalo na zadarsko područje i grad Zadar.⁷⁷² Zbog velikog broja novih stanovnika, koji nisu imali tradicionalnih veza s okolicom, u Zadru su najviše došle do izražaja razlike između urbanoga i ruralnog načina života i političkih stavova,⁷⁷³ a jezična barijera je to naglašavala. Osiromašenjem i slabljenjem uloge zadarskog plemstva gubila se njegova veza s okolnim posjedima i narodom. Izvan gradova je dominirala Narodna stranka, dok su autonomisti, kao zagovornici samostalnosti Dalmacije u okviru Monarhije ili neovisno o njoj, bili većinom stanovnici gradova.⁷⁷⁴ Ipak, kako piše Nikša Stančić,

„(...) pripadnici gornjih slojeva u gradićima i varošima su, sa svojim socijalnim statusom, sudjelovali i u autonomaštvu primorskog i otočkog 'gradskog društva'. Međutim, kao što su bili malobrojni autonomaši, tako nisu bili brojni ni narodnjaci u gradićima i varošima toga dijela Dalmacije. Zbog toga je na području 'seljačkog društva' Dalmatinske zagore, Makarskog primorja i neretvanskog područja vodstvo preporodnog pokreta preuzela najbrojnija skupina narodnjačke inteligencije - svećenstvo. Bili su to pretežno župnici, svjetovni svećenici i prije svega franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja koji su tu imali svoje samostane i koji su tu tradicionalno, od turskih vremena obavljali župničku službu. To je bila 'pučka inteligencija' tog društva čiji je pripadnik, a zatim vođa, ideolog i zastupnik u vodstvu preporodnog pokreta bio Mihovil Pavlinović.“⁷⁷⁵

Pripadnici svećeničkog staleža bili su aktivni članovi političkih stranaka i najbrojniji među narodnjacima, koji su se podijelili na gradske i otočne, s jedne strane, te seoske u primorju i

⁷⁷⁰ Usp. PERIĆ, Ivo. (1974), *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860-1918.*, 94.

⁷⁷¹ Usp. TURKALJ, Jasna. (2009), Pohvale i kazne «krasnom spolu» zbog potpore Stranci prava u Banskoj Hrvatskoj 1880-ih. *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 171.

⁷⁷² Usp. PERIĆIĆ, Šime. (2011), *Povijest Zadra u XIX. stoljeću*, 228-237.

⁷⁷³ Usp. OBAD, Stijepo. (2014), *Dalmacija u novijoj hrvatskoj povijesti i kulturi*, Zadar: Sveučilište u Zadru.

⁷⁷⁴ Usp. VRANDEČIĆ, Josip. (2002), *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom i svijet.

⁷⁷⁵ STANČIĆ, Nikša. (1990), *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb: Globus, 13.

Dalmatinskoj zagori, s druge. Prvi su podržavali ideju slavenstva, a drugi hrvatstva i jugoslavenstva.⁷⁷⁶ U odnosu na žene, prvi su bili za njihovo obrazovanje i veći društveni angažman (urbani i otočni narodnjaci dr. Mihe Klaića), a drugi su podržavali njihovu vezanost za obitelj i muškarce (pretežito ruralni narodnjaci don Mihovila Pavlinovića).⁷⁷⁷ Osnaženi hrvatski nacionalni pokret zahvatio je sve slojeve društva pa je u rasprave uključeno i *žensko pitanje*, a i u Dalmaciji su postajali sve glasniji oni koji su podržavali obavezno i potpunije školovanje ženske djece, suprotstavljajući se tvrdnjama da ono predstavlja opasnost za moral i disciplinu u školama.

5.1.1. Žene u svakodnevnom životu grada

Stranački i politički tisak nastojao je privući čitatelje ne samo vijestima iz svijeta i politike, nego i zabavnim prilogima iz svakodnevnoga i kulturnog života grada. *Il Dalmata* pokreće niz priloga pod naslovom „Tra i due campanilli“ u kojima prati aktualna zbivanja u gradu. U njima Gastone Sant' Emo komentira ponašanje žena, izrugujući se njihovoj ovisnosti o trendovima i modi zbog čega zapuštaju kućanske poslove i djecu.⁷⁷⁸ Međutim, u istom tisku se objavljuju modne novosti, a novine i časopise preplavljaju promidžbene poruke, od kojih su mnoge namijenjene ženama.⁷⁷⁹ Ponekad im se obraćaju i žene koje dijele savjete na njemačkome, talijanskom i hrvatskom jeziku.⁷⁸⁰ U srpnju 1899. godine u Zadru počinje izlaziti novi zabavni mjesečnik *Zara letteraria*, koji poziva na suradnju⁷⁸¹ obraćajući se čitateljicama i slaveći ljepotu prirode i slobodu. Na bogato ukrašenoj naslovnici označen je i otok Susak, kao mjesto izdavanja, a pjesma talijanske pjesnikinje Elde Gianelli „Nel bosco“⁷⁸² ilustrira uobičajenu ladanjsku dokolicu građana. Svakodnevni život zadarskih žena prikazao je Josip Bersa (1862.-1932.), zadarski „pisac dotjerana stila“,⁷⁸³ koji je pisao na talijanskome i hrvatskom jeziku.⁷⁸⁴ U zbirci pjesama *Sonetti zaratini* prikazao je osobe i situacije iz stvarnog života i govor ulice. Pjesma o dvjema sestrama, „Le do sorele“⁷⁸⁵ od

⁷⁷⁶ STANČIĆ, Nikša. (1990), *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, 18.

⁷⁷⁷ Usp. PAVLINOVIĆ, Mihovil, (1873). *Pjesme i besjede: 1860-72*. Zadar: Tiskom Narodnog lista, 252-258.

⁷⁷⁸ *Il Dalmata*, 18 (13. travnja 1883), 30, 1-2.

⁷⁷⁹ Zagrebačka knjižara Lav. Hartmana poziva na pretplatu lista „Parižka moda“ s posebnim prilogom „Ženski ručni rad“, *Narodni list*, 34 (27. veljače 1895.), 17, 4.

⁷⁸⁰ „Vlasnica salona iz Beča“: „Ja Anna Csillag sa mojim 185 cm dugim ogromnim *Loreley* vlasim, dobila sam ih usljed 14 mjesečne porabe moje od mene izumljene *pomade*.“ *Smotra dalmatinska*, od 1897. do 1901. godine

⁷⁸¹ „Un voto d'occasione: alle gentili lettrici“, *Zara letteraria*, 1 (1899), 3, 1.

⁷⁸² *Zara letteraria*, 1 (1899), 3, 1.

⁷⁸³ RABAC ČONDRIĆ, Glorija. (2011), Književno-kulturna djelatnost na talijanskom jeziku u Zadru, 1027.

⁷⁸⁴ RADOS, Zvezdana. (2007), *Hrvatska književnost u Zadru (19. st.): između nacionalne romantike i pučkoprosvjetiteljskog realizma*. Zadar : Thema, 205-206.

⁷⁸⁵ BERSA, Josip. (1902), *Sonetti zaratini*, Zadar: Vitaliani, 3. Prilog 6.

kojih se jedna udala bogato, a druga siromašno, pokazuje kako nastaju društvene prepreke među sestrama, koje nakon udaje više ne pripadaju istom staležu. Osim snage društvenih ograničenja, pokazuje i ograničene mogućnosti žena, kojima je pripadnost obitelji uvijek određivala način života i društveni status. Žene iz bogatih obitelji mogle su sebi priuštiti putovanja i kupovine u velikim gradovima. U sonetu „La siora Mare a Parigi“⁷⁸⁶ priprosta gospođa jednostavnim zadarskim govorom opisuje što je vidjela u Parizu, gdje je u četvrti u kojoj je odsjela imala sve što joj je trebalo: pivnica, malo kazalište, kavana i krojačica. Ženama se nude novi uzori u kojima se u doba žive političke aktivnosti očituju i politički stavovi. Oni se uočavaju u nadgrobnicama u povodu smrti žena iz obitelji političara i poznatih građana. Nakon smrti Antonije Borelli, rođene Cattani, objavljena su dva nekrologa na istoj stranici novina, na hrvatskome i talijanskom jeziku, namijenjena različitim dalmatinskim političkim opcijama.⁷⁸⁷ Isto tako, u povodu smrti Marije Klaić, udovice dr. Mihe Klaića *Narodni list* podsjeća na njezine „vrline žene, majke i supruge“ koja ga je podržavala i u političkom radu:

„Akoprem izvrstna domaćica koja se neumornom radošću i ljubavlju posvećivala kućnim poslovima, znala je ipak naći vremena, da svoj duh kultivira i za to je u svakom i najinteligentnijem društvu njezina riječ briljala. Bila je u istinu vredna i dostojna drugarica svoga velikog supruga. I ne samo to, ona bijaše i njegova nadahniteljica i pomoćnica.“⁷⁸⁸

Iste novine za njihovu kći, Anu Klaić, udanu Luxardo,⁷⁸⁹ koja je umrla od španjolske gripe, pišu da je bila „učena gospa koja da je živila u drugim vremenima svojom genijalnosti i rodoljubljem ne bi izostala ni Katarini Zrinjskoj ni Cvijeti Zuzorićevoj“.⁷⁹⁰ Nekrolog (vjerojatno govor održan na sprovodu)⁷⁹¹ Terezi Machiedo,⁷⁹² tajanstvenoj strankinji koja je živjela u Zadru dok joj je suprug bio u austrijskoj tamnici optužen za veleizdaju,⁷⁹³ pokazuje je kao primjer ženske mudrosti, učenosti i samozatajnosti. Autor (N. Marinković) ističe sve osobine po kojima je bila drugačija od ostalih žena: bila je snažna i nikada nije plakala. Obrazovana, mudra i sposobna, govorila je šest jezika, pročitala najvažnija klasična književna djela i mogla se isticati i među muškarcima, ali je, ipak, bila posve samozatájna:

⁷⁸⁶ BERSA, Josip. (1902), *Soneti zaratini*, Zadar: Vitaliani, 43. Prilog 6.

⁷⁸⁷ *Smotra dalmatinska*, 15 (22. studenog 1902.), 93.

⁷⁸⁸ *Narodni list*, 46 (6. svibnja 1907.), 36, 3.

⁷⁸⁹ Bila je udana za Emanuela Luxarda, sina Caroline Degiovanni Luxardo.

⁷⁹⁰ *Narodni list*, 57 (24. listopada 1918.), 50, 1.

⁷⁹¹ *Narodni list*, 58 (15. rujna 1919.), 29, 1.

⁷⁹² Tereza Machiedo, rođena Pinkawa (1881.-1919.) u Rusiji, završila je gimnaziju u Tomsku i studirala jezike u Grazu, gdje se 1905. godine i udala. Usp. KOVAČIĆ, Joško. (2014), Rod Machiedo s Hvara. *Prilozi povijesti otoka Hvara*, vol. 12, br. 1, 242.

⁷⁹³ Dr. Jerko Machiedo je bio poznati narodni zastupnik iz Hvara. Usp. KOVAČIĆ, Joško. (2014), Rod Machiedo s Hvara, 240-243.

„Ona je imala svoje carstvo u obitelji, u kući pozornicu, gdje da odigra svoju životnu ulogu, odgoj djece životnom svrhom i zadaćom. Izvan obitelji ova riedka majka i supruga nije imala ništa, što bi ju privlačilo, osim Boga, dapače i Njega nalazila je med svetim kućnim zidinam (...) Da je samo htjela da u svijetu ugodi taštini mogla je to ne samo izvanjskim, tjelesnim svojstvima, nego još daleko više vrlinam uma i srca, što su je resile. Svijestni smo, da ni malo ne pretjeravamo kad kažemo, da je tu rijedku ženu resila ozbiljnost filozofa, trjeznost i opreznost političara i diplomata i učenost profesora. Ne znamo od kuda tolika zrelost duha kod žene.“⁷⁹⁴

Ističu se njezine kvalitete, kojima se izdvajala u okruženju, a izoliranje od vanjskog svijeta prikazuje kao dobrovoljno, zanemarujući činjenicu da je bila strankinja u neprijateljskoj zemlji tijekom rata i da se nije smjela isticati dok joj je suprug bio u zatvoru. Tako ona, uza sav potencijal, nije imala nikakav utjecaj na kulturni život svoje sredine; naprotiv, malo tko ju je uopće poznao, a sve njezine sposobnosti bile su na raspolaganju isključivo njezinoj obitelji i najužem krugu prijatelja. U nekrologu šibenskoj benediktinki Vjekoslavi Gojanović,⁷⁹⁵ Francesco Madirazza pokazuje još jedan primjer ženske skromnosti i veličine:

“*La monaca buona*; la pia madre delle giovinette, la consolatrice degli afflitti, la maestra soave ed affettuosa. Fior di bontà era Madre Luigia; nel semplice suo nome, conosciuta da tutti; amata e venerata da cittadini e popolani; da italiani e da slavi. Il grande cuore di questa nobile figlia di San Benedetto, nella carità santa non sapeva fare distinzioni di casta nè di nazionalità. Anche quando fervevano le lotte politiche, assumendo caratteri di violenza, la spirituale figura della monaca buona era circondata dei più rispettosi riguardi. (...) La badessa di Santa Lucia non discute coi dottori le tesi di teologia. Il suo serto regale è fatto di modestia e di amore dell prossimo; le medaglie benedette sono le sue monete; e i sermoni sono: parole di virtù e di pietà.“⁷⁹⁶

Hvali njezinu poniznost i skromnost podsjećajući na lik nekadašnje učene benediktinke, koja je u srednjem vijeku bila „figura poetica e mondana“. Redovnica kao što je bila Madre Luigia za njega je bila oličenje vrline njezina poziva, čime je označio razlike koje su se u međuvremenu pojavile. Te *ženske vrline* su se stoljećima uporno isticale i ponavljale pa je sjećanje na neke drugačije žene gotovo potpuno izbrisano, a jedna od najpoznatijih srednjovjekovnih legendi o mudroj ženi sačuvana je baš u zadarskom prikazanju o sv. Katarini,⁷⁹⁷ iz Samostana benediktinki sv. Marije u Zadru:

„*Legenda o sv. Katarini* zapisana u latiničkom tekstu s kraja 15. stoljeća lijep je primjer razvijene i na retoricu oblikovane srednjovjekovne proze. Lik protagonistice te hagiografije jedan je od rijetkih dokaza da hrvatska srednjovjekovna kultura nije bila mizogina, kako se često zaključuje po nekim drugim tekstovima, nego da je, štoviše, bila sklona prihvatiti mudru, obrazovanu i učenu ženu. U tekstu je naglašen motiv sedam slobodnih vještina, što zadarskoj hagiografiji daje posebno značenje: povezujući tekst s antičkom kulturom i s antičkom retorikom, taj motiv ima i funkciju »ogoljavanja« pjesničkih postupaka u tekstu, funkciju autotematsku, metatekstualnu. Isticanjem antičkih retoričkih i poetičkih načela, legenda o sv. Katarini jedan je od rijetkih dokaza da je hrvatska srednjovjekovna književnost u nekim aspektima izrasla iz književnokulturnih vrijednosti antike.“⁷⁹⁸

⁷⁹⁴ *Narodni list*, 58 (15. rujna 1919.), 29, 1-2.

⁷⁹⁵ „Madre Luigia“, *Il Dalmata*, 51 (10. siječnja 1912), 3, 3.

⁷⁹⁶ *Il Dalmata*, 51 (10. siječnja 1912), 3, 3.

⁷⁹⁷ Sveta Katarina Aleksandrijska, kršćanska mučenica poznata po mudrosti, nije se htjela odreći svoje vjere.

⁷⁹⁸ FALIŠEVAC, Dunja, (2010), Sveta Katarina - prva učena žena u hrvatskoj književnoj kulturi. *Slovo*, 60, 272-277.

5.1.2. Feminizam kao obrana i/ili pretjerana sloboda žena

Dok se zadarski tisak na hrvatskom jeziku bavio hrvatskim nacionalnim, prosvjetnim i jezičnim pitanjima, tisak na talijanskom jeziku je pisao o temama koje su se nametale i drugim urbanim sredinama, a jedna od njih je feminizam i pitanje emancipacije žena. *Il Dalmata* piše o pokretu žena u Austriji i sjevernim pokrajinama u kojima se tzv. *slabiji spol* može mjeriti s jačim, a žene se organiziraju u udruge kod Nijemaca, Čeha i Rutena.⁷⁹⁹ One su pokrenule zahtjeve za osnivanje ženskih gimnazija i pristup na sveučilišta, za osiguranje veće slobode i pravne zaštite od nasilnih supruga pa autor izražava nadu da će se i talijanske žene u Austriji pridružiti tim zahtjevima, što bi ojačalo snagu talijanske zajednice u Monarhiji. Podržava nastojanje žena za upisom na medicinski fakultet jer postoji velika potreba za liječnicama koje bi liječile žene i djecu.⁸⁰⁰ Tako je podržavanje feminističkog pokreta u tisku na talijanskom jeziku bilo izravno povezano sa suprotstavljanjem austrijskoj politici. U prilogu o američkom feminističkom pokretu *Il Dalmata* pokazuje koliko moćni mogu biti ženski pokreti koji su tamo poprimili politički oblik pa žene traže, ne samo pristup na sveučilišta i zaposlenje, nego i sudjelovanje u državnoj upravi, policiji, vojsci i u vladi:

„Il movimento femminino data dalla guerra di secessione. Le donne vollero partecipare alla opera nazionale e soccorrevano i loro fratelli combattenti con sussidii materiali, che sono qualche cosa di più e di meglio dei semplici voti e delle lagrime.”⁸⁰¹

Autor navodi da se 200.000 žena udružilo u deset do dvanaest tisuća udruga sa zajedničkim ciljevima, koji nisu samo domoljubni i dobrotvorni. Navodi časopis *North American Review* i njegovu urednicu, gospođu Livermore,⁸⁰² koja je napisala:

„Questo esperimento (...) allargò il punto di vista femminino e contribuì a rendere le donne pratiche ed abili nelle loro imprese. Così appresero a partecipare ai lavori degli uomini, divennero esperte nell' arte di dirigere gli affari pubblici, di presiedere delle adunanze anche quando l' uditorio si componeva di una maggioranza di uomini, anche quando erano posti sul tappeto i più seri questi di politica o di società”⁸⁰³

Ženske udruge u Americi su zahtijevale posebnu zaštitu žena i djece, kontrolu prodaje alkoholnih pića i duhana, kao i rada djece. Tražile su uvođenje starijih nadzornica u tvornicama i u policiji, veću brigu za čistoću vode u gradovima, učešće u školskim odborima i općinskim izborima, a većinu tih zahtjeva su i ostvarile i ne zaustavljaju na tome nego traže: „Assoluta e completa eguaglianza della donna all' uomo“.

⁷⁹⁹ „L' emancipazione della donna“, *Il Dalmata*, 25 (17. svibnja 1890.), 39, 2.

⁸⁰⁰ „La donna-medico“, *Il Dalmata*, 26 (20. svibnja 1891), 40, 2.

⁸⁰¹ „La donna in America“, *Il Dalmata*, 26 (9. prosinca 1891.), 98, 1.

⁸⁰² Mary Ashton Rice Livermore (1820.-1905.), američka sufražetkinja i reformatorica koja se borila za prava žena. <http://www.brittanica.com/biography/Mary-Ashton-Rice-Livermore> (pristup 5. siječnja 2017.)

⁸⁰³ „La donna in America“, *Il Dalmata*, 26 (9. prosinca 1891.), 98, 1.

„Non so quanto tarderanno le donne americane a raggiungere il loro *desideratum* supremo. Certo esse combattono valorosamente per ottenerlo. Buona fortuna! Qui, intanto, per le donne, meno America ch' è possibile.“⁸⁰⁴

O emancipaciji žena piše i *La Domenica zaratina*⁸⁰⁵ u kojoj Il Moralista (vjerojatno urednik Ferdinand Anić) izvještava o velikome Međunarodnom kongresu žena održanom u Parizu, na kojemu su tražile socijalna prava, pravo na rad i zaposlenje. On smatra da žene, koje za sebe traže teške muške zadatke, izgledaju grubo i gube privlačnost, a svi muškarci koji brane zahtjeve žena čine to na štetu obitelji. Slaže se da su muškarci često grubi, ali te moderne žene traže previše, suprotstavljaju se prirodi i žele ono za što nisu sposobne. Američke žene, koje žele biti kao muškarci, ne mogu biti dobre kao oni, a htjele bi im *uzeti* posao.

„Noi amiamo la donna, questo fiore gentile che fra i dumi e le spine di questo campo terreno, s' aderge ad abbellimento e ristoro dell' umana natura, e non disconosciamo punto i suoi diritti, le sue prerogative di fronte all' uomo, che abusa talvolta della sua forza, del suo potere virile per manometterla, per insultarla e ridurla a semplice schiava de' suoi imperiosi voleri, delle sue brutali violenze“⁸⁰⁶

Il Moralista koristi sve argumente protivnika emancipacije žena, od njihovih pretpostavljenih slabosti i nesposobnosti do obaveza prema obitelji, koja bi propala bez njihove brige. Jedan od glavnih razloga vidi u opasnosti od jeftine ženske radne snage koja je ugrožavala i muško pravo na rad, a na tom polju su muškarci grubi i spremni na nasilje.

5.1.2.1. Luigi Fichert o ženama i feminizmu

Zadarski književnik Luigi Fichert (1826.-1899.)⁸⁰⁷ zanimljiv je zbog svoga osobitog zanimanja za žene i upornog nastojanja da ih spasi od nadolazećeg feminizma. Rođen je u Zadru i pisao je samo na talijanskom jeziku,⁸⁰⁸ a njegovo zanimanje za dalmatinske teme rezultiralo je pokretanjem časopisa *Rivista dalmata* 1859. godine s namjerom podizanja opće kulture širokih slojeva društva, uključujući i žene. Bio je jedan od prvih autora u Zadru, koji su pisali o emancipaciji žena, a zastupao je tradicionalno mišljenje o ženama kao stupovima doma i društva, boreći se za poštovanje i dostojanstvo žene isključivo u obitelji. Za njega su *prave prirodne žene* bile još samo one u zabačenim krajevima gdje su, po njegovu mišljenju, živjele ponosno i slobodno, za razliku od stanovnica gradova, koje su nastojale participirati u društvenom životu čime su u očima muškaraca postajale obične, tj. slične njima. Njegovo

⁸⁰⁴ „La donna in America“, *Il Dalmata*, 26 (9. prosinca 1891.), 98, 1.

⁸⁰⁵ Časopis *La Domenica zaratina* izlazio je u Zadru od 1891. do 1892.

⁸⁰⁶ „Emancipazione muliebre“, *La Domenica zaratina*, 5 (5. lipnja 1892.), 12, 1-2

⁸⁰⁷ FICHERT, Luigi. *Hrvatski biografski leksikon*, (1998), Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, sv. 4, 198-199; ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*, 446-452.

⁸⁰⁸ RABAC ČONDRIĆ, Glorija. (2011), *Književno-kulturna djelatnost na talijanskom jeziku u Zadru u 19. stoljeću. Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 984-991.

najpoznatije djelo, romantični spjev *La madre Slava*,⁸⁰⁹ postalo je literarni hit koji je prihvatila talijanska i hrvatska publika. Na hrvatski ga je preveo Anton Šimonić,⁸¹⁰ a Nikola Strmić prema njemu 1865. skladao operu koja se izvodila u Trstu i Zagrebu.⁸¹¹ U njemu dominira lik snažne crnogorske majke, primjer ženskog ponosa vrijednosno izjednačenog sa shvaćanjem muške patrijarhalne časti. Glorija Rabac Čondrić uočava njegov kult „majke koji ga vodi u sfere zakašnjele romantike jer u taj lik nije udahnuo istinski dah života i tu je povijest nadvladala poeziju, a pjesnička istina podlegla moralnom i nacionalnom cilju.“⁸¹² Ona smatra da je Fichert uočio pojavu moralne diskriminacije žena i da Cordelia, junakinja njegova romana „*Contesa del Paradiso*, nije ništa drugo osim žrtve društvenog podčinjavanja; svi su je voljeli, ali svima je morala biti podložna.“⁸¹³ U Zadru su manje poznata njegova djela nastala nakon odlaska u Italiju,⁸¹⁴ kao što su satire na temu feminizma i poroka žena u zapadnjačkom društvu. Te žene, koje su se ponašale slobodno, nisu bile slične idealima koje je zamišljao.⁸¹⁵ U društvenoj satiri *Femminismo o (Terzo sesso)*,⁸¹⁶ refren „*Libera donna in libero Paese*“ sugerira da sloboda žene znači pretjeranost i neobuzdanost, a liberalizam oslobođanje od moralnih zakona i tradicije. Za njega je „feminizam“

„(...) barbara parola che concreta il fenomeno (...) Per esso intendesi la rinuncia della donna a tutte le virtù e le prerogative che la natura e la società le assentono, per assumere in iscambio i difetti e gli oneri dell' uomo. Così perderebbe la grazia nativa, senza acquistare la forza. Soppressa la donna, rimarrebbe la femmina.“⁸¹⁷

Smatra da se žene odriču prirodnih kreposti zamjenjujući ih manama i obavezama kakve imaju muškarci, za što nisu sposobne, ali one nisu inferiorne, naprotiv, ponekad su i superiorne, ali su uvijek drugačije i jedna prava žena vrijedi više od tisuću obrazovanih koje su završile fakultete.⁸¹⁸ Učene žene su mu slične muškarcima i odbojne pa za njih navodi pogrdne izraze: *androgene*, *uomo-donna* ili *sinsters*, a tzv. *treći spol* je nešto što je donijela modernizacija i napredak društva omogućivši pojavu *novih žena*, sličnih muškarcima, koje vole gimnastiku, slobodno odijevanje (bez korzeta), i široku odjeću.⁸¹⁹ Pravim bogatstvom

⁸⁰⁹ FICHERT, Luigi. (1857), *La madre slava: canti 6 con note*. Zadar: Demarchi-Rougier.

⁸¹⁰ FICHERT, Luigi. (1861), *Slavska majka*. Zadar: Braća Battara, 1861.

⁸¹¹ RADOS, Zvezdana. (2011), Hrvatska književnost u Zadru u vremenu austrijske uprave, *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 867.

⁸¹² RABAC ČONDRIĆ, Glorija. (1976), Romantičke vizije Luigija Ficherta, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, (9), 1975/1976, 473.

⁸¹³ RABAC ČONDRIĆ, Glorija. (1976), Romantičke vizije Luigija Ficherta, 483.

⁸¹⁴ Njegove knjige su tada bile dostupne u zadarskim javnim knjižnicama, Gradskoj (danas Znanstvena knjižnica Zadar) i Knjižnici Dalmatinskog namjesništva (danas Knjižnica Državnog arhiva u Zadru).

⁸¹⁵ FICHERT, Luigi. (1880), *Emancipatele!: satira*. Venezia: P. Naratovich.

⁸¹⁶ FICHERT, Luigi. (1897), *Femminismo o (Terzo sesso): storia sociale*. Venezia: C. Ferrari.

⁸¹⁷ FICHERT, Luigi. (1897), *Femminismo*, 5.

⁸¹⁸ FICHERT, Luigi. (1897), *Femminismo*, 7.

⁸¹⁹ FICHERT, Luigi. (1897), *Femminismo*, 48-49.

žene smatra ljubav, *odabrane knjige* i obrazovanje, koje im nije baš potrebno.⁸²⁰ Na kraju stavlja ironičnu oporuku „Secolo mio“,⁸²¹ obraćajući se svome stoljeću na izdisaju, uvjeren da su napredak i znanstvena dostignuća uvjetovale pojavu *trećeg spola* i žena koje su zloupotrijebile slobodu u *slobodnoj zemlji*, spajajući dvije različite sintagme, jer ženska sloboda se uvijek u negativnom kontekstu povezivala s oslobođenom spolnošću.⁸²² Kao i Sabalich, Fichert je bio jedan od onih muškaraca koji su promatrali žene i idealizirali prošlost žaleći za *starim vremenima* i ženama kakve su nekada bile. Biciklistica na naslovnici njegove knjige⁸²³ sugerira zapuštenost mlade djevojke koja srlja u propast i divljaštvo. Koristeći motiv žene na biciklu, koji je toliko uzbunio muški svijet⁸²⁴ on je pojam feminizam tumačio na svoj način ističući *tradicionalne vrijednosti prave žene*, što su nastavili i neki zadarski kulturni djelatnici početkom 20. stoljeća.

5.1.3. Muški i ženski poslovi

Često spominjana podjela poslova na ženske i muške, tj. na kućanske i one izvan kuće

„(...) omogućuje muškom spolu veću gospodarsku i političku moć, ne samo u društvu, nego također na području obiteljskih veza. Spolna podjela rada opterećena je vrijednostima zapadne, maskulinističke kulture jer se temeljem spola društveno pripisuju uloge.“⁸²⁵

Međutim, muški poslovi se lako prepuštaju ženama, kada se pojave druge obaveze za muškarce. Na zadarskim otocima i priobalju, muškarci su često odlazili raditi daleko od mjesta stanovanja kao pomorci i ribari ili su se zapošljavali u inozemstvu, a isto je bilo i za vrijeme rata. Tada su žene sve morale raditi same. Međutim, nije bilo uobičajeno da muškarci, u nedostatku žena, preuzimaju njihove poslove, nego bi u tom slučaju muškarac krenuo u potragu za drugom ženom, u čemu bi sudjelovali rođaci i bliža okolina.⁸²⁶ Ako bi žena počela raditi izvan kuće i zarađivati, kućanski poslovi i dalje bi je čekali.⁸²⁷ Podjela poslova na muške i ženske izgledala je tako da su se neki smatrali isključivo ženskima i neprimjerenima ili čak sramotnim za muškarce, ali žene su mogle (i morale) prihvatiti sve što je bilo nužno. Tako podjela poslova i nije stvarna, nego je stvarna samo obaveza žena koje moraju obavljati

⁸²⁰ FICHERT, Luigi. (1897), *Femminismo*, 7.

⁸²¹ FICHERT, Luigi. (1897), *Femminismo*, 57. Prilog 7.

⁸²² ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 97.

⁸²³ FICHERT, Luigi. (1897), *Femminismo o (Terzo sesso): storia sociale*. Prilog 7.

⁸²⁴ Prema izjavi Susan B. Anthony, biciklizam je za emancipaciju žena učinio više od bilo čega drugog. Usp. <https://www.goodreads.com/autor/quotes/59711>. Susan_B_Anthony (pristup 17. srpnja 2018.)

⁸²⁵ ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 113.

⁸²⁶ GANZA ARAS, Tereza. (2002), *Otočna žena danas. Život otočanke: zbornik*. Zadar: Narodni muzej, 109.

⁸²⁷ Jedino rješenje bi bila plaćena posluga koju je ona nadzirala, ali njezin podređeni status u obitelji je ostajao isti. ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 207.

sve ženske poslove, ali i muške, ako se za to ukaže potreba. Zamjenjivanje muškaraca na bilo kojem poslu prihvaćalo se i odobravalo sve dok je bilo potrebno, ali ženama nije donosilo nikakve prednosti. Već je navedeno i sudjelovanje žena u oružanim sukobima i junaštvo u ratovima o čemu su pisale zadarske novine,⁸²⁸ prikazujući ih kao uzore odanosti, jer su i u ratu obavljale istu žensku pomoćnu ulogu: brinule su se o muškarcima, usprkos žrtvama i opasnostima kojima su se izlagale.⁸²⁹ Zbog toga ta uloga nije uzdignuta na razinu društvenih zasluga i nije se komemorirala.⁸³⁰

5.1.3.1. Umjetnička kreativnost u ženskim ručnim radovima

U ženske kućanske poslove spadala je izrada odjeće i drugih predmeta što je često nadilazilo uporabnu vrijednost i postajalo dijelom vrijedne baštine u kućanstvu, crkvi ili samostanu. Autorice vrijednih predmeta i ukrasa od čipke i vezova visoke umjetničke vrijednosti najčešće su ostajale anonimne, a njihovi proizvodi od osjetljivih i potrošnih materijala, platna, vune, svile i konca lako su se uništavali. U vještini vezenja prednjačile su redovnice u samostanima koje su od finih i skupih materijala (svila, srebrne i zlatne niti, biseri) izrađivale i ukrašavale crkveno i svećeničko ruho. O tome piše Giuseppe Sabalich, navodeći da se u krstionici zadarske katedrale nalaze brojni ženski radovi vrijedni zbog nacрта i izrade, koji bi mogli zadovoljiti znatiželju zadarskih gospođa i gospođica strastvenih u vezenju.⁸³¹ Žene su rado razgledale radove iz samostanskih i crkvenih zbirki koji su se izlagali i pokazivali kao posebne vrijednosti. Vincenzo de Benvenuti opisuje divljenje žena koje su razgledale darove što ih je dobio zadarski nadbiskup.⁸³² Izrada tih predmeta bila je najcjenjeniji ženski posao koji je donosio ugled pa i zaradu, a mlade djevojke su se fotografirale s vezivom ili pletivom u rukama.⁸³³ Dalmatinski vezovi, čipke, dijelovi nošnje i ukrasi razlikovali su se od onih u drugim krajevima. Privlačili su strane putnike i njihove žene koje je zanimalo način života u Dalmaciji, svakodnevni poslovi, predmeti i odijevanje. Oni su postali popularni pa su ih otkupljivali trgovci koji su ih po niskim cijenama dobivali od siromašnih, a poslije ih skupo prodavali. Jedna od prvih osoba zaslužnih za popularizaciju

⁸²⁸ Npr. „Donne al campo“, *Il Dalmata*, 49 (14. studenoga 1914.), 80, 2.

⁸²⁹ Engleska književnica Alice Askew sudjelovala je u Prvome svjetskom ratu na balkanskom ratištu, gdje je i stradala, zajedno sa suprugom. Njezino tijelo je pronađeno u moru blizu Vele Luke i pokopano na groblju blizu obale gdje joj se nalazi nadgrobni spomenik. *Narodni list*, 56 (21. studenoga 1917.), 92, 2.

⁸³⁰ Usp. CONNERTON, Paul. (2004), *Kako se društva sjećaju*, Zagreb: Antibarbarus, 9.

⁸³¹ SABALICH, Giuseppe. (1897), *Guida archeologica di Zara*. Zadar: Leone Woditzka, 68.

⁸³² „Doni“, *Il Dalmata*, 21 (1886), 76, 2.

⁸³³ „Linda Petricioli s prijateljicama oko 1864. godine“, TRAVIRKA, Antun. (2011), *Likovna kultura u Zadru, Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 633. Prilog 8.

dalmatinske *narodne industrije* bila je književnica, novinarka i urednica Jelica Belović Bernadzikowski (1870.-1946.)⁸³⁴ koja je i u Zadru objavljivala priloge o narodnim vezovima. U učiteljskim listovima je pisala o položaju žena i zanemarivanju njihovih sposobnosti, što je utjecalo na teško gospodarsko stanje u zemlji i naglašavala da se na izložbama u velikim europskim središtima publika divi njihovim proizvodima koji se u Dalmaciji slabo cijene. Upozoravala je na potrebu podupiranja žena da bi se omogućila što veća proizvodnja u Dalmaciji, a njezini brojni članci u novinama⁸³⁵ govore o važnosti koju je pridavala tim aktivnostima, upozoravajući na utjecaj gradske mode na narodne nošnje koje su postajale sve jednostavnije, siromašnije i lošije kvalitete.⁸³⁶

Zanimanje za ženske ručne radove pokazala je austrijska književnica Natalija Bruck-Auffenberg (1854.-1918.), koja je od kraja 19. stoljeća dolazila u Dalmaciju i napisala niz stručnih članaka koji su privukli pozornost, ne samo javnosti, nego i dvorskih krugova. Među njima je bila nadvojvotkinja Marija Josefa, koja je otkupila veliki broj vezova i zdušno poticala dalmatinsku narodnu umjetnost, osobito čipkarstvo.⁸³⁷ Ona je u više navrata posjetila Zadar i Dalmaciju, potičući i novčano potpomažući tečajeve za djevojke. U Zadru je boravila kod namjesnika Attemsa i njegove supruge Ane, a u Pagu su je u školi dočekale mlade čipkarice.⁸³⁸ Poticala je izradu vrijednih predmeta za tržište, što je utjecalo na poboljšanje životnih uvjeta u Dalmaciji. U Beču je potakla osnivanje Društva za promicanje čipaka i kućnoga obrta u Dalmaciji, koje je organiziralo prodajne izložbe i natjecanja osiguravajući dalmatinskim čipkaricama priličnu zaradu, osobito onima iz Paga.⁸³⁹ Natalija Bruck-Auffenberg je uporno nastojala potaknuti veću proizvodnju izvorne čipke i veziva, ali je neprestano nailazila na zapreke. Narudžbe bi se primile, ali nisu dolazile uvijek do najboljih vezilja ili se ženama nije dopuštalo da se ozbiljnije time bave pa je napisala:

„Dalmacija ima tako plemenito narodno umijeće kao malo koja iztočna zemlja. Krasne čipke i vezovi, krupni zlatovezovi, divne platnene radnje za rublje, divot-nakiti, sagovi; predmeti, koji su inače svojina otmenog i bogatog svijeta. (...) Besprimjerna nehajnost pučka prijeći zamišljeni razvoj u drugim okružjima (...) te napokon izjave, da se ne mogu primiti radi vrućine, zime, posjeta, nerazpoložeja, jematve, preseljivanja.“⁸⁴⁰

⁸³⁴ <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1671>

⁸³⁵ „Izložba dalmatinskih čipaka u Austrijskom muzeju u Beču“, *Smotra dalmatinska*, 18 (24. svibnja 1905.), 2, 3; „Još o izložbi dalmatinskih čipaka“, *Smotra dalmatinska*, 18 (31. svibnja 1905.), 2, 2; „Društvo za promicanje čipaka i kućne industrije u Dalmaciji“, *Smotra dalmatinska*, 18 (3. lipnja 1905.), 3, 2; „Izložba dalmatinskih čipaka“, *Smotra dalmatinska*, 18 (14. lipnja 1905.), 6, 2.

⁸³⁶ „O preporodu hrvatske veziljačke umjetnosti“, *Narodni list*, (1906), 45, 1-4.

⁸³⁷ PIPLOVIĆ, Stanko. (2000), Marija Jozefa: zaštitnica narodne umjetnosti Dalmacije. *Ethnologica dalmatica*, 9, 139.

⁸³⁸ *Smotra dalmatinska*, 27 (25. travnja 1914.), 33, 2-3.

⁸³⁹ Ženama je do ljeta 1909. godine za otkupljene čipke isplaćeno 72.000 kruna. „Dalmatinske čipke i vezovi“, *Smotra dalmatinska*, 23 (10. prosinca 1910.), 99,2.

⁸⁴⁰ „Dalmatinska kućna industrija“, *Narodni list*, 46, (6. svibnja 1907.), 36, 1.

Pisala je o Dalmatinskoj zagori, narodnim nošnjama i vezovima koje je tamo vidjela.⁸⁴¹ Petar Kasandrić je komentirao da je ona pokazala i Europi

„(...) i nama samima što se krije u umjetničkoj duši naših seljakinja na obalama Jadrana (...) da se nagju povjesni izvori ove umjetnosti, koja se razvijala na megji prastare istočne i zapadne kulture, umjetnosti jednoga naroda koji je strogo arhitektonsko shvaćanje Rima i Bizanta slio u jednu cjelinu sa bogatim blagom slavenske ornamentike“⁸⁴²

Dodajući da su naši pastiri i pastirice izradili remek djela od priproste tvari, prostim oruđem, iz glave i po svome ukusu jer sjećanje naroda ne može živjeti bez ljepote, on ističe da njezina velika ilustrirana monografija⁸⁴³ o narodnoj umjetnosti u Dalmaciji prikazuje narodne nošnje i druge proizvode ženske narodne umjetnosti što ih je sakupila po Dalmaciji. Većinu tih predmeta je otkupila i odnijela u Beč, gdje su im se svi divili, a knjigu su sljedeće godine don Frane Bulić i Vinko Lozovina preveli na hrvatski i objavili.⁸⁴⁴ Ipak, svi poticaji koji su dolazili od utjecajnih žena nisu mogli puno pomoći u razvoju dalmatinske narodne umjetnosti, jer su žene bile zaokupljene kućanskim i drugim svakodnevnim poslovima pa su se finim ručnim radovima bavile samo u slobodno vrijeme (ako su ga imale).

5.1.4. Uloga crkve u aktivnostima žena

Crkva je u Dalmaciji uvijek imala veliki utjecaj na privatni život žena, kojima je odlazak na misu često bio jedini slobodni izlazak iz kuće, a župnici zamjena za učitelje, savjetnike, suradnike, nadzornike i diskretne pomoćnike u nevolji. Crkva je okupljala žene pozivajući se na novozavjetna svjedočenja:

„Među "rubnima" kojima Isus upućuje radosnu vijest dolaska Kraljevstva Božjega - bolesni, siromasi, odbačeni, grešnici - nalaze se i žene. U brojnim zgodama iz Isusova javnog života njegov odnos prema ženama jasno oslikava njegovu nekonvencionalnost, zapravo kršenje ne samo uljudbenih već i religijskih norma. (...) Isus, dakle, i žene kao rubnu skupinu društva postavlja u središte svoga poslanja.“⁸⁴⁵

Crkva je podupirala i organizirala pomoć onima kojima je bila neophodna, a u siromašnim selima dalmatinskog zaleđa svećenici su ponekad bili zaslužni za preživljavanje mještana i ugrožene djece.⁸⁴⁶ Crkvene institucije, samostani, udruge i pojedinci vezani za vjerske

⁸⁴¹ „Iz zagorske Dalmacije“, *Narodni list*, 48 (17. studenog 1909.), 92, 1.

⁸⁴² „Dalmacija i njena narodna umjetnost“, *Smotra dalmatinska*, 23 (25. svibnja 1910.), 42, 3.

⁸⁴³ BRUCK-AUFFENBERG, Natalie. (1911), *Dalmatien und seine Volkskunst: Muster und Kunsttechniken aus altem Volks*. Wien: Kunstverlag Anton Schroll.

⁸⁴⁴ BRUCK-AUFFENBERG, Natalie. (1912), *Dalmacija i njena narodna umjetnost: uzorci (šare) i starinske umjetničke tehnike*. Beč: Umjetnički nakladni zavod Anton Schroll.

⁸⁴⁵ Fra Bože Vuleta, Predgovor izdavača. ANIĆ, Rebeka Jadranka. (2003), *Više od zadanoga: žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, Split: Franjevački institut za kulturu mira, 9.

⁸⁴⁶ Kada je u okolici Drniša neki pijani muž ubio ženu, žandari su ga odveli, a petero malodobne djece je ostalo u kući. O njima se brinuo pop Vladimir Vuković, koji je onda pokrenuo akciju za pomoć i priskrbio sredstva za njihovo preživljavanje. *Smotra dalmatinska*, 23 (10. prosinca 1910.), 87, 6.

organizacije od devedesetih godina 19. stoljeća tiskaju veliki broj publikacija, namijenjenih širem krugu čitatelja, u kojima se bave aktualnim društvenim problemima. Različitog sadržaja i oblika, ta izdanja su pratila teme od vjerskih do širih društvenih i političkih, tiskanih u obliku brošura i članaka u periodici, do obimnijih djela i serijskih publikacija. Autori, izdavači i urednici bili su svećenici i redovnici, a o pitanju položaja žena raspravljali su Vincencije Palunko, Hugolin Didon i Joso Felicinović.

Knjige različitih namjena, prijevodi iz stranog tiska i životopisi svetaca i svetica, od kojih su neki bili namijenjeni nastojanju za beatifikacijom suvremenih dobrotvora, tiskali su se i u Zadru. Jedna takva knjižica izdana je u povodu akcije za priznanje čudesnog ozdravljenja uz Gospin zagovor. Autor knjižice⁸⁴⁷ Toma M. Ziliara podržavao je dokaze o čudesnom ozdravljenju, koje je Gospa učinila ispunjavajući usrdne molitve jedne bolesne djevojke iz Lombardije. Kada je ona odlučila ući u samostan u javnosti je pokrenuta široka akcija za priznanje njezina čudesnog ozdravljenja u svrhu priznanja Gospina svetišta u sklopu toga samostana, što su podržali i zadarski svećenici. U brošuri splitskog biskupa Vincencija Palunka „O plesu: nekoliko razmatranja“⁸⁴⁸ on kroz dijaloge odvraća mlade ljude od plesa kao razvratne igre koja vodi prema grijehu, navodeći i neke moderne plesove. Tvrdio je da oni ponižavaju žene, ugrožavajući njihovo dostojanstvo, a mladićima narušavaju duševni mir nudeći im nemoralne prigode i izazove koji navode na grijeh. Njegovi istupi nisu mogli zabraniti zabave ni druženja mladih, ali su utjecali na društvene stavove o nemoralnosti sudionika zabave, što je najviše pogađalo žene. Palunko se intenzivno bavio pitanjima morala i odnosa spolova, a rezultat je obimna knjiga *Žena na svome mjestu i socijalno pitanje sretno riješeno*⁸⁴⁹ u dva sveska (ukupno više od 900 stranica) o ženama, muškarcima i problemima koji proizlaze iz njihova odnosa. On je ponudio „konačno rješenje ženskog pitanja“ inzistirajući na suradnji spolova i međusobnom poštovanju s naglaskom na dužnostima žene. U prvom dijelu govori o plemenitosti i zaslugama slavni, stvarnih i mitoloških žena, pozivajući sve žene na molitvu za spas svijeta i sugerirajući im ugledanje na svete i grešnice koje su se obratile i pokajale. „Žena je čovjeku drug i pomoćnik u rađanju djece, u množenju ljudskog roda, to je glavno“,⁸⁵⁰ piše on, relativizirajući tu, isključivo žensku, sposobnost i pretvarajući je u „pomoćnu“ aktivnost. obraćajući se muškarcima, on piše da je ženi mjesto „pored srca čovjeka, a ni na glavi ni pod nogama“ pa „čovjek“ mora paziti na ženu i

⁸⁴⁷ *Antica Balestrieri ili čudni događaj u Lacedoniji*: (s dopuštenjem starešina). (1889), U Zadru: Brzotiskom "Kat. hrv. tisk."

⁸⁴⁸ PALUNKO, Vincencije. (1895), *O plesu: nekoliko razmatranja*. Zadar: Brzotiskom Kat. hrvatske tiskarne.

⁸⁴⁹ PALUNKO, Vincencije. (1913 - 1915), *Žena na svome mjestu i socijalno pitanje sretno riješeno*. Sv. 1-2, Spljet: Leonova tiskara.

⁸⁵⁰ PALUNKO, Vincencije. (1913), *Žena na svome mjestu i socijalno pitanje sretno riješeno*. Sv. 1, 11.

neprestano je nadzirati, jer ako ona pogriješi onda treba imati na umu da je i on kriv. Kao i mnogi autori prije njega, podsjeća na činjenicu da „što je narod divljiji - žene su im veći robovi“,⁸⁵¹ ali smatra da je emancipacija žena još veće ropstvo, a napredak znanosti da donosi moralni pad. Zbog toga je potrebno ograničiti obrazovanje žena, koje mora biti usmjereno „samo na njihovu prirodnu ulogu“ majke i kućanice, a posebno im treba zabraniti čitanje „romana“, kazalište, ples i kino. Navodi razne okolnosti i utjecaje koji su dostupni muškarcima, ali opasni za žene jer da su one sve jednake u slabostima.⁸⁵² Palunko, ipak, koristi utjecaj jedne žene, poznate talijanske književnice Matilde Serao, koju smatra „učenom i plemenitom ženom“. Navodi da je ona dobro prikazala uloge triju Marija iz Evandjelja koje su pokazale prave primjere ženske ljubavi, praštanja, strpljenja, ustrajnosti i vjere⁸⁵³, a težište je na ženskoj strpljivosti i trpljenju „jer ženi ne ostaje drugo, već da postane mučenicom“ koja bezuvjetno prihvaća sve što joj „čini od Boga dani muž“ i pokorava se, nastojeći svojom kršćanskom pokorom promijeniti nasilnika i uvjete života svoje obitelji.⁸⁵⁴ Tako je crkva žensku patnju neprestano približavala mučeničkoj svetosti za koju nagrada dolazi na drugom svijetu, uvjetovana patnjom i snagom vjere koju je trebalo neprestano jačati. U takvim okolnostima žene su, unatoč marginalizaciji i neprestanom ponižavanju ženske stvaralačke paradigme, u religiji nalazile utjehu, zaštitu i mogućnost za društveno poželjni radni, uglavnom dobrotvorni, angažman.

5.1.4.1. Nabožna literatura za žene i djecu

Uloga crkve u društvenom životu žena dolazila je do izražaja preko brige za vjersko obrazovanje koje je počinjalo od najranije dobi. Njima se neprestano sugeriralo poštovanje autoriteta i hijerarhije, koja počinje u obitelji, a mnogi su svećenici uviđali da je za napredak društva potrebno obrazovanje žena, jer je ono preduvjet poboljšanja kvalitete života obitelji. Uz to, uvijek su postavljali granice ne dopuštajući ideju o jednakom obrazovanju muškaraca i žena. Don Joso Felicinović piše da žene treba obrazovati za njihovu žensku ulogu u obitelji, ali i zato da bi mogle služiti u obrani kršćanske civilizacije:

„Današnje su nemoralne i protisocijalne nauke krive, što se obitelj nalazi u tužnoj krizi. Tome su najviše uzrok kriva načela i slabi odgoj žena. No ako je bezvjerstvo uspjelo da se služi ženom da ruši kršć. civilizaciju, dužnost je katolika da brane čast žene i da ju što više podignu u njezinoj vjeri, naobrazbi i društvenom položaju. Da ju udruže u katol. organizacijama, tako da postane ona i danas kao što je bila jučer: dobra odgojiteljica, prava kršć. drugarica čovjeka, uvijek na braniku Boga, obitelji i Hrvatske. (...)

⁸⁵¹ PALUNKO, Vincencije. (1913), *Žena na svome mjestu i socijalno pitanje sretno riješeno*. Sv. 1, 12-13.

⁸⁵² PALUNKO Vincencije. (1913), *Žena na svome mjestu i socijalno pitanje sretno riješeno*. Sv. 1, 13.

⁸⁵³ PALUNKO Vincencije. (1913.), *Žena na svome mjestu i socijalno pitanje sretno riješeno*. Sv. 1, 11.

⁸⁵⁴ PALUNKO Vincencije. (1915.), *Žena na svome mjestu i socijalno pitanje sretno riješeno*. Sv. 2, 318.

Zgodan dalazi nam zato savjet osnivatelja salezijanaca Don Bosca: »Živimo u vrijeme, veli on, u koje se svijet služi ženama, da učini veliko zlo. Radimo tako da ona bude oruđe dobra.«⁸⁵⁵

Okupljanje žena u vjerskim udrugama najviše je došlo do izražaja tijekom Prvoga svjetskog rata. Franjevac Provincije sv. Jeronima o. Hugolin Didon⁸⁵⁶ bio je „glavni začetnik euharistijskog pokreta u svim hrvatskim krajevima,“⁸⁵⁷ a svoj boravak u Zadru opisao je u kronici koju je darovao Naučnoj biblioteci.⁸⁵⁸ U njoj prikazuje djelovanje samostana sv. Frane i rad s „omladinom obojega spola“, koja se sastajala u dvorani sv. Antuna, obnovljenoj zahvaljujući donaciji udovice zadarskog bilježnika Vladimira Pappafave, koja je za tu namjenu osigurala 30.000 lira.⁸⁵⁹ Djelovanje euharistijskog pokreta pratio je časopis *Euharistični glasnik* (1908 - 1917) koji je Didon uređivao uz podršku i blagoslov nadbiskupa Pulišića. U njemu je objavljivao vijesti o vjerskom životu i djelovanju udruga, a suradnici su bili uglavnom muškarci. Žene se javljaju samo na nekoliko mjesta i to kao čitateljice, „službenice“ ili „revniteljice“.⁸⁶⁰ Drugi Didonov časopis *Amico dei pargoli: giornolino eucharistico dei Paggi* izlazio je u Zadru od 1911. do 1918. godine i bio je namijenjen mladim talijanskim čitateljima. U njemu je veliki broj priloga, potpisanih ženskim imenima, za koje se može samo pretpostaviti da pripadaju stvarnim ženama. Uz neka imena je dopisano mjesto iz kojega se javljaju, a neke se predstavljaju kao *paggette* (male službenice) ili *zelatrice* (marljive poklonice). Ti prilozi pozivaju na molitvu, navode izazove koji ugrožavaju moral, govore o obavezama prema roditeljima, bližnjima i crkvi, obraćajući se djeci, a roditelje, posebno kćeri i majke, upozoravaju na opasnosti koje donosi moda i strani utjecaji. Tako Maria Antonietta Girardi⁸⁶¹ poziva roditelje da svoju djecu upućuju u euharistijske aktivnosti, a Anna Mioni piše o važnosti obraćanja roditeljima u crkvi, jer su oni odgovorni za vjerski odgoj svoje djece.⁸⁶² Najviše je književnih priloga iz *Rima*, od kojih se posebno ističu pjesme i pripovijetke Albe Docilie.⁸⁶³ Ona potiče djecu na molitvu i obraćanje Isusu, poučavajući ih kako se trebaju moliti,⁸⁶⁴ objašnjava Isusove poruke⁸⁶⁵ o snazi molitve,⁸⁶⁶

⁸⁵⁵ FELICINOVIC, Joso. (1916), *Žena: (u prošlosti i sadašnjosti)*. Split: Leonova tiskara, str. 3.

⁸⁵⁶ Rođen je u Italiji 1874., a živio u Splitu i Zadru, gdje je umro 1960. godine.

⁸⁵⁷ <http://www.vjesnik.zadarskanadbiskupija.hr/VJESNIK11122014.pdf> (pristup 5. siječnja 2017.)

⁸⁵⁸ DIDON, Hugolin. (1952), *Kronika Zadarskog samostana kroz preko šezdeset godina*, Zadar, 1952. Znanstvena knjižnica u Zadru. Zbirka rukopisa, 59326, Ms. 913.

⁸⁵⁹ DIDON, Hugolin. (1952), „*Kronika Zadarskog samostana kroz preko šezdeset godina*“, 4.

⁸⁶⁰ *Euharistični glasnik*, 2 (1909), 12, 194-195.

⁸⁶¹ „Sinite parvulos“, *Amico dei pargoli*, 5 (1915), broj 8-12.

⁸⁶² „La S. messa per i genitori“, *Amico dei pargoli*, 3 (1913), 3, 9.

⁸⁶³ Za nju piše da je poznata književnica i da je napisala himnu katoličke udruge službenica Sv. Sakramenta u Rimu, a uglazbila ju „jedna vrijedna glazbenica iz Rima“. *Amico dei pargoli*, 2 (1912), 11, 44.

⁸⁶⁴ „I bimbi a Gesù“, *Amico dei pargoli*, 4 (1914), 11, 41.

⁸⁶⁵ „Gesù ai bimbi“, *Amico dei pargoli*, 4 (1914), 11-12.

⁸⁶⁶ „Busate e vi sara aperto“, *Amico dei pargoli*, 1 (1911), 1, 3.

samilosti, dobročinstva⁸⁶⁷ i dječje nevinosti⁸⁶⁸ kao prednosti u potpunom prihvaćanju vjere, što je ujedno i poruka odraslima da se u predanosti vjeri ugledaju u djecu. Prilozi Albe Docilie izlazili su u listu se sve do posljednjeg broja. Na sličan način pišu i druge autorice iz Rima: Maria Marchisio,⁸⁶⁹ Agnese,⁸⁷⁰ Irma Luzzatto⁸⁷¹ i Maria Bocciardi,⁸⁷² a Maria Raspi, Luise Pozzi i Corinna Cantone izvještavaju o djelovanju euharistijskog pokreta u Rimu. Veliki broj priloga *autorica iz Rima* govori o važnosti izravnog utjecaja središta katoličke crkve na vjernike u pokrajini. Imena navedenih autorica slične pseudonime, a ni o jednoj od njih nije bilo moguće pronaći osobne podatke. Ipak, ako se radi o stvarnim osobama, posebno o redovnicama, podaci o njima su teško dostupni, a većina priloga više govori o težnjama autorica (i urednika) za širenjem vjerskih ideja, nego o njima samima. U listu su česta izvješća o radu „malih službenica“ iz raznih mjesta, najviše iz Italije o čemu javljaju njihove voditeljice. Elisa Pavissich iz Trsta u više navrata piše o svojim iskustvima u vjerskom radu s djecom i radu udruge.⁸⁷³ Izvješća iz Zadra redovito donose kronike euharistijskih događanja u kojima sudjeluju djeca, a neka izvješća potpisuju učenice iz škole Sv. Marije i Zavoda sv. Dimitrija.⁸⁷⁴ Objavljuju se i izvješća o procesijama u kojima su sudjelovala djeca od pet do petnaest godina:

„Processioni, che in onore del Santissimo si svolgevano in detti giorni nella divota città di Zara, bello e commovente fù il vedere l' angelica schiera dei nostri cari Paggetti e Paggette, che, sotto il proprio stendardo, vestiti nei splendidi costumi da Paggio, ed altri colle loro belle fascie celesti, tutti con un giglio in mano, simbolo della loro innocenza, presero parte Processioni cantando il loro Inno. Tale fu veramente la commozione e l' entusiasmo, tra il popolo affollato per le vie della città, nel mirare il devoto corteo della candida falange dei Paggetti e Paggette (...) tutti i Pagetti e Paggette di Zara, dai 5 ai 15 anni, accompagnati dal loro Direttore e dalle Signore Zelatrici, si recarono col proprio stendardo nel giardino dell' Istituto di S. Demetrio, gentilmente concesso, dove si fotografarono separatamente in due gruppi.“⁸⁷⁵

Objavljuju se fotografije male djece, djevojčica od pet-šest godina, *njihove* ispovijesti i pisma, kao da su ih same pisale. Iako je časopis bio namijenjen djeci i njima se najviše obraćao, u njemu ima tekstova o razmišljanju i vjerskim iskustvima odraslih žena⁸⁷⁶ koje svjedoče o uzvišenom raspoloženju i vjerskom zanosu, dok se klanjaju Majci Božjoj.

Od 1915. godine Didon počinje tiskati dodatak *Euharističnog glasnika*, mjesečni listić namijenjen djeci *Prijatelj malenih* (1915.-1917.) na hrvatskom jeziku. Taj „nabožni listić“

⁸⁶⁷ „Nella casa dei bimbi“, *Amico dei pargoli*, 1 (1911), 3, 10.

⁸⁶⁸ „Quello che ho visto: (Monologo infantile)“, *Amico dei pargoli*, 2 (1912), 1.

⁸⁶⁹ *Amico dei pargoli*, 1 (1911), 7.

⁸⁷⁰ „A voi, piccoli amici“, *Amico dei pargoli*, 1 (1911), 10.

⁸⁷¹ *Amico dei pargoli*, 2 (1912), 7, 27.

⁸⁷² *Amico dei pargoli*, 5 (1915), 5, 18.

⁸⁷³ *Amico dei pargoli*, 1 (1911), 7, 2.; 2 (1912), 5, 3; „La seconda comunione“, 2 (1912), 5, 17-18.

⁸⁷⁴ *Amico dei pargoli*, 1 (1911), 6, 24.

⁸⁷⁵ „I paggetti e le paggette di Zara“, *Amico dei pargoli*, 2 (1912), 7, 27.

⁸⁷⁶ Tri redovnice pišu o danu svoga redovničkog zavjeta, „Il 30 Maggio 1912“, *Amico dei pargoli*, 3 (1913), 5.

tiskao se u „mnogo tisuća primjeraka“, a u njemu su, pored Didona, surađivali i drugi svećenici i učitelji.⁸⁷⁷ U prvom broju čitateljima, „djeci obojega spola“, obraća se zadarski nadbiskup Vinko Puljišić, potičući ih na veću pobožnost, redovite ispovijedi i pričesti, a urednik Didon poziva ih na „krepost, uljudnost i molitvu“.⁸⁷⁸ Pozdravnu pjesmicu listiću i savjete „Nadobudnoj dječici“, posebno djevojčicama, upućuje „Rosanda“,⁸⁷⁹ pojašnjavajući svrhu listića i njegovu namjenu. Prilozi potpisani tim imenom su brojni i namijenjeni djeci, majkama i ženama.⁸⁸⁰ Može se pretpostaviti da je to pseudonim urednika jer su puni programatskih uputa i savjeta i ima ih u skoro svim brojevima. „Rosanda“ se javljala i ranije, na talijanskom jeziku je objašnjavala djelovanje euharistijskog pokreta, prenosila poruke i pozive mladima,⁸⁸¹ poučne i prigodne priče.⁸⁸² Prilozi potpisani ženskim imenima govore o odgoju djece i ulozi majke,⁸⁸³ donose savjete, upute, tumačenja vjere⁸⁸⁴ i sentimentalne priče,⁸⁸⁵ a zabavni kutak⁸⁸⁶ prijedloge za zabavu bez igračaka jer ih u ratno vrijeme nije bilo.⁸⁸⁷ Brojni prilozi na temu smrti i umiranja tražili su od djece da mole za vojnike jer „vaš otac, brat, stric su (...) na bojnom polju, a vi ćete možda ostati sirote, bez prijatelja“, pisao je Didon.⁸⁸⁸ Plašenje djece morbidnim motivima bio je u prošlosti uobičajen način discipliniranja pa se i u priči „gospodične“ Karle na surov način djevojčici sugerira krivica zbog smrti oca.⁸⁸⁹ Ista autorica potpisuje i druge molitve i pripovijesti, ispunjene tugom i vjerom u bolji život na drugom svijetu.⁸⁹⁰ Kako su djeca često umirala, brojni su prilozi o njihovim pojedinačnim sudbinama, sjećanja na patnje i nekrolozi koji sugeriraju njihovo anđeosko spasenje.⁸⁹¹ Dok se *Amico dei pargoli*, koji je počeo izlaziti prije rata i bio posvećen uglavnom crkvenim temama, nije referirao na ratna događanja,⁸⁹² *Prijatelj malenih* donosi brojne osvrte na rat, smrt i patnju. Prvi se obraća građanskoj publici na talijanskom jeziku,

⁸⁷⁷ *Smotra dalmatinska*, 29 (30. prosinca 1916.), 103, 2.

⁸⁷⁸ *Prijatelj malenih*, 1 (1915), 1.

⁸⁷⁹ Ponekad u navodnicima. *Prijatelj malenih*, (1915), 1, str. 6.

⁸⁸⁰ „Nježna čuvstva jedne djevojčice“, (1915), 2, 7-8; „Dobra majka“, (1916), 3, 10; „Pred Isusom“, 2 (1916), 11-12, 75; „Jelisava“, 2 (1916), 11-12, 76-77; „Bakičina uspomena“, 3 (1917), 6, 41;

⁸⁸¹ *Amico dei pargoli*, 4 (1914), 3-8.

⁸⁸² „Sacrifici di una bambina“, *Amico dei pargoli*, 4 (1914), 3, 9-10.

⁸⁸³ „Uzgoj“, *Prijatelj malenih*, 2 (1916), 3, 13-14.

⁸⁸⁴ Karmen Ksenija „Novim prvopričesnicima“, *Prijatelj malenih*, 2 (1916), 8, 49-50.

⁸⁸⁵ Levina „Mali Jurica“, *Prijatelj malenih*, 3 (1917), 1, 8.

⁸⁸⁶ „Šarada“, 2 (1916), 3, 15; „Razbibriga“, 2 (1916), 8, 58.

⁸⁸⁷ Trkalice i hvatalice u krugu opisuje Milka Jović iz mjesta Maligradac. *Prijatelj malenih* (1917), 1, 8.

⁸⁸⁸ *Prijatelj malenih*, 1 (1915), 1, 2.

⁸⁸⁹ „Djeco, budite poslušni...!“ *Prijatelj malenih*, 3 (1917), 3-4, 23-24.

⁸⁹⁰ „Nebeska Kraljice, blagoslovi djecu svoju“, *Prijatelj malenih*, 3 (1917), 5, 32-33; „Prva pričest jednog umirućeg dječaka“, *Prijatelj malenih*, 3 (1917), 7, 49; „Siromah“, *Prijatelj malenih*, 3 (1917), 7, 52-53.

⁸⁹¹ Prilog Ivke Kokovnik, tajnice Počasnih dvorkinjica na Trsatu jedan je od takvih primjera.

„Smrt djevojčice Karle Jurković“, *Prijatelj malenih*, 2 (1916), 2, 53.

⁸⁹² Iznimka je tužna uspavanka Adele Dondè. „Addio“, *Amico dei pargoli*, 6 (1916), 8, 30.

ostajući u okvirima crkve, vjere i morala, a drugi ističe rat kao prijetnju hrvatskim stanovnicima Zadra jer su oni bili u austrijskoj vojsci koja se borila i na talijanskim ratištima. Autori se u njima obraćaju djeci kao i ženama: savjetuju ih, poučavaju, upozoravaju i prijete, a priloge potpisani ženskim imenima ne razlikuju se od onih koje pišu muškarci, pa je teško utvrditi što su napisale nepoznate autorice,⁸⁹³ a što urednik ili neki drugi muškarac.

5.1.4.1.1. Časopisi za djecu, djevojke i učiteljice

Zbog ratnih i političkih okolnosti većina zadarskih časopisa ugasila se početkom rata, a Didonov *Prijatelj malenih* 1917. godine. *Amico dei pargoli* je 1918. godine još izlazio pa se pojavila potreba za jednim takvim glasilom i na hrvatskom jeziku. Na inicijativu Ivana Butkovića, profesora Centralnoga bogoslovnog sjemeništa u Zadru, „katolički intelektualni krug“ u Pagu, kojemu su pripadale i neke učiteljice, prihvatio je ideju o pokretanju časopisa *Zora*, namijenjenog hrvatskim katoličkim učiteljicama i djevojkama.⁸⁹⁴ Osim Butkovića, u tome su sudjelovala i četvorica svećenika u Pagu: Joso Felicinić, Joso Crljenko, Jure Luša i Jure Palčić, a mladi Zadranin, don Joso Felicinić (1889.-1984.) je u to vrijeme u Pagu obavljao svećeničku službu. On je ubrzo postao ključna osoba u organiziranju aktivnosti paških katoličkih učiteljica. Obavezu odgovornosti za časopis preuzeo je učitelj i glagoljaš Petar Matulina, koji nije živio u Pagu, nego u Zadru, pa izgleda da nije ni sudjelovao u njegovoj realizaciji. Tako je zapamćen samo „dobri duh *Zore*“, kako Igor Radeka naziva Felicinića.⁸⁹⁵ On je do kraja života ostao vezan za taj grad, a mještani su ga cijenili i pamtili u dugom nizu burnih događanja, od Prvoga svjetskog rata do osamdesetih godina 20. stoljeća.⁸⁹⁶ U časopisu se nigdje ne navodi njegovo ime, nego je kao urednica i vlasnica u svim brojevima upisana nadučiteljica Barbara Šarinić, koja se ne pojavljuje kao autorica priloga. Prema rukopisnim bilješkama, iz Felicinićeva „uredničkog“ primjerka u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, reklo bi se da je većinu (nepotpisanih) priloga napisao on sam, ali te bilješke su nastale u vrijeme prodaje edicije Znanstvenoj knjižnici u Zadru, 1957. godine,⁸⁹⁷ dakle punih četrdeset godina kasnije, kada većina sudionika više nije bila živa. Stoga se postavlja pitanje jesu li pouzdane sve njegove bilješke prema kojima je on sam

⁸⁹³ Unatoč brojnim nastojanjima autorica rada nije uspjela pronaći biografske podatke o autoricama tih priloga.

⁸⁹⁴ Usp. RADEKA, Igor. (ur.). (2015), *Časopis Zora (1917.-1918.): paška perjanica Hrvatskoga katoličkog pokreta*. Pag: Matica hrvatska, Ogranak, 20-22.

⁸⁹⁵ RADEKA, Igor. (ur.). (2015), *Časopis Zora (1917.-1918.)*, 22.

⁸⁹⁶ GRANIĆ, Miroslav (ur.). (1999), *Život i djelo don Jose Pl. Felicinića: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa održanog u Zadru i Pagu 17. i 18. rujna 1999. godine*. Pag: Matica hrvatska; Zadar: Filozofski fakultet.

⁸⁹⁷ Usp. Naučna biblioteka u Zadru, 44757, D-539, *Zora*, 1 (1917) br. 1

napisao označene priloge, a urednica Šarinić nije napisala ništa, kao ni Petar Matulina. Nakon uvodnog članka idejnog začetnika, don Ivana Butkovića, slijedi Felicinićev tekst o Katoličkom međunarodnom ženskom savezu koji je u mnogim zemljama imao svoje ogranke u okvirima Katoličke crkve, pa autor izražava želju da se takav ogranak osnuje i u Hrvatskoj. U prilogu „Trebalo da se organiziramo!“ poziva žene da se udruže u Kolo katoličkih Hrvatica:

„Nacionalistički protukatolički pokret znao je da bez žena neće uspjeti u velikosrbskom i framesanskom cilju. Počeo je zato da organizira u Dalmaciji žene i djevojke. (...) Tako jakom i pogibeljnom bezvjerskom, nehrvatskom feminizmu, odlučili smo suprotstaviti valjanu organizaciju. (...) Ta ideja da se moramo organizirati ima već pristašica po svim hrv. zemljama, treba samo da od teorije pređemo na praksu, da udružimo žene i djevojke [u] „*Kolo Katol. Hrvatica*“, svrhom, da im damo religiozni, narodni, prosvjetni, socijalno-karitativni odgoj. To će ojačati sv. vjeru u hrvaticama, to će im olakšati trud u izvršavanju njihove osobne i društvene dužnosti. (...) Mi trebamo u Hrvatskoj organizaciju katol. Hrvatica pod jednom centralom, jer samo onda katolički ženski pokret postaje prava moćna sila u borbi za vjeru katoličku i hrvatsku domovinu.“⁸⁹⁸

Program je uključivao aktivnosti *redovitih ili aktivnih članica* i *pristašica* koje bi sudjelovale u radu *Kola* na sastancima, predavanjima i tečajevima. Naglašavajući potrebu moralne obnove društva, u čemu se ženama pridaje ključna uloga, ističe se važnost moralnih načela Katoličke crkve i opasnosti od zapadnjačkog liberalizma i s njim povezanoga liberalnog feminizma, koji prodire u Hrvatsku i Dalmaciju zavodeći žene lažnim idejama o slobodi i ženskim pravima:

„Posebnu pažnju pak treba dati ženskom pitanju. Od vremena do vremena zamolit će „*K. K. H.*“ kojeg stručnjaka, da drži koje predavanje: o higijeni, o kojem povijesnom ili literarnom pitanju i t. d. e da se tako članice upoznaju s modernim životom svoga naroda, pa da ga znaju uvijek cijeniti po kršćanskim načelima. Treba da se upoznamo s velikim katol. muževima i ženama, svim pitanjima našeg naroda, pa i s našim protivnicima. Ukratko treba da poznamo naše vrijeme, ako želimo staviti lijek svakoj rani. Kad „*K. K. H.*“ postanu moćna, onda mogu osnivati biblioteke, škole modernih jezika, analfabetske tečajeve, pripomoćna i strukovna društva i t. d. Tako bismo imali vojsku katolkinja, ujedinjenu u vjerskim, narodnim i kulturnim pitanjima. (...) Organizirane Hrvaticice mogle bi u čas dignuti na obranu vjerskih, čudorednih, narodnih, obiteljskih, školskih i vlastitih interesa, kad bi prijetila koja pogibao. Njihov glas čuo bi se snažnije po cijelome narodu, nego glas pojedinih sila.“⁸⁹⁹

Probleme žena i *žensko pitanje* svodi na znanja iz higijene, povijesti i literature, s težištem na promidžbi organizacije i poticanju članica, kojima se, da bi ih lakše okupio, obraća kao žena.⁹⁰⁰ Snaga ženske osjećajnosti, koju bi trebalo iskoristiti u postizanju ciljeva vjere i naroda, ističe se u prilogu potpisanom pseudonimom „Rosanda“.⁹⁰¹ Prilog podsjeća na „njezine“ već navedene slične priloge u časopisu *Prijatelj malenih*, što znači da ga je možda napisao Hugolin Didon, koji je u vrijeme predaje časopisa Znanstvenoj knjižnici bio još živ pa je taj pseudonim ostao nerazriješen. Na sličan način i Jure Palčić piše u ženskom rodu.⁹⁰² Prenoseći vijesti iz riječkoga katoličkog tiska o potrebi osnivanja društava za borbu protiv

⁸⁹⁸ Zora, 1 (1917), 2-3, 9-10.

⁸⁹⁹ Zora, 1 (1917), 2-3, 11.

⁹⁰⁰ Većinu pseudonima i inicijala razriješio je sam Felicinić u navedenom kompletu časopisa.

⁹⁰¹ „Srce“, Zora, 1 (1917), 5-6, 33-36.

⁹⁰² „Organizacija katol. učiteljica u Njemačkoj“, Zora, 1 (1917), 2-3, 14-16.

alkoholizma, Zora izražava ideju o osnivanju „ženskih apstinentskih“ organizacija, koje bi djelovale i preko društava, ženskih učilišta, kao što je dubrovačko, i ženskih časopisa. Žene bi trebale utjecati na svoje muškarce i „spasiti Hrvatsku“ od poroka⁹⁰³ koji se prikazuje se kao nesreća koju bi žene trebale ublažavati djelujući preko svojih organizacija. To je bila jedna od prvih inicijativa u organiziranju žena izvan obitelji, a Felicinovićeva zasluga je u tome što je, polazeći od tradicionalnih načela Katoličke crkve, nastojao proširiti djelovanje ženskih katoličkih udruga na dopunjavanje obrazovanja i njihov veći angažman u društvenim i kulturnim aktivnostima. Felicinović je svoju političku i nacionalnu angažiranost prikriivao koristeći se cijelim nizom lažnih ženskih imena kojima je potpisivao svoje priloge.⁹⁰⁴ Pseudonimima su mu, uz to, omogućavali i izravniji kontakt sa ženama kojima je časopis bio namijenjen, a moguće je da je bio pod utjecajem biskupa Mahnića, koji se na isti način često koristio pseudonimima.⁹⁰⁵ Prije toga je više puta pisao o problemima žena i ženskom pitanju, a 1916. godine je objavio knjigu u kojoj je sabrao predavanja održana u udruzi Kolo katoličkih Hrvatica u Zadru, pod naslovom *Žena u prošlosti i sadašnjosti*.⁹⁰⁶ Smatrao je da bi bolje obrazovanje žena popravilo njihov društveni položaj i omogućilo im bolje vođenje obiteljskih poslova i odgoj djece što bi utjecalo na poboljšanje uvjeta života naroda i viši životni standard. Žene bi, udružujući se u katoličke organizacije i obrazujući se, mogle pridonijeti razvoju društva, kao što su potpomogle i francusku revoluciju, napisao je.⁹⁰⁷ Pratio je suvremena zbivanja i radove autora koji su pisali o ženama i bio je uvjeren da je mobiliziranje žena ključni moment u razvoju društva. Navodi mišljenje slovenskoga teološkog pisca **Janeza E. Kreka** da je potrebno podržati organizacije katoličkih žena kao suradnice, kako bi se spriječila nadmoć liberalnih žena u javnim istupima, a ako bi se ženama dalo pravo glasa onda bi se moglo izbjeći i ratove:

„Da, žene moraju dobiti izbornu pravo. To je jedini način, da se zapriječe ovakve katastrofe, kakva je sadašnji svjetski rat. Zar bi majka dala svoj glas zastupniku, koji bi glasovao za rat, da joj sin ide na ratište? Nikada! Samo majčino srce zna, kako je rat grozan. Oni na fronti tog ni izdaleka toliko ne podnose, kao majke u tihim seoskim i gradskim sobicama kada kleče pred križem i zaklinju Boga, da im sačuva djecu. Dvije ideje osiguravaju trajno mir: žensko izbornu pravo i demokratizacija cijeloga javnog života, pa i pitanja vanjske politike. (...) Ni žena sama neće da shvati svoju pravu zadaću, već se i ona ravna prema ostalim pogrješkama našega doba.“⁹⁰⁸

⁹⁰³ Zora, 1 (1917), 5-6, 47.

⁹⁰⁴ Salezija, Kongreganistica, Elka, Hrvatica, a najčešće Vila s Jadrana.

⁹⁰⁵ RADEKA, Igor. (prir.). (2015). *Časopis Zora (1917.-1918.)*, 24.

⁹⁰⁶ FELICINOVIĆ, Jos. (1916), *Žena: (u prošlosti i sadašnjosti)*. Split: Leonova tiskara. Knjiga je objavljena pod njegovim pseudonimom Social.

⁹⁰⁷ FELICINOVIĆ, Jos. (1916), *Žena: (u prošlosti i sadašnjosti)*, 4

⁹⁰⁸ „Neke Krekove misli o ženskom pitanju“, *Zora*, 2 (1917), 2, 14-15.

Pozivajući se na Krekov zaključak, Felicinović je istaknuo odgovornost žena za njihov neravnotežan položaj, a to bi se moglo promijeniti okupljanjem u udrugama gdje bi žene zajedno rješavale svoje probleme u „svjetlu vjere“:

„(...) javne nevolje (su) naknada za krivnje, jer su se javne vlasti i narodi odvratili od Boga. Neka vjernici privatnu i javnu nevolju bez mrmljanja prime iz ruke Božje misleći na to kako će ublažiti pravdu Božju, radi grijeha pojedinaca i naroda.“⁹⁰⁹

Taj grijeh se pripisuje i ženama kojima onda treba sustavno pomagati i usmjeravati ih u vjeri. Svećenici koji su se bavili ženskim pitanjem bili su snažno motivirani u provedbi vjerskih ciljeva uz organizirano uključivanje žena. To pokazuje Felicinović koji hvali rad sličnih društava i nastoji ih oponašati definirajući plan rada i osnovna načela:

„(...) kod katolika organizacija mora da bude čisto konfesionalna. Što se pak tiče ž. o. one moraju raditi separatno od muškaraca. Načela su ova kojih se moramo čvrsto držati, ako želimo naše dobro i pravi uspjeh.“⁹¹⁰

On inzistira na konfesionalnosti udruga i razdvojenosti od muških, jer su tako ženske udruge ostajale neovisne, a upravo svećenici su imali najveći utjecaj na žene. Uz to, malo je drugih muškaraca moglo prići tako velikom broju žena i upoznati njihov intimni život. Tijekom učestalih susreta u crkvenim obredima i ispovijedima oni su mogli puno otvorenije razmotriti probleme koji ih muče. Svećenici koji su se, prikrivajući svoj (muški) identitet, u tisku obraćali ženama, sakrivajući se iza pseudoginima, mogli su slobodnije komunicirati s njima, jer su im žene vjerovala i otvorenije se povjeravale. Uzori koje su im nudili, učene urednice i suradnice katoličkih listova na talijanskom i hrvatskom jeziku, prikazivali su se kao novi, moderni i napredni, a autorice kaoiskusne i dobronamjerne. Od rujna 1918. godine *Zora* se objavljuje s podnaslovom *Glasiilo hrv. katol. ženskog pokreta u Dalmaciji*, čime se iskazala težnja za organiziranjem žena u cijeloj pokrajini. Nakon trobroja tiskanog u svibnju i objavljenih pisama podrške čitateljica od Pazina do Kotora, izgleda da je uredništvo zaključilo da je vrijeme za proširenjem područja utjecaja. List je zadržao raspored tečaja prema školskoj godini, pa u rujnu 1918. godine počinje treće i posljednje godište koje završava u Prosincu iste godine. U uvodnom prilogu učiteljica Darinka Gjivanović (Miriam) izražava namjeru za okupljanjem dvaju „pokreta“, Kola katoličkih hrvatica i „Sveze“, oko *Zore* kao zajedničkog glasila.⁹¹¹ Udruženi, sa zajedničkim domovinskim i vjerskim ciljem, „za katoličku Hrvatsku“ i pravi ideal

„(...) obnobljenje žena u Kristu, rad za vjeru i dom. - U kolu katoličkih Hrvatica glavna su načela katolicizam, hrvatstvo i demokratizam. To su jedine luči, koje će nam svijetliti na putu našeg rada. Tim

⁹⁰⁹ „Papin savjet“, *Zora*, 1 (1917), 5-6, 47.

⁹¹⁰ *Zora*, 2 (1917), 1, 6-7.

⁹¹¹ „Na osvjetku novog godišta“, *Zora*, 3 (1918), 1-2, 1-2.

ćemo načelima ujedno satrti put modernoj struji i životu, koja su pošla putem negacije Boga, morala i odgoja bez viših, nadnaravnih etičnih načela.“⁹¹²

Nakon toga, Felicinović (Vila s Jadrana) otkriva uzore prema kojima su se ravnali udružujući se poput zagrebačkog pokreta katoličkih žena:

„(...) jer svak znade, da je moralni i juridični položaj žena - mjerilo kulturnog stanja naroda - najvisočije na zapadu. Plod je to kršćanstva, sačuvan u svojoj jakosti i cjelini od katol. rimske Crkve. Riješenje modernog ženskog pitanja ne znači nove radikalne promjene. Ne, ono samo znači, da moramo tražiti bolju aplikaciju katol. načela današnjim prilikama društva.“⁹¹³

Ukazuje na potrebu prilagodbe „starih katoličkih načela“ novim uvjetima u društvu:

„Žensko se pitanje već od pol vijeka pokazalo u drugim državama. Od malo vremena javilo se i kod nas, a s ratom se pokazuje u akutnijem obliku, te prijeti pogibelj da se i ono još više pogorša uplivom liberalnih načela u javnom životu i lošem domaćem odgoju. Krive i štetne teorije emancipacije, jednakosti i borba spolova - civilna ceremonija braka - rastava braka - interkonfesionalizam i lajcizacija škole - zajednički odgoj u školi - oduzimanje roditeljima pravo na odgoj djece - progonoštvo redovnika i crkve - postepeno raskršćanjivanje javnih institucija - porazno djeluje na sve, a eminentno je naškodilo ženi, a s njom stavilo na krivi put žensku osobu, obitelj i društvo.(...) Hrvatice u većini nijesu bile pripravljene na te nove borbe u životu. Mnoge tako pretrpiše brodolom ili u vjeri ili u moralu, mnoge nijesu više shvatile cilj života. Konfuzija pojma, pokazala je i to, što neke, koje se još nazivlju i htjele bi da budu katolikinje, pale su u mrežu liberalizma, pak su otimice ili nehotice postale i one sudionice raskršćanjivanja i propasti našeg naroda. Zaista teško je stanje Crkve u Hrvatskoj, teške nas borbe čekaju: mi moramo zato da mnogo radimo požrtvovnim i apostolskim duhom. U borbi je život, u radu je spas!“⁹¹⁴

Pozivom na katoličku obnovu nastojao je okupiti žene, apelirajući na njihovo domoljublje, a težnju za boljim i temeljitijim obrazovanjem usmjeravao je prema načelu ćudoređa:

„Da, blažene one žene, koje su svoju naobrazbu stigle, bez da odbače svoju vjeru, svoje poštenje, i ljudsku čast. Mi ovakvih žena trebamo sada, ne samo u privatnom već i javnom životu. Samo one mogu da podignu žene našega naroda vjerski i kulturno. Kod njih će biti nesebičan i karitativni i gospodarski rad, ako budu djelovali u duhu Krista.“⁹¹⁵

Cilj udruživanja bio je osnivanje „Sveze“ u svakoj župi u svrhu širenja ideje i angažiranje što više žena za potporu nacionalnim i vjerskim ciljevima, a katolička obnova, povezana s težnjama za hrvatskom nacionalnom obnovom, bila je jedan od glavnih pokretača društvenih aktivnosti žena pod vodstvom crkve.

Promjene koje su se događale pred kraj 19. stoljeća u Dalmaciji znatno su utjecale na položaj žena jer, osim smjene generacija zahvaćaju društveni život u širokom obimu, a političke okolnosti stvaraju oštre podjele između tiska na talijanskom i hrvatskom jeziku. Iako je višejezičnost i dalje podloga svake kulturne djelatnosti, ona podrazumijeva različite ciljeve: dok se zadarski tisak na hrvatskom jeziku najviše bavio hrvatskim nacionalnim,

⁹¹² Zora, 3 (1918), 1-2, 2

⁹¹³ Felicinović se nije dobro izražavao na hrvatskom jeziku, a njegovi tekstovi su puni pravopisnih pogrešaka. Zora, 3 (1918), 1-2, 3.

⁹¹⁴ Zora, 3 (1918), 1-2, 3-4.

⁹¹⁵ Zora, 3 (1918), 1-2, 4.

gospodarskim, prosvjetnim i jezičnim pitanjima, tisak na talijanskom jeziku bio je okrenut Italiji i liberalnoj Europi. Ideja da bi feminizam i borba za emancipaciju žena mogli potaknuti njihovo udruživanje koje bi povezalno i ojačalo talijanske zajednice u Monarhiji, uvjetovala je podržavanje feminističkih ideja u tisku na talijanskom jeziku, što je bilo povezano sa suprotstavljanjem austrijskoj politici. Na promjene u svakodnevnom životu utjecale su i *pozitivne* znanosti koje su isticale žensku tjelesnu i mentalnu inferiornost, pa se najvećim *uspjehom* žena smatrala potpora uspješnim muškarcima. Utjecaj industrijske proizvodnje potiče konzumerizam, a ženska moda sve više ulazi u promidžbene poruke u tisku. Dok je urbana kultura neprestano bila pod utjecajem udaljenih europskih centara, ona ruralna sve više zapušta svoje tradicionalne vrijednosti, kao što su vrijedni ženski ručni radovi. Ženska kreativnost u izradi tih predmeta ostala je u okvirima amaterizma jer nisu mogle računati na podršku i oslobađanje od drugih poslova, a organiziranje je prepušteno neupućenim i nedobronamjnim pojedincima na terenu. Utjecajne žene koje su poticale te aktivnosti imale su ograničen uspjeh, a sve je prekinuo Prvi svjetski rat i propast Monarhije.

Feminizam se kao pokret smatrao neprijateljskim utjecajem iz politički suprotstavljenih zemalja, a protiv emancipacije žena su bili svi nositelji društvene moći. Ističu se pretpostavljene ženske nemogućnosti, obaveze prema obitelji, opasnost od jeftine ženske radne snage koja bi spustila cijenu rada i ugrozila muška prava, a žene bi postale neprivlačne u očima muškaraca jer bi im postale slične, ne bi se pokoravale, a možda bi se i suprotstavljale. Crkva je branila tradicionalne teorije o ulozi žene u opstanku naroda i čovječanstva, što je bilo osobito aktualno u ratno vrijeme. Svećenici su tijekom Prvog svjetskog rata, u nekim segmentima, preuzimali vodstvo u društvenom i kulturnom životu grada, obraćajući se ženama i djeci, podržavajući tradicionalnu i patrijarhalnu ulogu žena u obitelji. Oni su nastojali utjecati na veće zanimanje žena za obrazovanje i društveni život, a kritizirajući zapadnjačke liberalne pokrete za emancipaciju žena pozivali su na kršćanske vrijednosti, ističući primarna načela vjere, rada, reda i štednje u obitelji, što se smatralo pravom zadaćom žena. S druge strane, ograničavanjem slobode, crkva je nastojala žensku patnju izjednačiti s mučeništvom za koje nagrada dolazi na drugom svijetu. U djelima vjerskog sadržaja mogu se pratiti mijene patrijarhata u Dalmaciji i aktivnosti koje su se poduzimale u prilagođavanju tradicije novim okolnostima, a neuspjesi žena su bili više posljedica muškog otpora i njihove bolje prilagodbe jer različite patrijarhalne strategije generiraju neprestano njihove nove oblike.⁹¹⁶

⁹¹⁶ Usp. WALBY, Sylvia, (2005), *Rodne preobrazbe*, Zagreb: Ženska infoteka, 171-172.

5.2. Položaj i uloga učiteljica

S razvojem gospodarstva pojavljuje se veća potreba za radnom snagom i žene se sve više zapošljavaju, pa nastaje problem zbrinjavanja djece. U to vrijeme pučka škola postaje obavezna i za djevojčice, koje su se brinule o mlađoj djeci, a *Državni školski zakon* iz 1883. godine određuje petogodišnje obavezno trajanje opće pučke škole. Otvaranjem novih škola i vrtića stvaraju se i nova radna mjesta za učiteljice. U vrtićima su djeca od četiri do šest godina boravila dva do tri sata dnevno učeći kroz zabavu i igru čime se poticao „razvoj radinosti“ sa svrhom podupiranja „domaćeg odgoja prije polaska u školu pravilnim vježbama tijela i osjetila i izobrazbom duha.“⁹¹⁷ Postojala su i hranilišta (čuvališta) za djecu radničkih obitelji od treće godine, dok su jaslice (pjestovališta) za djecu do treće godine spadala u zdravstveno-redarstvenu, a ne prosvjetnu djelatnost i koristile su ih siromašne obitelji. Iako je mješovitih škola bilo i prije, kada su se one počele otvarati u Dalmaciji mnogi su se tome protivili smatrajući da sva djeca ne bi trebala učiti ni u istoj školi ni prema istom programu, jer da zbog svoje *drugačije naravi* ženska djeca samo unose nered u disciplinu koju je potrebno razvijati kod muške djece. Ipak, u pozadini tvrdnji o „strašilima nećudoređa“ često je bila i borba učitelja koji su u mješovitim školama dobivali dvostruko veći broj djece, a ukidanjem ženskih škola učiteljice i nadučiteljice su se podređivale upravi muške škole.⁹¹⁸ Uz to, obrazovanje ženske djece smatralo se nepotrebnim, s obzirom na njihove planove za budućnost, a i suvišnim, s obzirom na njihove poslove u kućanstvu.

Dok se u Banskoj Hrvatskoj sedamdesetih godina 19. stoljeća otvaraju više ženske pučke škole, zatim srednje stručne i građanske, a početkom 20. stoljeća dopušten je i upis djevojaka na Zagrebačko sveučilište, u Dalmaciji je mnogo snažniji utjecaj nekih intelektualaca koji su se uhvatili u koštac s feminističkim idejama o kojima se pisalo kao o velikoj opasnosti iz inozemstva, gdje je *bezbožni liberalizam* uzeo maha. U svim razvijenim zemljama, pa i u Austriji i Ugarskoj, otvarale su se privatne škole za žensku djecu, a njihove učiteljice su bile uzori ženske samostalnosti i profesionalnosti. U Hrvatskoj to nije bilo moguće zbog slabe materijalne snage građanstva, a

„(...) ideje redefiniranja položaja žene nisu nailazile na šire simpatije još uvijek vrlo tradicionalnog i patrijarhalnog društva.(...) Otvaranje ženskih srednjoškolskih institucija pod okriljem i donacijama pojedinih autonomnih ženskih organizacija u Hrvatskoj nije dolazilo u obzir prije svega zato što takvih društava u Hrvatskoj nije bilo.(...) U nemogućnosti oslonca na građansku klasu promicatelji ženskog obrazovanja pokušali su inkorporirati svoje ideje u postojeći proces modernizacijskih tokova te su se

⁹¹⁷ DIZDAR, Ilija. (1913), *Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji*, 27.

⁹¹⁸ HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1897., kut. 108, 3939.

oslanjali prije svega na vladajuću strukturu i vladine institucije. Ovakav pristup zahtijevao je umjerenost prilikom definicije ciljeva i tradicionalnost prilikom njihove argumentacije.⁹¹⁹

Zagovaratelji obrazovanja žena često su bili državni službenici, učitelji i školski nadzornici, kao već navedeni Miho Zglav, i sami strogo ograničeni službenom politikom obrazovanja. Oni su tvrdili da nedovoljan broj učitelja, njihov niski socijalni status, ograničenja nametnuta učiteljicama i loši uvjeti u kojima su radili utječu na stanje školstva. Uz to, nove ženske škole su se otvarale neplanski i neorganizirano, a ponekad samo zahvaljujući sretnim okolnostima i materijalnoj potpori pojedinaca.⁹²⁰ Položaj učitelja je dodatno pogoršan donošenjem *Zakona o uređenju pučke nastave i obrazovanju pučkih učitelja*, 1888. godine, koji je još više diskriminirao učiteljsku struku. Broj učenika se udvostručio, a nove školske zgrade su se rijetko gradile i obnavljale. Učiteljice su bile pod strogim nadzorom kao državne službenice, ali i kao žene, opterećene prevelikim brojem djece u razredima, preopširnim nastavnim programom, bez slobodnog vremena i bez slobodnog dana u tjednu.⁹²¹

Nebriga vlasti za više školovanje žena u Zadru vidi se i na primjeru osnivanja Ženskog odgajališta sv. Dimitrija, prve zadarske ženske srednje škole.⁹²² Zaklada za tu namjenu nastala je u 18. stoljeću, nakon ukidanja ženskog samostana sv. Dimitrija, a sve do kraja 19. stoljeća trajala je borba između onih koji su smatrali da imaju pravo na ta sredstva.⁹²³ Prepreke su se postavljale na svakom koraku, jer je zaklada najprije bila namijenjena obrazovanju plemićke i građanske mladeži, a njome je upravljalo zadarsko Plemićko vijeće.⁹²⁴ Promjenom državne vlasti mijenjala se i pozicija Vijeća, koje više nije moglo utjecati na to, a pojavili su se i drugi pretendenti: Nadbiskupski ordinarijat, Općinsko vijeće i Gradsko poglavarstvo. Prošlo je cijelo stoljeće od prvog prijedloga i donesen je novi prijedlog - za osnivanje pravnog fakulteta u Zadru. To je ubrzalo dogovor zainteresiranih za osnivanje učilišta jer je za bečku administraciju bilo prihvatljivije školovanje mladih plemkinja, nego osnivanje akademije, koja bi obrazovala muškarce spremne za preuzimanje administrativnih dužnosti u Kraljevini

⁹¹⁹ OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. (2004), On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje - pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća. FELDMAN, Andrea (ur.). (2004), *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“: Ženska infoteka, 160-161.

⁹²⁰ Kada su 1886. u Pakoštane došli austrijski nadvojvoda Rudolf i princeza Stefaniya, ona se družila sa ženama, a „nnekoliko djevojčica pokloniše kraljevni lijepu kitu cvijeća“. Princeza je tada općini „darovala glavnicu od 100 fior. za ustanovljenje pučke ženske učionice u onom mjestu“, *Zora*, 3 (1886) 6, 47. Škola je otvorena 10. listopada 1888., kada je od utemeljiteljice dobila još 50 fiorina. *Zora*, 5 (1888) 11, 88.

⁹²¹ Usp. UGLEŠIĆ, Sanda. (2010), Položaj pučkih učitelja u svjetlu zakona „Ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji iz godine 1888.“ *Magistra Iadertina*, 5, 164-165; KATIĆ, Mirisa. (2012). Oglad o školovanju ženske djece i radu učiteljica na zadarskom području za austrijske uprave, *Magistra Iadertina*, 7 (6), 143-154.

⁹²² MAŠTROVIĆ, Ljubomir, (1964), Povijesni pregled školstva u Zadru, *Zadar: zbornik*. Zagreb, 517-518.

⁹²³ HR-AZDN-9: Zaklada Svetog Dimitrija, 1896./1946.; KOLIĆ, Dubravka. (2012), Zaklada sv. Dimitrija. *Sveučilište u Zadru: o desetoj obljetnici obnove*. Zadar: Sveučilište, 480-481.

⁹²⁴ Usp. GANZA ARAS, Tereza. (1990), Zadužbina i licej sv. Dimitrija u Zadru. *Historijski zbornik*, 43, 202.

Dalmaciji⁹²⁵ pa je vješto usmjerila interese svih strana i na kraju je prihvaćena odluka koju je predložilo Namjesništvo,⁹²⁶ da zaklada bude namijenjena uzdržavanju plemenitih redovničkih novakinja, a ostatak za višu djevojačku školu ili licej. Zavod je osnovan 9. listopada 1902. godine i smješten u četiri impozantne zgrade na Novoj obali, a kamen temeljac je postavljen i blagoslovljen godinu dana prije, prigodom careva 71. rođendana. Svečanoj proslavi prisustvovali su najviši dužnosnici pokrajine, grada i izaslanici cara i pape. O događaju su izvještavale službene novine, u kojima su tiskani dijelovi njihovih govora na talijanskome i hrvatskom jeziku, a svi su isticali veliku potrebu za kršćanskim obrazovanjem mladih žena kako bi mogle biti prava podrška supruzima i pomoć slabima. Generalni vikar Borzatti je izrazio nadu da će se neke učenice Zavoda odlučiti za redovnički poziv.⁹²⁷ Zavod su na upravljanje dobile učiteljice iz reda engleskih dama,⁹²⁸ koje su i ranije bile poznate u Zadru jer su neke njihove bivše polaznice održavale tečajeve za djevojčice.⁹²⁹ Prema ugovoru, nastava se odvijala na hrvatskome i talijanskom jeziku, a nastavni predmeti su bili isti kao i u drugim višim općim ženskim školama.⁹³⁰ Po završetku školovanja kandidatkinje su mogle polagati ispite za učiteljice, ali ta škola se nije mogla uspoređivati s (muškim) gimnazijama koje su osposobljavale za nastavak školovanja. Odgajalište ih je pripremalo za nastavak školovanja na sveučilištu, ali najčešće je djevojkama, kao opća građanska škola,⁹³¹ donosilo višu razinu općeg obrazovanja prije udaje. Pred kraj Prvoga svjetskog rata zabilježen je jedan pokušaj osnivanja hrvatske privatne ženske učiteljske škole u Zadru, za koju je Zemaljski odbor dobio sva dopuštenja za otvaranje u rujnu 1918.⁹³² Uvjeti za upis bili su: navršenih šesnaest godina i glazbeni sluh, bez poznavanja stranih i klasičnih jezika, a školovanje bi bilo besplatno.⁹³³ Ideja nije realizirana zbog propasti Monarhije i talijanske okupacije.

⁹²⁵ KOLIĆ, Dubravka. (2012), Zaklada sv. Dimitrija, 482.

⁹²⁶ HR-DAZD-88: Spisi registrature Namjesništva, 1860. br. 445, sv. 1810, XV/D

⁹²⁷ „La benedizione della prima pietra dell' Educato femminile di San Demetrio. *Smotra dalmatinska*, 14 (21. kolovoza. 1901), 67.

⁹²⁸ Ženska redovnička zajednica koja se bavila obrazovanjem ženske djece, osnovana 1609. godine u Engleskoj. <http://www.congregatio-jesu.it/dameinglesi.html> (pristup 9. veljače 2017.)

⁹²⁹ *Avvisatore dalmato-Objavitelj dalmatinski*, 11 (25. rujna 1878.), 77, 8.

⁹³⁰ To su: vjeronauk, njemački, talijanski ili hrvatski jezik, zemljopis, fizika, crtanje, krasopis, pedagogija, prirodopis, povijest, matematika, ženski ručni rad, gimnastika i glazba. DIZDAR, Ilija. (1913), *Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji*, 22.

⁹³¹ HR-AZDN-7: Ženska građanska škola Svetoga Dimitrija, 1906./1943.

⁹³² „Za pučku nastavu. Novi ženski preparandij u Zadru“, *Narodni list*, 57 (20. lipnja 1918), 33, 1.

⁹³³ „Privatni ženski preparandij“, *Narodni list*, 57 (11. srpnja 1918), 36, 1.

5.2.1. Učiteljice u školi i društvu

Učiteljice su sve do pred kraj 19. stoljeća radile samo u ženskim školama, a kada su uvedene mješovite pučke škole i broj djece se povećao, stvorene su mogućnosti za zapošljavanje većeg broja učiteljica. Unatoč tomu, one nisu imale prilike za poboljšanje svog položaja,⁹³⁴ nego su se, s jačanjem učiteljskih udruga pridruživale učiteljima u zajedničkim zahtjevima za poboljšanje uvjeta rada. U Dalmaciji se stavovi koje su izražavale učiteljice nisu puno razlikovali od stavova drugih intelektualaca na društvenoj sceni. O feminizmu i posebnim problemima žena pisao je više talijanski tisak, ali u Zadru nije bilo žena koje su javno podržavale pokrete za emancipaciju žena. Ida Ograjšek Gorenjak piše da ti pokreti nisu mogli naići na plodno tlo u zemlji u kojoj nije bilo ni općeg prava glasa, a učiteljice su tvrdile da njihove „radikalne metode nisu primjerene domaćim okolnostima.“⁹³⁵ Promjene koje su stizale u Dalmaciju i osnivanje novih državnih ženskih i mješovitih škola izazivale su različite reakcije i rasprave o ograničavanju ženskog obrazovanja s kojim se ne bi smjelo pretjerivati jer nova znanja otvaraju vrata stranim *liberalnim* utjecajima koji kvare društvo, osobito žene. Zato se feminističke i pokrete za prava žena u zapadnim zemljama, povezivalo s anarhijom i nemoralom, što je izazivalo zgražanje. Pedagozi i svećenici izražavali su zabrinutost za održanje i opstanak obitelji, naroda i države, a svojim nastojanjima, javnim istupima i napisima utjecali su na stavove javnosti, koja se podijelila na one koji su osporavali i one koji su podržavali obrazovanje ženske djece. Oni koji su bili protiv ženskog obrazovanja bili su glasnjiji i brojnjiji, a tvrdili su da je ono opasnost za moral i disciplinu, da je prirodna svrha života žene briga o kući i obitelji te da bi im obrazovanje trebalo ograničiti na odgoj ćudorednosti i kućanske poslove.

Nakon Prve pokrajinske učiteljske skupštine u Zadru 1875. godine počinje intenzivna suradnja među učiteljima iz cijele Hrvatske. Njihovi delegati sudjeluju na skupštinama, održavaju predavanja i sudjeluju u raspravama. Na Četvrtoj skupštini u Dubrovniku 1888. godine bilo je i dvadesetak učiteljica iz cijele Dalmacije koje su sudjelovale u raspravi o školskim programima. Iz iznesenih prijedloga se vidi da se osobita pažnja posvećivala programima za žensku djecu. U njima je naglasak na praktičnim radovima i crtanju, „za djevojčice pouka u crtanju obaziraće se osobito na ženske radnje“, a u od tjelesnih vježbi izdvajaju se one koje nisu za djevojčice (vješanje, skakanje s motkama, penjanje i slično).⁹³⁶

⁹³⁴ Iz njihovih molbi se vidi da su tražile popravke u školi, drva za ogrjev, nabavku „knjiga i listova“, dopust za liječenje ili posjet roditeljima HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1909., kut. 236, br. 1243.

⁹³⁵ OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. (2004), On uči, ona pogađa, on se sjeća, on se prorokuje, 188.

⁹³⁶ „Izveštaj o IV. zemal. učitel. skupštini u Dubrovniku“, *Zora*, 5 (1888.) 11, 84.

Učiteljica Krste Lucijanović je izložila prijedloge o „ženskiem radnjama“ sa svrhom postizanja sposobnosti „u priređivanju i u izvršivanju najpotrebitijih domaćih radnja“ što je Skupština prihvatila, uz male ispravke Jele Bizzaro⁹³⁷ i Ivke Marković, a učiteljice Naze Gabrijelović, Cecilija Montani i Vinka Aranza iznijele svoje prijedloge koji su svi bili usvojeni. Osnovan je odbor za pregled preinaka programa, u koji su ušle i učiteljice jednorazrednih učionica Ivka Marković iz Silbe i Marija Füllenhals iz Dubrovnika.⁹³⁸ Na Petoj pokrajinskoj učiteljskoj skupštini u Kotoru,⁹³⁹ sudjelovale su četiri učiteljice iz dubrovačke Ženske učiteljske škole. Jedno od pitanja koje je tada postavljeno bilo je: „Kako izaći u susret željama imućnijih roditelja koji bi htjeli svojoj ženskoj djeci osigurati višu naobrazbu od one koju imaju u pučkim učionicama?“ O tome je govorio Josip Peričić,⁹⁴⁰ tada ravnatelj kotorske Velike gimnazije, i istaknuo da je veliki uspjeh postignut devedesetih godina otvaranjem mješovitih pučkih škola, nakon što je uvedeno obavezno osnovno školovanje za svih pa i za žensku djecu. Tada su muška i ženska djeca počela zajedno pohađati iste škole i bila zajedno u razredu. Rekao je da je naredba o otvaranju mješovitih učionica najbolje prihvaćena u Kninskom kotaru, a najviše protivnika je bilo u selima Kotorskog kotara. On je zaključio da je pohađanje škole kod sve djece povećano jer „muška djeca manje izbjegavaju školu i natječu se sa ženskom.“⁹⁴¹ Na Skupštini je zaključeno da je potrebno uvesti praktične radove za mušku i žensku djecu, i to „pouke o ručnom radu za muške učenike pučkih škola na selu i u gradu, a za ženske praktično kućanstvo.“ Kako je bilo uobičajeno, i Peričić o 19. stoljeću govori kao o „vijeku čovječanskog napredka“⁹⁴², a uređenje pučkih učionica „po osnovi znanstvene pedagogije“ od sedamdesetih godina predstavlja veliki pomak. Naglasio je da je „školsko-umjetnička izložba ženskih ručnih radova“ pokazala kako treba izrađivati tkanine i vezove „prema domaćim potrebama“ jer učitelji predstavljaju vezu između znanja i naroda, a povezanost između crkve i škole je garancija uspjeha pošto su učitelji ujedno i dušobrižnici.⁹⁴³ Ipak, položaj učitelja je nakon donošenja *Zakona o uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja* 1888. godine, pogoršan, a mnogi od njih su morali raditi i s više od 120 djece u jednom razredu, u tijesnim i

⁹³⁷ Jelena Bizzarro (1878.-1927.) učiteljica u Ženskoj učiteljskoj školi u Dubrovniku, bila je poznata po dobrotvornim aktivnostima i promicanju narodne prosvjete.

⁹³⁸ „Izvjestaj o IV. zemal. učitel. skupštini u Dubrovniku“, *Zora*, 5 (1888.) 11, 84-85.

⁹³⁹ *Smotra dalmatinska*, 7 (13. listopada 1894.), 82, 2.

⁹⁴⁰ Josip Peričić (1833.-1901.), profesor, pedagog i prevoditelj, rođen u Sukošanu. Bio je ravnatelj škola i pokrajinski školski nadzornik. Usp. ERBER, Tullio. (1905), *Storia del Ginnasio Superiore in Zara* Zara: S. Artale, str. 346-347. Iako je jasno izražavao svoje hrvatstvo, o njemu pohvalno pišu i autonomaške novine čestitajući mu na unapređenju. Il *Dalmata*, 22 (6. kolovoza 1887.), 63.

⁹⁴¹ *Smotra dalmatinska*, 7 (17. listopada 1894.), 83, 2.

⁹⁴² *Smotra dalmatinska*, 7 (13. listopada 1894.), 82, 2.

⁹⁴³ *Smotra dalmatinska*, 7 (17. listopada 1894.), 83, 2.

zapuštenim školskim prostorima, bez opreme i u trošnim zgradama.⁹⁴⁴ U novinama su se objavljivali članci koji su opisivali teški položaj dalmatinskih učitelja. Oni su imali plaće znatno niže od svih službenika, a učiteljice, kao i nadučiteljice, u svim školama imale su sve do 1911. godine 20% manje od učitelja.⁹⁴⁵ Problem su bila i mjesna školska vijeća koja su nadgledala njihov rad jer su u njima bili i neobrazovani, pa i nepismeni mjesni načelnici, koji su često ometali nastavu, tražili opravdavanje neopravdanih izostanaka djece i bezrazložno optuživali učitelje. U prilogu „Učiteljstvo morat će u prosjake: (Iz učiteljskih krugova pred otvor sabora)“ ističe se humani aspekt učiteljskog zvanja jer se od učitelja

„(...) kao od nijednog drugog službenika zahtijeva sve: i znanje i značajnost i lojalnost i patriotizam i moralnost i požrtvovnost i uzornost u svemu, a za uzvrat svih tih vrлина i krijeposti, šalje ga se uz sućut u prosjake.“⁹⁴⁶

Odnos države prema učiteljima i njihove simbolične obaveze podsjećaju na obaveze žena od kojih se na sličan način traži da s ljubavlju obavljaju sve poslove, a da zauzvrat dobivaju samo suosjećanje i sažaljenje. Na kraju se zaključuje da „državni vrtlar, uzgojitelj kupusa, ima veću plaću od učitelja koji uzgaja ljude.“⁹⁴⁷ Zbog svega toga, Učiteljsko društvo Zadarskog kotara je na skupštini od 27. prosinca 1911. zaključilo da će tražiti poboljšanje materijalnog položaja učitelja kao i „jednako uređenje plaća za sve učitelje i učiteljice prema načelu: jednaka dužnost, jednaka nagrada“.⁹⁴⁸ Prosvjed je bio toliko snažan da je Dalmatinski sabor uskoro odobrio povećanje plaća učitelja, ali su učiteljice i dalje imale 10% manju od njih. Pišući o teškom životu seoskih učitelja *Narodni list* ističe neukost seljaka koji malo pažnje posvećuju učenju pa se ni uz najveći trud učitelja ne može postići rezultat, a većina znanja koja seoska djeca dobivaju u školi ne mogu se koristiti u svakodnevnom poslu. Autor smatra da bi moralni odgoj, učenje o pravilnom ponašanju i organiziranju gospodarstva puno više pomogli seoskoj djeci, nego sadržaji koje im nudi postojeći školski program, uključujući i praktične radove, jer se ne uči upravljati poslovima, a seljaci ne rade koliko bi mogli niti znaju štedjeti:

„(...) odkad je svieta i vieka svedjer će radišan i trijezmen čovjek i na ekonomičnom polju imati prednost nad lienčinom, rasipnikom i razvratnikom. S toga, po našem mnienju, današnja ekonomična kriza više zavisi od moralne krize, nego li od kakvih drugih uzroka (...) Mnogi naš težak propada ekonomično (...) što previše trošć u krčme i pijanke, oduzimlje cijeloj obitelji potrebita sredstva za življenje.“⁹⁴⁹

Život seoskih učiteljica puno se razlikovao od onoga u gradovima, a one su često, po završenom školovanju, dobivale posao u nekome od zabačenih sela. Nakon dvije godine

⁹⁴⁴ HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1885., kut. 36, br. 2.

⁹⁴⁵ HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1911. kut. 10, br. 33.

⁹⁴⁶ *Narodni list*, 42 (17. listopada 1903.), 83, 1.

⁹⁴⁷ *Narodni list*, 42 (17. listopada 1903.), 83, 1.

⁹⁴⁸ *Narodni list*, 49 (29. travnja 1911), 34, 2.

⁹⁴⁹ „Uzgojna zadaća pučke škole“, *Narodni list*, 38 (1. veljače 1899), 9, 1.

mogle su pristupiti stručnom ispitu (osposobljenje), a onda su se mogle natjecati za bolje radno mjesto. Malo ih je moglo dobiti mjesto u gradu, iako je tamo bilo najviše škola. Najgore što se učiteljici moglo dogoditi bila je izvanbračna trudnoća koja je, osim sramote, značila i gubljenje radnog mjesta.⁹⁵⁰ Muškarci su lakše dobivali posao u rodnom mjestu, a uvijek su bili ravnatelji (nadučitelji) u muškim i mješovitim školama. Ako je u seoskoj školi radio učiteljski par, uvijek je učitelj bio nadučitelj. Ako bi rodila, učiteljica je već nakon tjedan dana morala početi raditi, a tek 1910. godine Pokrajinsko školsko vijeće, na intervenciju Zdravstvenog odsjeka c. k. Namjesništva dopušta „pučkim učiteljicama iza kako poviju u normalnim prilikama“ do mjesec dana dopusta,⁹⁵¹ ali u slučaju duljeg bolovanja dobila bi otkaz. O teškom položaju učiteljica za vrijeme Prvoga svjetskog rata piše Darinka Gjivanović:⁹⁵²

„Eto, već stupismo u četvrtu ratnu godinu. Svak je oćutio teški udarac s ekonomske strane, no kao bijedno dalmatinsko učiteljstvo malo tko. Dosta žalosno, što mu se već do sada nije priskoćilo u pomoć. Svem je činovništvu odmjeren prikladan ratni doplatak, samo širiteljima pućke prosvjete ne - valjda ne zaslućuju! Kud glavom kreneš, ćuješ vapaj tućnog učitelja, a osobito učiteljica, gdje u teškoj brizi za svoj opstanak ćekaju skoro tragićni svršetak.“⁹⁵³

Unatoć tomu, mnoge učiteljice su se isticala svojim sposobnostima i marljivoću pa su dobivale pohvale i priznanja (npr. Ivka Marković, Lina Mihovilćević Keran, Antonija Perić i File Spalatin). Ipak, najveće priznanje učiteljica je dobivala od svojih ućenica, osobito onih koje su i same odabrale taj poziv. U povodu smrti Jozice Antunović Fabrio njezina bivša ućenica (potpis: C. B. J.) piše:

„I kao učiteljica i uzgojiteljica radila je savjestno, razborito i uzorno na zadovoljstvo puka i starješina, a na izgled mladima. I ako je po dobi pripadala starijoj generaciji, ipak se znala snaći pri svim promjenama moderne pedagogije. Pod njom se pohrvatila naša škola. Kroz dugi niz godina bile su njezine ućenice sve današnje majke i odraslije djevojke, pa se harno sjećaju svoje stare učiteljice, stroge a pravedne, nepopustljive, gdje je bilo do ćasti škole, a uljudne i prijazne sa svakim. Udata za učitelja pok Ivana Fabrio, bila je uzorna supruga, isto kao što je bila i uzorna majka. U toj se obitelji živjelo pravim kršćanskim životom. Koliko je pak ćienila plemenito školsko zvanje najbolje dokazuje okolnost, da je uzgojila dvie kćerke, dvie vriedne učiteljice, koje sada učiteljuju u Zadru. Poslie ćetredeset godina svoga odlićnoga rada, zatraćila je bila mirovinu te se tećkim srcem odielila od školske djece i svojih drugarica, koje je sve smatrala ćlanicama vlastite obitelji i vazda ih mladenaćkim zanosom ljubila. Tom prigodom školska vlast izrazi joj podpuno zadovoljstvo, a blagopokojni cesar i kralj Franjo Josip I odlićkovao je zlatnim krićem za zasluće. Bila je to prva učiteljica u našoj pokrajini, koja je takovo odlićkovanje dobila. Tada se preselila u Zadar, gdje je eto jućer predala Bogu svoju plemenitu duću u narućju svojih kćeri, koje su je riedkom njećžnoću i ljubavi dvorile i njegovale.“⁹⁵⁴

⁹⁵⁰ Marija Bradarić u Vrgadi je 1901. godine, zbog trudnoće, ostala bez posla, iako se udala i ostala živjeti na otoku. HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1902. kut. 152, br. 1074.

⁹⁵¹ HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1910. kut. 274, br. 4591.

⁹⁵² Ona je i sama imala iskustva kao seoska učiteljica na zadarskim otocima. Od 1913. je radila u mješovitoj pućkoj školi na otoku Olibu, 1914/15. u Tkonu na Pašmanu, a od 1915/16. do 1918/19. u mješovitoj pućkoj školi u Pagu, gdje se i ukljućila u rad ženskoga učiteljskog ćasopisa *Zora*. HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1913.-1918.

⁹⁵³ „Ućiteljska bijeda“, *Zora*, 2, (1918), 3-4, 28-29.

⁹⁵⁴ „(Preminula) nadučiteljica Jozica Antunović Fabrio“, *Narodni list*, 57 (13. oćujka 1918.), 19, 3.

Uloga učiteljica, kao obrazovanih žena u sredini koja im je najčešće bila strana, uvjetovana je njihovim prilagođavanjem. Mnoge su iz grada došle u selo, što je bila velika promjena i novo iskustvo, a neke su, osim stručnih, književnih i domoljubno-političkih priloga pisale i o narodnim običajima, folkloru i narodnoj umjetnosti.

5.2.1.1. Uloga učiteljica u očuvanju ženske kulturne baštine

Ženske ručne radnje su poslovi koje su ženska djeca od djetinjstva učila u kući i u školi, a vezenje je bilo jedno od umijeća koje se posebno poticalo. Učiteljica Hrvatske ženske pučke škole u Zadru, Evelina Pomeisl⁹⁵⁵ je, kao i većina drugih učiteljica, prve godine svoga „učiteljevanja“ provela u mjestu u kojemu je upoznala narodnu umjetnost i tradicijske ženske „ručne radnje“:

„Promatrajući ih potanko, zadivih se njihovoj ljepoti, te one postadoše za mene najmilijom radnjom. Ova ljubav prema njima, pa i pitanje visokog Pokrajinskog Vijeća „Kako da se u našoj pokrajini sačuva tradicionalni narodni ukus“, potakoše me na ovu raspravicu. Ona će biti posve jednostavna. Njom mi je namjera da pokažem, koliko možemo mi kao učitelji tome doprinijeti, a želja mi je jošte, da kod gospogja i gosp.ica učiteljica pobudim što veći mar za umotvorine narodne. (...) Promatrajući pobliže narodna veziva, kako da nas ne odvede misao u ona davna doba, kad neuka seljanka, premda opterećena poslom, pokle je navršila svoje domaće radnje i namirila svoje ukućane, tiho, za zimske večeri, uz plamen svog ognjišta, izvagja razna veziva bez ikakve pripomoći, kako da se ne zadivimo njezinom ukusu, tačnosti i ustrpljivosti?“⁹⁵⁶

Ističući vrijednost tih radova naglasila je i promjene koje su se počele unositi i zaključila da je to posljedica mode i „ženske taštine“:

„(...) ta mana, koja je općenitija našem spolu. Ona siluje seljanke da oponašaju nas, ali se njihova nošnja protivi tome, a one tada, barem djelomice, hoće da zadovolje svojim težnjama. (...) Pitajmo ih za uzrok, kazati će trošak, jer odijelo narodno puno zapada. Da, tako kažu, jer ih ne znamo uvjeriti, da je njihovo, uza svu skupoću, cjenjenije od našega, pošto je trajnije, radi vrsnoće tkanine, pa i za to što moda, ta štetna nestalnica, ne može da ga se dotakne.“⁹⁵⁷

Zadatak učiteljica bio bi uvjeriti seoske žene u potrebu čuvanja tradicijske odjeće, ali bi i učiteljice trebale naučiti te vještine i prenositi ih u svim školama. U tu svrhu pripremila je nacрте narodnih veziva i radnja, koje je sama izradila i izložila ih sudionicima Skupštine. Na kraju je napisala deset prijedloga za ostvarenje tih zamisli:

„I. Pitomkinje učiteljišta u Dubrovniku imaju se poznati s narodnim vezovima u Dalmaciji, s načinom kako se izragjuju, te proniknuti u sustav radnja.

⁹⁵⁵ Evelina Pomeisl, rođena 31. prosinca 1871. u Splitu, gdje joj je otac bio vojnički časnik. Ispit zrelosti položila je 1889. u Dubrovniku. HR-DADU-175: Učiteljska škola Dubrovnik, 1875.-1911. Matica c. k. Ženskog učiteljišta u Dubrovniku: matura definitiva, 1875.-1911., 2-9, br. 127. Zaposlena je u Hrvatskoj mješovitoj pučkoj školi u Zadru 1894. Od Kotarskoga školskog vijeća je pohvaljena za marljivost i postignuti uspjeh, 1897. U Hrvatskoj ženskoj školi radi od 1898. godine, a kasnije i kao nadučiteljica sve do 1920. godine. Od 1899. godine javlja pod imenom Pomeisl Verdus. HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1894.-1918.

⁹⁵⁶ Raspravu na temu „Kako da se u ženskoj ručnoj radnji u Dalmaciji sačuva tradicionalni i narodni ukus“ izložila je na Kotarskoj učiteljskoj skupštini u Zadru, *Smotra dalmatinska*, 9 (10. listopada 1896.), 82, 1.

⁹⁵⁷ „Ženske ručne radnje i narodni ukus“, *Smotra dalmatinska*, 9 (10. listopada 1896.), 82, 1.

- II. Nek se učiteljice na selu nastoje spoznati s radnjama dotičnog mjesta i okolice.
- III. Nek traže što je moguće više raznovrsnih narodnih radnja, pa nek dotične nacрте nastoje izvesti. Pri sakupljanju nek točno bilježe ne samo glavna imena, već i ona pojedinih dijelova.
- IV. Nek pomnijivo paze kako seljanke izvagjaju svoja veziva, te uz nacрте sastave i opise. Po mogućnosti nek nastoje i čitave nošnje umanjeno izragjivati.
- V. Sve nacрте narodnih radnja, uz dotična imena i opise, valja poslati starijoj vlasti na pregledanje, koja će ih objelodaniti u posebnoj knjizi.
- VI. Knjiga ima sadržavati nacрте narodnih radnja s dotičnim imenima i opisima. Kod pojedinog nacрта neka je točno označeno mjesto gdje se ta radnja izvagja, na kojem se dijelu nošnje upotrebljava, da li se radnja još izragjuje ili spada među starinske vezove, te napokon ime učiteljice koja je dotični nacrt izvela.
- VII. Svaka ženska i mješovita učionica, bila na selu ili u gradu, ima bit opskrbljena takovom knjikom(!)
- VII(!): Učiteljice na selu, poučavajući ženske ručne radnje, imaju paziti da ne uvlače nikakovu novost, već njihove učenice imaju raditi i krojiti čisto po narodnu; a netom opaze u nošnji svojih učenica kakovunovotariju, nek nastoje to odmah izkorijeniti.
- IX. Učiteljica će svojim primjerom dokazati seljankama kako ona ljubi narodne radnje i kako im se divi i strani svijet.
- X. Nek se i učenice po gradovima spoznaju s narodnim radnjama, te nek u trećem odsjeku izragjuju izvrsnije radnje narodnim vezom, da se tim i gragjanke zaljube u radnje narodne.⁹⁵⁸

Poticaj Eveline Pomeisl da ženske ručne radnje budu zadaća učiteljica koje bi trebale sakupljati to znanje, sistematizirati ga, opisati i objaviti, što bi narodnu umjetnost populariziralo i u gradovima, bio je dobro prihvaćen i sljedećih godina se sve više pisalo o tome, održavale su se izložbe i tečajevi u gradovima i manjim mjestima, najviše u okolici Zadra. Izložbu ručnih radova učenica u Benkovcu uredila je učiteljica Suković u povodu održavanja Pokrajinske učiteljske skupštine, kada su je posjetili ugledni političari i „mnogobrojne gospogje i gospogjice“ koji su primijetili da su radovi izvedeni „točno, jednoliko, pravilno i vješto.“⁹⁵⁹ Učiteljice su organizirale tečajeve za vezilje i čipkarice u manjim mjestima. Poznata vezilja Marija Rakovec je u Primoštenu održala tečaj „radi materijalne koristi i naobrazbe ženskog podmlatka“,⁹⁶⁰ a njezini radovi su se posebno istakli u odjelu dalmatinske kućne industrije na Jadranskoj izložbi u Beču.⁹⁶¹ Učiteljica Marija Gelčić je, uz pokroviteljstvo poslanika nadvojvotkinje Marije Josefe, otvorila čipkarski tečaj za petnaest odraslijih djevojčica u Obrovcu.⁹⁶² Popularnom trendu oživljavanja narodnih običaja pridružila se učiteljica Dragica Giunio⁹⁶³ iz Paga, gdje je djelovala skupina okupljena oko lista hrvatskih katoličkih učiteljica, *Zora*. Ona piše o velikoj vrijednosti narodnog blaga, osobito odjeće, koja se sve manje izrađuje i nosi, a u tome vidi problem mode i novoga načina života koji sve više privlači ljude, jer nisu svjesni vrijednosti svoje baštine:

⁹⁵⁸ „Ženske ručne radnje i narodni ukus“, *Smotra dalmatinska*, 9 (10. listopada 1896.), 82, 1-2.

⁹⁵⁹ *Smotra dalmatinska*, 21 (26. kolovoza 1908.), 68, 3.

⁹⁶⁰ *Smotra dalmatinska*, 22 (8. travnja 1909), 7, 3.

⁹⁶¹ *Smotra dalmatinska*, 26 (4. lipnja 1913.), 44, 2.

⁹⁶² *Smotra dalmatinska*, 23 (15. lipnja 1910.), 48, 3.

⁹⁶³ U mješovitoj školi u Ražancu je radila od 1914/15., Lukoranu 1915/16., Arbanasima 1916/17., Pagu i Ražancu 1918/19. i u ženskoj pučkoj školi u Pagu do 1920. HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1913.-1920.

„Poučimo narod u tom pogledu, da bude i on sposoban bar donekle procijeniti ljepotu svoga rada. Neka pazi samo kojim zanesenjem stranci dolaze iz dalekih krajeva, da motre i da se dive našem narodnom odijelu - kako pak skupo plaćaju divne naše vezove - vezene svilom - tankom predom, vunicom, srebrom i zlatom. Pučka učiteljica, koja je vazda uz bok narodu svomu ima prigode da pouči svoj narod zborom i tvorom, te je u prigodi da sabere raznovrsnog narodnog veziva i ostalih rukotvorina. Na prigodi je da već za rana, djeci, dok su još za školskim klupama, usadi u dušu, ljepotu naših narodnih nošnja. Divnih li krasota našeg umjetničko pučkog bogatstva nalazimo u splitskom narodopisnom muzeju - tu čovjek mora da se osvjedoči o visokim odlikama naše narodne duše.“⁹⁶⁴

Zaključuje da pučke učiteljice imaju poseban zadatak u osvješćivanju puka o vrijednosti njihovih proizvoda, poticanju izrade i čuvanja predmeta i tehnika koje se polako zaboravljaju. Ipak, ona ne govori o ekonomskoj strani te proizvodnje, koja bi mogla pomoći u smanjivanju siromaštva dalmatinskih sela, o čemu su pisale strane autorice.

5.2.1.2. Učiteljice u stručnim raspravama

Pokret hrvatskih učiteljica u Zagrebu na prijelazu stoljeća, pod vodstvom nekoliko najutjecajnijih (Marija Jambrišak, Marija Fabković, Klotilda Cvetišić), prerastao je u Udrugu učiteljica koja je nastojala promicati njihove specifične interese, ali nije imala većeg uspjeha, pa se bavila zaštitom i zbrinjavanjem djece.⁹⁶⁵ Njihov neuspjeh je rezultat lošeg obrazovanja i neorganiziranosti žena u Hrvatskoj, pa je Jambrišak uporno inzistirala na tome. Međutim, mnogi nisu razumjeli njezina nastojanja, a i sama Klotilda Cvetišić⁹⁶⁶ je, kao ravnateljica djevojačke škole, u izvješću „O ustrojstvu i zadaći više djevojačke učione“ 1886., napisala:

„Viša djevojačka škola nema pripravljati djevojke niti za akademički kakove nauke, niti za praktične obrtne svrhe. Kao što imadu gimnazije i realke svojim učenikom podati obćenitu naobrazbu, tako isto je svrha višim djevojačkim školama obćenita naobrazba, no s tom razlikom, da se ženski uzgoj imade strogo obazirati na narav i duševni život ženskog spola.“⁹⁶⁷

Hrvatski pedagoško-književni zbor 1901. pokreće obiteljski list *Domaće ognjište*,⁹⁶⁸ a Marija Jambrišak objavljuje biografije slavnih žena u prošlosti uz napomenu da je na poticaj

„(...) više odličnih književnika nastavila sabirati životopise sa svrhom da prikupi uzore na koje se naša ženska mladež ugledati može (...) htjedoh time mladeži pokazati da žena može u svakom položaju koji joj sudba dosudi (...) svome bližnjemu koristiti.“⁹⁶⁹

⁹⁶⁴ „Natrag k narodnoj nošnji“, *Zora*, 3 (1918), 3-6, 42-43.

⁹⁶⁵ FRANKOVIĆ, Dragutin. (1958), *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb: PKZ, 261.

⁹⁶⁶ Klotilda Cvetišić (1853.-1947.) rođena je u Zagrebu gdje je završila Učiteljsku školu, a onda i Visoku pedagošku školu u Beču. Radila je u Zagrebu, Sofiji i Osijeku, gdje je bila učiteljica i ravnateljica Više djevojačke škole. Bila je školska nadzornica ženskih stručnih škola u Hrvatskoj i profesorica njemačkog jezika u Muškoj učiteljskoj školi u Osijeku. Pisala je o obrazovanju, pučkoj umjetnosti, ručnom radu u školama, sudjelovala u aktivnostima hrvatskih učiteljica i drugih ženskih društava. <http://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13039> (pristup 11. veljače 2017.)

⁹⁶⁷ ŽUPAN, Dinko. (2005), Viša djevojačka škola u Osijeku (1882.-1900.). *Scrinia slavonsica*, 5, 371.

⁹⁶⁸ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15818> (pristup 11. veljače 2017.)

⁹⁶⁹ JAMBRIŠAK, Marija, (1896), *Znamenite žene*, Zagreb: Matica hrvatska, 2.

Ta hrvatska Mary Wollstonecraft inzistirala je na obrazovanju i visokom školovanju žena, tvrdeći da se samo obrazovana žena može brinuti o obitelji i biti dobra supruga i majka, a školovana, neudana žena može se brinuti o sebi i ne biti ničiji teret. Ona je uviđala da je pasivno ponašanje žena rezultat odgoja i stereotipa koji su se stoljećima utvrđivali i ponavljali, a proklamirana ženska pokornost i šutnja ipak izaziva prijezir muškaraca, koji ih iskorištavaju misleći samo na svoje zadovoljstvo. Ipak, njezini napredni stavovi nisu pokrenuli mase žena, nego ju je slijedilo samo nekoliko kolegica, učiteljica sličnih njoj, koje su u svojim kulturno-prosvjetnim okvirima živjele i djelovale na sličan način.⁹⁷⁰ Ona je, uređujući časopis *Domaće ognjište* i radeći kao ravnateljica ženske škole, svoje stavove morala ublažiti i prilagoditi službenim stavovima većine hrvatskih pedagoga, o domu kao jedinome pravom mjestu sreće za ženu.⁹⁷¹ Možda je tako pisala i stoga što je, kao i većina učiteljica, živjela sama pa joj je nedostajala obitelj, dok se njezini mnogo manje sposobni muški kolege nisu morali odricati obitelji koja im je bila najveća podrška u karijeri. Nastojanja hrvatskih učiteljica nisu donijela veće rezultate pa su one, razočarane, sugerirale svojim učenicama i mladim učiteljicama da je za žene ipak bolje posvetiti se obitelji. One su se, uglavnom, pokoravale diskriminirajućim zakonskim odredbama, počevši od uvođenja zabrane udaje učiteljicama 1888. godine do zanemarivanja njihovih građanskih i političkih prava, a Uredba o jednakim plaćama učitelja donesena je tek 1907. godine kada su se klubovi i društva učiteljica u Banskoj Hrvatskoj ozbiljno angažirali na tome.⁹⁷² Dinko Župan tvrdi i da se žene u Hrvatskoj nisu pripremile za mogućnost studiranja u Zagrebu, iako su se od 1901. godine mogle upisati na Filozofski fakultet, a uskoro i na Farmaciju.⁹⁷³

Situacija u Dalmaciji je bila mnogo gora nego u drugim dijelovima Hrvatske pa su tek osnivanje prve državne ženske Učiteljske škole u Dubrovniku i održavanje Prve pokrajinske učiteljske skupštine u Zadru, iste 1875. godine, bili i prvi iskoraci dalmatinskih učiteljica. One su počele objavljivati u zadarskom tisku na hrvatskom jeziku i sve više sudjelovati u radu učiteljskih stručnih tijela i skupova, a njihovi prilozi u stručnim publikacijama su bili sve češći. Učiteljice su se uključivale u rasprave o odgoju, obrazovanju, metodologiji rada u školi i objavljivale svoja izlaganja i prijedloge u časopisima namijenjenim učiteljima. U raspravi o odgoju djece sudjelovala je i učiteljica Marija Kunić Vidović iz hrvatske ženske pučke škole u Arbanasima koja je obradila „konferencijalno pitanje o odgoju uljudnosti kod mladeži“.

⁹⁷⁰ Usp. LUETIĆ, Tihana. (2013), „Pa, mora i to biti!“ - „Sveučilištarka“ i prva „Domagojka“ Božena Kralj. *Croatia christiana periodica*, 73, 127-143.

⁹⁷¹ LORKOVIĆ, Blaž. (1883), *Žena u kući i u društvu*, Zagreb: Matica hrvatska.

⁹⁷² OGRAJŠEK GORINJAK, Ida. (2004), On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje, 186.

⁹⁷³ ŽUPAN, Dinko. (2005), Viša djevojačka škola u Osijeku (1882.-1900.). *Scrinia slavonica*, 5, 371.

Istakla je važnost učiteljskoga dobrog primjera, kontrole urednosti, ponašanja, učenja, ponavljanja i kažnjavanja neposluha. Pozivala se na talijanske autore (Della Casa, Belgioioso, Melchiore Gioia, Emilia Nevers) koji su utjecali na učitelje u Dalmaciji.⁹⁷⁴

„Kako se lasno može uvidjeti, ja ovdje ne kanim govoriti ob onoj uljudnosti, koja je samo u izvaštini, u laskavom i koketnom klañaću, u kikirikičnom zavijaću glave i deraću klobuka i bijelih rukavica.“⁹⁷⁵

Ona piše da osnove uljudnosti djeca usvajaju u svojoj kući, zatim u školi i na kraju u društvu

„(...) najveće pak u kući, u majčini grudima. Znam, obitelj je sve, obitelj je početak dobra i zla (...). Moja je zadaća ovdje istaknuti način kojim učitelj (a tu se razumijeva i učiteljica) ima uzgajati učenike, da postigne i održi kod njih uljudnost. Ovdje imam dvije tačke: prva je kako će se postignuti uljudnost, dakle kod onih učenika, koji je iz kuće ne nose; druga je, kako će se održati uljudnost kod onih učenika koji su je donijeli u školu ili od učitelja ju poprimili.“⁹⁷⁶

U slučaju da se u školi pojavi dijete koje je „neotesano i neuljudno“ učitelj mora biti istinski uljudan i svojim primjerom neprestano pokazivati kako se treba ponašati. Uz to mora isticati važnost uljudnosti i pristojnog ponašanja, između ostaloga, prikladnim tekstovima i pripovijetkama o „građanskoj kreposti“ i ljepoti. Od njih treba zahtijevati urednost, poslušnost i uljudnost, a za primjer predlaže korištenje tekstova iz časopisa *Smilje*. Težište stavlja na ponašanje učitelja, koji uvijek moraju biti uzorni, paziti na higijenu i u školi i kod djece, utjecati na roditelje, opominjati djecu i na kraju kažnjavati prekršitelje.

Zadarski časopis *Narodni učitelj* je 1914. okupio istaknute učitelje koji su sa svojim izlaganjima sudjelovali u radu pokrajinskih učiteljskih skupština. Među njima su bile učiteljice Anka Bočina iz Kaštel Staroga, Marija Pavlina Putniković iz Dubrovnika i Karmela Gargašević iz Postira. U raspravi „Govor djece u narodnoj školi“⁹⁷⁷ Anka Bočina je iznijela svoje viđenje pristupa govoru djece, uzimajući u obzir situacije i pojedinačne slučajeve. Iskusna učiteljica prikazuje ponašanje djece u slobodnoj međusobnoj komunikaciji koja započinje u domu, a u školi se polako usmjerava. Ističe važnost suradnje s roditeljima, tj. s majkom, jer očevi nisu sudjelovali u tome. Dijete se polako upućuje u samostalno izlaganje jer „najlošija je škola, gdje učitelj najviše govori“, piše ona i poručuje učiteljima:

„Više slušaj manje zbori (...) mi govorimo kad moramo govoriti“, a najvažnije je naučiti djecu dobrom izražavanju misli jer „tko bolje govori, i u svijetu mu je bolje“.⁹⁷⁸

Za svladavanje govornih zadataka predlaže učenje narodnih pjesama, prikladnih za djecu i ističe potrebu dječjega slobodnog kazivanja stihova. Marija Pavlina Putniković⁹⁷⁹ opisuje

⁹⁷⁴ „Kako uzgajati mladež da se postigne i održi uljudnost“, *Zora*, 4 (1887), 8, 67-68.; 9, 74-75.

⁹⁷⁵ „Kako uzgajati mladež da se postigne i održi uljudnost“, *Zora*, 4 (1887), 8, 67.

⁹⁷⁶ „Kako uzgajati mladež da se postigne i održi uljudnost“, *Zora*, 4 (1887), 8, 67-68.

⁹⁷⁷ *Narodni učitelj*, 1 (1914), 1, 39-41.

⁹⁷⁸ *Narodni učitelj*, 1 (1914), 1, 40.

⁹⁷⁹ „Pismene radnje - ogledalo učiteljeva rada“, *Narodni učitelj*, 1 (1914), 2, 122-124.

početne korake u savladavanju tehnike pisanja u pučkoj školi i strah učiteljice da u razredu s više od četrdeset mališana, koji prvi puta uzimaju u ruke pisaljke i tintu, neće uspjeti. Nalazeći se između njih i nadučitelja, čiji je zadatak bio ocijeniti uspjeh njezina rada na temelju ispisanih dječjih zadaćnica i „utuvljenih pravila“, ona piše:

„Sjećam se, i nikad neću zaboraviti, kad sam prve godine službovanja (...) Da mi je tko cijelu godinu dana o tom govorio, kako je to teško i koliko ću pri tome pretrpjeti, ne bih bila dobila pravi pojam o onomu što me čekalo.“⁹⁸⁰

Mladim učiteljima savjetuje „marljivo i revno“ vježbanje i ponavljanje s djecom „i s takovim pismenim radnjama dočekaj veselo starješinu; po njima će te on najpravednije ocijeniti, jer one će mu pružiti nepobitni dokaz tvoje brige, tvoga znoja.“⁹⁸¹ Njezino svjedočenje odražava strah mlade učiteljice od neuspjeha u poslu i nesigurnost u vlastite sposobnosti

Karmela Gargašević⁹⁸² poruku „Našim učiteljicama“⁹⁸³ započinje prikazom *prirodnog reda* u kojemu je rad učitelja najuzvišeniji jer „samo uzgoj čini čovjeka *čovjekom*“. Ističe probleme u odgoju djevojaka za „zvanje na koje ih pripremamo“, tj. učiteljsko zvanje, jer se često zaboravlja na njihovu potrebu za slobodom i probleme na koje nailaze u školi. Smatra da učiteljice moraju imati sve vrline svoga posla, ali i više od toga, moraju imati majčinsko razumijevanje i ljubav za učenice, pobuditi njihovo povjerenje, pomagati i opraštati - ne kažnjavati, nego upućivati. Naglašava potrebu stalnog stručnog usavršavanja učiteljica da bi mogle biti uzori svojim načinom života i ponašanjem, a to mogu postići međusobnom suradnjom i potporom, pokazujući da misli na opći napredak društva, bez kojega nema ni boljeg života za žene.⁹⁸⁴ Kao i većina drugih učiteljica i ona je smatrala da bolji život žena dolazi s napretkom društva, a ne obrnuto, kako je pisala Marija Jambrišak, tj. da bez poštovanja i boljeg života žena nema napretka i boljeg života naroda.⁹⁸⁵ Stručni rad učitelja pratile su službene novine pa je *Smotra dalmatinska* objavila predavanje upraviteljice K. Grizić iz Šibenika⁹⁸⁶ o potrebi suradnje doma i škole. Ona je istakla važnost pomoći koju moraju pružati institucije „škola, crkva i država“ koje, pored „prirode, društva, sudbine i okolnosti“, utječu na uspješnost odgoja. Težište stavlja na dom i školu, a zbog odsutnosti oca, koji je na bojištu pa „majka sve radi“, djeca su prepuštena ulici. U nekim razredima je bilo

⁹⁸⁰ *Narodni učitelj*, 1 (1914), 2, 124.

⁹⁸¹ *Narodni učitelj*, 1 (1914), 2, 124.

⁹⁸² Umrla je u Šibeniku 1922. godine, a mjesna Ženska građanska škola priredila joj je veliki sprovod i zadušnice kojima su prisustvovali brojni učitelji, učenice, prijatelji i znanci. Obitelj, izgleda, nije imala. *Narodna straža*, 2 (20. svibnja 1922), 20, 3.

⁹⁸³ *Narodni učitelj*, 1 (1914), 5, 272-275.

⁹⁸⁴ Ona pozdravlja i hrvatske katoličke učiteljice u časopisu *Zora*. *Zora*, 2, (1917), 1, 1.

⁹⁸⁵ Usp. „Riječ hrvatskim majkama“, *Narodni list*, 14 (12. veljače 1875.), 13, 1.

⁹⁸⁶ „Dom i škola“, *Smotra dalmatinska*, 29 (8. travnja 1916.), 29, 1-2. Zbog ratne opasnosti, od ožujka do kraja svibnja 1916. godine list se tiskao u Šibeniku.

više od šezdeset učenika, među kojima su bila i djeca s posebnim potrebama. Zbog nedovoljne komunikacije između doma i škole, škola je izgubila autoritet. Stoga ona predlaže veću suradnju s roditeljima, sastanke i druženja na kojima bi se raspravljalo o vjeri, zdravlju, ponašanju, važnosti odgoja i uklanjanja loših utjecaja. Naglašava problem alkoholizma, nerada i dječjih laži, što bi trebalo nadzirati, kao i dječje igre, ponašanje na ulici i u crkvi, a sve bi bilo puno lakše kada bi dom i škola više surađivali.⁹⁸⁷

5.2.2. Učiteljice i politika

Dok se sudjelovanje žena u stručnim raspravama poticalo, a njihovi prijedlozi razmatrali i prihvaćali, bilo kakvo sudjelovanje žena u politici se ocjenjivalo kao neprihvatljivo i štetno, jer se smatralo da one tako zanemaruju obitelj i vrijeđaju svoje muškarce pokušavajući ih *nadmašiti*, jer je to bilo polje isključivo muškoga javnog nadmetanja u kojemu su rijetko mogle sudjelovati.⁹⁸⁸ Ipak, pod utjecajem nacionalnih i ženskih pokreta na prijelazu stoljeća se javljaju i prvi politički glasovi žena koje su pratile muške članove svojih obitelji. Tako se Marija Radić (1874.-1954.),⁹⁸⁹ supruga hrvatskog političara Stjepana Radića, angažirala na hrvatskoj političkoj sceni. Objavljivala je u glasilima Hrvatske seljačke stranke, zauzimajući se za ravnopravnost žena, njihovu političku aktivnost i pravo glasa. U Zadru je objavila članak u kojemu se zauzima za svehrvatski pokret protiv mađarizacije,⁹⁹⁰ a nakon toga objašnjava zamršenu političku situaciju u Hrvatskoj i ulogu žena,⁹⁹¹ koje su se u općinama zalagale za opoziciju.⁹⁹² Njezini istupi, u sjeni supruga, predsjednika stranke, ostali su usamljeni, a ona nije zapamćena u političkom životu zadarskoga kraja. Svoju potporu političkim pokretima žene su izražavale na različite načine. Talijanašima i autonomistima suprotstavljene prohrvatske ideje izražavale su se i preko sportskih aktivnosti. *Narodni list* objavljuje pjesmu „Hrvatskom sokolu: pozdrav šibenskih Hrvatica“, s napomenom da se „pjeva poput opće sokolske koračnice“. U njoj „kćeri slavnog roda“ izražavaju svoje

⁹⁸⁷ *Smotra dalmatinska*, 29 (8. travnja 1916.), 29, 2.

⁹⁸⁸ Usp. KNEŽEVIĆ, Đurđa; DILIĆ, Koraljka (ur.). (2001), Seminar: dokumentacija/ documentation/ dokumentation „Žene i politika: žene u povijesti/historija bez žena“: „Women and Politics: Women in History/ History without women“. Zagreb: Ženska infoteka.

⁹⁸⁹ Rođena je u Pragu kao Marie Dvořáková, gdje je završila učiteljsku školu i upoznala Stjepana Radića. Bila je prva predsjednica organizacije žena Hrvatske seljačke stranke, „Hrvatsko srce“, osnovane 1927. godine <http://www.hss.hr/svecanost-imenovanja-nove-ulice-ulicu-marije-radic-zagrebu/> (pristup 14. veljače 2017.)

⁹⁹⁰ „Narodna obrana u Hrvatskoj“, *Narodni list*, 42 (24. lipnja 1903.), 50, 1.

⁹⁹¹ *Narodni list*, 42 (27. lipnja 1903.), 51, 1.

⁹⁹² Iako žene nisu imale službeno pravo glasa, postojalo je ograničeno pravo glasa u općinama. Usp. IVELJIĆ, Iskra. (2007), *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam, 25.

domoljublje i spremnost na žrtvovanje.⁹⁹³ Sudjelovanje u protuvladinim aktivnostima u slučaju učiteljice Marije Nižetić je 1916. godine završio je na vrhovnom sudu, a ona je najprije bila optužena da je „počinila zločin smetanja javnog reda i mira“.⁹⁹⁴ Iako je presudom Pokrajinskog suda u Trstu, bila oslobođena optužbe, nije puštena na slobodu, nego je zadržana (internirana) u Grazu. Kasnije joj je i suprug bio u zatvoru zbog političke djelatnosti pa je vjerojatno da su pripadali skupini koja se protivila austrougarskoj politici. U istom spisu je sačuvana molba njezine majke, u kojoj sugerira da joj kći nije mentalno zdrava i moli da je se konfinira (zatoči) u Splitu, pod istim uvjetima, jer da ona tamo nema od čega živjeti. Njezina molba je odbijena, a Marija je, iako je bila trudna, osuđena na tri godine tamnice.⁹⁹⁵

Jedno od političkih pitanja o kojima se raspravljalo još od osamdesetih godina 19. stoljeća bilo je pitanje nastavnog jezika u školama i učenja stranih jezika. Hrvatski je u Dalmaciji bio materinski jezik najvećeg dijela stanovništva, talijanski službeno uredovni u gradovima, njemački je, kao jezik austrijske vlasti, bio najmanje zastupljen, a po završetku školovanja dalmatinski učitelji i učiteljice često su znali sva tri. Početkom 20. stoljeća, u skladu s težnjama austrijske vlasti za snažnijim političkim povezivanjem s brojnim i različitim nacionalnim jezicima i kulturama u Monarhiji, poticalo se i učenje jezika nacionalnih manjina u državnim školama.⁹⁹⁶ Uvjerenje da žene djeci lako prenose jezik potaklo je uvođenje tih jezika u ženske škole,⁹⁹⁷ a učiteljice su pisale rasprave o „pravom narodnom uzgoju“ u pučkim školama. Za to se zalagala i učiteljica Anka Bočina i predlagala obradu tema i motiva iz hrvatske povijesti i zemljopisa, što bi poticalo

„(...) narodno samočuvstvo i rodoljublje (a) dijete, kad ostavi školu, mora znati kojega je naroda, otkuda je ovaj došao, kakve je pređe imao, kolik je u broju, kakova je slava s njegovim imenom skopčana, koji su mu znamenitiji vladari bili i šta su dobra učinili. Naša je domovina kolijevka velikih i dičnih sinova. Mi treba da upoznamo djecu sa tim zaslužnim muževima ako ćemo da se u njih ugledaju i budu dostojni potomci svojih slavni pređa. Dijete treba upoznati da je ono dio cjeline, dio svoga naroda, koji treba da ljubi i s njim da se ponosi.“⁹⁹⁸

U okvirima političke djelatnosti bilo je i zalaganje za bolje obrazovanje učitelja u čemu je posebnu važnost imalo upoznavanje drugih sredina. Odabrani učitelji i učiteljice su dobivali

⁹⁹³ *Narodni list*, 39 (11. kolovoza 1900), 62, 1.

⁹⁹⁴ Prijestup nije naveden, ali je vjerojatno negdje nešto rekla, možda i u školi. HR-DAZD-88: Namjesništvo za Dalmaciju, Prezidijalni spisi, 1816.-1917. Svež. 694, R 613/1917.

⁹⁹⁵ Marija Maja Čulić Nižetić (1891.-1984.), učiteljica i liberalna publicistkinja, rođena u Selcima na Braču, a umrla u Zadru. Prvo dijete, Dmitra, rodila je u Grazu 25. svibnja 1917. <https://www.geni.com/people/Maja-%C4%8Culi%C4%87-Ni%C5%BEeti%C4%87/600000009299266329> (pristup 15. rujna 2016.)

⁹⁹⁶ PERIĆ, Ivo. (1974), *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860-1918.*, .

⁹⁹⁷ Od 1906. arbanaški jezik je bio poseban predmet za djecu zadarskih Arbanasa, a u ženskoj pučkoj školi predavala ga je učiteljica Anka Brill Miholović. Ona je 1885. godine položila stručni ispit i u Arbanasima radila od 1898. do 1916. godine. HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1907. sv. 161, br. 177.

⁹⁹⁸ BOČINA, Anka. (1904), Kada će pučka škola biti narodna i njezin uzgoj pravi narodni uzgoj. *Učiteljski glas*, br. 9-11, 155-161.

potpore za usavršavanje u stranim zavodima, a po povratku su pisali o svojim iskustvima. Sušačka učiteljica Eugenija Grba (1859.-1906.)⁹⁹⁹ opisala je svoj boravak u djevojačkom internatu u Stockholmu.¹⁰⁰⁰ Bila je impresionirana skladnom jednostavnošću švedske prijestolnice i kraljevske palače, otvorene za posjetitelje, što je bilo drugačije nego u drugim internatima. Zbog velikog broja učiteljica iz svih dijelova Europe i Amerike pokroviteljica i domaćica, princeza Ingeborg, imala je puno posla, a i „sam kralj i prinčevi su radili“, napisala je. Istaknula je i jednu posebnost učiteljica s naših prostora, odraslih u multikulturnoj i multilingvalnoj sredini, koje su vladale, uz materinski, hrvatski, još i njemačkim i francuskim jezikom, a one iz južne Hrvatske talijanskim, dok je ona znala i engleski. Kasnije je prevodila i pisala prigodne članke o svojim sjećanjima. Opisala je proslavu imendana carice Elizabete (Sisi) s biografijom i prijevodom pjesme „Prijevor“, a svoje obožavanje iskazala je u opisu dočeka u Beču 1896. godine, kada je mnoštvo naroda pozdravljalo caricu.¹⁰⁰¹

5.2.3. Učiteljica i novinarka Erminija Feranda

Od učiteljica koje su objavljivale u Zadru posebno se brojem priloga i raznolikošću tema početkom 20. stoljeća isticala Erminija Feranda, rođena Bracanović.¹⁰⁰² Oskudni biografski podaci o njoj govore da se, nakon završene učiteljske škole u Dubrovniku, vratila u rodni Hvar, gdje se udala, a kao učiteljica se spominje u Kninskom kotaru od 1907. godine,¹⁰⁰³ gdje je, uz kraće prekide, ostala do umirovljenja. Od 1907. do 1918. godine objavljivala je u zadarskoj i šibenskoj tisku na hrvatskom jeziku, a 1910. godine javlja se iz Trsta, kao umirovljena učiteljica, ali i dalje piše za zadarske novine. Krajem 1912. piše iz sela Dubravice kod Skradina, a početkom 1913. godine,¹⁰⁰⁴ objavila je svoje dojmove o ljudima iz Dalmacije, koje je vidjela u Trstu. Od 1916. do 1918. godine bila je nadučiteljica škole u Drnišu, vjerojatno zbog malog broja učitelja tijekom rata. Ona je bila je jedna od rijetkih prosvjetnih djelatnica iz Dalmacije koja je pisala često i o raznim temama, u novinama i časopisima na hrvatskom jeziku. Njezini brojni prilozi i rasprave o metodologiji,

⁹⁹⁹ DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 23.

¹⁰⁰⁰ „U sjevernoj Veneciji“, *Smotra dalmatinska*, 14 (1901), 78.

¹⁰⁰¹ „Bavarska ruža“, *Smotra dalmatinska*, 15 (22. studenog 1902.), 93, 1.

¹⁰⁰² Rođena je u Hvaru 24. prosinca 1861. godine. Otac joj je bio postolar Mate Bracanović zvani Puše, a majka Marija Dumančić iz Hvara. Godine 1889. udala se u Hvaru za Ivana Ferandu, sina Jakova iz Pazina. Župni arhiv Hvar, Anagraf V./1-1887. Trogodišnju pučku školu završila je u Hvaru, a Učiteljsku školu je pohađala u Dubrovniku od 1876. do 1880. kada je položila ispit zrelosti. Koristila je državnu potporu, što znači da je po završetku školovanja morala prihvatiti posao koji joj je bio je ponuđen, u nekom zabačenom mjestu ili u rodnom kraju. HR-DADU-175: Učiteljska škola Dubrovnik, 1875.-1911. Matica c. k. Ženskog učiteljska u Dubrovniku: matura definitivna, 1875.-1911., 2-9.

¹⁰⁰³ Šematizam zemaljskih, državnih, vojničkih i drugih oblasti Kraljevine Dalmacije, *Svačić*, 4 (1907), 123.

¹⁰⁰⁴ „Trg ložača u Trstu“, *Smotra dalmatinska*, 26 (19. veljače 1913.), 14, 1.

didaktici i psihologiji u nastavi, predškolskom odgoju, književnosti, narodnim rukotvorinama, običajima, folkloru, ali i o društvenim problemima, ženama i feminizmu zaslužuju posebnu pozornost. Prve radove objavljuje u novinama *Smotra dalmatinska-La rassegna dalmata* (1888.-1918.)¹⁰⁰⁵ koje je uređivao Petar Kasandrić,¹⁰⁰⁶ rođen kao i ona u Hvaru, pa je moguće da je prve poticaje za pisanje i dobila od njega. *Smotra dalmatinska* je pokrenuta kao poluslužbeni prilog novinama Dalmatinskog namjesništva *Objavitelj dalmatinski-Avvisatore dalmato* (1867.-1920.)

„(...) koji nije mogao odigrati ulogu propagatora službenih mišljenja i ideja austrijske uprave. Potreba za jednim poluslužbenim listom osobito će narasti kada dalmatinsko javno mnijenje preuzmu političke novine, od kojih su najznačajnije *Narodni list* i *Il Dalmata*. Krajem 80-ih godina 19. stoljeća pravaški su stavovi bili razvidni u *Katoličkoj Dalmaciji* pod uredništvom don Ive Prodana.“¹⁰⁰⁷

Kasandrić objavljuje veliki broj priloga iz kulture, a književnim priložima i prijevodima djela europske i svjetske književnosti je „izvršno dopunjavao tadašnju zadarsku periodiku, koja je bila pretežno orijentirana na domaću književnost“.¹⁰⁰⁸ Od prijevoda stranih književnosti posebno mjesto zauzimaju slavenske književnosti,¹⁰⁰⁹ a brojni su prilozi iz povijesti, medicine, folkloristike, etnografije i drugih disciplina.

U jednom od prvih priloga Erminija Feranda se uključuje u pedagoške rasprave¹⁰¹⁰ o važnosti nastave u prirodi za zdravlje djece i izleta na kojima djeca mogu učiti povezujući prirodu s vjeronaukom jer „tko ljubi prirodu, ljubi i Boga koji je sve stvorio.“ Ona predlaže da se u nastavu uključi učenje povijesti rodnog grada, crkve, zemljopis i priroda zavičaja, odredbe zakona o zaštiti ptica, kao i narodni folklor igre, kola i pjevanje. U povodu Kongresa o zaštiti nejačadi (djece predškolskog uzrasta) održanog u Beču, na kojemu se govorilo o iskorištavanju rada djece i potrebi donošenja zakonskih ograničenja „preinakom i dopunama propisa o zaštiti djece“,¹⁰¹¹ pisala je da su i djeca iz pučke škole često preopterećena, osobito djevojčice, koje su morale raditi sve kućanske poslove. Najteže je djeci bez roditelja koju skrbnici zanemaruju pa predlaže da učitelji posvete pažnju onome što djeca rade, da

¹⁰⁰⁵ Usp. MAŠTROVIĆ, Vjekoslav. (1954), *Jadertina croatica: bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru*, 2. dio Časopisi i novine. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 60-62; . MAŠTROVIĆ, Vjekoslav. (1958), „*Smotra dalmatinska*“ i Petar Kasandrić, *Jadranski zbornik*, 3, 371-383.

¹⁰⁰⁶ Petar Kasandrić (1857.-1926.), književnik, prevoditelj i publicist, rođen u Hvaru. Bio je službenik Namjesništva i urednik novina u Zadru, knjižničar u Beogradu i novinski ataše u Rimu, gdje je i umro. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30705> (pristup 11. veljače 2017.)

¹⁰⁰⁷ BRALIĆ, Ante. (2002), Zadarsko novinstvo prema Istri i Rijeci pred Prvi svjetski rat. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 44, 190.

¹⁰⁰⁸ RADOS, Zvezdana. (1989), Strana književnosti u „*Smotri dalmatinskoj*“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28(18) (1988/1989),125.

¹⁰⁰⁹ Usp. BACALJA, Robert. (2010), Slavenske književnosti u dalmatinskim periodicima u razdoblju hrvatske moderne. *Fluminensia* 22, 2, 21-35.

¹⁰¹⁰ „Školske šetnje“, *Smotra dalmatinska*, 20 (27. travnja 1907.), 34, 2.

¹⁰¹¹ „Sakupljanje izviganja: vrhu dječje radnje u Austriji“, *Smotra dalmatinska*, 21 (8. veljače 1908), 11, 1.

razgovaraju s njima i navode ih da pišu o tome. Ona opisuje očaj žena zbog male djece koja umiru jer nema odgovarajuće skrbi i kaže da bi se radije posvetila djeci predškolske dobi.¹⁰¹² Komentirala je i prilog gđice A. K.¹⁰¹³ podržavajući ideju o osnivanju dječjih vrtića jer djeca trebaju mnogo više pažnje i stručnosti. U prilogu o narodnom zdravlju¹⁰¹⁴ donosi pojedinosti o epidemiji koja se pojavila u kninskom kraju, ponašanju ljudi, običajima liječenja, higijeni i praznovjerju koje je duboko ukorijenjeno, zaključujući da su i božićni običaji puni proturječnosti.¹⁰¹⁵ Piše o svetkovinama kada po gradu šetaju „kninske gospoje i gospojice u modernim košuljama izvezenim narodnim vezovima.“¹⁰¹⁶ Oni su veoma raznoliki i predstavljaju sustav znakova koji govore o osobi pa se prema vezi može zaključiti je li žena udana, djevojka ili udovica, koje je vjere i iz kojeg kraja, sela itd. Opisala je igre i pjesme koje su se u tim prigodama pjevale seoske djevojke, koje su majke vodile za ruku kao malu djecu, a one su joj izgledale sramežljive. Saznala je da je suložništvo često u tom kraju, da se mladić i djevojka jednostavno dogovore i ona ode u njegovu kuću. Vjenčaju se kada zatrudni ili rodi, a ako se to ne dogodi, onda se može vratiti kući ili otići s drugim. Na te njezine priloge je reagirao neki Starac Joško tvrdeći da je ona pogrešno shvatila i nije napisala istinu jer nije iz tog kraja, da narodni običaji imaju duboke korijene, vjenčanja dogovaraju roditelji, „umaknuća“ su rijetka, a djevojke da nisu sramežljive, nego jedva čekaju da zaigraju nakon mise. On u svojoj argumentaciji koristi citate, poziva se na poznate povjesničare, arheologe, književnike i druge istraživače koji su pisali o narodnim običajima, a najviše mu je smetalo njezino pisanje o odnosu spolova, moralu i „poštenju“. Objašnjava da mladić i djevojka koja „pobjegne“ nastoje što prije ozakoniti svoj brak u crkvi, a momak koji mora u vojsku ostavlja nevjestu (nevjenčanu) svojim roditeljima koji je „čuvaju“. Ipak, priznaje da ima slučajeve da nevjesta „postane jogunasta i zanovetljiva u kući pa sama pobjegne (...), ali nikad jedna žena neće ostaviti čovjeka pa poći za drugoga (...), trećega (...) toga nema.“ Ako pobjegne „cura nevjenčana od momka“ onda mu se rugaju, zovu ga „medonja“ i to je sramota.¹⁰¹⁷ Starac Joško piše da momak može biti doveden u kuću jedinice, kao domazet, ali da nije istina da se bogate (nakićene) djevojke lakše udaju, nego da seljaci gledaju da ona bude jaka, zdrava i

¹⁰¹² „Za nejačad milu“, *Smotra dalmatinska*, 21 (18. srpnja 1908), 57, 1-2.

¹⁰¹³ „Ostvarena idea“, *Smotra dalmatinska*, 21 (12. kolovoza 1908), 64. Radi se o prilogu „Iz dječjeg zabavišta“ Antonije Kassowitz, koja je 1895. godine napisala naš prvi priručnik za odgoj predškolske djece, *Rukovod za zabavište*. Usp. <http://www.hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9893> (pristup 4. svibnja 2017.)

¹⁰¹⁴ „Zarazne bolesti i narodno praznovjerje“, *Smotra dalmatinska*, 20 (12. siječnja 1907), 4, 2.

¹⁰¹⁵ Dok sirotinja za badnjak jede tradicionalni bakalar, gospoda se goste skupom ribom. Božićnu svijeću mora zapaliti muškarac, glava kuće, a nikako žena ili djevojka (jer ne bi imala poroda). Svijeća se stavlja u poseban kruh, tj. pogaču, a na kraju se gasi kruhom i vinom tako da ne dimi, jer to donosi nesreću. „Božićna svijeća“, *Smotra dalmatinska*, 20 (24. prosinca 1907), 103, 1-2.

¹⁰¹⁶ „Po Kninu i okolo njega“, *Smotra dalmatinska*, 20 (30. siječnja 1907), 9, 2.

¹⁰¹⁷ *Narodni list*, 46 (13. lipnja 1907.), 47, 1.

„valjana“. Što se tiče vezova i izrade narodne nošnje, on tvrdi da u njima nema mode ni novotarija, nego da svako selo ima svoje varijante i uzorke koje učiteljica nije prepoznala.¹⁰¹⁸ Iako je neobično što se pisac potpisao pseudonimom, izgleda da je njegovo tumačenje bilo usmjereno više na to da dokaže da ona nije u pravu, ali iz njegovih objašnjenja se vidi da su djevojke bile sputane i više nego što je učiteljica zamijetila: dogovorena vjenčanja, ograničeno kretanje, čekanje da se momak vrati (u kući njegovih roditelja), zdravlje i snaga kao uvjet za udaju, sve je to diskriminiralo žene kao što su pisali i drugi putopisci koji su prolazili tim krajem. Pisanje Starca Joška nije je obeshrabrilo, nego je nastavila pisati reagirajući i na prilog R. Valića „O izložbi narodnog veziva“, održanoj u Kninu u rujnu 1908. godine. Ona govori o „netočnostima“ koje su se potkrale autoru „što će - u korist same stvari - isti gospodin dozvoliti, da ja, kao zagorska učiteljica, koja se bavim proučavanjem narodnog veza, izpravim.“¹⁰¹⁹ Usporedila je vezove kninskoga, benkovačkog i zadarskog kraja, zaključila da su različiti i posebno objasnila razlike. Koristeći uobičajene stereotipe o razlikama između muškaraca i žena, ona piše:

„Vrlo bi mi žao bilo, kad bi ove moje skromne primjetbe zamjerkom smatrao; ne, ovo nije zamjerka, nego mali ispravak narodne učiteljice, žene kojoj je ručni rad poezija duše, a proučavanje narodnog veza razbibriga sladka. Oku muškarca na polju ručnog rada lako da izmakne koja sitnica i da izmieni pojmove, što svježbanu oku žene nije tako lako da se dogodi. A tko bi muškarcu zamjerio? Nije mu u prirodi; to je najbolja izprika. Uzprkos napredujućoj emancipaciji žene današnjeg vieka, žena će ipak ostati ženom, poezijom doma svoga, ljubiteljicom ručnih lijepih vještina, za koje ima prirodnog dara i smisla uz pronicavosti tanke.“¹⁰²⁰

Zahvalila je mladom autoru na pohvalama koje je uputio dalmatinskim učiteljicama, ali nije propustila podsjetiti na to kako se muškarci često olako upuštaju u stručne analize i na područjima o kojima znaju puno manje od žena i u tome su sasvim samouvjereni. Njezin istup govori o sigurnosti s kojom je branila svoje stavove, uvjereni da je u *ženskom* poslu muškarac ne može nadmašiti. Proučavala je narodne vezove i učila od žena, a onda s djevojčicama u školi izrađivala predmete koji su se izlagali na školskim izložbama. Pričala im je da gospođe u Beču, pa i nadvojvotkinja Marija Josefa, na svojim haljinama nose njihove vezove jer ih smatraju lijepima, naglašavajući da se u narodne vezove ne smiju dodavati moderni detalji koji kvare originale. Upozoravala je na promjene koje se pojavljuju, o čemu je pisala i prije u članku „Promjenjivanje narodnih vezova“.¹⁰²¹ Predlagala je zaštitu narodne nošnje i njezinu primjenu u modernim tkaninama, a ne obrnuto, čime je ukazivala na potrebu sustavne zaštite kulturne baštine, što bi trebalo početi već u nastavnim osnovama za ženski ručni rad u pučkim

¹⁰¹⁸ *Narodni list*, 46 (17. lipnja 1907), 48, 1.

¹⁰¹⁹ *Narodni list*, 47 (1. listopada 1908), 79, 2.

¹⁰²⁰ *Narodni list*, 47 (1. listopada 1908), 79, 2.

¹⁰²¹ „Bijelo narodno vezivo“, *Smotra dalmatinska*, 21 (2. rujna 1908.), 70, 2.

i građanskim školama. Isto tako trebalo bi što više koristiti narodne izraze jer su precizniji od stranih i narod ih bolje razumije.¹⁰²² Ona je o tome već pisala u jednoj svojoj „objavljenoj raspravici“¹⁰²³ i pratila radove autora koji su se bavili tom temom. Istakla je ulogu zadarske učiteljice Eveline Pomeisl Verdus, zalaganje učitelja Đure Kalika,¹⁰²⁴ Pauline pl. Bogdan i doprinos knjige „Hrvatski narodni vezovi“ Jelice Belović-Bernadzikowski, u kojoj se objašnjava njihova simbolika. Pišući o svilovezu, vrstama konca i načinu bojanja (kako „omodriti ćivitom“) ona nostalgично veliča „tihi patrijarhalni život naroda koji iščezava“.¹⁰²⁵ O jednome vrijednom starom vezu piše i u putopisu „Na Visovcu“¹⁰²⁶ u kojemu opisuje svoj posjet otočiću. Put do otoka za nju je podsjetnik na tegobni život seljaka u okolici, tursku vlast i ruševine koje svjedoče o povijesnim događajima, a crkva i samostan su dokazi kršćanske kulture, koji su uspjeli preživjeti sve nedaće i sačuvati svoje blago. Od vrijednih predmeta spominje sliku Gospe od Bršljana, vezenu odjeću, misno ruho i jednu košulju staru 230 godina, koju je za biskupa izradila nepoznata vezilja. Opisuje neobičan nacrt i sitni vez koji se veze godinama, a možda i čitav život.¹⁰²⁷ Ističući vrijedne radove žena ona je ukazala na odnos prema narodnoj baštini koja se ponekad loše čuva ili se zaboravlja njezina vrijednost, kao i zasluge onih koje su je stoljećima stvarale. U zadarskim novinama je, kao „narodna učiteljica i ljubiteljica narodnih radova“ koja prati „evoluciju narodnog obrta“, prikazala novi broj časopisa splitskoga Pokrajinskog muzeja za narodni obrt i umjetnost.¹⁰²⁸ Napisala je da su ti vezovi „djela narodnih umjetnica“, koje se izražavaju na razne načine i istakla ulogu „vrijednih narodnih učiteljica“ u školama koje obrazuju mlade vezilje i umjetnice. One izrađuju predmete s narodnom ornamentikom, koja je „poezija prirode“ i ukras stana što donosi veselje, a kreativna „ženska duša“ može na razne načine primijeniti znanje u svom domu. Ističući važnost spajanja tradicionalnoga i modernog u kreiranju odjevnih predmeta i korištenja folklornih motiva kao modnih dodataka gradskoj odjeći, ona je podržala trendove i izrazila žaljenje što narodna nošnja iščezava iz svakodnevnog života, a u Dubravicama (gdje je živjela u to vrijeme) su je nosile još samo stare žene.¹⁰²⁹ U *Koledaru* je

¹⁰²² „O narodnim nazivima za ženski ručni rad“, *Smotra dalmatinska*, 22 (11. kolovoza 1909.), 64.

¹⁰²³ Taj rad pod naslovom „Nadzornica za ženski ručni rad i škole za život“ nije pronađen.

¹⁰²⁴ „Jednolični nazivi za ženske ručne radnje u pučkim školama“ *Smotra dalmatinska*, 21 (studeni 1908.) 92-95.

¹⁰²⁵ *Smotra dalmatinska*, 22 (11. kolovoza 1909.), 64, 1.

¹⁰²⁶ *Smotra dalmatinska*, 26 (17. i 20. rujna 1913.), br. 74, 75.

¹⁰²⁷ Piše da je ta košulja atrakcija kojoj su se svi divili, a neki su je željeli kupiti nudeći za nju više od tisuću kruna. *Smotra dalmatinska*, 26 (20. rujna 1913.), 75, 1.

¹⁰²⁸ „Koledar Pokrajinskog muzeja za narodni obrt i umjetnost u Spljetu 1913.“, *Smotra dalmatinska*, 26 (2. srpnja 1913.), 52, 1-2.

¹⁰²⁹ *Smotra dalmatinska*, 26 (2. srpnja 1913.), 52, 1.

objavila i članak „Bijelo narodno vezivo“¹⁰³⁰ u kojemu je pokazala svoje temeljito poznavanje tehnike, materijala i načina izrade više vrsta finoga bijelog veza na platnu.

Vraćajući se na temu narodnih običaja objavljuje bilješke o onima koji još nisu nestali, kao što je zabrana udaje mlađoj sestri dok se starija ne uda. To objašnjava „načelom praktičnosti“, a „pojam udomljenja koncentrira se na starijoj, što je može unesrećiti.“ Ona se mora „ugnati“ mlađoj što prije, jer ako mlađa ode prva, starija će se teško udati. Jedino imućne jedinice ne moraju žuriti i mogu birati. Odrasle kćeri nisu poželjne u kući i zbog snaha koje dolaze „da se dva zla u dvor ne sastaju“, ali taj problem moraju riješiti majke. U „umaknućima“, dogovorenim otmicama i ritualima koji su bili ponižavajući za ženu, učiteljica nije vidjela ništa loše. Žalila je za svadbama koje su „trajale po osam dana“ i smatrala ih „uspomenom na bolje zemane“, jer jedino tada su seoske žene izgledale „lijepo i sretno“.¹⁰³¹ Idealizirajući seoski život, ona je ipak zapažala da seoske žene poslije udaje više nisu nosile lijepu odjeću, a nakon poroda bi se zapustile i zbog iscrpljujućega svakodnevnog posla, brzo ostarjele.¹⁰³² Pažljivo je promatrala ljude i s pravom etnografskom strašću zapisivala svoja zapažanja. Prikazivala je ljude na „pazaru“ u Kninu za vrijeme blagdana, njihovo ponašanje, susrete, govor, fraze, izraze i priče. Slušala je guslara kojega je narod cijenio i sjetila se narodne poezije i *Iskrice* Nikole Tommasea, ponosna na svoj „dobri narod“, „srdačan, mio, prost i junačan“. Promatrala je momke i djevojke kako se hvataju u kolo, a to što „cure na javnom mjestu ne smiju u kolu pjevati; kad bi koja to učinila, smatrala bi se bezobraznicom pa se ne bi lako udala“, nije posebno komentirala. Nije joj smetalo ni što „one samo šute i smješkaju se, dok momci pjevaju i pripjevaju doskočice (...) veselo, spontano i razdragano u igri zaborave nevolje i siromaštvo“. Opravdavala je i njihovu drskost kada joj je jedan dobacio: „Ti nas litratavaš!“¹⁰³³ jer ih je zainteresirano promatrala, obraćajući joj se onako kako se ne bi usudio obratiti nekom gospodinu, pa ni učitelju, koji je u hijerarhiji (muške) gospode uvijek bio pri dnu.

5.2.3.1. Erminija Feranda o ženama i „zdravim načelima o feminizmu“

Od 1908. godine ona počinje komentirati napise u talijanskom tisku zanimajući se za sudbine žena. Potaknuta prilogom Marija Carrare¹⁰³⁴ o popularnoj drami novinarke

¹⁰³⁰ Koledar Pokrajinskog muzeja za narodni obrt i umjetnost u Spljetu, 2 (1914), 29-31.

¹⁰³¹ „Folklorističke bilješke: (Negda i sada)“, *Smotra dalmatinska*, 27 (8. travnja 1914.), 28, 1-2.

¹⁰³² „Folklorističke bilješke: (Negda i sada)“, *Smotra dalmatinska*, 27 (8. travnja 1914.), 28, 2.

¹⁰³³ „Po sajmu. (Letimične bilješke)“, *Smotra dalmatinska*, 22 (27. veljače 1909.), 17, 2.

¹⁰³⁴ „U uzama. (Casa di pena)“, *Smotra dalmatinska*, 22 (6. listopada 1909.), 80, 1-2.

Rosanne,¹⁰³⁵ bivše nadzornice ženskih zatvora, u kojoj raspravlja o „kriminalnoj antropologiji kao znanosti“. Analizirajući Rosannine priče o zločincima, pita se zaslužuju li te žene prijezir ili imaju pravo na samilost, jer je njihov grijeh u ženskoj „slabosti i mlakosti duše koja je slabo oboružana proti zavodjenju“. Zločine žena objašnjava kao samoobranu pozivajući se na stručnjake, koji su tvrdili da su rođeni zločinci muškarci, a žene da je „samo strast na zločin navela“. Zato one „nemaju u sebi ni fizičkih ni psihičkih obilježja rođena zločinca, nego su skoro simpatične“ jer je ženska kriminalnost strastvene prirode, a ženska iskrenost je urođena i one odmah sve priznaju, pokaju se i traže milost, a rijetko ponavljaju zločine. Feranda se poziva na pisanje Paoline Tarnovski u knjizi *Ženske ubojice - kriminalna znanost*, u kojoj povezuje teorijske zaključke s umjetničkim prikazima i simboličnim efektom jedinstva znanja i „objektivne“ istine. Bez komentara je zabilježila da su među njima bile i psihičke bolesnice koje nisu ništa skrivile, ali se nisu mogle „pustiti da smetaju ljudima“ pa su ih držali zatvorene.¹⁰³⁶

Druga tema koja ju je privukla u talijanskom tisku je feminizam za kojega piše da je

„(...) poguban pokret koji nastoji da žena prestane biti ženom (...) da nestane (...) anđela domaćeg ognjišta (a žena bi) pripadala nekom smiješnom trećem spolu, bez određene mete u društvenom životu (...) slabo shvaćena emancipacija, koja bi htjela, da provali u mirne redove dobrih domaćica i požrtvovnih žena, rušeći najuzvišenije ideale žene kao: prirodni osjećaj materinstva, požrtvovnu ljubav prema svome porodu, ljupku privrženost prema domu svome, ne može da nagje zagovarateljica ni kod naprednijih i prosvjetljenijih žena današnjega vijeka.“¹⁰³⁷

Navodeći autore koji su razmišljali na sličan način inzistira na poštovanju koje muški spol iskazuje ženskome zbog „odanosti, požrtvovnosti i zdrave naivnosti“ s kojom mu se predaje. Slaže se da drugačije ponašanje suvremenih djevojaka izaziva kod njih „odvratnost“ i „odvraća ih od ženidbe“, pa u tome vidi „uzrok bezbroju neženja i onih apatičnih ljudi, koje ni najpikantnija ljepotica, ni sve draži djevojačke nijesu kadre da prenu iz ljubavnog mrtvila u koje upadoše“. Dodaje da „pretjeranim feminizmom“ žena gubi svoju „prirodnu milinu“, zbog čega neki engleski liječnik tvrdi „da će buduća emancipirana žena biti ružna“ jer će „provaliti u polje muškog rada“, a velika želja naprednih žena za „ravnopravnošću s ljudima“ donijela bi im druge dužnosti i „intelektualnu utakmicu“ s muškarcima koji su u velikoj prednosti pa ne postoji potreba za učenim ženama. Ona nije protiv obrazovanja žena, ali smatra da mu svrha mora biti isključivo boljitak obitelji i naroda:

¹⁰³⁵ Faranda za nju piše da joj je „kolegica u žurnalistici“, što znači da je sebe smatrala i novinarkom.

¹⁰³⁶ „U uzama. (Casa di pena)“, *Smotra dalmatinska*, 22 (6. listopada 1909.), 80, 1-2.

¹⁰³⁷ „Žensko pitanje. Do čega će ženu dovesti današnji feminizam, ili koju vrst feminizma da zagovaramo?“, *Smotra dalmatinska*, 21 (17. listopada 1908.), 83, 1.

„(...) nek žena bude prosvijetljena, jer će tada i narod biti napredan; ali svoju umnu snagu neka ona uloži na uhar djece svoje i porodičnog napretka, pa ćemo imati pravih majka i rodoljupka, a feminizam će udariti pravom stazom, koja vodi k spasu, blagostanju i sreći narodnoj.“¹⁰³⁸

Onima koje se ne udaju naobrazba može osigurati egzistenciju i „razabrati samotno živovanje“, a tek „iznimno nadarenoj ženi“ ne zamjera „ako snagom svoga talenta tjera - u višim naucima - časnu utakmicu s jakim spolom.“ Međutim, upozorava na to što se može dogoditi kada se pojavi tako nadarena žena. Koristeći priču *Le principesse della scienza*, o djevojci koja je mogla uživati u „udobnom životu svoje kuće bez brige i rada za opstanak“, ali je ipak željela „prigriliti tešku karijeru doktorice medicine“ kao i njezin otac. Kada ju je zaprosio kolega, koji nije bio tako sposoban „ni glasovit ni bogat“, ona pristane, ali on je tražio da ona napusti svoje zvanje i posveti se „sva kućnim poslovima (...) da ga cjelovito ljubi, i da žrtvuje svoju sopstvenu sujetu i ambiciju“, na što je ona teško pristala i „dva se učenjaka združe nerazješivim vezom“. Nakon rođenja djeteta ona je, kao i druge bogate žene, uzela dojilju, koja je izazvala smrt djeteta. Smatrajući ženu krivom za to što se sama nije brinula o djetetu, suprug „izgubi volju za - i onako - zapuštenim domom“ i počne se družiti s udovicom svoga klijenta, koja ga je podsjećala na „rogijenu kuću i milu majku“. Ta gospođa ga je odbila i povjerila joj se, a ona je onda odlučila napustiti posao i učiniti „jedino što se od nje očekivalo u svetoj i nerazrješivoj vezi“: da mu bude „drugarica, neznani preparator i asistent“.¹⁰³⁹ Prilog završava dijalogom u kojemu žena pokorno pristaje na sve, nadajući se sreći u budućnosti. Iz Ferandine interpretacije se vidi se da je ozbiljno razmišljala o problemima zaposlene žene, vjerojatno stoga što je i sama živjela na sličan način, a rješenje je vidjela u ženskom odustajanju od karijere i vraćanju u okvire kućanskih poslova i brige o djeci. Ona sama je, ipak, nastavila raditi do mirovine, a onda je tijekom rata, više godina nakon umirovljenja, radila ponovno u Drnišu i to kao nadučiteljica u pučkoj školi.¹⁰⁴⁰

Feranda je svoje stavove uklopila u priloge koje je nastavila objavljivati u novinama, a za Učiteljsku konferenciju u Kninu, u rujnu 1910.¹⁰⁴¹ pripremila je raspravu „Uzgojni rad škole u smjeru zdravih načela o feminizmu“.¹⁰⁴² U opširnem tumačenju pitanja ženske emancipacije pokušavala je objasniti zablude koje su dovodile do diskriminacije žena.

¹⁰³⁸ „Žensko pitanje...“, *Smotra dalmatinska*, 21 (17. listopada 1908.), 83, 1.

¹⁰³⁹ *Smotra dalmatinska*, 21 (21. listopada 1908.), 84, 1.

¹⁰⁴⁰ Pokrajinsko školsko vijeće imenovalo ju je nadučiteljicom škole u Drnišu. *Smotra dalmatinska*, 29 (19. srpnja 1916), 56, 2. Pretraživanje spisa nije dalo rezultate o sudbini njezina supruga, pa se može pretpostaviti da je umro i da nisu imali djece, a usamljena udovica nije imala ništa drugo, osim svoga posla.

¹⁰⁴¹ Konferencija se održala u sklopu Učiteljske konferencije šibenskog kotara. *Hrvatska rieč*, 6 (1910) 477, 2. Ona je bila i članica organizacijskog odbora, ali se „nije osjećala dobro“ pa nije mogla sudjelovati, nego je svoj rad kasnije objavila. Iz potpisa se vidi i da je tada već bila „umirovljena učiteljica iz Trsta“.

¹⁰⁴² *Smotra dalmatinska*, 23, (studen 1910.), br. 88, 89, 90, 91.

Pozivajući se na autoritete pozitivne znanosti piše da je Maurice de Gastè rekao da žena vlada živcima, a čovjek razumom, ali da se žena malo kada služi razumom pa je laki plijen sugestije i sklona uzbuđenosti. Na tvrdnje nekih „modernih fiziologa da je ženski mozak manji“ Gastè je odgovorio da je njegov obujam, ipak, veći, „dakle, jednaki su!“, uskliknula je. Žena samo nema snage, pažnje i logike pa zapada u „intelektualnu sumornost“, a živčana osjetljivost je glavna prepreka intelektualnog razvoja. Nadala se da je 20. stoljeće vrijeme „razborite i pravedne ženske slobode“ jer su muškarci bili „nepravedni prema ženama“, a tek „dobro shvaćena emancipacija“ s umnim razvitkom čovječanstva i čudesnim izumima mogla bi otvoriti put znanosti, jer je čovjek pokorio prirodne sile, a ni žene nisu ostale u tami „moralne ropkinje“ i nužno zlo, kao što je rekao Schopenhauer. Je li žena „vjerna i ljubazna drugarica čovjeka“ ili „vječita opasnost, zasjeda, varka i grijeh“ odlučit će „napredni nazori o feminizmu“ jer „pretjerani oblik emancipacije (...) svojim stravagantnim nazorima zbilja otiskiva ženu s kućnog praga“, a samo „domaće gnijezdo čuva društvo od rasula“,¹⁰⁴³ zaključila je.

Uvjerenje da je ljubav prema domu „prirodni osjećaj, koji je Bog postavio u srce žene“, dok muškarac ljubi dom, ali ne tako „intimno i čuvstveno“, povezala je s tvrdnjama Caroline Messinger¹⁰⁴⁴ da su socijalni problemi primorali ženu na istupanje iz kruga obitelji u borbi za opstanak, a kroz krize i revolucije društvo se promijenilo. U novim okolnostima traže se nove sposobnosti: nije dovoljno znati samo kuhati, prati, šivati, plesti, tkati i sve ono što su žene oduvijek radile, osobito neudane koje nemaju nikakvih prihoda, jer je tehnički razvitak oduzeo ženama te poslove, a tvornice sve to rade bolje i jeftinije. Žene sada žele naučiti raditi da bi mogle živjeti ili se moraju udati „ma kako“. Isto tako, muškarci ne mogu više sami uzdržavati obitelj pa prisiljavaju žene da se zaposle izvan kuće, a „za ženidbu traže odgovarajući miraz ili djevojku sa urednom platom“ pa se i „djevojke iz srednjeg staleža loše udaju.“¹⁰⁴⁵ Carolina Messinger, kao „prosvijetljena feministica razabire da je feminizam plod današnjih neminovnih socijalnih prilika, koje su po zakonima evolucije i napretka poprimile sasvim drugi smjer“. Pravo žensko pitanje postavljaju one koje „nisu voljne da čekaju svoga sudjenika da ih usreći dok im kosa ne pobijeli, nego hoće da nauče raditi.“ Moderna je žena „zdravih feminističkih nazora“, a ne kao one „neograničeno slobodne Amerikanke“ koje zapuštaju svoju kuću i žive kao muškarci. Ona smatra da je žena u Europi „slobodna“, tj. da je

¹⁰⁴³ *Smotra dalmatinska*, 23, (2. studenoga 1910.), 88, 1.

¹⁰⁴⁴ Učiteljica rođena u Velikom Bečkereku 1868. godine. Završila je Višu žensku školu u Budimpešti i radila kao nastavnica francuskog i njemačkog jezika i tjelesnog odgoja (gimnastika). Otvorila je svoj privatni Ženski zavod sa sportskom dvoranom, igralištem za tenis i klizalištem, 1903. godine. Umrla je u Budimpešti 1942. godine. <https://flii.by/file/ex3hjs416in/> (pristup 11. veljače 2017.)

¹⁰⁴⁵ *Smotra dalmatinska*, 23, (5. studenoga 1910.), 89, 1.

svjesna svojih ograničenja i „ne zlorabi slobodu“, jer je feminizam s prosvjetljenim idejama samo za „site žene“, a u Zagori su žene zaostale kao za turskih vremena, udovoljavaju potrebi muškaraca za dominacijom i dragovoljno se podređuju smatrajući i zlostavljanje prirodnim, jer su „siromašne i neuke“. Na kraju donosi anegdotu o razgovoru između „bistre primorkinje i zagorske težakinje“, u kojoj na pitanje: Zašto pušta da je „muž bije ko živinu“, žena iz Zagore odgovara: „A, da kako bih znala da mi je muž, da me ne tuče.“¹⁰⁴⁶ Zbog toga učiteljice trebaju prilagoditi „uzgojni rad u školi da bude suglasan sa zdravim načelima o feminizmu“, da prosvijetli i moralno osnaži ženu, ali da je ipak ne otuđi od kuće i ognjišta, jer žena mora sačuvati svoju „ženstvenost i kućevnost“. Svoju tezu je bila spremna metodološki razraditi tvrdeći da je zadatak škole da „zdravo i suvremeno odgoji žensku djecu“ jer o njima ovisi napredak naroda. Pučka škola bi ih morala uputiti u „zdrava načela o feminizmu“, a više škole „istesati da budu moralno jake i korisne članice obitelji i društva“. „Zdravi nazor o feminizmu“ za nju znači da žene moraju tako ojačati da mogu preživjeti u slučaju da ostanu same (bez supruga) te preuzeti „i četvrti ugao kuće“, tj. moraju znati raditi nešto čime bi sebi mogle osigurati egzistenciju. Djevojčicama treba razvijati samopouzdanje, „otklanjanje plahost koja im je prirođena“, a neodlučne i trome poticati, pohvaliti i uvjeriti da se „seja mora pouzdati u vlastitu snagu“.¹⁰⁴⁷ Razrađujući dužnosti učiteljica u radu s djevojčicama, govori o zornoj nastavi, tjelesnom vježbanju, gimnastici i kretanju na svježem zraku. Djevojčicama treba ponuditi dobru knjigu, lektiru koja će razvijati moral, ozbiljnost, i poučiti ih, a to ne mogu popularni romani koji potiču sanjarenje, maštu i lakovjernost. Treba ih opomenuti da ne vjeruju „muškoj glavi“, jer ih mogu poticati na zlo. Posebno upućuje na usmene narodne pjesme koje podrobno prikazuju elemente lošeg ponašanja muškaraca i položaj žena koji se treba mijenjati. Uz to, djevojke treba poticati na bavljenje kućom i pripremu za materinstvo u čemu je potrebna čistoća i red:

„Valjana žena radi od rana jutra do mrkle noći, a van doma prestaje biti ženom (...) razborita, štedišna i radišna žena (je) svetište za srce, utočište, zaklonište i utjeha svojim ukućanima.“¹⁰⁴⁸

Naglašava da žensku djecu treba učiti da stalno imaju na umu svoje obaveze majčinstva i kućanstva jer je to „najprirodniji poziv žena“. Navodi članak Milke Košić „Srpskoj majci“ u kojemu se tumači kako urbane žene zapadaju u nerad, sanjarije, pretjerane zabave i opasne izazove. Djevojke treba zarana priučiti na rad, a to trebaju učiniti majke u kući i učiteljice u školi, jer učiteljica je kao druga majka koja mora postaviti okvire za dobre navike. Žensko

¹⁰⁴⁶ *Smotra dalmatinska*, 23, (5. studenoga 1910.), 89, 2.

¹⁰⁴⁷ *Smotra dalmatinska*, 23, (5. studenoga 1910.), 89, 1.

¹⁰⁴⁸ *Smotra dalmatinska*, 23, (9. studenoga 1910.), 90, 1-2.

dijete od deset do dvanaest godina mora raditi primjerene poslove, brinuti se o mlađoj braći i sestrama, prati i spremati suđe, brisati prašinu, nositi vodu, prati rublje i složiti ga kada je suho. Ta „mala radnica“ tako stječe iskustvo i dobre navike, a učiteljica u školi treba provjeravati što djevojčice znaju. Preporučuje im knjigu Klotilde Cvetišić *Kućanstvo*¹⁰⁴⁹ iz koje se može „puno toga naučiti“. Feranda ženi „štedilici“ suprotstavlja „umetnicu“ koja je zla kob obitelji i družine, jer se žena mora posvetiti isključivo „privredi“ kućanskih poslova i u njih uložiti sav svoj emocionalni potencijal, inicijativu i kreativnost. Žene koje su se školovale i zaposlile trebale bi planirati napuštanje posla i vraćanje domu „čim joj se pruži prigoda da se udomi (...) i vesela srca ostavlja neprirodno mjesto“. U protivnome dolazi u opasnost da joj strada dom i djeca, jer posao izvan kuće za ženu je dobar samo u nuždi i ona mora „uščuvati svoju kućevnost“. Pišući o materinstvu kao „prirodnom nagonu“ i ulozi majke u „uzgoju“ djevojčica, ona kaže da je učiteljica uzor u učenju (s naglaskom na kućanske poslove), a majka primjer u obiteljskom životu, jer djevojčice imaju „urođeni instinkt“ za brigu o djeci pa ga treba poticati i učiti ih ispravnim postupcima s malom djecom. Na kraju donosi zaključke o obavezama učiteljica u odgoju djevojčica:

1. Izgradnja samopouzdanja djevojčica i otklanjanje nesigurnosti, plahosti i lijenosti.
2. Razvijanje ljubavi za kućanske poslove.
3. Poticanje urođenog osjećaja materinstva.
4. Upućivanje odraslijih učenica na dobre i poučne knjige.
5. Održavanje prakse iz kućanskih poslova u školi.
6. Vježbanje prema početnici *Mlada kućanica*.
7. Uklanjanje „pogubnog sentimentalizma“.
8. Dokazivanje činjenica iz praktičnog života s primjerima.¹⁰⁵⁰

Iz navedenih primjera se vidi da se njezino shvaćanje mjesta žene u društvu podudaralo sa službenim stavom školske politike, koja je ženama dopuštala određenu nižu razinu obrazovanja za zanimanje kućanice i ulogu majke ili da bi, samo u slučaju prijekne potrebe, mogle zaraditi za život. Ona je, kao i većina hrvatskih učiteljica, žene vidjela u sretnom braku okružene djecom i posvećene kućanskim poslovima koji ispunjavaju sve njihove potrebe. Isticala je problem neimaštine i neukosti seoskih žena u kućanskim poslovima, kao i izrabljivanje djece (osobito djevojčica) koja su morala raditi teške poslove. Učiteljice kao Erminija Feranda bile su uzori djevojčicama i mladim ženama i njihov poziv na prihvaćanje *ženske uloge* imao je veliki utjecaj na oblikovanje njihovih osobnosti. Uvjerenje da je najviši domet njihova života čista kuća i brojna djeca, na što trebaju biti ponosne, nije pružalo alternativu. Nabrajaju se poslovi koji se u beskrajnom nizu svakodnevno ponavljaju i treba ih uvijek iznova (sa zadovoljstvom) obavljati, a taj imperativ emocionalnog angažiranja

¹⁰⁴⁹ CVETIŠIĆ, Klotilda. (1909), *Kućanstvo za školu i dom*. Zagreb: Knjižara L.Hartmana (S. Kugli). Prilog 9.

¹⁰⁵⁰ *Smotra dalmatinska*, 23, (15. studenoga 1910.), 91, 1-2.

prikazuje se kao uvjet sretnog života u obitelji. Nagrada im je samo priznanje da je posao dobro obavljen, a eufemizam u tvrdnji da u kući „gospoduje uzorna kućanica“, koja je zapravo sluškinja.¹⁰⁵¹

5.2.3.2. Umirovljena učiteljica u Dalmatinskoj zagori

Krajem 1912. godine Feranda se ponovo javlja iz Dubravica s prilogom u kojemu impresionistički oslikava kasnu jesen i maslinik koji je podsjeća na zavičaj, otok Hvar.¹⁰⁵² U esejističkim i dokumentarnim tekstovima prikazuje djecu kako sakupljaju masline, vinograde uništene bolešću, zreli duhan i težaka koji joj izgleda kao botaničar, prirodoslovac, zvjezdoznanac i filozof. On sve stoički podnosi, a zna se i umjetnički izraziti i prepoznati ljepotu prirode utkanu u narodne običaje povezane s iskustvom, znanjem i vjеровanjima, od kojih su se neka zadržala samo na razini dječjih shvaćanja i igre. Tako npr. djeca love zelembaća koji je, prema legendi, ugrizao majku sv. Marka pa ga treba uhvatiti na Markov dan, a tko ga ulovi dobije oprost grijeha. Za gmaza kravosaca kažu da mu pruge po tijelu označavaju godine i kada ih napuni devet onda otprhne pa ako padne u vodu pretvori se u aždaju. Čuka seljaci smatraju vjesnikom nesreće, a djeca uništavaju gnijezda ševrljuga po poljima jer te ptice „pozoblju žito“.¹⁰⁵³ O pticama je pisala i s folklorističkoga gledišta, istražujući narodna vjеровanja i priče,¹⁰⁵⁴ a smisao praznovjerica vidjela u smanjivanju štete koju divlje životinje nanose urodu jer djeca kroz igru obavljaju koristan posao. Naglašavala je potrebu prilagođavanja nastave u seoskim školama poslovima u kojima djeca moraju sudjelovati jer ih roditelji trebaju. Takvi su radovi u uzgoju stoke, posebno mladunaca, o kojima je bilo riječi i u školskim čitankama, ali nije bilo preporuka za izlazak i učenje u prirodi. Boravak djece u prirodi potiče i estetski odgoj, ljubav prema svemu što je lijepo i plemenito, jer tko ne voli prirodu, ne može biti dobar, zaključuje Feranda. Kada je djeci dala zadatak da napišu nešto o pticama, njihove zadaćnice su bilo toliko bogate da su je potakle da o tome napiše članak za novine¹⁰⁵⁵ jer je vidjela da seoska djeca znaju mnogo, a onda je i

¹⁰⁵¹ MILL, John Stuart. (2000), *Podređenost žena*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; HSD.

¹⁰⁵² „Na selu“, *Smotra dalmatinska*, 26 (8. veljače 1913.), 11, 1-2.

¹⁰⁵³ „Proljeće na selu“, *Smotra dalmatinska*, 26 (4. lipnja 1913.), 44, 1-2. Djeca pjevaju: „Ševrljuga po polju se guza, da uguza kvartu kukuruza.“

¹⁰⁵⁴ *Smotra dalmatinska*, 29 (10. svibnja 1916.), 38, 1. Vjеровanje da lastavice donose sreću, slavuj veselje i ljubav, a kukavica je sv. Marta, Lazarova sestra, koja je izmolila od Krista njegov povratak iz mrtvih protiv njegove volje, pa je za to kažnjena. Na kraju je ispričala kako je s prozora promatrala češljugare i njihove ptice, a kada su odrasli uzela je gnijezdo i pokazivala ga djeci.

¹⁰⁵⁵ „Djeca i ptice“, *Smotra dalmatinska*, 27 (25. travnja 1914.), 33, 1-2.

sama počela proučavati život i ponašanje ptica.¹⁰⁵⁶ Svoje zanimanje za narodna vjerovanja povezivala je s divljenjem prema Božjem djelu, svemiru i „milijunima svijetlih svjetova“, a „nebeska pučina zanima i priprostu narodnu dušu kojoj je mašta bujnija a srce čisto.“ Pastiri, ljeti na noćnoj paši, maštaju gledajući duboko nebo i zvijezde koje imaju narodna imena, povezana sa svecima i blagdanima. Kretanje zvijezda i nebeske pojave duboko su ukorijenjene u narodna vjerovanja i predviđanja.¹⁰⁵⁷ Zanimalo ju je sve što se događalo oko nje,¹⁰⁵⁸ pisala je o vremenu, klimi, o predviđanju vremena prema rastu bilja i ponašanju životinja, opisivala je radove u polju i žene koje su, dok su muškarci bili u ratu, sve radile same, a ona je, družeći se s njima, promatrala kako uzgajaju žitarice, grahorice i krumpir. Vidjela je razlike u postupanju s ljetinom u primorskim i zagorskim selima zapisujući pojedinosti i bilježeći ih kao pouke čitateljima.

Za vrijeme rata je najviše vremena provela u Dubravicama, odakle izvještava o životu u selu. Vijesti koje su dolazile s ratišta zanimale su mještane više od svega pa su se sastajali na mjestima na kojima su se čitala pisma i razmjenjivale informacije. Jedno je bilo za žene, a drugo je bila seoska krčma ispred koje su se okupljali muškarci. Ona je ženama čitala pisma i poruke koje su stizale, dok su među muškarcima bili i vojnici na dopustu koji su prepričavali svoje doživljaje. Neke su žene, u potrazi za vijestima, hodale od jednoga do drugog okupljališta, ispitujući i komentirajući događaje. Često se govorilo o „nesretnome starom caru“ koji je tragično izgubio čitavu obitelj i izazivao sažaljenje naroda pa su proklinjali neprijatelje „koji navaljuju na staroga.“¹⁰⁵⁹ Posebnu pažnju je posvećivala djeci, koja su se poistovjećivala s junacima gradeći svoj ponos na njihovim djelima. Kako je bilo puno poginulih ona ih je tješila govoreći o boljim vremenima koja dolaze, nastojeći ublažiti strahote kojima su bili okruženi. Potaknuta ratnim zbivanjima piše i o narodnoj medicini, navodi izreke o zdravlju, liječenju biljem i travama, narodnim vjerovanjima o urocima, predrasudama i *zapisima* protiv uroka koji su odraz neznanja, pa su se i opasne bolesti liječile neučinkovitim pripravcima pri čemu su najviše stradavala djeca. Zbog toga je posebno opisivala pripremanje učinkovitih narodnih lijekova, napitaka i čajeva za liječenje i saniranje lakših ozljeda ili opekline, a ponekad je samo „bilježila postupak kao folkloristički

¹⁰⁵⁶ Jednim eksperimentom je dokazala da ptice istog roda, a različite vrste mogu živjeti zajedno jer se međusobno potpomažu. *Smotra dalmatinska*, 27 (25. travnja 1914.), 33, 2.

¹⁰⁵⁷ „Narod o zvijezdama“, *Smotra dalmatinska*, 29 (23. rujna 1916.), 75, 2-3. Za narod je „zvijezda s barjačićem“ znak veselja i dobrih vremena, „repašica“ znak nesreće, duga da neće biti kiše, a prema kretanju sjene može se odrediti vrijeme: Kad možeš stati nogom na sjenu svoje glave - podne je (i tako narod) svojim iskustvom nadomješta učenje iz knjiga.

¹⁰⁵⁸ „Iz prirode“, *Smotra dalmatinska*, 29 (6. svibnja 1916.), 37, 1.

¹⁰⁵⁹ „Ratni odjeci na selu“, *Smotra dalmatinska*, 28 (27. studenoga 1915.), 86, 1.

kuriozitet“¹⁰⁶⁰ s izrekama koje sugeriraju ispravan način pripreme i primjene. Pisala je o ulozi snova, njihovu tumačenju u narodnoj predaji i pjesmama, o dječjem sanjarenju i vezi između sna i jave, o značenju snova koji predskazuju događaje i onima *telepatične prirode* o kakvima pričaju žene, i na kraju, o snovima za koje neki liječnici tvrde da mogu upozoriti na opasnost i bolesti jer pokreću podsvjesni mehanizam koji se iskazuje u snovima.¹⁰⁶¹ Početkom rata ona je u Dubravicama, pored župnika, glavaru sela i seoskog lugara bila u Odboru Crvenog križa gdje se susretala s drugim ženama, groficom Anom Attems, suprugom posljednjega austrijskog namjesnika u Dalmaciji i predsjednicom Odbora ratne kuhinje, Leni Buić.¹⁰⁶² Kada su učiteljice zbog ratnih prilika dobile obavezu da se brinu o djeci i tijekom ljetnih školskih praznika, i ona je okupljala djecu u školskom vrtu u Dubravicama. Sjetila se svoga članka iz 1908. godine u kojemu je pisala o osnivanju državnih dječjih vrtića i prikazala najnoviji program predškolskog odgoja koji se primjenjivao u Trstu. Tada je nastojala i primijeniti metode učenja kroz igru i pustiti djecu da rade ono što najviše vole.¹⁰⁶³

Raspravljajući o ulozi pučke škole i doma u odgoju domoljublja analizirala je tekstove u čitankama navodeći nedostatke koji se odnose na odgoj, jer zanemaruju dostignuća društvenih znanosti. Zaključila je da rad škole nije usklađen sa situacijom u domu, a zbog velike uloge žena u odgoju djece naglasak bi trebao biti na odgoju ženske djece, kao budućih majki. Trebalo bi ih bolje pripremiti, razvijati „čuvstvo samozatajnosti - da zna prihvatiti neprijatnosti, tegobe i odricanja“, samoprijegor kao „čisto ženska vrlina“ mora se uskladiti s nadolazećom „modernom emancipacijom“ i „ženskim prosvijetljenjem“ jer žena treba ostati „suradnica mužu, vedra, snažna i zdrava“, kakav mora biti i narod. Izražava strah od stranih utjecaja koji bi mogli stići u te zabačene krajeve i zbuniti žene koje su još bile pokorne i poslušne.¹⁰⁶⁴ Primijetila je da se u narodu cijeni znanje i pismenost, ali u stalnoj borbi za goli opstanak ti ljudi nisu imali vremena ni osjećaja za učenje kakvo se provodi u školi. Zanimalo ih je samo čitanje i pisanje te neke ratarske vještine koje su mogli primijeniti. Zbog toga predlaže uvođenje lakših i primjerenih sadržaja, narodnih pjesama i priča iz kojih bi djeca učila komunicirati i pisati jedni drugima, a problem nepohađanja nastave mogao bi se ublažiti prilagodbom sezoni i poslovima koje djeca moraju raditi u kućanstvu.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶⁰ „Narodna medicina : folklorističke crte“, *Smotra dalmatinska*, 29 (22. srpnja 1916.), 57, 1-2.

¹⁰⁶¹ „Nešto o sanjanju“, *Smotra dalmatinska*, 24 (2. prosinca 1911.), 96, 1-2.

¹⁰⁶² „Pučka ratna kuhinja u Drnišu“, *Smotra dalmatinska*, 27 (28. listopada 1914.), 87, 2.

¹⁰⁶³ „Improvizovano seosko zabavište“, *Smotra dalmatinska*, 28 (18. rujna 1915.), 65, 1. Primijetila je da djeca najradije igraju kolo i da pjevaju pjesme odraslih, samo ne pamte više od dvije strofe.

¹⁰⁶⁴ „Značaj i škola“, *Smotra dalmatinska*, 30 (13. listopada 1917.), 82, 2.

¹⁰⁶⁵ „Uzroci polupismenosti i nepismenosti kod većine težačkog svijeta“, *Smotra dalmatinska*, 31 (15. svibnja 1918.), 39, 1-2.

Posljednji prilog poslala je iz Rijeke 28. rujna 1918. godine. Prikazala je djelo pedagoga Vjekoslava Košćevića o „školi rada i umjetničkog odgoja“ u kojemu naglašava važnost ljubavi prema umjetnosti i prirodi, što bi trebalo razvijati u radu s djecom. Povijesni i umjetnički spomenici u Dalmaciji mogli bi biti poticaj za razvoj estetskog osjećaja djece, a smisao za lijepo treba njegovati i u kući izradom originalnih ukrasa kao što su čipke i vezovi.¹⁰⁶⁶ Posljednje javljanje pedesetosmogodišnje učiteljice u novinama u kojima je objavljivala više od deset godina, podudara se s epidemijom španjolske gripe,¹⁰⁶⁷ koja je odnijela veliki broj žrtava pa je možda bila jedna od njih.¹⁰⁶⁸ Prilozi neumorne hvarske učiteljice, koja je po dolasku u Kninski kotar pokazala veliku želju za upoznavanjem sredine u kojoj se našla, kretali su se od prepoznavanja problema i navika muškaraca i žena, preko pokušaja utjecanja na njih do uklapanja u sredinu u kojoj je sebi osigurala status poštovane žene. Ponižavanje i uskraćivanje obrazovanja ženama na početku je osuđivala, ali u usporedbi s pretpostavljenom opasnošću od „razuzdanog feminizma“ koji, kako se zamišljalo, oslobađajući žene uništava obitelji, ona se priklonila sustavu koji je diskriminirao, najviše mlade, žene. Prema Mirjani Adamović, žene su od antičkih vremena dobile i preuzele na sebe teret „pomoćne radne pasivnosti“, iako je jasno da su uvijek mnogo radile, a spolna konotacija i određenost habitusa tjelesnošću „nije izražavala samo opće, muško, stajalište o ženama, nego i žensko viđenje“ njih samih.¹⁰⁶⁹ Njezina podrška patrijarhalnim stavovima pojačava se u ratno vrijeme, koje naglašava pitanje opstanka. Ona ističe „nepoštenje sitih žena“ koje ne razumiju probleme s kojima se nose seoske žene, ali ni sama nije uvidala da je problem diskriminacije žena ključna kočnica u razvoju svakog društva. Umjesto da podrži nastojanja za ravnopravnošću žena pred zakonom, ona je podupirala nepravedne propise i običaje kao *prirodne*. S druge strane, u svojim priložima je često spominjala, pa i citirala autorice, što su žene rijetko činile. Naime, one su se radije pozivale na muške, nego na ženske autoritete, ne samo zbog toga što ih je mnogo više i što su poznatiji, nego i zbog njihove veće društvene relevantnosti. Pisala je ozbiljne priloge u vodećim pokrajinskim listovima, i to na istaknutome mjestu, u podlistku, na prvoj i drugoj stranici. Nije poznato je li za svoje priloge dobivala honorare, ali u to vrijeme, kada Virginija Woolf piše da su ženski novinarski poslovi u Velikoj Britaniji do 1918. godine podrazumijevali samo praćenje vjenčanja i amaterskih

¹⁰⁶⁶ „Njegovanje estetičkog čuvstva“, *Smotra dalmatinska*, 31 (listopad 1918.), br. 86 i 87.

¹⁰⁶⁷ Španjolska gripa (španjola) pandemija gripe koja je zahvatila sve kontinente (osim Australije) od proljeća 1918. do kraja 1919. godine. Od nje je oboljelo oko 200 mil. ljudi, od kojih je umrlo najmanje 25 mil. najviše od teških plućnih komplikacija. Usp. <http://proleksis.lzmk.hr/54225/>

¹⁰⁶⁸ U nekim mjestima u Dalmaciji bilo je na desetke mrtvih, a u Vodicama do jeseni 1918. godine čak devedeset. *Narodni list*, 57 (8. studenoga 1918.), 57, 3.

¹⁰⁶⁹ ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*, 113.

predstava, ona se bavila ozbiljnim temama.¹⁰⁷⁰ Ipak, to nije znak veće ženske emancipacije u Dalmaciji, nego prije svega, nedovoljne prilagođenosti patrijarhata novim uvjetima u kojima učena žena na selu nije imala konkurencije ni među muškarcima. Tako je i Erminija Feranda, kao obrazovana žena, koja je dobro znala talijanski¹⁰⁷¹ i prevodila s njemačkoga, sigurno bila višestruko korisna u novinarskom poslu. Međutim, potpora konzervativnog urednika, kakav je bio Kasandrić, ograničavala ju je i zadržavala u istim provincijalnim okvirima u kojima se nije razvijala. Ona je bila jedna od brojnih učiteljica s otoka Hvara koje su dospjele na zadarsko područje, ali je, ostavši vjerojatno udovicom, ostatak života provela u Dalmatinskoj zagori.

5.2.4. Zora: list hrvatskih katoličkih učiteljica i djevojaka

Potrebno je pažljivo analizirati već prikazani „list hrvatskih katoličkih učiteljica“ koji se uglavnom smatra djelom muškaraca, iako je na njemu radilo najmanje sedam učiteljica, a službenoj urednici osporava se urednički dio posla, iako je u časopisu navedena kao „urednica i vlasnica“.¹⁰⁷² Barbara ili Barica Šarinić (1870.-1838.) je bila učiteljica i nadučiteljica u ženskoj pučkoj školi u Pagu. Rođena je 1870. godine u Velikoj Švarči kod Karlovca, a umrla u Zagrebu 1938. godine. Učiteljsku školu je završila u Zagrebu, 1891. godine, a stručni ispit položila u Zadru 1903. godine. U Pag je došla odmah po završetku školovanja, 1892. i ostala sve do 1927. godine, s jednim prekidom 1905./1906. školske godine, koju je provela u Biogradu.¹⁰⁷³ Nakon toga postaje nadučiteljica u državnoj pučkoj školi u Pagu, gdje ostaje do kraja radnog vijeka. Za svoj rad je primila brojne nagrade i priznanja od Kotarskoga školskog vijeća u Zadru, Ministarstva bogoštovlja i nastave, Ministarstva rata, Nadbiskupskog ordinarijata u Zadru i cara Franje Josipa, što sasvim jasno govori o njezinim sposobnostima i uspjehu.¹⁰⁷⁴ Kao cijenjena hrvatska učiteljica, koja je živjela u Samostanu benediktinki u Pagu (neudana, kao i većina učiteljica) prihvatila je ozbiljnu dužnost koju su joj ponudili. Suradnice su joj bile većinom učiteljice, posvećene svome poslu i željne kvalitetnih društvenih aktivnosti u ratno vrijeme kada nije bilo muškaraca koji bi ih mogli obavljati pa su se oslanjale na rijetke obrazovane muškarce, uglavnom svećenike, koji su mogli djelovati samo unutar crkvenih okvira. Većina ih je bila iz Zadra i Paga, ali javljale su se i učiteljice iz drugih

¹⁰⁷⁰ Usp. WOOLF, Virginia. (2003), *Vlastita soba*, Zagreb: Centar za ženske studije, 41.

¹⁰⁷¹ HR-DADU-175: Učiteljska škola Dubrovnik, 1875.-1911. Matica c. k. Ženskog učiteljišta u Dubrovniku: matura definitiva, 1875.-1911., 3.

¹⁰⁷² RADEKA, Igor. (ur.). (2015), *Časopis Zora (1917.-1918)*, 22.

¹⁰⁷³ HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1892.-1919.

¹⁰⁷⁴ Usp. RADEKA, Igor. (ur.). (2015), *Časopis Zora (1917.-1918)*, 21.

mjesta u Dalmaciji. Među njima su se isticale sestre Dragica i Marija Giunio, Marija, Elvira i Slavka Koščina te Franjka Negovetić i Darinka Gjivanović, a potpisivale su se imenom ili pseudonimom, kao i većina drugih suradnika. Učiteljica Franjka Negovetić¹⁰⁷⁵ (pseudonim Istranka) iz Kolana izvijestila je da je odlučila organizirati predavanja o povijesti, kućanstvu i higijeni za seoske djevojke.¹⁰⁷⁶ Smatrajući to dužnošću seoske učiteljice, ona piše o odgovornosti učiteljica za vjerski odgoj i nacionalnu svijest, koje treba njegovati u radu s djecom.¹⁰⁷⁷ Naglašava ulogu kršćanstva u životu žena jer je ono prvo zaštitilo žensku čast i ćudoređe ukinuvši poniženja koja su podnosile u prošlosti, a „već u prvoj zapovjedi, žena jednaka čovjeku“ i muž i žena „stvoreni na priliku Božju“, odražava se stav kršćanstva. Veliki je broj

„(...) svetica i uzvišenih žena i djevoja - koje mnogo dopriniješe za kršćanstvo (...) Štovanje Majke Božje urodilo je u kršćanskim ženama, ćednošću, sramežljivošću, djevičanstvom, čistom ljubavlju, kršćanskim odgojem.“¹⁰⁷⁸

Najvažnijom je smatrao nerazrješivost ženidbe, priznanje djevičanskog statusa boljim od ženidbenog, a proglašenje istog morala za oba spola drži oslobođenjem žene, koja je tako „otrgnuta iz robstva muškarca“.¹⁰⁷⁹ Učiteljica Marija Koščina (pisala je i pod pseudonimom Trebinjska Vila) prvi put se javila s prilogom o njemačkoj književnici, aktivistici i katoličkoj feministkinji Elizabeti Gnauck-Kühne.¹⁰⁸⁰ Prevela je s njemačkoga članak o njoj kao, prvoj ženi „u kongresu muškaraca“ koja je održala govor o „socijalnom položaju žena“ zaposlenih u tvornicama nastojeći „podignuti i popraviti njihov stalež“.¹⁰⁸¹ Koščina naglašava kako je Gnauck-Kühne, na tom kongresu u Erfurtu 1905. godine, zastupala ideju o muškarcu i ženi kao dvama različitim utjelovljenjima božanske ideje čovječanstva, koja se međusobno dopunjavaju i mogu se usporediti, ali nikako mjeriti, jer

„(...) svakom spolu mora biti cilj da dovede u njemu utjelovljenu božansku ideju do što bolje savršenosti. Muževnost će kod muškaraca i ženstvo kod žene biti najveći ures njihovog spola.“¹⁰⁸²

Podržavala je tvrdnje Gnauck-Kühne o univerzalnom majčinstvu, svojstvenom svim ženama, koje se neprestano suprotstavlja „muškom urođenom egoizmu“. Pri tome nije mislila samo na fiziološko majčinstvo, nego na univerzalnu žensku sklonost brizi o drugima, tvrdeći da se

¹⁰⁷⁵ Radila je u Kolanu u mješovitoj školi od 1915/16. do početka 1918/19. školske godine, a za Božić 1919. otišla je u rodnu Istru i više se nije vratila. HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1915.-1919.

¹⁰⁷⁶ *Zora*, 2 (1917.), 1, 6.

¹⁰⁷⁷ „Domovinska dužnost učiteljice“, *Zora*, 2 (1918.), 6-7, 49.

¹⁰⁷⁸ „Žena i kršćanstvo“, *Zora*, 2 (1918.), 8-10, 65-66.

¹⁰⁷⁹ *Zora*, 2 (1918.), 8-10, 66.

¹⁰⁸⁰ *Zora*, 1 (1917.), 5-6, 48.

¹⁰⁸¹ „Oporuka Jelisave Gnauck-Kühne“, *Zora*, 2 (1917.), 1, 3-5; 2, 1-14.

¹⁰⁸² *Zora*, 2 (1917.), 1, 4.

žene zbog toga ne mogu posvetiti drugim poslovima ni biti uspješne u njima. Zbog toga bi odgoj trebao temeljito pripremiti djevojke za ulogu majke i kućanice, ali i za još neko zvanje kojim bi mogle dopuniti svoje aktivnosti.¹⁰⁸³ Koščina komentira i tekst njemačkog autora Kloppa¹⁰⁸⁴ o mladim ženama iz bogatih obitelji koje, besposlene i neuke, lako postaju „igračka lakoumnog čovjeka“. Ona ne osuđuje takvo ponašanje muškarca, nego, kao i autor zamjera gospođicama što izlaze u kazalište, na koncerte i plesove, što sviraju, pjevaju, pišu pisma i čitaju. Čitanje se smatralo osobito pogibeljnim za mlade žene kojima su

„(...) napunili glavu svakojakim fantazijama o ljubavi i sreći pa ona čezne za zarukama i brakom i strašna joj je samo pomisao da bi morala ostati neudata (...) sa 25. godinom već uvela, smalaksala, bolesna od nezadovoljstva, umorna od razočaranja i zaludnih nada i čekanja.“¹⁰⁸⁵

Podržava i ideju o angažiranju djevojaka u dobrotvornom radu i brizi za siromašne i nemoćne, a prijedlozi za njihovim socijalnim angažmanom išli su sve do pomaganja siromašnima u njihovim domovima, gdje bi im čistile, kuhale, njegovale bolesnike i odgajale djecu. Prevela je i članak o dobrotvornim aktivnostima žena u ratu, uz komentar da one nikako ne bi smjele zaboraviti i brigu o svojoj obitelji koja im uvijek mora biti na prvome mjestu:

„Najbolje čime nas je ovaj strašni rat nadario jeste življe zanimanje naših žena za socijalne djelovanje. Nije pretjerano ako kažemo da su većinom danas žene one koje, pa bilo samo sat na sedmicu, rade na tom polju. (...) Mnogi je broj onih žena koje ne samo nekoliko sati nego cijelo svoje slobodno vrijeme posvete toj dobroj svrsi i neumorno rade da liječe teške rane koje je ovaj strašni rat zadao. A mnoge su od užeg područja direktne ratne pripomoći prošle na veće područje opće dobrotvornosti. (...) Rat je nas svih uozbiljio, a uvjeren sam da će i poslije rata život biti opet onaj isti, mnoga djevojka i žena nastojati da svome životu dade ozbiljniji sadržaj. A gdje no bolje može nego radeći marljivo za opće dobro, i biti socialno korisna? (...) Svakome je od Boga postavljeno svoje mjesto i svako ima da ispuni te dužnosti. Žena jest i ostane prije svega supruga i majka i jao njoj ako zanemari ove svete dužnosti pa bilo i baveći se za opće dobro, jer od takvog rada i neće nikad biti Božjeg blagoslova. Tako isto kćerka i sestra ima svoje dužnosti u kući koje mora ispuniti, a slobodno vrijeme može i mora da posveti općem dobru.“¹⁰⁸⁶

Ona ističe da se „moderne žene“ ponekad posvećuju samo zabavi i igrama, dok su druge

„(...) prekinute od velikog posla, uvijek zlovoljne i natmurene članice mnogih pripomoćnih društava koje nemaju smisla za veseli društveni život. (...) Zašto ženi ne bi moguće ispuniti sve svoje dužnosti? Njezine dužnosti prema obitelji, društvu i sveukupnosti?“¹⁰⁸⁷

Djevojke bi u mladosti trebale steći znanja i vještine koje bi im omogućile obavljanje svih tih dužnosti, jer društveni angažman ne znači nužno i politički, a „socialno radina žena ne znači to isto što i neobljubljena sufraget.“¹⁰⁸⁸ Njezine predodžbe o ženi kao pomoćnici od koje se traži sve više, uključuju prilagođavanje okolnostima i novim zadacima, dok političke aktivnosti žena smatra nemoralnima, ako nisu u svrhu ćudoređa i općeg dobra.

¹⁰⁸³ Zora, 2 (1917.), 2, 11-12.

¹⁰⁸⁴ „Što sada...?“, Zora, 2 (1918.), 3-4, 19-20.

¹⁰⁸⁵ Zora, 2 (1918.), 3-4, 19.

¹⁰⁸⁶ „Socijalna žena u obitelji i društvu“ (po Pincheri), Zora, 2 (1918), 3-4, 25-26.

¹⁰⁸⁷ Zora, 2 (1918.), 3-4, 25-26.

¹⁰⁸⁸ Zora, 2 (1918.), 3-4, 25-26.

Elvira Koščina (potpisivala se kao Smiljana i Kosjenka) je pod pseudonimom Kosjenka objavila opsežnu raspravu,¹⁰⁸⁹ u kojoj je nastojala obrazložiti svoje viđenje suvremenoga feminističkog pokreta i uloge žena u društvu, utemeljenu na pravu žena na plaćeni rad, samostalnu zaradu i djelovanje u javnosti. Sve veće oslobađanje žena smatrala je zaslugom katoličkoga ženskog pokreta, ali je priznavala da su se i žene koje ne pripadaju tom „kolu“ također istakle u plemenitim djelima. Preduvjet za uspješno javno djelovanje je dobar odgoj, u kojemu je majka glavna figura, a zaručnici je najvažnije „vladanje“ i poštovanje vjerskih načela. Problem nastaje „svagdje gdje imade u kući sinova i kćerka, (jer) promatraju prvi sestre, skoro i nehotice kao niža bića“ i to bi majka morala ispraviti, a otac podržati. Majka pred djecom ne bi smjela dovesti u pitanje očev intelektualni autoritet, a on nikako ne smije vrijeđati njene vjerske i druge osjećaje.¹⁰⁹⁰ Inzistirajući na tvrdnji o nezamjenjivoj ulozi žena u odgoju djece, ona ističe da to često dolazi u pitanje kada sinovi odrastu, pa im „kojekakve znanosti razgrijavaju mladu fantaziju“ i majke više ne mogu utjecati na njih. Zbog toga žene trebaju imati bolje obrazovanje kako bi mogle zadržati poštovanje i povjerenje svojih sinova. Obrazovane žene bi mogle pomagati svećenicima u podučavanju vjeronauka u školi i u crkvi, gdje bi se posvetile „korisnom apostolskom djelu“ učeći djecu molitve, katekizam i biblijsku povijest, jer takve „ženske katekete“ se obrazuju i u Italiji. Ona poziva bogate gospođe koje se dosađuju u svome „besposlenom i egoističnom životu“, a mogle bi koristiti hrvatskom narodu „suzbijajući ženski analfabetizam“, što bi i njima donijelo priznanje i zadovoljstvo. Piše o korisnom radu učiteljica u dječjim vrtićima, organiziranju malih radničkih vrtova za uzgoj najnužnijih namirnica u gradovima i djelovanju Kola katoličkih Hrvatica koje pomaže ženama u stjecanju znanja i učvršćivanju vjere surađujući s drugim sličnim društvima.¹⁰⁹¹ Posebno je isticala važnost obrazovanja žena i narodne prosvjete u okvirima hrvatske katoličke tradicije. U prilogu „Žena u vojsci“¹⁰⁹² Koščina piše o raznim vojničkim službama u Monarhiji u kojima je tijekom rata sudjelovalo četiri milijuna žena, od kojih je najviše radilo u tvornicama municije, a četrdeset tisuća u uredima na frontu, gdje su zamijenile muškarce, što je utjecalo na veliku „demoralizaciju žena i vojske.“ Probleme na koje su tamo nailazile rješavao je Austrijski katolički ženski savez u Beču, koji je osnovao Odbor za zaštitu žena u vojsci jer „je samo uz uvjet da žene budu dobro čuvane sa zdravstvenog i moralnog gledišta moguće, da vrše svoju djelatnost.“¹⁰⁹³ To je bilo potrebno zbog zaštite žena, nadzora njihova rada i

¹⁰⁸⁹ „Hrvatice, na socijalni rad!“, *Zora*, 2 (1918.), 6-7, 42-48.

¹⁰⁹⁰ *Zora*, 2 (1918.), 6-7, 43.

¹⁰⁹¹ *Zora*, 2 (1918.), 6-7, 47.

¹⁰⁹² *Zora*, 3 (1918.), 3-6, 34.

¹⁰⁹³ *Zora*, 3 (1918.), 3-6, 34-35.

ponašanja, ali i obrane njihovih prava i interesa. Ona izražava svoje negodovanje zbog ženskog rada u vojsci i predlaže da se ženske organizacije povežu

„(...) s bečkim Odborom ili c. k. ratnim Ministarstvom, pak neka se specijalno bave Hrvatima u vojsci (...) Većim dijelom ove žene pošle bi na frontu lahoumne, često i pokvarene, koje su tražile, ne rad već zabave i dobru prirodu (...) naših žena ima dosta u vojničkim službama“¹⁰⁹⁴

Darinka Gjivanović (ili Đivanović), pod pseudonimima Ksenija i Miriam, piše o presudnoj ulozi učitelja u odgoju domoljublja u školi¹⁰⁹⁵ i zapuštanju narodnog umijeća.¹⁰⁹⁶ Predlaže da žene za seoske crkve izrađuju vezove i „sve ostale čipkarije“, da u kućama ukrasi budu sve ručni radovi, a škole bi trebale prednjačiti u tome i buditi u djeci nacionalni ponos. I ona prenosi vijesti iz njemačkih časopisa o aktivnostima katoličkih ženskih organizacija podsjećajući na Isusovu poruku o širenju kršćanske vjere, u kojoj se nije obraćao samo muškarcima, nego i ženama. Navodi da je sv. Pavao pohvalio i uzvisio Tebu, Mariju, Trifenu, Trifosu i Persidu, žene

„(...) kao apostolice Gospodinove. - Takove su žene bile doista lavice, jer su radile za Boga i domovinu iz prave ljubavi i požrtvornosti bez vlastitog interesa, ne obazirući se na rad i pregaranja, što ih je pri tom čekalo (...) Ovakove su žene doista shvatile Isusovu izreku: 'Ajdete i poučavajte sve narode!' Takovom apostolicom može da bude svaka žena bez razlike stališa, dapače svaki bi stališ morao imati svojih apostolica, koje će ih uputiti i savjetovati za sve ono što je dobro, lijepo i plemenito.“¹⁰⁹⁷

Potpuna predanost vjeri i crkvi za žene podrazumijeva i ograničenja koja se postavljaju ženskom spolu. Ona prihvaća tumačenje „prirodne“ uloge muškoga i ženskog spola, koja ograničava žene dopuštajući im samo „apostolat naroda“:

„Naravno, da žena u nekim crkvenim stvarima, kao npr. u propovijedanju, krštenju, vjenčanju, isповijedanju i sličnom, ne može djelovati, jer se to istoj naravi protivi.“¹⁰⁹⁸

Poziva žene na suradnju na „načelima katolicizma, hrvatstva i demokratizma“ kako bi se suprotstavile „modernoj struji“ i negaciji Boga, morala i odgoja „bez viših nadnaravnih etičnih načela.“¹⁰⁹⁹ U izvješću o radu Kola katoličkih Hrvatica u Zadru za 1916. godinu pročelnica Lj. D. piše da su se te godine počele redovito sastajati i da su održale šest sjednica, a krajem godine osnovale i literarnu sekciju. Sve članice su „veoma aktivno sudjelovale bilo s predavanjima, kritikama ili deklamacijama“, dopisivale su se i raspravljale

„(...) o našim idealima s mnogim drugaricama i ženskim društvima.(...) Uz beletristiku, deklamacije i kulturna pitanja bavimo se ženskim pitanjima i sociologijom. Organizacija daje mnoge utjehe, olakšava rad i naobrazbu pojedinaca, pa preporučujemo, da u svakom ženskom zavodu, u svakoj „Mar.

¹⁰⁹⁴ Zora, 3 (1918.), 3-6, 34-35.

¹⁰⁹⁵ „Narodni uzgoj“, Zora, 1 (1917.), 2-3, 17-18.

¹⁰⁹⁶ „Naša pučka umjetnost“, Zora, 1 (1917.), 5-6, 36-37.

¹⁰⁹⁷ „Žena u tajnama crkve“, Zora, 2 (1918.), 3-4, 27.

¹⁰⁹⁸ Zora, 2 (1918.), 3-4, 28.

¹⁰⁹⁹ „Na osvitku novog godišta“, Zora, 3 (1918.), 1-2, 2.

Kongregaciji“ osnujete sekciju „K. K. H.“, skojom ćemo se rado dopisivati, e da se, kad svane zora mira, dademo na posao oko osnivanja Hrv. Kat. Nar. Ženskog Saveza.“¹¹⁰⁰

U travnju 1917. godine tajnica Kola izvješćuje o radu navedene literarne sekcije na kojoj su polaznice vježbale pisanje, a o ženskom pitanju, sociologiji i „pedagogici“ učile su od nekoliko profesora u Zadru. Na predavanjima o ženi služile su se knjigom *Žena* M. Sociola.¹¹⁰¹ Jedan dopis iz Zadra o završenom obrazovnom tečaju za Hrvatice koje pokreću dobrotvorno društvo, potpisuje Josica.¹¹⁰² Slavka Koščina javlja o osnivanju podružnice Kola katoličkih Hrvatica u Pagu krajem 1917. godine i prikazuje plan rada iz kojega se vidi da je njime bila predviđena vjerska, prosvjetna i karitativna djelatnost.¹¹⁰³ Izražavajući svoje mišljenje o knjigama koje se nude domaćim čitateljima zamjera Matici hrvatskoj, koja kao „naš najsolidniji izdavat. zavod morala bi nam pružati, odgojno dobra zabavna štiva, a naprotiv i ona nam uvijek pruža blud i blud.“ Umjesto predložene nove knjige novela popularnog Marina Bege Koščina preporučuje roman Selme Lagerlöf, *Pastorovo zlato*, koji je puno „primjereniji i zanimljiviji čitateljicama.“¹¹⁰⁴ Kritizira i odnos muškaraca prema obavezama kojih se katolici moraju držati, jer u „vijeku bezvjerstva“, kako naziva 20. stoljeće, „pozitivna znanost ne dopušta više vjeru u nadnaravno“, a mnogi obrazovani muškarci se upuštaju u grijeh zanemarujući moralne zakone i zahtjeve crkve.¹¹⁰⁵ Piše o ženskim katoličkim listovima i nerazumijevanju zagrebačkih katoličkih krugova za ženske laičke organizacije, dok liberalni *Ženski svijet* okuplja svoje pretplatnice u Zagrebu i cijeloj Hrvatskoj. Unatoč tomu, Kolo se „nezaustavljivo širi“ po Dalmaciji, a na predavanja dolaze i žene koje nisu u njihovom „pokretu“.¹¹⁰⁶ U istom broju objavljena je „Izjava odličnih gospođa i gospođica iz Splita, sa 319 potpisa“ uz podršku žena iz Trogira, Paga i Zadra:

„Mi niže potpisane svečano izjavljujemo, da želimo tražiti svoja prava, svoju prosvjetu, svoj uzgoj samo na načelima one nauke, što ju je donio svijetu Učitelj svih naroda i svih vijekova: Isus Krist, Sin Božji! Zato svečano osudjujemo sve pothvate, sve listove i knjige protivne ovoj uzvišenoj nauci, napose osudjujemo „Ženski Svijet“ što izlazi u Zagrebu, jer ne nalazimo u njemu svijetle i božanske zrake nauke Kristove, već nasuprot vidimo u njemu gustu maglu bezvjerske i amoralne tendencije, što ruši čast i dostojanstvo svake žene, a osobito kršćanske. Isto tako osudjujemo „Hrvatsku Njivu“, „Koprive“ i sve listove njima slične, kao što i mnoge knjige što ih izdaje t. zv. zagrebačka zabavna i prosvjetna biblioteka, jer ove odišu istim, t.j. nekršćanskim duhom. Molimo sve naše drugarice širom cijele naše domovine, koje iole kršćanski misle, neka se i one pridruže nama i javno istupe protiv moderne kuge bezvjerske i nemoralne štampe!“¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁰ Zora, 1 (1917.), 1, 6.

¹¹⁰¹ Pseudonim Jose Felicinovića. Zora, 1 (1917.), 4, 29.

¹¹⁰² Vjerojatno još jedan pseudonim Jose Felicinovića. Zora, 1 (1917.), 5-6, 44.

¹¹⁰³ „Pratimo ženski pokret doma i vani, čitamo razne Kat. revije, pak gojimo među sobom pravo iskreno prijateljstvo i dopisujemo sa našim sumišljenicama u Zadru i u Dubrovniku.“ Zora, 2 (1918.), 5, 40.

¹¹⁰⁴ „Naša naobrazba“, Zora, 2 (1918.), 5, 40.

¹¹⁰⁵ „Misli u svibnju“, Zora, 2 (1918.), 8-10, 61-62.

¹¹⁰⁶ „Zagrebe što čekaš?“, Zora, 2 (1918.), 6-7, 50-51.

¹¹⁰⁷ Zora, 2 (1918.), 6-7, 56.

One se pridružuju osudi hrvatskoga liberalnog tiska tražeći osnivanje organizacije koja bi okupila sva hrvatska katolička Kola sa zajedničkim ciljem. Tajnice zadarskog Kola, Zorka Paitoni¹¹⁰⁸ i Marija Giunio¹¹⁰⁹ u Pagu, u svojim izvješćima posebno ističu veliki doprinos don Jose Felicinovića u svim njihovim aktivnostima. Razrađujući njegove stavove vezane za žensko pitanje, Erma Ivoš navodi da se Felicinović

„(...) zalagao za prevrednovanje uloge i prava žene upravo u skladu s modernim tumačenjima žene i njene pozicije u kulturnoj, dakle javnoj sferi, koja su u mnogočemu i danas aktualna. Po tome je don Joso Felicinović bio ispred mnogih pisaca i javnih djelatnika svoga doba. Svojim je tumačenjima nove uloge žene i njenih zasluženih prava sasvim sigurno djelovao prosvjetiteljski, naročito u manjim mjestima i sredinama u koje je odlazio prije svega kao svećenik. U tom poslanju sigurno je bio jedan od rijetkih ljudi Crkve koji je svojim djelom pokazao da se može ostati vjeran Crkvi i istovremeno se boriti za ideale koji su izvorno kršćanski, a koji imaju i univerzalno značenje.“¹¹¹⁰

Žene okupljene oko časopisa *Zora* bile su učiteljice, ali nisu se bavile samo pitanjima svoje struke, nego su imale mnogo šire područje interesa. Pod pokroviteljstvom Katoličke crkve i vodstvom don Jose Felicinovića okupljale su se u udruge na načelima „katoličkog feminizma“ koji se u Banskoj Hrvatskoj pojavio početkom 20. stoljeća.¹¹¹¹ Katolički feminizam utemeljen je na učenju Katoličke crkve, odgoju žena u katoličkom duhu, očuvanju ženske prirode i održanju ženske uloge u obitelji i društvu.¹¹¹² On definira obrazovne potrebe i dosege primjerene ženama, njihovo zapošljavanje, poslove koji su im primjereni, brigu o djeci i radnicama i u tome se suprotstavlja liberalnom i protestantskom feminizmu.

Unatoč ograničenjima, uloga učiteljica u kulturi je bila mnogo veća, nego što se prikazivalo. One spadaju među najobrazovanije žene u Dalmaciji, a njihov posao je podrazumijevao javnu djelatnost. S povećanjem broja škola, kada su ih i ženska djeca morala pohađati, otvorila su se nova radna mjesta za učiteljice, koje su možda i mogle utjecati na oslobađanje žena iz *mentalnog korzeta*, ali tradicionalni patrijarhalni sustavi, potpomognuti teorijskim i znanstvenim argumentima, bili su toliko čvrsti da, u uvjetima stroge pokrajinske uprave i austrijske kolonijalne vlasti, nije bilo izgleda za to. U Habsburškoj Monarhiji

¹¹⁰⁸ Sastajale su se svake sedmice, čitale vjerske knjige, organizirale predavanje o ćudoređu za žene, raspravljale o praktičnim pedagoškim pitanjima, slušale predavanja o književnosti, recitirale, svirale i pjevale. *Zora*, 2 (1918.), 6-7, 55.

¹¹⁰⁹ Izabrane su predsjednica i tajnica, a „velečasni Joso Felicinović“ objašnjavao im je svrhu njihova „združenja: socijalno obnovljenje žena u Kristu“. Sljedeći dan im je održao predavanje iz zemljopisa, a nakon njega je Elvira Koščina održala predavanje o zvjezdanom nebu i teleskopu. *Zora*, 3 (1918.), 3-6, 45-46.

¹¹¹⁰ IVOŠ, Erma. (2002), *Žensko pitanje u djelu don Jose Felicinovića. Život i djelo don Jose pl. Felicinovića: zbornik radova*. Pag: Matica hrvatska; Zadar: Filozofski fakultet, 162-173.

¹¹¹¹ ANIĆ, Rebeka. (2003), *Više od zadanoga: žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, Split: Franjevački institut za kulturu mira, 92-93.

¹¹¹² ANIĆ, Rebeka. (2002), *Ženski katolički pokret od 1907. do 1925. godine. Hrvatski katolički pokret: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 332-333.

katoličanstvo je bilo u temeljima svih državnih i službenih aktivnosti, osobito u školstvu, obilježavajući i rad učiteljica, koje su sudjelovale u raspravama o obrazovanju ženske djece. Slobodnije i kreativnije su bile kada su pisale o problemima s kojima su se susretale u praksi, o ljudima i običajima, narodnim rukotvorinama i svakodnevnom životu. Iako je učiteljica bila obrazovana i emancipirana zaposlena žena koja sama zarađuje, pa je zbog toga i materijalno neovisna, ona je živjela životom strogo nadzirane državne službenice s mnogo ograničenja. Diskriminacija na radnom mjestu i hijerarhija poslova u kojima je muškarac uvijek bio nadređen, za loše plaćene učiteljice značilo je da su teško mogle biti uzori ženama, pa i svojim učenicama. S druge strane, njihovi publicistički i literarni radovi, objavljeni u tisku ne razlikuju se mnogo od priloga muških pedagoških, književnih i političkih autoriteta, koji su bili i urednici publikacija. Poučene vlastitim iskustvom, izjašnjavale su se za ograničeno i drugačije obrazovanje ženske djece i njihovu pripremu za život u obitelji. Tako su se svrstavale u red onih koji su podržavali tradicionalni i ograničeni odgoj ženske djece i *prirodnu* podjelu poslova i uloga.

Promjene koje su stizale u Dalmaciju poticale su rasprave o obrazovanju ženske djece i odnosu prema novim znanjima za koja se vjerovalo da otvaraju vrata stranim *liberalnim* utjecajima i kvare društvo, a osobito žene. Zato se feminističke pokrete za prava žena u zapadnim zemljama, povezivalo s anarhijom i nemoralom, a pedagozi i svećenici su izražavali zabrinutost za održanje i opstanak obitelji, naroda i države. Veće aktivnosti učiteljica na prijelazu stoljeća povezane su s organiziranjem učiteljskih udruga i njihovih skupština na kojima su sudjelovale i objavljivale stručne priloge. Pisale su o svom radu i zapažanjima u mjestima službe, u čemu se posebno istakla Erminija Feranda, učiteljica koja je početkom 20. stoljeća živjela i radila u Dalmatinskoj zagori, a u zadarskom tisku je godinama objavljivala priloge i rasprave o pedagogiji, psihologiji, književnosti, narodnoj umjetnosti, folkloru i drugim društvenim problemima. Ona se nije samo povremeno javljala, nego je bila stalna suradnica novina *Smotra dalmatinska* i može se smatrati prvom zadarskom novinarkom. Posebnu pažnju je posvetila uputama za odgoj i obrazovanje u kojima je naglasak stavljala na učenje u prirodi i povezivanje običaja i tradicije s nastavom u školi. Uključujući se u rasprave o odgoju ženske djece ona piše o „zdravim načelima o feminizmu“ inzistirajući na poštovanju koje muški spol iskazuje ženskome zbog odanosti, požrtvornosti i „zdrave naivnosti“. Nadala se da će 20. stoljeće biti vrijeme „razborite i pravedne ženske slobode“ jer su muškarci u prošlosti bili nepravedni prema ženama. S druge strane, ona govori o opasnosti od „razuzdanog feminizma“ koji, oslobađajući žene uništava obitelji, podržavajući patrijarhalne stavove, osobito u ratno vrijeme i ne uviđajući da je problem diskriminacije žena ključna

kočnica u razvoju društva. Pojam feminizam koristio se u svim raspravama isključivo u negativnom kontekstu sve do pojave katoličkog feminizma koji se suprotstavlja liberalnom i protestantskom, a utemeljen na učenju Katoličke crkve, zastupa odgoj žena u katoličkom duhu, očuvanje *ženske prirode* i održanje tradicionalne ženske uloge u obitelji i društvu. Svećenici su, kao nositelji tih ideja, imali snažan utjecaj na žene, predvodeći njihove aktivnosti i okupljajući ih u katoličkim udrugama, a primarna ideja o univerzalnom majčinstvu, svojstvenom svim ženama, podrazumijevala je da se žene ne mogu profesionalno baviti drugim, osobito ne javnim, poslovima. Unatoč tomu, od njih se očekivao veliki dragovoljni dobrotvorni angažman i briga za javno dobro.

5.3. Književnost i publicistika kao ženske emancipacijske niše

Posljednjih dvadesetak godina 19. stoljeća bilo je najbogatije, ali ne i najuspješnije u povijesti dalmatinskog novinstva, piše Petar Kasandrić, jer je izlazio veliki broj novina, časopisa i drugih publikacija koje, međutim, nisu donosile puno kvalitetnih priloga, nego su se brzo gasile.¹¹¹³ Dulje su trajala stranačka glasila kojih je bilo sve više na hrvatskom jeziku. U njima su se objavljivala izvorna djela domaćih i prijevodi stranih autora i autorica, osvrti i kritički prikazi. Do kraja osamdesetih godina 19. stoljeća u zadarskoj periodici na hrvatskom jeziku autorice objavljuju pjesme, novele, crtice i druge kraće priloge, a u tisku na talijanskom jeziku objavljuju se pjesme i prozni prilozima autorica iz Italije. Od književnih časopisa *Zvijezda* se pojavila 1863. godine, a od 1884. počinju izlaziti *Hrvatska* i *Iskra* te kratko vrijeme *Vuk*, 1885. godine. Mnogo življa produkcija pokreće se u razdoblju moderne: krajem stoljeća izlazi *Lovor*, 1897. i 1905. godine, *Glasnik Matice dalmatinske* od 1901. do 1904. i koledar *Svačić* od 1904. do 1910. godine. Matica dalmatinska izdaje najpoznatija djela hrvatskih autora, a časopis *Lovor* je jedno vrijeme bio vodeći književni list u Hrvatskoj. Od 1899. izlazi časopis na talijanskom jeziku *La rivista dalmatica* koji objavljuje djela talijanskih autora i autorica. Osim domaćih, zadarskoj čitateljskoj publici su bila dostupna i neka od najnovijih izdanja iz europskih metropola, a u knjižarama su se mogla nabaviti suvremena djela, u originalu i u prijevodima, hrvatskom ili talijanskom. *Il Dalmata* za časopis *Il giornale della donna* pišu da je to jedini ženski časopis koji se bavi problemom žena s pravom mjerom i s ciljem za promicanjem prava žena na obrazovanje i zaposlenje.¹¹¹⁴ Sintagma *prava mjera* za žene je uvijek značila da ne smiju *pretjerivati*, tj. da uvijek moraju paziti na svoja ograničenja, od obrazovnih do stručnih i društvenih, ne zapostavljajući svoju obitelj i ne ugrožavajući njezin ugled. Poznati ženski časopis *Vittoria Colonna* iz Napulja predstavljao se kao list o kulturi i umjetnosti primjeren ženama svih klasa i uzrasta.¹¹¹⁵ Preporučivala su im se najnovija književna djela stranih autorica u izvorniku (talijanski, njemački, engleski ili francuski),¹¹¹⁶ a izbor su pravili urednici i suradnici časopisa. Prema njihovim preporukama, prilozima o pitanjima društvenog života, književnosti, umjetnosti, modi, kuharstvu i savjeti o ljepoti, bili su odgovarajući i dostatni za ženske potrebe i ukus. Ženama su se nudili modeli *kućnog anđela*, nježne, suosjećajne i podložne prijateljice, nasuprot kojoj je bila samosvjesna žena u

¹¹¹³ KASANDRIĆ, Petar. (1899), *Il Giornalismo Dalmato dal 1848 al 1860*. Zara: Artale, 171.

¹¹¹⁴ *Il Dalmata*, 26 (16. prosinca 1891.), 100, 3.

¹¹¹⁵ *La rivista dalmatica*, 3 (1902), 1.

¹¹¹⁶ *La voce dalmatica*, 12 (1860), 237-238.

borbi za pravdu i osobnu emancipaciju, kao model nepoželjne zle i *fatalne žene*¹¹¹⁷ koji je zbunjivao i zaustavljao svaki slobodniji ženski iskorak.

Te preporuke su znatno utjecale na oblikovanje stavova urbanih žena jer je njihova uloga u potrošnji proizvoda kulture i umjetnosti uvijek bila mnogo veća od njihove stvaralačke uloge na tim poljima. Lada Čale Feldman i Ana Tomljenović zaključuju da se ženski identitet izoštrava u vrijednosnom sustavu primateljstva dok se rasplinjuje u teorijskom konceptu autorstva. Žene su iz literature sakupljale životna iskustva, identificirajući se i projicirajući pa se kontrola ženskog čitanja¹¹¹⁸ provodila preko rubrika namijenjenih ženama u kojima su se donosili prikazi knjiga i prilozi o *ženskom pitanju*. U prilogu iz *Revue des deux Mondes*¹¹¹⁹ na jednostavan način se uspoređuje položaj žena u antičkom Rimu sa suvremenim feminizmom, sugerirajući da on ne donosi ništa novo niti može išta promijeniti, jer se pitanje ravnopravnosti žena oduvijek postavlja i uvijek na isti način rješava - stavljanjem žena na njihovo *prirodno* mjesto. Pored vijesti, tematskih priloga i članaka, zabavne i informativne stranice s kraćim priložima, oglasima i prigodnicama obraćaju se ženama upućujući ih i podučavajući. U njima oglašivači koriste i figuru žene u izravnom obraćanju, savjetima i svjedočenjem.¹¹²⁰ Žene su se u tisku javljale mnogo rjeđe nego muškarci, ali su pronalazile prostor u kojemu je njihova riječ dolazila do izražaja, a u zadarskom tisku su objavljivale autorice iz raznih krajeva na hrvatskome i na talijanskom jeziku.

5.3.1. Prilozi na hrvatskom jeziku

Iako je vladavina bana Khuena Héderváryja (1883.-1903.) u Banskoj Hrvatskoj bila jedno od najtežih razdoblja hrvatske političke povijesti, Miroslav Šicel ističe da su tada „kulturnoumjetničke manifestacije bile (...) prezentnije nego ikada“, jer se oživljava kazališni život, otvara nova zgrada kazališta u Zagrebu, škole i druge javne i prosvjetne ustanove, održavaju se izložbe, pojavljuju novi umjetnički pokreti, časopisi i almanasi.¹¹²¹ Ipak,

„(...) činjenica da sve do pred sam kraj 19. stoljeća hrvatska književnost u stilskim traženjima i motivsko-tematskim interesima zaostaje za evropskim stvaralaštvom i do četrdesetak godina (...) - dovela

¹¹¹⁷ Usp. NEMEC, Krešimir Nemeć. (2003), Slika žene u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: FF Press, 100-108.

¹¹¹⁸ Usp. ČALE FELDMAN, Lada; TOMLJENOVIĆ, Ana. (2012), *Uvod u feminističku književnu kritiku*. Zagreb: Leykam international, d.o.o., 100-104.

¹¹¹⁹ „Tra libri e riviste estere: la questione femminista in Roma antica“, *La voce dalmatica*, 12 (1860), 238.

¹¹²⁰ Npr. u promidžbenoj poruci „vlasnica salona iz Beča“ obraća se čitateljicama u prvom licu i na sva tri službena jezika pokrajine, hrvatskom, talijanskom i njemačkom: „Ja Anna Csillag sa mojim 185 cm dugim, ogromnim *Loreley* vlasim, dobila sam ih usljed 14-mjesečne porabe moje od mene izumljene pomade.“ *Smotra dalmatinska*, od 1897. do 1901. god.

¹¹²¹ ŠICEL, Miroslav. (2005), *Moderna. Povijest hrvatske književnosti*, knj. 3. Zagreb: Naklada Ljevak, 15.

je do toga da romantizam prije svega, a donekle bi se to moglo ustvrditi i za realizam, ni kao čvrsta, niti kao dominantana stilska formacija u nas i ne postoje.“¹¹²²

Zbog toga ističe da je zajedničko

„(...) obilježje cjelokupne tzv. novije hrvatske književnosti (od tridesetih do devedesetih godina 19. stoljeća): naglašeno angažiranje u rješavanju širih društvenih i političkih, u prvom redu nacionalnih i socijalnih pitanja, pri čemu su nerijetko, posebno u razdoblju hrvatskog realizma opća društvena stremljenja poprimila antropomorfne oblike u glavnim junacima pojedinih djela, koji su tako postajali personifikacijom političkih, odnosno nacionalnih ideja.“¹¹²³

Intenziviraju se veze između politički razdvojenih dijelova Hrvatske pa u većini zadarskih periodika na hrvatskom jeziku surađuju autori i autorice izvan Dalmacije. Neki su potpisani pseudonimima koje nije moguće razriješiti, a autorice nespretnih pjesničkih i prozних priloga domoljubnog i ljubavnog sadržaja, javljale su se rijetko ili samo jednom, kao npr. Ljube Draganić,¹¹²⁴ Ljubica Fik,¹¹²⁵ Zlatka Gvozdanović,¹¹²⁶ Marija Jurjevna¹¹²⁷ i Nevenka.¹¹²⁸ Domoljublje se posebno njegovalo u stranačkim listovima, s motivima narodnih guslara i vila primorkinja koje pjevaju o Dalmaciji kao kolijevci hrvatskog naroda.¹¹²⁹ Dobroslava Horvatić pjeva o izdanoj domovini¹¹³⁰ i neslozi¹¹³¹ sugerirajući nadu u slobodu.¹¹³² Mileva Lovska potiče domoljubne nade,¹¹³³ u nizu pjesama¹¹³⁴ žali za domovinom i odlazi u tuđinu, „bježeći od dušmanskog traga“.¹¹³⁵ „Svome narodu“¹¹³⁶ poručuje da „skoči k pravu“, tj. u Stranku prava.¹¹³⁷ Iako i žene šalju političke poruke, neki pseudonimi su slični onima kakve su objavljivali muškarci pa se možda i iza njih kriju mladi klerici i rodoljubi. U vijestima iz Zaostroga (toponim Viter), spominje se vila Viterkinja koja je nadahnula Iliju Despota,¹¹³⁸ a

¹¹²² ŠICEL, Miroslav. (2005), Moderna, 5.

¹¹²³ ŠICEL, Miroslav. (2005), Moderna, 6.

¹¹²⁴ Pjesme „Golubčec“ i „Tajna“, *Narodni list*, 22 (1883), 63. Prezime Draganić (i Draganić-Vrančić) pripada plemstvu iz zadarske okolice.

¹¹²⁵ „Dodjite natrag“, *Hrvatska*, 10 (1895), 12, 80.

¹¹²⁶ „Sjećaj me se...“, *Narodni list*, (1899), 59, 1.

¹¹²⁷ „Tvojem oku“ i „Srcu momu“, *Iskra*, 1 (1891), 10, 88.

¹¹²⁸ „Mater dolorosa“, *Hrvatska*, 13 (1898), 4, 57; „Zvijezda i ljubica“, *Hrvatska*, 13 (1898), 9, 136.

¹¹²⁹ *Dalmatinski Hrvat*, 1 (1898), 1.

¹¹³⁰ „Zvezdama“, *Hrvatska*, 10 (1895), 1, 2.

¹¹³¹ „Pod konac stare godine: 1896.“, *Hrvatska*, 11 (1896), 18-20, 82.

¹¹³² „Cvjetno drveće“, *Hrvatska*, 10 (1895), 3-4, 25.

¹¹³³ „Još Hrvatska ni propala“, *Hrvatska*, 2 (1885), 7-8, 1.

¹¹³⁴ „Hrvatkinje“, *Hrvatska* 3 (1886), br. 6 i 7.

¹¹³⁵ „Hrvatkinje: na oprost (1885)“, *Hrvatska* 3 (1886), 8, 1.

¹¹³⁶ *Hrvatska* 3 (1886), 11, 1.

¹¹³⁷ Na drugome mjestu ista autorica je potpisana kao Mileva, grofica Lovska. MAJDAK, Petra. (2015), Konstrukcija ženskog identiteta u pravaškim humorističko-satiričkim listovima druge polovine 19. stoljeća. *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 400.

¹¹³⁸ „Predavanje o Hrvatskoj - Ustrojene čitaonice“, *Primorski glas*, 1 (1908), 13, 3.

Vitrekinja potpisuje pjesmu „Zagreb-gradu“ kao središtu „kojemu teže svi Hrvati“ potičući okupljanje oko pravaške ideje.¹¹³⁹ Na kraju, Viterkinja i pjeva u muškom rodu:

„I po gori i po moru
Kud sam imô proč,
U rujnu mi svatko zoru
Klikô: Lahku noć!“¹¹⁴⁰

Pjesma Vile Mosećkinje (toponim Moseć u Dalmatinskoj zagori) podsjeća na slične budnice kakve su pisali politički angažirani domoljubi u Dalmaciji pa je vjerojatno da su i te pjesme, potpisane imenima koja sugeriraju žensko autorstvo, pisali muškarci.¹¹⁴¹

5.3.1.1. Pjesnički prilozi

Dok su stranačka glasila objavljivala literarne priloge ne obraćajući pozornost na njihovu kvalitetu, književni časopisi su pravili selekciju. Don Nikola Šimić, kao urednik časopisa *Iskra*, iznosi teze o elitizmu umjetnosti i zastupa moderni program,¹¹⁴² ali većina literarnih priloga koje je donosio i oni koje je sam pisao odražavaju kačićevsku tradiciju pučke kulture.¹¹⁴³ Ipak, on je imao više književne i umjetničke kriterije i objavljivao kvalitetnije priloge, među kojima su i prilozi autorica. Jedna od njih je pjesma bez naslova Mile Horni¹¹⁴⁴ koja počinje stihom „Ko mladi leptir jutrom proljetnijem“.¹¹⁴⁵ U njoj žena progovara o svojim mladenačkim snovima, kada je otvorena srca, željna novih spoznaja krenula u svijet:

„Ko mladi leptir jutrom proljetnijem
Kad idje tražit prvi novi cviet,
Poletih i ja svietom širokijem,
Nek vidim, što je život, što je sviet.

U mojoj duši dizala sam grade
Na oblacima, snivala sam raj,
A zanešena smieškom sreće mlade
U moj ja svakog primah zagrljaj.“¹¹⁴⁶

Zaljubljena u svijet i život doživjela je razočaranje koje ju je poljuljalo i više nije mogla naći mir. Prolaznost ljubavi i bešćutnost svijeta prema nesreći pojedinca izrazila je rezigniranim pogledom na grob svojih djevojačkih ideala:

¹¹³⁹ „30 travnja“, *Narodni list*, 32 (3. svibnja 1893), 35, 1.

¹¹⁴⁰ „Lahka noć“, *Narodni list*, 24 (14. studenoga 1885), 85, 1.

¹¹⁴¹ „Budilica“, *Narodni list*, 34 (7. kolovoza 1895), 63, 1.

¹¹⁴² *Iskra*, 1 (1884), 15, 60.

¹¹⁴³ DORKIN, Mladen. (2011), *Časopis „Iskra“ 1884-1889; 1891-1894*, Zadar: Matica hrvatska, 23

¹¹⁴⁴ Pjesnikinja o kojoj nema drugih podataka, osim bilješke uz pjesmu, da je 1893. god. boravila u Beču.

¹¹⁴⁵ *Iskra*, 4 (1894), 7, 49. Pjesmu je napisala u Beču iste, 1893. god.

¹¹⁴⁶ *Iskra*, 4 (1894), 7, 49.

„I lutah samo pustarom i dolim
ko niema zvier po svuda tužna bjeh,
A zvezde sjale, ko da mojim bolim
Porugljiv šalju sa nebesa smieh.

(...)

„I dalje lutah drugim pustinjama,
A svuda ista pratila me kob,
Dok niesam stigla do ovoga kama,
Na ovaj mojih ideala grob.“¹¹⁴⁷

Časopis *Vuk* objavljuje nekoliko pjesama autorice koja se potpisivala kao grofica Mejrimsa. Dok u pjesmi „Ilijinska zora“ dočarava čežnju mladića koji je cijelu noć probdio ispod prozora svoje „okrutne gospe“, ¹¹⁴⁸ u drugoj djevojka opisuje kako je naišla na momka:

„Na travici tužno zavaljena
U duboke knjige zadubljena“¹¹⁴⁹

Kada ju je spazio, bacila je cvijet i pobjegla, svjesna njegova trenutnog straha, da je ona možda „tanka iz gorice vila“. Sjetila se ponašanja svoga brata i njezina ženska znatiželja za misterijem znanja i učenosti, nadvladana je strahom od muške žestine:

„Ja pomislih na tog brata moga
Vedra lica, srca žestokoga,
Što čitape nikakve ne uči,
(Ne će momak glavu da zamuču).

(...)

„Kad na brata tako pomislila,
Ja sam tužnog momka sažalila,
sažalila za te knjige teške
Za jade mu i muke viteške.“¹¹⁵⁰

Bacajući cvijeće među knjige i sažalijevajući muškarce zbog njihovih navodnih muka, ona ističe nadmoć prirode i ljepote nad knjiškim znanjem. Ipak, u pjesmi „Znaš li?“¹¹⁵¹ i sama postavlja pitanja o prolaznosti vremena, godišnjih doba, života i ljubavi. Grofica Mejrimsa se, kao i druge autorice koje su se potpisivale s tim naslovom, javlja krajem stoljeća u zaderskim časopisima. One su objavljivale pjesme i prijevode iz kojih se vidi da su bile obrazovane i s lakoćom prevodile sa stranih jezika. Moguće je da su bile pripadnice visokog plemstva, koje nisu željele razotkriti svoj identitet, a kako se od devedesetih godina objavljuju književna djela u kojima likovi grofica postaju simboli težnje za nacionalnim određenjem,¹¹⁵² slijedile

¹¹⁴⁷ *Iskra*, 4 (1894), 7, 49.

¹¹⁴⁸ *Vuk*, 1 (1885), 2, 14.

¹¹⁴⁹ „Cvijet iz kite“, *Vuk*, 1 (1885), 3, 24.

¹¹⁵⁰ „Cvijet iz kite“, *Vuk*, 1 (1885), 3, 24.

¹¹⁵¹ *Vuk*, 1 (1885), 49, 55.

¹¹⁵² Npr. drame W. B. Yeatsa, *The Countess Cathleen*, iz 1892. godine ili Milana Begovića, *Gospođa Walewska*, 1906. Usp. GJURGJAN, Ljiljana Ina. (2002), Grofice kao nacionalni amblemi: *Gospođa Walewska* Milana Begovića i *Grofica Cathleen* W. B. Yeatsa. *Dani hvarskoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 28(1), 108-119.; BACALJA, Robert. (1998), Milan Begović

su te trendove. Tako je i pjesnikinja, grofica Vanda Borelli, svoju lirsku pjesmu potpisala punim imenom i naslovom:

„Na balkonu“
Pred balkonom širilo se more
Ljetni suton zamr'o je već davna
Mir se slegô međ zelenjem bora
Međ metljikom, diljem polja ravna.

Sve je tiho kano uspavano
Nekom tajnom, vilovitom moći.
Alt u sobi zadnji glas zapoja
Bolno, jako u tišini noći.

Cvrčak negdje u cvijeću cvrči
Tiho, tiho da se mir ne smuti - -
Mjesec sjaji u svom veličanstvu
Šuti more pred balkonom - šuti - -¹¹⁵³

Vanda Borelli Alačević (1886.-1970.) je bila najstarija od triju kćeri Huga Borellija i Eveline, rođene Alačević (kći pjesnikinje Ane Vrdošnjak),¹¹⁵⁴ pisala je pjesme, a nakon udaje živjela je u Zagrebu. Objavljivala je u časopisima na hrvatskom jeziku, a pisala je i na talijanskome. Pjesma „Ave Maria“ objavljena joj je u časopisu *Pobratim*¹¹⁵⁵ dok je bila učenica Ženskoga lica u Zagrebu, a sonet „Bol“ u *Brankovo kolo*.¹¹⁵⁶

Autorica, potpisana pseudonimom Vranka, duhovito se obraća stihotvorcu u pjesmi „Pjesniku čvrčku“ koji ne zna što je ljubav, nego samo dosadno „čvrči“:

„Jer vjeruj mi, s tvoje pjesme
Hvataju me grči.“

U četvrtoj strofi vješto koristi opkoračenje i naglašava nedostatak duha kod lažnog pjesnika:

„Ne zapita, nigda, duša
Kakva ti je sele?“¹¹⁵⁷

Vještina, kojom u malo skladnih stihova duhovito izražava misao, upućuje na dobro poznavanje hrvatskog jezika, ali iza imena Vranka možda se krije i muškarac.

i Arsen Wenzelides. *Recepcija Milana Begovića: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa* Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; Zadar: Zavod Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti; BACALJA, Robert. (2013), *Imagološki aspekti Begovićeve Gospođe Walewske. Spotkania międzykulturowe. Tom 1. Literaturoznawstwo Kultura. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 13-37.*

¹¹⁵³ *Svačić*, 5 (1908), 172. Prilog 10.

¹¹⁵⁴ HR-DAZD-635: Obitelj Borelli. Rodoslovlje.

¹¹⁵⁵ Isječak iz časopisa *Pobratim* 14 (15. svibnja 1904.), 18. HR-DAZD-635: Obitelj Borelli, Spisi Vande Borelli Alačević, kut. 37, br. 2461

¹¹⁵⁶ Isječak iz časopisa *Brankovo kolo* (28. veljače 1907), 8. U rukopisu su sačuvane: pjesma u prozi „Sanjarim ...“ i „Pjesma smrti“ i iz 1907. Jedna pjesma s akrostihom posvećenim Vandi od kolegice Zlatke, iz 1902. i šaljiva pjesma o dvojici lovaca i njihovim psima, na talijanskom jeziku iz 1926. godine, koju je vjerojatno napisala Vanda. HR-DAZD-635: Obitelj Borelli, kut. 37, br. 2461. Prilog 10.

¹¹⁵⁷ *Iskra*, 2 (1885), 3, 19.

Nepoznata autorica koja se potpisivala kao Zadranka Rica objavila je više priloga u koledaru *Svačić*. Njezine pjesme izražavaju tugu i čežnju za izgubljenom ljubavlju,¹¹⁵⁸ a vedra pjesmica „Nedjelja je ...“ spontano i sažeto dočarava ugodno iznenađenje:

Nedjelja je! - po podnevu
pustih prosto misli krila,
Nek poleti onom kraju,
Gdje je moja dika mila - !

Pogled svrnuh kraju sela -
i što spazih...? što je... ? tko je...?
Tri junaka...! Jedan od njih
Željkovano zlato moje!¹¹⁵⁹

Ona je u sugestivnoj proznoj ispovijedi, iznijela sjećanje na posljednje trenutke svoje sestre, iznoseći pojedinosti događaja koji se, sredinom ljeta 1900. godine, odvijao u njihovoj kući:

„Vrata se za majkom zatvoriše - a moja slatka Ružica zavrnuv očice k nebu - pogleda nas širokim pogledom, zažmiri za tren - i onda otvoriv očice širom - opazih da su joj pomućene... Čas - i ručica joj, koju držah u svojoj, skupa sa gorućom svijećom - klonu. Jedva osjetljivi uzdah vinu joj se iz zamirućeg srdašca - glavica joj spuznu na rame - a iz oka - koje je uprlo u nas, skliznu suza - do pod trepavicu.“¹¹⁶⁰

Opisala je posmrtno običaje u okolici Zadra i da je nakon sestrine smrti, otputovala i nastavila živjeti negdje drugdje, međutim, njezino pravo ime nije bilo moguće pronaći.

U Zadru je objavljivala i književnica Marija Kumičić¹¹⁶¹ koja se, kao i njezin suprug Eugen Kumičić (umro 1904.), bavila društvenim i političkim radom. U glasilima Hrvatske stranke prava objavljivala je literarne priloge, pjesme, pripovijetke i prijevode. Bila je politički aktivna, pomagala u dobrotvornim aktivnostima i napisala knjižicu *Žensko pitanje* 1903. godine.¹¹⁶² Osnovala je društvo Hrvatska žena 1921. godine, a u zadarskome pravaškom časopisu *Hrvatska*, objavljivala je pjesme od 1885. do 1897. godine, pod pseudonimom Enjuškina. Glavne teme su joj nacionalni ponos, domovina i čežnja za slobodom.¹¹⁶³

„Hrvatsko mi srce znade,
Da je teško robovanje.“¹¹⁶⁴

U ljubavnim pjesmama slijedi uobičajene teme: proljeće, ljubav, brak, dijete, domovina i sloboda.¹¹⁶⁵ Iako u poeziji nije dosegla višu umjetničku razinu, Marija Kumičić se svrstala u

¹¹⁵⁸ „Spomen na te“, „U sutonu“, *Svačić*, 3 (1906), 78; „Kraj tvoga groba“, *Svačić*, 3 (1906), 80.

¹¹⁵⁹ *Svačić*, 3 (1906), 80.

¹¹⁶⁰ „U spomen sestrici“, *Svačić*, 4 (1907), 51-54.

¹¹⁶¹ Marija Kumičić, rođena Maršić (1863.-1945.), završila je Višu djevojačku školu u Samostanu uršulinki u rodnom Varaždinu. Usp. BENYOVSKY, Lucija. (2001), Marija Kumičić, *Informatica museologica* 1-2, 60.

¹¹⁶² LONČAR, Ivana. (2011), Udruga Hrvatska žena u Osijeku 1921.-1943. *Scrinia slavonica*, 11, 207.

¹¹⁶³ „Prava sreća“, *Hrvatska*, (1896), 11, 30; „Otačbini“, *Hrvatska*, (1896), 13, 51; „U noći“, *Hrvatska*, (1897), 11, 168; „Nevina žrtva“, *Hrvatska*, (1897), 14, 210.

¹¹⁶⁴ „Mojemu slavulju“, *Hrvatska*, 10 (1895), 14, 96.

red utjecajnih hrvatskih kulturnih aktivistica svoga vremena, koja se javila i u Zadru, a Eugen Kumičić (pseudonim Rćanski) napisao je za nju:

„O da je taka svaka naša žena
- Blažena bila majka što te rodi -
Hrvatska davno bila bi spašena,
Rod cio naš bi bio na slobodi!“¹¹⁶⁶

Ni obimna književna produkcija njezina supruga, također se nije smatrala posebno vrijednim doprinosom hrvatskoj književnosti pa Ivo Frangeš piše da je većina kritičara bila blagonaklona prema njemu iz političkih razloga.¹¹⁶⁷ Na primjeru bračnog para Kumičić može se usporediti književni rad muškarca i žene krajem 19. stoljeća u Hrvatskoj.

5.3.1.2. Prozni prilozi

Već je navedeno da su autorice u Zadru uglavnom objavljivale kratke pjesničke i prozne priloge u periodičnim izdanjima. Nakon Ane Vidović, samostalno djelo jedne autorice pojavilo se tek 1893. godine, kada je zadarsko društvo „Pučka knjiga“ objavilo zbirku pripovijedaka *Glavni griesi* hrvatske učiteljice Milene Sajvert Pokupske.¹¹⁶⁸ Ta zbirka povezanih poučnih priča¹¹⁶⁹ bila je namijenjena čitateljstvu Dalmacije, a pretplatnici su bili iz raznih kopnenih i otočkih mjesta od Krka do Dubrovnika.¹¹⁷⁰ Sadrži sedam priča o sedam glavnih grijeha koje pripovijeda djed, a radnja je smještena u Dalmatiskoj zagori. Uvodna priča „Obitelj Smajićeva“ predstavlja seosku obitelj koja složno radi i štedi, pokazujući svojim primjerom kako bi se trebali ponašati uzorni članovi zajednice. Kada dođe vrijeme za ženidbu sina jedinca i za njega se počnu otimati djevojke, a strine, ujne susjede i kume „svaka bi rad da se Marko njoj po volji ženi“, on se pokazuje zreo i samostalan pa sam izabere marljivu, bogobojaznu i siromašnu Jelicu, čime izaziva podsmijeh i sažaljenje, ali i sumnje:

„ - Alaj uzvrpolilo se selo! To jedni, podruguj se Marku kakovu li sirotu u kuću vodi; to ga neki žalili kako li si proigrao sreću, ta mogao je dobit djevojku bogatih, da im se dukatom težine nezna, a on uzima tu biedu i nevolju; mora da ga obćarala. Nu bilo i takovih koji su se baš od srca veselili uzajamnoj sreći.

¹¹⁶⁵ „Sitne pjesme“, *Hrvatska*, 10 (1895), 9-10, 59; „Ruže“, *Hrvatska*, (1895), 18, 138; „Ruža“, *Hrvatska*, (1895), 15, 51; „Slava proljeću“, *Hrvatska*, (1896), 2, 11.

¹¹⁶⁶ „Enjuškini“, *Hrvatska*, 11 (1896), 11, 33.

¹¹⁶⁷ Usp. FRANGEŠ, Ivo. (1975), *Povijest hrvatske književnosti*, sv. 4. Zagreb: Liber, Mladost, 390. Ipak, novija književnopolovijesna istraživanja stavljaju ga na mjesto zaslužnoga hrvatskog književnika. Usp. NOVAK, Slobodan Prosperov. (2004), *Povijest hrvatske književnosti: između Pešte, Beča i Beograda*, sv. 2. Split: Marjan tisak, 94-99.

¹¹⁶⁸ Rođena je u Svetom Ivanu Zelini 1860. godine, a u Zagrebu je završila učiteljsku školu. Objavljivala je u Banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, pisala o narodnim običajima i objavila pripovijetku „Okovi: pripovijest za puk“. Potpisivala se i pseudonimom Pokupska. <http://www.archive.org/stream/gradkarlovac> (pristup 7. ožujka 2015.)

¹¹⁶⁹ SAJVERT, Milena. (1893), *Glavni griesi: pripovjetke za puk*. Zadar: Pučka knjiga.

¹¹⁷⁰ SAJVERT, Milena. (1893), *Glavni griesi*, 1.

Tom udatbom bit će umakla bieda iz Jeličina doma; a u kući Smajićevoj bit će dvie marljive ruke, koje će vjerno podpomagat Markovu mater.“¹¹⁷¹

Marko ističe poželjne djevojačke vrline: nije „namiguša ni zafrkuša“, nego pametna djevojka koju je „škola upitomila, a vrlo majka radom izviežbala.“ Prikazujući djevojku, autorica koristi sve elemente društvenog položaja žena: izgubljeno djetinjstvo (najstarija od šestoro djece prerano obudovjele majke), kratko školovanje, udaja i prelazak u drugu obitelj, uloga sredine, očekivano ponašanje i uklapanje u obiteljsku radnu atmosferu. Ipak, radi se o neobičnoj obitelji u kojoj nedostaje (patrijarhalni) gospodar jer, pored mladog Marka i njegove majke, udovice, u kući je još samo osamdesetogodišnji djed koji je sasvim pasivan. Prikazana je tradicionalna obitelj u kojoj se muškarce poštuje, ali žene samostalno odlučuju o svemu. Svekruva je nevjesti, odmah po dolasku, (neuvjerljivo) s povjerenjem predala sve ključeve, a nevjesta s ljubavlju svima služi. Prva od sedam poučnih priča koju pripovijeda djed je „Oholi Luka“, o kazni koja je snašla zle i bezbožne muškarce. „Škrtac Mato“ je tukao svoju ženu i (zbog toga) nije imao potomstva. U priči „Stidljivost ures je ženi“ uspoređuje selo i grad gdje prijete nemoral i bolest koji odnose svoje žrtve, a u „Nenavidan brat“, samohrana majka u Zadru odgaja dva sina, od kojih je jedan poslušan i marljiv, a drugi njegova suprotnost. „Pijanica Šime“, o poroku alkoholizma, koji često počinje u obitelji gdje potiču mlade na kušanje alkohola, što završava ovisnošću. Djedova ratna priča „Srdžba truje srce“ iz vremena revolucije 1848. godine, govori o muškoj strasti u borbi, a priča „Lijena Luce“ o poročnoj ženi koja završi u tamnici. Od sedam grijeha pet pripisuje muškarcima (oholost, škrtost, zavist, pijanstvo i srdžba), a najtežim ženskim grijesima smatra besramnost i lijenost, uklapajući se u trendove školskih ćudorednih naputaka koje su dobivale učiteljice i prenosile ih djeci.

Paradigma grijeha, osobito ženskog grijeha, vuče korijene iz antičkih kultura i povezana je s biblijskim starozavjetnim pričama o prvom grijehu i ulozi Adamove žene Eve, koja je postala sinonim ženske univerzalne grešnosti. Iako je u pozadini uvijek ženska spolnost, tj. njezina muška percepcija, grešnost i krivnja kulturološki su ugrađene u bit svega ženskog.¹¹⁷² Odatle i često citirana sintagma, koju su znali izreći neuki seljaci iz Dalmatinske zagore, o „onoj, da prostiš“, njegovoj ženi. Novelu „Grijeh“¹¹⁷³ u prvom licu i u ženskom rodu

¹¹⁷¹ SAJVERT, Milena. (1893), *Glavni griesi*, 8.

¹¹⁷² Usp. JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka. (2004), Marija Gondola Gozze: la querelle des femmes u renesansnom Dubrovniku, *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Zagreb: Ženska infoteka, 110.

¹¹⁷³ *Smotra dalmatinska*, 17 (16. studenog 1904.), 92.

„ispovijeda“ K. L.-a¹¹⁷⁴ (Kamila Lucerna?)¹¹⁷⁵ o tome kako je uvrijedila čovjeka koji ju je poštovao i pokušao platiti jednim što je imao, svojim voćem, a ona ga oholo odbila pokazujući kako su samilost i razumijevanje moćnih ograničeni njihovim interesima pa i sitne propuste oštro kažnjavaju. U noveli izbija univerzalni ženski osjećaj grijeha, a njezino pripovijedanje, u obliku ispovijedi dobiva ulogu ublažavanja nečiste savjesti:

„Nijesu uvijek velike krivnje koje te stežu u grudima svaki put kad kradom na njih pomisliš, već one sitne, majušne griješke, lake i bezbojne ko mušice, al isto tako neumorno budne. Javljaju se s nekim osebnim prizvekom, kad ti netko što na žao učini, zlorado ti zuje oko ušiju neki tajinstveni: Pravo ti je, pravo ti je!- a ne ćeš ih se riješiti, dok ih iskreno ne ispovijediš.“¹¹⁷⁶

Temom patnje i suosjećanja bavi se splitska učiteljica Ema Božičević (1879.-1942.) u noveli „Zašto?...“,¹¹⁷⁷ opisujući posljednje dane teško bolesne mlade žene, koja nakon dugih patnji i nesretnih okolnosti umire od sušice sama u bolnici, pitajući se zašto je uopće živjela. Tražeći smisao u tragičnim ženskim sudbinama objavljuje i proznu tužaljku napisanu neposredno nakon atentata u Sarajevu i ubojstva austrijskog prijestolonasljednika i njegove žene.¹¹⁷⁸

5.3.1.2.1. Hrvatska moderna i autorice u Zadru

Strujanja u doba hrvatske moderne donijela su u Zadar novo književno ozračje, koje se osjetilo i u tisku. Pokreću se časopisi koji postavljaju mnogo više estetske i umjetničke standarde, kao *Iskra* (1884.-1887.; 1891.-1894.),¹¹⁷⁹ *Lovor* (1897.; 1905.) i koledar *Svačić* (1904.-1910.).¹¹⁸⁰ Oni se nastoje približiti europskim umjetničkim tokovima okupljajući najveća imena hrvatskoga književnog modernizma.¹¹⁸¹

„Zadar je na području južne Hrvatske bio najvažnije književno, izdavačko i kulturno središte (...) Moderna u hrvatsku književnost donosi otvorenost prema suvremenim europskim književnim zbivanjima i stilskim tokovima, razmatramo li je s književnoteoretskoga motrišta. S književnopovijesnoga motrišta u tom je razdoblju došlo do integracijskih procesa u književnom životu hrvatskoga sjevera i juga. U oba procesa Zadar je odigrao važnu ulogu, to više što je u tom gradu postojalo ono osebujno duhovno i intelektualno ozračje koje se moglo jedino razviti na području gdje su bili snažni europski kulturni utjecaji, napose oni romanističke provenijencije. Komparatistička istraživanja jasno pokazuju da su na hrvatsku književnost u doba moderne nezaobilazan utjecaj imale mediteranske književnosti, osobito

¹¹⁷⁴ Kamila Lucerna (1868.-1963.), hrvatska književnica i prevoditeljica. Završila učiteljsku školu i radila kao učiteljica. Pisala i prevodila na njemačkome i hrvatskom jeziku i objavljivala stručne studije, eseje i kritike. Pisala je i pjesme, a drame su joj izvođene u zagrebačkome HNK. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37367>

¹¹⁷⁵ Kamila Lucerna se ponekad koristila pseudonimima. Usp. DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 142-151.

¹¹⁷⁶ *Smotra dalmatinska*, 17 (16. studenog 1904.), 92.

¹¹⁷⁷ *Smotra dalmatinska* 23 (26. ožujka 1910.), 25, 1-2.

¹¹⁷⁸ „Nad grobom vojvotkinje Sofije Hohenberške“, *Smotra dalmatinska*, 27 (18. srpnja 1914.), 57, 3.

¹¹⁷⁹ Usp. DORKIN, Mladen. (2011), *Časopis „Iskra“ 1884-1889; 1891-1894*, Zadar: Matica hrvatska.

¹¹⁸⁰ Usp. IVON, Katarina. (2011), *Imagološka analiza zadarskih koledara: (Narodni koledar i Svačić)*, doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

¹¹⁸¹ BACALJA, Robert. (2015), Dr. sc. Vjekoslav Maštrović o zadarskim koledarima. GRUBIĆ, Miro (ur.). *Zbornik o Vjekoslavu Maštroviću*. Zadar: Znanstvena knjižnica, 37-42.

talijanska i francuska, što je posljedica mediteranskoga usmjerenja hrvatske kulture. (...) Zahvaljujući takvim pretpostavkama, uloga Zadra u hrvatskoj moderni nije bila efemerna, naprotiv, poslije Zagreba, taj je jadranski grad nedvojbeno najvažniji toponim u hrvatskom književnom krajoliku kraja XIX. i početka XX. stoljeća.¹¹⁸²

U Zadru su objavljivali Milan Begović, Viktor Car Emin, Milan Marjanović, Antun Gustav Matoš i drugi, a među njima i najpoznatije hrvatske književnice: Zofka Kveder, Marija Jurić Zagorka, Zdenka Marković, Adela Milčinović, Milka Pogačić i Štefa Iskra. Ipak, te njihove objave nisu zapažene ni u novijoj hrvatskoj književnoj historiografiji. Pišući o časopisu *Lovor*, kao o posljednjoj „artističkoj“ reviji hrvatske moderne, Tihomil Maštrović navodi da „su gotovo svi hrvatski književnici u doba moderne tradicionalno surađivali u zadarskim novinama i časopisima“¹¹⁸³ pa treba dodati da se to odnosi i na hrvatske književnice.

Zofka Kveder (1878.-1926.)¹¹⁸⁴ je književnica kojoj nisu osporavali talent i vještinu, ali su je zanemarivali u hrvatskoj književnoj povijesti. Miroslav Šicel je spominje na nekoliko mjesta kao članicu skupine ili pokreta, ali o njoj posebno ne govori,¹¹⁸⁵ Ivo Frangeš je uopće ne spominje,¹¹⁸⁶ kao ni Slobodan Prosperov Novak.¹¹⁸⁷ Samo je Dunja Detoni Dujmić, u svojoj obimnoj studiji o hrvatskim književnicama prikazala njezin život i stvaralaštvo sve do tragičnog završetka.¹¹⁸⁸ Kveder je u Zadru objavila nekoliko zapaženih priloga u časopisu *Lovor* i novinama *Smotra dalmatinska* i *Narodni list*. U noveli „Talenat“¹¹⁸⁹ problematizira odnos mlade autorice i suvremenog društva koje ima kriterije i potrebe drugačije od umjetničkih, što ona ne prihvaća jer smatra da se istinsko nadahnuće ne može prilagođavati ukusu publike, a neprilagođenost i beskompromisnost odvođe je u smrt. I u naturalistički tmurnoj pripovijesti „Ada“¹¹⁹⁰ susreću se bolesni mladić i četrdesetogodišnja Ada koja ubrzo nestaje u dubinama planine oduzimajući mu posljednju nadu i vedrinu, ali ubijajući i svoj urođeni i, za obični svijet besmisleni, optimizam. Ona se pokazuje kao fikcija, nestvarna žena opsjednuta ljepotom prirode, a blizina njegove smrti ubija njezin svjetovni optimizam. Ada je

¹¹⁸² MAŠTROVIĆ, Tihomil. (2011), Zadar - metropola hrvatske moderne. *Neukrotivo svoji: kroatističke rasprave i članci*. Zagreb: Erasmus naklada, 103-104.

¹¹⁸³ MAŠTROVIĆ, Tihomil. (2001), *Nad jabukama vile Hrvatice: kroatističke studije*, Zagreb: Hrvatski studiji - Studia Croatica, 221-240.

¹¹⁸⁴ Rođena je u Ljubljani, živjela u Kočevju, Ljubljani, Trstu, Pragu i Zagrebu. Radila je kao novinarka i urednica časopisa i objavila više knjiga kratke proze, romane i drame. U Zagrebu je uređivala časopise *Ženski svijet* (1917.-1920.) i *Jugoslavenska žena* (1918.-1920.) i u njima branila feminističke ideje. Pisala je na slovenskom i hrvatskom jeziku. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34904> (pristup 8. veljače 2017.)

¹¹⁸⁵ Usp. ŠICEL, Miroslav. (1978), *Književnost moderne. Povijest hrvatske književnosti*, knj. 5. Zagreb: Liber, Mladost; ŠICEL, Miroslav. (2005), *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 3. Moderna. Zagreb: Naklada Ljevak.

¹¹⁸⁶ FRANGEŠ, Ivo. (1987), *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske; Ljubljana: Cankarjeva založba. On govori samo o Dragojli Jarnević i Jagodi Truhelka.

¹¹⁸⁷ NOVAK, Slobodan Prosperov. (2004), *Povijest hrvatske književnosti*. Split: Marjan tisak.

¹¹⁸⁸ DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 186-195.

¹¹⁸⁹ *Smotra dalmatinska*, 14 (4. svibnja 1901), 36, 1-2.

¹¹⁹⁰ *Lovor*, 1 (1905), 5-6, 143-150; 7, 198-204.

žena koja ni u tjelesnom ni u duhovnom smislu ne može biti majka, a njezina ljubav je djevičanska i ruši se pod teretom besmisla. Ona nestaje kao što je i živjela, neobično i nestvarno, ostavljajući trag svoje duše u dubinama planine i u zvijezdama. Kveder se u Zadru javlja i s novelom iz zagrebačkoga malograđanskog života „Oj, vi nezadovoljne!“ donoseći atmosferu Velikog rata koji se događa negdje daleko dok se žensko društvo u gradu žali na nestašicu i dosadu. Radnju pokreće mladi časnik koji se oporavlja od zadobivenih rana i priča o užasima rata. Usporedbom njegovih ispovijesti s ogoljenom urbanom svakodnevicom dokonih građanki „svakoj od nas pričinjao se svoj udes dosta podnošljiv“.¹¹⁹¹ A rat je trajao i dalje pa autorica postaje sve više svjesna težine života žena u opustošenim pokrajinama dotrajale Monarhije. Nakon toga, u zadarskim novinama je objavila poziv „Vojnici, ranjenici, čuvajte pisma svojih majki i žena!“¹¹⁹² pozivajući na čuvanje te privatne korespondencije, pisama žena, kao budućih izvora za povijesna istraživanja:

„Kad historičari i pisci drugih naroda hoće da pišu o prošlim vremenima, onda ne prekapaju samo stare knjige i listine, nego i privatna pisma, koja su pisali ljudi onoga vremena. U tim pismima ima mnogo znatna i zanimljiva, što bismo uzalud tražili u službenim spisima (...) Svuda imade osobito mnogo baš ženskih pisama, jer one odvajkada vole da pišu pisma. Njihova su pisma osobito zanimljiva, jer su iskrena i intimna, tako da još nakon par sto godina nekako mirišu čitavom svježinom zbiljskoga i toplog života. A vidite, kod nas u Hrvatskoj nema takvih pisama, nema takvih intimnih uspomena prošlih dana! Nitko nije čuvao starih ženskih pisama, a i ako ih ima, negdje pohranjenih i zaboravljenih u kakvim starim škrinjama po tavanima, malo tko ili nitko za njih ne zna. U našim muzejima i knjižnicama nema ih.“¹¹⁹³

Spominje brojna sačuvana pisma vojnika i časnika, poslana s ratišta i iz zarobljeništva, koja se sakupljaju od početka rata kao vrijedni dokumenti. Pisma koja žene šalju svojim muškarcima na ratišta, u vojarnje i u bolnice odražavaju njihov ratni put i preživljavanje obitelji u pozadini, ali o njima se nitko ne brine:

„Već od početka rata neprestano mislim na ta pisma, na ta jedna i krasna, na ta tužna i sveta pisma naših majka i žena, što ih šalju dan na dan u sve vojarnice, u sve etape diljem naše države (...) I sve strepim radi tih pisama naših žena, pisanih krvlju srca s najdubljim čuvstvima, s najvećom iskrenošću ženskih duša. Mislim na ta pisma, što nose našu ljubav i našu utjehu onima, koje ljubimo i za koje strepimo (...). I bude mi žao, bude mi silno žao tih pisama, jer se bojim da se izgube, poderu, porazbacaju, da odbačena leže tamo na bojištima među razdrtim pletovima bodljikave žice, u jamama, među mrtvacima, poškropljena krvlju svojih vlasnika. Bude mi žao tih pisama, koja zgužvana leže u blatu streljačkih jaraka, jer oni koji su ih primili, nemaju više mjesta u svojim torbama. Bude mi žao tih pisama, koja se deru po bolnicama i invalidskim domovima, jer oni, kojima bijahu pisana, nisu navikli, da spremaju pisma. Sveta su to pisma i trebalo bi ih pomnjivo čuvati! Neka jednom potomci naši saznadu i za ta pisma. Neka im pričaju i o jadima i patnjama nas žena u ovo veliko i strašno doba.“¹¹⁹⁴

Pozivajući hrvatske vojnike, ranjenike, invalide i zarobljenike na čuvanje pisama svojih majki, supruga, kćeri i zaručnica predlaže da se ta pisma sakupe u redakciji *Ženskog svijeta* gdje bi se pregledala, posložila i predala Hrvatskoj sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu na trajno

¹¹⁹¹ *Narodni list*, 55 (travanj 1916.), 27, 1; 28, 1.

¹¹⁹² *Narodni list*, 56 (7. rujna 1917.), 72, 1-2.

¹¹⁹³ *Narodni list*, 56 (7. rujna 1917.), 72, 1.

¹¹⁹⁴ *Narodni list*, 56 (7. rujna 1917.), 72, str. 1-2.

čuvanje, a neka od njih bi se mogla i objaviti, uz dopuštenje vlasnika. Nema podataka o tome je li njezina ideja prihvaćena i je li postojala ikakva zbirka ženskih ratnih pisama, a to što se ona, kao društveno angažirana umjetnica, književnica, novinarka i kulturna djelatnica javlja u zadarskom tisku govori i o ulozi Zadra u hrvatskoj kulturi i umjetnosti do kraja Prvoga svjetskog rata. Tada je pojavu njezinog časopisa *Ženski svijet* pozdravio *Narodni list* objavljujući koncepciju i sadržaj prvog broja i navodeći dijelove uvoda:

„(...) hoćemo socialnu skrb za žene i djecu, političku i socialnu ravnopravnost žena s muževima i slobodan razvitak sposobnoga ženskinja, da se žene ne zapostavlja samo zato što su žene, nego da mogu ravnopravno odlučivati.“¹¹⁹⁵

Prateći zbivanja u Zagrebu i Hrvatskoj *Narodni list* je redovito komentirao i priloge u njezinom časopisu. Piše da članak Vinke Bulić¹¹⁹⁶ o teškom životu dalmatinske žene odražava stvarno stanje u Dalmaciji,¹¹⁹⁷ a čitateljima preporučuje i feminističke priloge Jelke Pavić o ženi u politici i Marije Palavršić o uzgoju srca.¹¹⁹⁸ Ta podrška je istodobno bila dijelom očekivane sklonosti oporbenih novina alternativnom tisku, kao što je i talijanski tisak podržavao aktivnosti žena u drugim dijelovima Monarhije.

Među hrvatskim književnicama koje su objavljivale u Zadru je i Marija Jurić Zagorka (1873.-1957.)¹¹⁹⁹ koja se odmakla od ženskog stereotipa u pristupu književnoj zbilji posvetivši se profesionalno pisanju i radeći kao novinarka, a njezin bogati opus zahvatio je književnost, publicistiku i kazalište.

„Desetljećima pod »maljem za vještice« (malleus maleficarum), vodeći bezizlaznu parnicu s kritičarskim establishmentom koji uz rijetke iznimke nije prepoznao žanrovske specifičnosti manirističke igre kojom je tako samouvjereno vladala, Zagorka, kao ljubimica naivna općinstva, koje »lebdi između privida i zbilje, spretno je pothranjivala priprostu čitateljsku potrebu za književnim »slasticama«, sudbinski je slijedila mudar i ne odviše star Kraljevićev naputak o tečnosti i zdravlju u književnosti.“¹²⁰⁰

¹¹⁹⁵ *Narodni list*, 56 (12. rujna 1917.), 73, 2.

¹¹⁹⁶ Publicistkinja Vinka Bulić (1884.-1965.), rođ. Šperac iz Solina, gdje je završila pučku, a u Rijeci Djevojačku domaćinsku školu. Bavila se društvenim, humanitarnim i prosvjetnim radom, etnologijom, arheologijom i književnošću. Pisala je o položaju žena u dalmatinskom selu i objavljivala u časopisima u Zagrebu i Splitu. Suradivala je s arheologom i povjesničarem, don Franom Bulićem (stricem njezina muža), a njezini neobjavljeni rukopisi čuvaju se u Splitu i Zagrebu. <http://portal.lzmk.hr/clanak.aspx?id=57260>; Istraživanja Lucije Benyovskoy: <http://www.libela.org/vijesti/4375/> (pristup 20. kolovoza 2017.)

¹¹⁹⁷ „Književni i umjetnički pregled“, *Narodni list*, 56 (14. studenog 1917), 90, 1.

¹¹⁹⁸ *Narodni list*, 57 (13. veljače 1918.), 12, 1.

¹¹⁹⁹ Školu je pohađala u Varaždinu i Zagrebu, ali nije dovršila školovanje. Rano je počela pisati i zaposlila se u redakciji časopisa *Obzor*. Objavila je brojne romane, pripovijetke, drame, igrokaze, feljtone i druge priloge, pokrenula i uređivala više serijskih publikacija, između ostalih, *Ženski list* (1925.-1938.) i *Hrvatica* (1939.-1941.). Iako je bila najčitanija hrvatska književnica, nije bila priznata od književne kritike, a postupak prevrednovanja njezina djela počeo je nakon njezine smrti i još nije dovršen. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=155> (pristup 8. veljače 2017.)

¹²⁰⁰ DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 167.

U Zadru joj je objavljena novela „Kad bi se dalo“¹²⁰¹ o pogrešnom ljubavnom izboru mladića koji je prekasno shvatio što je učinio napustivši svoju djevojku zbog druge. Zagorka koristi patrijarhalni obrazac brižne i suosjećajne žene kao čuvarice doma, u kontekstu muške krivnje i uobičajene valorizacije ženske ljepote i privlačnosti. Iako kao književnica dugo nije bila priznata, njezina djela su bila popularna, a dramski komadi su se uspješno izvodili u cijeloj Hrvatskoj. Zadarski književni kritičar Jakov Čuka u članku „Prijeleg hrvatske književnosti“ navodi dva njezina uspješna dramska komada „Novi roman“ i „Što žena umije.“¹²⁰²

Književnica, prevoditeljica i znanstvenica Zdenka Marković (1884.-1974.)¹²⁰³ objavila je prozne priloge koji se uklapaju u poznate osobine njezine novelistike:

„(...) njezina novelistika pokazuje neosporne osobine modernog žanrovskog diskursa (...). Primjećuje se određena pravilnost, katkada i jednoličnost, pri novelističkom strukturiranju: gotovo sve novele počinju impresionistički detaljnim opisom seoskog i prigradskog slavonskog krajolika kojim se najavljuje lik, najčešće senzibilirana promatračica, opažački i osjećajno sjedinjena s okolinom. Sudari između vidljivog i intuiranog izazivaju događajnost priče, no ona je najčešće neznatna. Štoviše, iz skromne događajnosti izlazi začuđujuće bogata doživljajnost koja je posljedica iznimne asocijativne i intuitivne ženske moći“¹²⁰⁴

U Zadru je objavila novele s likovima muškaraca koji stradavaju zbog društvene nepravde ili neodgovornosti žena, a ženski likovi su nemoćni u savladavanju društvenih prepreka ili svojih neobuzdanih strasti. Njezina pripovijetka „Košarač“¹²⁰⁵ o nesretnoj ljubavi seoske djevojke i siromašnog pletioča košara, sugerira neumitnost sudbine siromaha. U noveli „Jedne jeseni“ prikazuje ponašanje seoske ljepotice, žene „bez duše i srca“, koja se „lakoumna i vjetrenjasta“ nije mogla prilagoditi braku, suprugu ni obitelji. Ona želi dominirati u selu, ne voli raditi i ne bira sredstva u zadovoljavanju svojih želja, a u razgovoru s bivšim mladićem kaže:

„Bože moj, svi ste vi jednaki. Dok smo cure, onda nas oprtkujete, pjevate nam u kolu, a onda poslije... baš kako pjesma veli

„Dok sam diva znadem da sam živa,
A kad žena onda crna zemlja“.

I ti bi me tuko, kako me i on tuče.... (...)

- Čuješ, reci mi, zašto te tuče, zašto se opija? E, jer mu ti nijesi žena, kakva bi morala biti. (...) Kakav on život ima kraj tebe u kući?! Uh, prokleta taka krv.... Pa kako ćeš još dugo tako objesno vragovati? A Pusti do bijesa sve te momke, imaš svoga čoecka, pa djecu....“¹²⁰⁶

Žena je bila zburnjena, svjesna svoga položaja, neprilagođenosti i usamljenosti. Bilo joj je žao supruga i djece, ali svjesna da joj nitko ne bi vjerovao odlučila je napustiti selo:

¹²⁰¹ *Narodni list*, 41 (11. lipnja 1902.), 47, 1-2.

¹²⁰² *Glasnik Matice dalmatinske*, (1901), 1, 80.

¹²⁰³ Rođena u Požegi, studirala slavistiku, povijest umjetnosti i filozofiju u Zagrebu, a u Fribourgu i doktorirala. Objavljivala pjesme i prozu, a posebno je zaslužna za istraživanje djela pjesnikinja starog Dubrovnika od 16. do 18. stoljeća. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=39040> (pristup 1. prosinca 2017.)

¹²⁰⁴ DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 221-222.

¹²⁰⁵ *Smotra dalmatinska*, 17 (studen 1904.), br. 90 i 91.

¹²⁰⁶ *Smotra dalmatinska*, 18 (12. kolovoza 1905.), 64, 1.

„ - Idem.... daleko.... tamo preko polja, za ona lijepa visoka brda, tamo.... i pokazala rukom nekud daleko. Tu ne mogu ostati više, mene više nitko ne ljubi, nitko, svi me grde, psuju, nabacuju se mojim imenom. Znam, ni ti mi ne bi vjerovo nit tko drugi, pa idem. Služit ću negdje daleko u gradu; poslat ću novaca za djecu, a tvoja mati nek pripazi na nje.... Ta ni djeca me ne ljube, ni ti... nitko...“¹²⁰⁷

Lik lijepe i neukrotive Maje sličan je likovima slavonskih bečara koji žive samo za zabavu ističući osobnu slobodu kao najveću vrijednost. Međutim, dok se bečari općenito prikazuju kao veseli junaci, kojima se zbog predanosti igri i strasti uvijek sve oprašta, takve *slobodne* žene smatraju se raspuštenima, lijenima i nemoralnim, a njihovo ponašanje se osuđuje i kažnjava. Iako Marković to ne naglašava, njezina junakinja nema izbora, nego mora napustiti selo, obitelj i djecu, koja je ionako ne vole.

Književnica, publicistica i novinarka, Adela Milčinović (1879.-1968.) bila je „suputnica moderne“, piše Dunja Detoni Dujmić:¹²⁰⁸

„U jeku dvaju intenzivnih pokreta, hrvatske moderne koja je težila totalnoj književnoj obnovi te feminističkog pokreta koji je težio obnovi društvenog statusa žene, urednik »Narodnih novina«, J. Ibler, otvorio je podlistak tog lista desecima mladih književnica. Antonija Kassowitz-Cvijić, Kamila Lucerna, Štefa Iskra (pseudonim Iva Rod), Zdenka Marković i dr. prvog su desetljeća novog stoljeća sustavno ispunjavale podlistke »Narodnih novina« brojnim novelama, crticama, pripovijestima, putopisnim i feljtonskim zapisima; među njima je bila i Adela Milčinović, tek završena polaznica učiteljske škole u zagrebačkom samostanu sestara milosrdnica.“¹²⁰⁹

Objavljivala je u časopisu *Lovor* i koledaru *Svačić*. Pripovijetka „Neddina povjest“,¹²¹⁰ u početnoj rečenici donosi modernističku traumu „Ne pamtim tko mi je bio majka“ izražavajući nesigurnost i proširujući pojam majke na univerzalni životni oslonac. Ona svjedoči o strahovima i pobunama tijekom odrastanja, školovanju i prvim spoznajama spolnosti, koje za žensku djecu počinju iznenadnim ograničenjima povezanim s promjenama tijela i sazrijevanjem. Sputavanje u školi izaziva otpor, subverzivne strategije i prividno prilagođavanje. Zapošljavajući se učiteljica stječe neovisnost i samopouzdanje, ali susret s mladim liječnikom otkriva joj fascinantne mogućnosti i znanja koji su bili dostupni samo muškarcima. Ulaskom u brak i promjenom društvenog statusa ona postaje suprugova sjena prilagođavajući se potpuno i dragovoljno, a kada napuštaju selo, to idealno mjesto prave ljubavi i prirodnog života i odlaze u grad, žena pada u depresiju kojom je i započela priča u sumornom parku lječilišta. Pripovijetka prati glavni lik kroz dva životna razdoblja: u prvome

¹²⁰⁷ *Smotra dalmatinska*, 18 (12. kolovoza 1905.), 64, 2.

¹²⁰⁸ Rođena Kamenić, u Sisku, Učiteljsku školu Sestara milosrdnica završila je u Zagrebu, a školovala se i u Hamburgu i Leipzigu. Radila je u Zagrebu kao tajnica Narodnoga ženskog saveza, sudjelovala na skupštini Međunarodne lige za žensko pravo glasa u Rimu, 1923. godine i na Međunarodnoj skupštini za sprječavanje trgovine bijelim robljem u Grazu 1924. godine. Od 1925. godine je živjela u Sjedinjenim Američkim Državama. Objavila je više prozanih djela, romane, drame, kritike i druge priloge, a u Hrvatskoj je bila jedna od začetnica pokreta za emancipaciju žena. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40832> (pristup 8. prosinca 2017.)

¹²⁰⁹ DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 197.

¹²¹⁰ *Svačić*, 2 (1905), 14-25.

se usamljena žena bori s neidentificiranim psihičkim problemima, a u drugome govori o svom životu do početka urušavanja bračne sreće i depresiji iz koje više ne može izaći. Modernističkim pristupom i psihološkim nijansiranjem Milčinović ocrtava život suvremenoga bračnog para bez djece, kojemu žena više ne vidi pravu svrhu.

U prilogu „Naše hrvatske spisateljice“ Adela Milčinović reagira na uvredljive kritike u mostarskom časopisu *Osvit*¹²¹¹ raskrinkavajući tvrdnje anonimnog autora koji je pisao neistine o suvremenim hrvatskim književnicama. Ona nije isključila mogućnost „da su tu i nečiji »nježni prstići« upleteni“. Nije izrazila otvorenu sumnju, ali je ukazala na to da je samo o Jelici Belović Bernadzikowski pisao povoljno i u njezina samostalna djela uključio tuđe citate „Iskrice iz svjetske književnosti“, narodne pripovijetke i prijevode. Svima drugima je ponešto zamjerao. Napisao je da proza Jagode Truhelka ne odiše hrvaštinom, što Milčinović pobija navodeći njezine novele i roman *Vojača*; Idi Fürst je pogrešno pripisao prijevode i drame, a dramu Hermine Tomić ni prozu Štefe Iskre ne spominje. Od radova Kamile Lucerna navodi samo drame i samo loše kritike. Milčinović ističe njegovo nepoznavanje i zlouporabu biografskih podataka tih književnica te uvredljivo opisivanje njihova izgleda i ponašanja:

„Ili kako kaže za Jambrišakovu: »u Zagrebu dobro poznata starija učiteljica. Pojava joj je posve nalik na mušku pojavu, pače i kretnje i glas, govor, rječitost, nošnja, sve to (!!) izdaleka odaje ženu, koja radi perom. U našim prilikama bijaše Jambrišakova vazda egzotična pojava.« Ne vjerujem da je Jambrišakovo Osvitov pisac ovim prikazom osobito polaskao. Ako nije znao ništa drugo o njoj kazati, mogao je i otom šutjeti. Isto to vrijedi o Pogačićki, koji glasi doslovce ovako: »Pogačić Milka, pjesnikinja (...) Držanje i govor takodjer joj je kao u Jambrišakove slobodan, muškarački, smion i veoma emancipovan (?) Ona je i predsjednica zagreb. kluba učiteljica« - i više ništa. Ta to je prava tjeratica, i da je uz ovakav opis još slika, onda bi sve skupa najbolje pristalo u rubriku, koja nosi na čelu naslov »Wer ist das?« Upravo je netaktilno i nelijepo tako postupati sa ženama samo za to, jer se bave perom. Nisu još s toga nikakve zločinke, ako se bave književnošću.“¹²¹²

Pokazujući da je zlobno i netočno prikazao njihov rad, uključujući i njezin, ona govori o siromaštvu duha, zlobi i neznanju s kojim je najoštrije napao Jagodu Truhelka:

„Tko pozna Truhelkinu tihu narav ne će se čuditi, što je i tom zgodom ostala mirna i nije se nigdje javila kojom rječcom u svoju obranu. Ali Osvitov pisac, kao da je to i očekivao, pa stoga valjda nije na nijednu drugu tako navalio, akoprem mu se pružala prilika prigovoriti primjerice Belovićevoj, koja je sjegurno kud i kamo više zaslužila (...) i koja jasno ispovijeda da nije samo Hrvatica, dok to Truhelka nije do sada nigdje i na koji način učinila. Truhelka je pisala do sada samo u hrv. listove, pisala je samo hrvaštinom i ovo je prvi puta, da se je netko na nju nabacio kamenom.“¹²¹³

Braneći suvremene hrvatske književnice ukazala je na njihov neravnopravan položaj i nedobronamjernu kritiku nekompetentnih kritičara kojima se, ipak, nitko nije suprotstavljao.

¹²¹¹ *Lovor*, 1 (1905), 5-6, 177-179.

¹²¹² „Naše hrvatske spisateljice“, *Lovor*, 1 (1905), 5-6, 178.

¹²¹³ „Naše hrvatske spisateljice“, *Lovor*, 1 (1905), 5-6, 179.

Književnica Milka Pogačić (1860-1936.)¹²¹⁴ u Zadru objavljuje psihološku pripovijetku „Ena“, o umornoj učiteljici koja, opterećena unutarnjim nezadovoljstvom, dolazi u zabačene toplice na odmor.¹²¹⁵ Pri susretu s kolegicom Enom shvaća da su njezini problemi sasvim neznatni. Autorica uspoređuje dvije žene i njihove sudbine, postavlja ih jednu pored druge u trenutku obrata. Jedna je doživjela veliku ljubav i veliku nesreću, a ipak se nastavila boriti, dok su drugu mučile nedefinirane slutnje povezane s univerzalnim osjećajem besmisla što je zahvatio mlade ljude nezadovoljne svakodnevnim životom. Usamljena učiteljica, intelektualka osuđena na samotnički život bez obitelji, nije vidjela izlaz iz depresije, a njezina prijateljica je prekinula školovanje i borila se s brojnim životnim nedaćama. Kada joj je umro suprug, postala je to borba za opstanak, da bi na kraju započela novu bitku za bolji život svoga sina. Nasuprot njoj, učiteljica se vraća u sigurnost svoje usamljenosti koja joj ne donosi olakšanje. Tu njezinu sklonost „nepotrebnim jadikovkama« - odjecima nekog neprimjerenoga svjetskog bola“ primijetio je Šenoa još na početku njezina književnog rada i savjetovao joj „da se kani »takvih svjedoka slabosti«, tim više jer je darovita“.¹²¹⁶

U Zadru je objavljivala i Štefa Iskra Kršnjavi (1869.-1952.),¹²¹⁷ pod pseudonimom Iva Rod. Njezini kratki poučni prilozi pod naslovom „Sitne crtice“¹²¹⁸ anegdotski ukazuju na neke bitne teme kao što je snaga riječi ili rušilački nagon muškarca koji u trenu uništi ono što je priroda stoljećima gradila te neprestanu patnju poniženih. Na sličan način u crticama¹²¹⁹ dočarava komunikaciju s pticama, kao vjesnicama boljeg svijeta, a domoljubnim stihovima¹²²⁰ poziva na borbu i žrtvovanje.

5.3.1.3. Publicistički prilozi autorica na hrvatskom jeziku

Među publicističkim prilozima autorica je članak Antonije Kassowitz Cvijić (1865.-1936.)¹²²¹ „Vatroslav Lisinski“,¹²²² u povodu šezdesete godišnjice njegove smrti. Ona (kao

¹²¹⁴ Hrvatska učiteljica i književnica (1860.-1936.). Zauzimala se za boljitak i školovanje siromašne djece, osnovala dječji dom, skloništa i oporavišta za djecu. Pokrenula osnivanje Više djevojačke kućanske škole u Zagrebu, kojoj je bila ravnateljica. Pisala poeziju, pripovijetke, igrokaze za djecu i roman. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48984> (pristup 12. veljače 2017.)

¹²¹⁵ *Svačić*, 4 (1907), 32-40.

¹²¹⁶ DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 97.

¹²¹⁷ Učiteljica, pjesnikinja i prevoditeljica, objavljivala pjesme, crtice i prijevode za kazalište. Objavila i nekoliko zbirki pjesama. DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 23; <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8459> (pristup 4. listopada 2017.)

¹²¹⁸ „Jedna riječ“, „Kamen“, „Marva“, *Svačić*, 4 (1907), 41.

¹²¹⁹ „Vrapčeva osveta“, „Kad se okusio zelene grane“, *Svačić*, 5 (1908), 151-152.

¹²²⁰ „Dosta dugo“, „Dižite oltar“, *Svačić*, 7 (1910), 137.

¹²²¹ Hrvatska književnica, pedagoginja i prevoditeljica, rođena u Zagrebu. Učiteljsku školu je završila u Beču, a djelovala u Zagrebu, gdje je „svojim opsežnim uvijek mekim, gotovo sjetnim feljtonističkim i kritičarskim

njegova nećakinja) donosi svoja sjećanja i podatke iz korespondencije s prijateljima i rodbinom, otkrivajući neke manje poznate pojedinosti iz njegove biografije. Danas je poznatija po tome što je u Zagrebu potaknula osnivanje dječjih vrtića i privatnih škola za predškolsku djecu, što se ubrzo proširilo na cijelu Hrvatsku, a njezin *Rukovođ za zabavišta* (1895) je prvi takav priručnik kod nas.¹²²³

Književnica i učiteljica iz Trebinja Olga Kernić Peleš¹²²⁴ piše pregled povijesti obitelji Habsburg,¹²²⁵ od početaka do proslave šezdesete godišnjice careva vladanja. Počinje predstavljanjem predaka i njihovih uspjeha, a nastavlja opisom nevolja onih koji nisu imali potomstva i veliku brigu Karla VI.

„(...) što neimagjaše muška potomka (pa) stvori Pragmatičnu sankciju koja daje Austriji veliku caricu, majku svim narodima (...) sjajnu točku liberalnog modernog shvaćanja vladavine (...) da i ženska djeca imaju nasljedno pravo na prijesto ako nema ili izumre muška loza.“¹²²⁶

Caricu Mariju Tereziju, najstariju Karlovu kći, suprugu Franje Lotarinškog i majku Josipa II. prikazuje kao ponositu ženu koja je sa sinom u naručju došla na skup u Požun i pokazala „(...) kako žena umom i srcem može da dostigne mušku snagu (...) a na uzvišenom prijestolu časnog porodičnog života čuvala je u mucu i slavi čast i ponos žene“.¹²²⁷ Pragmatična sankcija je učvrstila snagu Monarhije, a najstariji sin Marije Terezije je nastavio provoditi njezine prosvjetiteljske ideje. Međutim, imao je samo dvije kćeri koje nisu nastavile ono što je učinila njihova baka. Monarhija je opet došla u razdoblje nereda i bolesti muških nasljednika, za što autorica optužuje bezbožne francuske revolucionare i Napoleona, koji je

„(...) i milom pridobivao (pa se) rastavi sa suprugom Josefom Beauharnais i oženi Marijom Lujzom austrijskom princezom (kojim) brakom car Franjo htjede trajni mir osigurati, ali (...) podigoše na prijesto Ljudevita 18. kao zakonitog kralja, a Napoleona odvedoše na otok sv. Jelene gdje umrije“.¹²²⁸

Nakon toga opet slijedi napredak Austrije, pobjede grofa Radetzskog, bana Jelačića, Windischgrätza i dolazak mladoga Franje Josipa I. Pišući *veliku* povijest iz ženske perspektive, autorica prati kronološki slijed događaja i ne propušta istaknuti pojedinosti koje se odnose na vladarice i njihovu ulogu. Premda je uspješno vladanje *mudre* i *umne* carice Marije Terezije nesporno, autorica ga *ojačava* podacima o suprugu i sinu, iako oni nisu imali udjela u tome. Dolazak na politički skup s djetetom u naručju tumači kao žensku mudrost i

zanimanjem za zagrebačku kulturnu pozornicu prvih desetljeća XX. st. posve zaslužila pridjevnik posljednje poilirske romantičarke.“ DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*, 123.

¹²²² *Smotra dalmatinska*, 27 (13. lipnja 1914), 47, 1-2.

¹²²³ <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9893> (pristup 4. svibnja 2017.)

¹²²⁴ http://www.serbianstudies.org/publications/pdf/SS_Vol%2025_2011_No%201.pdf (pristup 20. ožujka 2018)

¹²²⁵ „Habsburgovci - Istorički pregled loze“, *Smotra dalmatinska*, 23 (kolovoz 1910.), br. 66-70.

¹²²⁶ *Smotra dalmatinska*, 23 (27. kolovoza 1910.), 69, 1.

¹²²⁷ *Smotra dalmatinska*, 23 (27. kolovoza 1910.), 69, 1.

¹²²⁸ *Smotra dalmatinska*, 23 (31. kolovoza 1910.), 70, 1.

privrženost obitelji. Brojna djeca carice, poznate po velikoj plodnosti, bila su znak obiteljske i državne nadmoći. Uz to, ona je jedna od rijetkih vladarica čiji se državnički uspjesi nisu pripisali nekom muškarcu, nego upravo njezinoj ženskoj (majčinskoj) snazi i privrženosti tradicionalnoj obitelji i domovini.

5.3.2. Prilozi na talijanskom jeziku¹²²⁹

Intenzivnom kulturnom životu Zadra u tom razdoblju pridonijeli su i pisci na talijanskom jeziku,¹²³⁰ među kojima je bilo i autorica. Od zadarskih listova na talijanskom jeziku najviše radova autorica je objavio dvomjesečnik *Scintille*¹²³¹ u kojemu je urednik Simeone Ferrari-Cupilli okupio suradnike iz Dalmacije i Italije, a među njima i veći broj suradnica.¹²³² Činjenica da se to književno-umjetničko i znanstveno glasilo od početka ozbiljno obraćalo ženama i objavljivalo veliki broj njihovih djela govori o tome da su one bile i ozbiljni recipijenti, korisnice i pretplatnice na koje se moglo računati.¹²³³ *Scintille* već u prvim brojevima objavljuje pjesme popularne pjesnikinje **Elda Gianelli**¹²³⁴ koja je prve pjesme objavila kada je imala samo petnaest godina.¹²³⁵ Suvremenik F. Orlando o njoj piše:

„È ricca di pensiero e di sentimento, e il suo cuore e la sua vita si riflettono nelle sue poesie, che sono spesso pitture rapide e potenti. «Famiglia, Patria ed Arte (così non è molto fu scritto di lei), ecco il trifoglio olezzante che Elda Gianelli ha coltivato sempre nel segreto dell' anima sua».“¹²³⁶

Guseppe Sabalich je opisuje kao o zreli i učenu pjesnikinju koja ga je potakla na razmišljanje o njezinome mjestu u talijanskoj ženskoj lirici.¹²³⁷ Uspoređujući je s drugim suvremenim autoricama, on piše da je zaslužila mjesto uz Catterinu Croatto-Caprin, Elisu Tagliapetra-Cambon, Carolinu Luzzato, Adelu Butti i Erminiju Fuà-Fusinato. Govori o njezinoj suptilnoj osjećajnosti koju prati nelagoda, izgubljenosti između sna i jave, tihoj boli i melankoliji koji svjedoče o pravoj pjesnikinji. Ona intenzivno doživljava životne situacije i suprotstavljene

¹²²⁹ Usp. KATIĆ, Mirisa. (2016), Žene u zadarskom tisku na talijanskom jeziku u 19. stoljeću i prvim desetljećima 20. stoljeća. *Književnost umjetnost kultura između dviju obala Jadrana i dalje od mora IV: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zadar, Preko. Zadar: Sveučilište u Zadru, 251-266.*

¹²³⁰ Usp. BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (1998), *Talijanski pisci u Zadru pred Prvi svjetski rat (1900.-1915.)*. Rijeka: Edit.

¹²³¹ *Scintille*: periodico di lettere, scienze ed arti, (1886.-1891.).

¹²³² RABAC ČONDRIĆ, Glorija. (2011), Književno-kulturna djelatnost na talijanskom jeziku u Zadru u 19. stoljeću. *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 1075-1077.

¹²³³ Usp. LAKUŠ, Jelena. (2012), Pretplatničke liste kao izvor podataka ... *Libellarium* 3, 1, 29-42.

¹²³⁴ Elda Gianelli (1848.-1891.), talijanska pjesnikinja rođena u Trstu. Bila je popularna i cijenjena što joj je osiguralo mjesto među uglednim talijanskim književnicama. Objavila je više zbirki pjesama, novele, romane i književne kritike i <http://www.maldura.unipd.it/italianistica/ALI/gianelli.html> (pristup 7. prosinca 2016.)

¹²³⁵ *Scintille* objavljuje pjesme: „Tristia“, „Intima“, „Vanitas“, „Distacco“ (1886.), br. 5-7 i 19, a kasnije poemu „Ecatombe“ i „Canzone d'Aprile“, *Scintille*, 2 (1887), br. 1 i 5.

¹²³⁶ <http://www.maldura.unipd.it/italianistica/ALI/gianelli.html>, (pristup 7. prosinca 2016.)

¹²³⁷ „Elda Gianelli“, *Scintille*, 1 (1886.), 7, 1-2.

osjećaje, a svugdje je prisutno i njezino domoljublje. Taj osjećaj, kao pokretač aktivnosti žena, kod nje je diskretan, što je „svojevremeno ženskom pogledu na svijet i život“,¹²³⁸ piše Sabalich, priklanjajući se rusovskoj ideji o ženskoj prirodnoj tajnovitosti, prevrtljivosti i dvoličnosti. Zbog toga je kasnije tvrdio da je lijepo što se žene u mladosti bave kulturom i umjetnošću, ali nakon udaje to više nije primjereno.¹²³⁹

Talijanska pjesnikinja Adele Butti¹²⁴⁰ napisala je prikaz zbirke pjesama *Fiori* Anne Mander Cecchetti,¹²⁴¹ vjerujući da je ona poznata i zadarskim čitateljima. Za primjer je izabrala pjesmu „Ciclamino“, o divljem cvijetu pored puta kao simbolu ljudske duše i sudbine.¹²⁴² Predlaže čitateljima da prihvate nježnu pjesnikinju i obraća se mladima, koji ponekad ismijavaju darove muza, poručujući im da, ako žele potaknuti pažnju čitatelja, ostanu vjerni glasovima izvorne prirode, jer to originalnost i najveća vrijednost djela.

Prikazujući knjige jedne anonimne autorice urednik je preporučuje čitateljima jer su, po njegovu mišljenju, dobre i poučne. Obraća se i njoj uvjeravajući je da su joj *Cuore di donna* i *Vite infrante* napisane dobro pa joj sugerira da nastavi pisati i otkrije identitet jer je imala veliku podršku čitateljica.¹²⁴³ Druga anonimna autorica (ili možda autor?) pod pseudonimom Un Assidua (marljiva, pouzdana) napisala je prilog „Il sesso debole“ u kojemu raspravlja o tome jesu li žene zaista slabiji spol. Zastupajući ideju da su ženama i muškarcima sposobnosti i snaga jednake, jer žene često obavljaju i teške fizičke poslove, osobito seljanke. U sportu su nešto slabije, ali ne previše, a prema individualnim razlikama vidi se da nisu slabije od svih muškaraca. Uz to, često su izdržljivije i imaju veliku snagu volje. Zaključuje da žena nikako ne može biti „slabi spol“, nego i tjelesno i intelektualno i moralno stoji ravnopravno s muškarcem“¹²⁴⁴

Arturo Belotti, hvali djelo Istranke Ade Sestan, koja je bila poznata samo kao pjesnikinja, a onda je objavila roman *Orietta*,¹²⁴⁵ što je zapravo tzv. *raccolta rosea*. Ipak, on smatra da je autorica dobro odabrala suvremenu temu i glavni lik, djevojku Oriettu, koja se udala bez ljubavi, tj. „pametno“, ali kada je shvatila što je učinila, odlučila se na

¹²³⁸ *Scintille*, 1 (1886.), 7, 2.

¹²³⁹ SABALICH, Giuseppe. (1918.), *Giuochi popolari zaratini*, Zara: Angelo Nani, 23.

¹²⁴⁰ Adele Butti (1850-1909). Talijanska novinarka i feministkinja iz Trsta. [http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/efts/textdbs/iww/autoridx.pl?auth code=A0312&showfullrecord=ON](http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/efts/textdbs/iww/autoridx.pl?auth%20code=A0312&showfullrecord=ON) (pristup 7. prosinca 2016.)

¹²⁴¹ *Scintille*, 2 (1887), 5.

¹²⁴² Piše da je gospođa Cecchetti jedna od rijetkih umjetnika koje nije zahvatila *guba* tzv. *verizma* jer je živjela u nezagađenom ambijentu svoga umjetničkog svijeta pa zato njezini stihovi krijepe dušu utjehom i vjerom, a ona je prava kći vesele talijanske zemlje, obdarena nepobjedivom živošću. Njezina bol ponekad izmami suzu na oko, ali ne ostavlja u mraku pustinje i na kraju je osvjetli blagoslov poljskog cvijeta, jer ništa nije vječno, a nakon suza opet svane vedro nebo. *Scintille*, 2 (1887), 5.

¹²⁴³ „Una scrittrice dalmata“, *Il Dalmata*, 24 (13. travnja 1889.), 30, 3-4.

¹²⁴⁴ *Il Dalmata*, 48 (18. listopada 1913.), 83, 2.

¹²⁴⁵ *Il Dalmata*, 46 (1. srpnja 1911.), 52, 1.

samoubojstvo. Njezini likovi i događaji su stvarni i pripadaju autohtonom istarskom okruženju, a lik djevojke je psihološki dobro iznijansiran.

5.3.2.1. Književnica Vinka Beatrice Šperac

Od osamdesetih godina zadarske novine i časopisi objavljuju djela književnice, novinarke i prevoditeljice dalmatinskog podrijetla Vinke Beatrice Šperac (1839.-1923.)¹²⁴⁶ koja je pisala pod pseudonimom Bruno Sperani. Radila je u Milanu kao novinarka gdje se profilirala kao snažna osobnost, aktivna feministkinja i aktivistica u talijanskom sufražetskom pokretu.¹²⁴⁷ Objavila je brojne članke, prikaze, novele i dvadesetak romana, od kojih je najpoznatiji *Numeri e sogni*, a najčešće teme u njezinim djelima su društvene, kao nepravda, predrasude i diskriminacija. Njezin bogati opus našao je odgovarajuće mjesto u pregledu povijesti talijanske književnosti, koja sve više prostora posvećuje autoricama.¹²⁴⁸ U Zadru je objavila nekoliko pripovijedaka i novela socijalne tematike,¹²⁴⁹ a osim literarnih priloga, objavljivala je književne prikaze¹²⁵⁰ te priloge iz filozofije, arheologije i slično.¹²⁵¹ U časopisu *La rivista dalmatica* objavila je dvije novele¹²⁵² i pripovijetku u šest nastavaka „Macchia d'oro“.¹²⁵³ U noveli „Il primo anello“¹²⁵⁴ opisuje svoja sjećanja iz djetinjstva i boravak kod rođaka na selu vješto sugerirajući svijet iz perspektive djeteta koje prirodu i ljude doživljava sasvim drugačije nego u odrasloj dobi. Iako je tekst potpisala pseudoandronimom, on predstavlja ispovijest djevojčice koja od najranijih godina pokazuje dominantan stav prema okolini i nesalomljivu volju. Sudeći prema svjedočenjima suvremenika, i Šperac je bila takva pa je kao žena neprestano samouvjereno savladavala prepreke i borila se, što je tada bilo neobično, a u Dalmaciji je izazivalo zgražanje.¹²⁵⁵ *Il Dalmata* prenosi osvrt na novelu „Nella nebbia“, objavljenu u *Corriere della sera*, koji piše da je svaka njena knjiga sve bolja jer ona ne piše da popuni stranice, nego da izrazi osjećaje.¹²⁵⁶ U svojoj opsežnoj studiji o talijanskom romanu i Jakov Čuka je hvalio njezine romane obrazlažući zašto nisu slični drugim „ženskim“

¹²⁴⁶ Talijanska književnica, rođena u Solinu 1839. godine, koja je živjela u Piranu, a kasnije u Italiji i pisala samo na talijanskom jeziku. Usp. GRUBIŠIĆ, Ivan. (2009), Solinski Šperci, *Tusculum*, 2, 122.

¹²⁴⁷ <https://womenkunstlit.wordpress.com/2015/03/12/bruno-sperani-alias-beatrice-speraz/> (pristup 30. kolovoza 2015.)

¹²⁴⁸ ZAMBON, Patrizia. „Le autrici della letteratura italiana: bibliografia dell' otto/novecento. <http://www.maldura.unipd.it/italianistica/ALI/principale.html> (pristup 16. svibnja 2011.)

¹²⁴⁹ „L'Avvocato Malpieri“, *Scintille*, 3 (1888), 5, 2; „In famiglia“, br. 7, 3. „Morto“, br. 11, 3-4.

¹²⁵⁰ „Carlo Dossi e i suoi sogni“, *Scintille*, 3 (1888), 11, 3.

¹²⁵¹ „Scienza, filosofia, archeologia ecc...“, „Il consorso per la facciata del Duomo“, *Scintille*, 3 (1888), 4, 3.

¹²⁵² „Quelli che pagano“ i „Un padre“, *La rivista dalmatica*, 1 (1899), 3, 295-307.

¹²⁵³ *La rivista dalmatica*, 1 (1900), 2, 226-246; 5, 52-79.

¹²⁵⁴ *Il Dalmata*, 24 (siječanj 1889.), br. 1 i 2.

¹²⁵⁵ Usp. IVANIŠEVIĆ, Milan. (2009), Spisateljica Vica Šperac o Splitu i Solinu. *Baština*, 35, 323-334.

¹²⁵⁶ „Scrittrice dalmata“, *Il Dalmata*, 24 (1889), 87, 3.

romanima jer kod nje prevladava „muški“ stil i uravnotežen izraz koji je podsjećao na Manzonijev:

„Govoreći o spisateljicama talijanskim nemogu a da ne spomenem naše domorodke gdje Šperac, rođene blizu Spljeta. Ona sad boravi u Milanu, a rabi pseudonim Bruno Sperani. Liepa njezina svojstva već se razabirala u romanu „Cesare“ što je izdala 79. godine (...) U Neerinim romanima odmah vidiš da jih je ženska ruka napisala. Sperani nema niš u svojim djelima što bi odavalo da su iz ženskog pera potekla. Izuzev gore spomenuti roman, ne vlada mašta kod nje, niti sudi sviet, niti čine niti čuvstva, kao ženska prećeranim sentimentalizmom; a nema ni prekomjerne uzrujanosti u jeziku i stilu. Svestrano naobražena, uvijek vedra u prosudjivanju, ima mužku jaku analizu pojedinih karaktera i oštru logiku. Kod nje nema bezobraznih i ogavnih opisa, ali ipak ništa ne premuči, nijedna kriva ili bedasta licumjernost blaži ili pomanjuje očevidnost i realnost života (...) Sperani se povela donjekle za Manzoniem, poprimiv ono što su dobra nova vremena doniela, i od nje se nadaju pravomu talijanskomu romanu; a ja joj od srca želim da uspije.“¹²⁵⁷

Kada je Vinka Beatrice Šperac umrla, krajem 1923. godine u Milanu, to je zabilježio Giuseppe Praga ističući da je ona u časopisu *La rivista dalmatica* objavljivala od njegova prvog broja 1899. godine. Opisao je njezin život i rad prikazujući je kao uspješnu i popularnu talijansku književnicu i poduzetnu novinarku koja je, polazeći od romantičarskih uzora, izgradila osobni stil izražavajući sklonost prema realizmu, jednostavnosti i ironiji. Kako je i u Italiji u to vrijeme žena u novinarstvu bila rijetkost, smatrao je da je zbog toga uzela muški pseudonim. Istaknuo je njezinu suradnju u brojnim talijanskim listovima u kojima je pisala o socijalnim i političkim problemima, što je povećalo popularnost njezinih književnih djela.¹²⁵⁸

Sve što je objavila u Zadru moglo se odraziti na stavove zadarskih čitatelja i čitateljica, ali nema pisanih izvora o njezinu utjecaju na aktivnosti zadarskih žena. Zapaža se samo da se *žensko pitanje* i u Dalmaciji uvijek prilagođavalo nastojanjima i potrebama određene zajednice, pa je ona talijanska podržavala književnice, pa i feministkinje i sufražetkinje iz Italije, koje inače nisu imale njihovu podršku. Isto tako, hrvatski narodnjački i pravaški tisak zamjera im nedostatak nacionalne svijesti, koristeći pri tome uvredljive izraze na račun njihova spola.¹²⁵⁹

Početakom 1889. godine u *Scintille* se javila i njezina kći Giuseppina Levi,¹²⁶⁰ udana Pilo, kratkim člankom „Musica“: (Impressioni).¹²⁶¹ Jakov Čuka je zabilježio da je kritika dobro prihvatila i njezine radove:

„Sperani ima kćerku Ginevru, koja se već pojavila na književnom polju romanom *„I primi anni“* koji su mnogi kritičari, izmedj kojih i Depanis, mislili da je iz pera same poznate spisateljice“¹²⁶²

¹²⁵⁷ *Iskra*, 2 (1892), 19-20, 151-152.

¹²⁵⁸ PRAGA, Giuseppe. (1924), Beatrice Speraz, *La rivista dalmatica*, 7, 2, 65-67.

¹²⁵⁹ Don Frane Bulić je ostavio nekoliko oštrih bilješki, aludirajući na njezin protuhrvatski duh, talijanštinu i zanemarivanje hrvatskog podrijetla. Za njezine uspomene *Ricordi della mia infanzia in Dalmazia* napisao je da su „fandonie da donnicciuola, ženičine izmišljotine.“ Usp. IVANIŠEVIĆ, Milan. (2009), Spisateljica Vica Šperac o Splitu i Solinu, *Baština*, 35, str. 325-326.

¹²⁶⁰ Rođena 1865. u Mantovi, a umrla 1936. u Buenos Airesu, Argentina. Bila je profesorica, prevoditeljica i književnica za djecu. <http://www.lib.uchicago.edu/efts/IWW/Portraits/HTML/A0776.html> (pristup 30.08.2012)

¹²⁶¹ Potpis: Ginevra Speraz da Mantova. *Scintille*, 3 (1889), 13-14, 2-3.

Recepcija talijanskih književnica odvijala se u zadarskom tisku preko novina i časopisa koji su prenosili događanja u umjetnosti i kulturi, ali u to vrijeme nije se zabilježena nijedna autorica iz Zadra. Dok je u zadarskom tisku do šezdesetih godina 19. stoljeća bilo više prijevoda s hrvatskoga na talijanski, a neki su se objavljivali na jednom i drugom jeziku, kasnije je to postalo sve rjeđe, a periodici kao *Il Dalmata*, *Scintille*, *La Domenica*, *Zara*, *La rivista dalmatica* i drugi najviše objavljuju priloge iz Italije.¹²⁶³

5.3.3. Prijevodi na hrvatski jezik

U zadarskom tisku ima puno prijevoda stranih autora, od poezije i proze do priloga iz raznih područja znanosti. Među njima je najviše književnih djela autora i autorica iz svih dijelova Europe pa i šire. Donosila ih je i *Smotra dalmatinska* u kojoj su se objavljivali prijevodi s većine europskih jezika¹²⁶⁴ i prikazi djela najpoznatijih suvremenih autora i autorica. Ti prijevodi su se ponekad pojavljivali ubrzo nakon prve objave, kao npr. pripovijetka „Mala mučenica“ španjolske književnice Emilije Pardo Bazan.¹²⁶⁵ Prevoditeljice su često bile učiteljice, poput Minke Pjerotić, koja je prevodila s više jezika. S francuskoga je prevela pripovijest Pierrea Lotija o diplomatskoj aktivnosti u visokom društvu u Japanu.¹²⁶⁶ Ona je objavila i seriju putopisa po Bugarskoj, opisujući život i običaje u siromašnim selima u okolici Sofije,¹²⁶⁷ a Petar Karlić spominje njezin „Kratki osvrt na staru i novu bugarsku literaturu“.¹²⁶⁸

Časopis *Iskra* objavljuje prijevode pjesama Annie Vivanti i Ade Negri, Rikarda Katalinića-Jeretova,¹²⁶⁹ kao i stihova¹²⁷⁰ popularne kontese Lare,¹²⁷¹ a *Hrvatska* Felicije Hemans.¹²⁷² Prijevod povijesnog romana Cesarea Cantua „Margherita Pusterla“¹²⁷³ posebno

¹²⁶² *Iskra*, 2 (1892), 19-20, 152.

¹²⁶³ Npr. novele autorice koja se potpisala samo imenom Lina. „Povera Nena“ i „Dolce amore“, *Il Dalmata*, 19 (1884), 87, 1-2 i 90, 1-2.

¹²⁶⁴ RADOS, Zvezdana. (1989), Strana književnost u „Smotri dalmatinskoj“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28(18) (1988/1989), 125-146.

¹²⁶⁵ *Smotra dalmatinska*, 12 (11. ožujka 1899), 20, 1. Usp. <https://www.britannica.com/biography/Emilia-condesa-de-Pardo-Bazan> (pristup 19. studenog 2016.)

¹²⁶⁶ „Plesna zabava u Jedu“, *Iskra*, (1891), 25, 174-177.

¹²⁶⁷ „Crtice o bugarskim šopovima“, *Iskra*, 2 (1885), 14-18; „Selo Hreljevo u Bugarskoj“, *Narodni list*, 23 (21. listopada 1884.), 79, 1 i (25. listopada 1884), 80, 1.

¹²⁶⁸ KARLIĆ, Petar. (1913), *Matica dalmatinska: dio I.-III.* Zadar: Izdala „Matica dalmatinska“, 134.

¹²⁶⁹ „Virgo“, „Magle“, *Iskra*, 2 (1892), 19-20, 159. i „Noć“, *Iskra*, 3 (1893), 11-12, 94.

¹²⁷⁰ „Groblje“, *Iskra*, 3 (1885), 13, 17; „Babina kuća“, *Iskra*, 3 (1886), 17, 135.

¹²⁷¹ Pseudonim talijanske književnice Eveline Cattermole. <http://www.maldura.unipd.it/italianistica/ALI/cattermole.html>. (pristup 29. kolovoza 2013.)

¹²⁷² „Grobnice jedne obitelji“, *Hrvatska*, 10 (1895), 5, 34.

¹²⁷³ *Hrvatska*, 3 (1886), 16-24; 4 (1887), 1-3

je zanimljiv zbog prevoditeljice koja se krije iza pseudonima Grofica Bosiljska. Dok je pola stoljeća ranije Marko Kažotić u kritičkom prikazu tog romana opširno pisao o društvenoj i političkoj situaciji u suvremenoj Italiji, o piscu, njegovu životu i utjecajima,¹²⁷⁴ Grofica Bosiljska, opširno prepričava radnju.¹²⁷⁵ Ona ističe pojedinosti srednjovjekovne urbane legende kao podloge romana punog romantičarskih motiva i salonskih intriga, ali ih isprepleće svojim komentarima osjećajima i dojmovima, suosjećajući s likom Margherite, a svoj slobodni prijevod naziva „škropljenjem“. Donosi i svoju sugestivnu ispovijest o doživljaju prvog čitanja i čarobnom svijetu romana:

„Siećam se vrlo dobro. Ja sam imala stopro četrnaest godina, kad mi je prvi put u ruke banula knjiga s naslovom „Margherita Pusterla“ (...) to je prva knjiga što sam osobitom pomnjom stala čitati. To su prvi redci, što su mi mlado srce uzdrnali, živcima zaježili, mladu dušu uzplamtili. Meni je još tada bio sav svijet u razcvatu ruža; sve je moje mladjahne grudi opajalo radošću i veseljem: ali sam ipak gorko plakala čitajući taj žalostni roman, prisustvujuć toj žalobnoj, groznoj tragediji.

Za žalost još nijesam znala; suza nijesam poznavala, nego samo kao kapljice mlake vode, koje nam same s očiju teku; ali prateć žalostne prizore u toj knjizi, ćutila sam u duši nešto tada, čemu nijesam znala imena. - a to je bila sužalost, koja se je u meni budila radi grozna udesa osoba koje su ulogu na toj pozornici vršile. Prije nego bi mi se lice orosilo, ćutila bih nešto ledena na srcu, - a to je bio uzrok i predteča onih biser kapljica, što sam ja prije prolievala samo radi koje ubodljive rieči moje starije sestrice.“¹²⁷⁶

Međutim, uskoro joj je majka oduzela knjigu jer je takva odgojna mjera bila uobičajena, ali bolna za mladu čitateljicu koja svjedoči:

„Koliko sam poslie molila moje prijateljice i mog učitelja, da mi ju dobave, ali nitko: ili nije mario ili nije mogao. U našoj *villi* knjižarnice nije obstojalo; a u gradu sama nijesam nikada izlazila. Tako više nijesam čitala te krasne knjige, ali sam se sjećala i najmanje sgođe ocrtane na toj hartiji, premda svake nijesam pojmila, nijesam sladila kao što sam kašnje.“¹²⁷⁷

Iako je knjigu pročitala kasnije, kada ju je dobila od zaručnika, to više nije bio isti doživljaj jer u zreloj dobi nije ostavljala tako snažan dojam, ali joj je i dalje ostala najdraža.¹²⁷⁸ Zanimljive su njezine primjedbe utkane u prijevod dok prepričava radnju ističući žensko žrtvovanje, supruga, koji je stalno negdje odsutan i bavi se politikom i *svojim poslovima* i usamljenu ženu okruženu udvaračima. Ona postavlja pitanja o odnosima u braku i ponašanju supruga koje se uvijek smatralo *prirodnim*, a može biti uzrok propasti obitelji. U završnom komentaru prevoditeljica ponavlja svoju ushićenost dobrom knjigom i obećava čitateljima

¹²⁷⁴ *Gazzetta di Zara*, 7 (4. prosinca 1838.), 97, 387-390.

¹²⁷⁵ *Hrvatska*, 3 (1886), br. 16 do 24; 4 (1887), br. 1 do 3.

¹²⁷⁶ „Margherita Pusterla“ (Škropi Grofica Bosiljska). *Hrvatska*, 3 (1886), 16-17, 350-351.

¹²⁷⁷ *Hrvatska*, 3 (1886), 16-17, 351.

¹²⁷⁸ Od ostale lektire navodi da je rado čitala *Moja tamnovanja* Silvija Pellica talijanskog književnika (1789.-1854.), osuđenog i utamničenog zbog revolucionarne djelatnosti, čije uspomene su postale literarni hit preveden na mnoge jezike. ČALE, Frano; ZORIĆ, Mate. (1974), Talijanska književnost. *Povijest svjetske književnosti*, knj. 4. // uredio Mate Zorić. Zagreb: Mladost, 141.

potpuni prijevod na hrvatski u budućnosti. Ipak, izgleda da nije napravljen, a zagonetna Grofica Bosiljska je ostala nepoznata.¹²⁷⁹

Osim talijanskih, veliki broj prijevoda iz češke, rumunjske, poljske, danske, švedske, francuske, njemačke i drugih književnosti donosi *Smotra dalmatinska*, ali među njima nema puno autorica. Češke književnice zastupljene su pripovijetkom Gabriele Preisove „Suparnici“,¹²⁸⁰ o idiličnome seoskom svijetu koji se ruši i crticom Eliške Krásnohorske „Na ograncima“,¹²⁸¹ o prolaznosti ljubavi kroz sjećanja jednog starca. Njezina novela „Susret s anđjelom“¹²⁸² veliča odanost i žrtvovanje jedne sestre. Iz rumunjske književnosti predstavljaju se najviše djela njihove kraljice Elizabete, koja je pisala pod pseudonimom Carmen Sylva. Pripovijest „Horijska“ o mladom pastiru koji je postao narodni junak i alegorija „Vrijeme i ljubav“¹²⁸³ govore iskonskoj snazi prirode i ljubavi. U prigodi njezina sedamdesetog rođendana zadarske novine donose prilog „Carmen Sylva“ s analizom njezine drame napisane prema narodnoj pjesmi sličnoj onoj o zidanju Skadra, s komentarom: „Samo u našoj i u rumunjskoj pjesmi tužna žrtva umire umiljato moleći i brinući se za svoje dijete, a da nikoga ne proklinje, kao što rade žene u grčkoj i arbanaškoj pjesmi.“¹²⁸⁴ Hvaleći nježnost i *pravu ženskost* Carmen Sylve, prevoditelj kaže da je „ona slavna ženska glava načinila dragocjeno umjetničko djelo na slavu naroda, nad kojim ona umom i srcem kraljuje.“¹²⁸⁵

Smotra dalmatinska pokazuje veliko zanimanje za skandinavske književnosti, tiska prijevode norveških, švedskih, danskih, finskih i islandskih autora, među kojima je i nekoliko autorica. Pripovijetka „Tizianova gospa“¹²⁸⁶ suvremene danske književnice Helene Nyblom, u sedam nastavaka, govori o snobovskom društvu i snalažljivosti mladih slikara u Londonu. Pripovijetka „Sezame, otvori se“ švedske književnice Anne Charlotte Edgren Leffler govori o siromašnom činovniku koji se oženi ne nadajući se velikoj sreći, a onda kao u bajci, shvati da je dobio dom. Naglašava se njegova spoznaja da se i u siromaštvu može pronaći sreća i da je dom njegova „ulaznica za čarobna vrata života“.¹²⁸⁷ Objavljena u novogodišnjem broju,

¹²⁷⁹ Možda je Grofica Bosiljska zapravo Ana Nugent (1857.- 4. rujna 1941.), grofica Trsatska, posljednja nasljednica jednoga od najvažnijih sudionika ilirskog preporoda Lavala Nugenta i njegova sina Alberta, koja je nastavila obiteljsku tradiciju hrvatskog domoljublja izraženu i u pravaškim glasilima. Usp. www.arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_19464; <http://www.zhrmku.org.mk/hrvatska-bastina/dvorci-kurije-ljetnikovci/srednja-hrvatska/dvorac-bosiljevo> (pristup 5. listopada 2017.); http://www.novolist.hr/Kultura/Gdje-su-kosti-Nugentovih-Drama-potrage-dostojna-epizode-CSI-ja?meta_refresh=true (pristup 5. listopada 2017.)

¹²⁸⁰ *Smotra dalmatinska*, 13 (25. ožujka 1899.), 24, 1.

¹²⁸¹ *Smotra dalmatinska*, 13 (4. travnja 1899.), 27, 1.

¹²⁸² *Smotra dalmatinska*, 20 (25. rujna 1907.), 77, 1.

¹²⁸³ *Smotra dalmatinska*, 5 (5. ožujka 1892.), 19, 1-2.

¹²⁸⁴ *Smotra dalmatinska*, 26 (24. prosinca 1913.), 102, 2.

¹²⁸⁵ *Smotra dalmatinska*, 26 (24. prosinca 1913.), 102, 2.

¹²⁸⁶ *Smotra dalmatinska*, 5 (9. prosinca 1892.), 55, 1.

¹²⁸⁷ *Smotra dalmatinska*, 6 (30. prosinca 1893.), 104, 1.

pripovijetka sugerira važnost doma i obitelji kao jednoga od ključnih, neopravdano zanemarenih, a velikih kulturnih postignuća žene, kako je rekao Georg Simmel.¹²⁸⁸

Božićna alegorija je i „Zvijezda“¹²⁸⁹ francuske književnice Marcelle Tinayre o dječaku koji je jedini uspio vidjeti zvijezdu, jer ona je zapravo samo djetinja stvarnost. *Smotra dalmatinska* je veliku pažnju posvećivala prijevodima, prikazima i vijestima iz francuske književnosti, ali među njima je malo autorica. O tome je odlučivao sam urednik koji „(...) nastojeći ugoditi ukusu širih čitateljskih slojeva, prevodi popularne autore kao što su pomodna spisateljica Mme Martel (poznatija pod pseudonimom Gyp).“¹²⁹⁰ Tako se ugađalo ukusu publike, ali ga se i oblikovalo nudeći domaćim čitateljima samo loše primjere i stvarajući dojam da je to jedino što su pisale žene.¹²⁹¹ Takav odnos urednika prema nekoj temi, ideji i politici primjećuje se i na primjeru njemačke književnosti, koja je u to vrijeme bila zanemarena:

„Karakterističan nemar prema književnosti njemačkog jezičnog izraza vidljiv je i u *Smotri*. U njoj se u prvim godinama izlaženja doduše relativno dosta prevodi s njemačkog (zapravo, ti se prijevodi preuzimaju iz *Sarajevskog lista*), ali to su prijevodi samo manje poznatih pisaca (...), a ne izvještava se baš ni o suvremenim zbivanjima u austrijskoj i njemačkoj književnosti, pa ni o autorima iz prethodnih razdoblja.“¹²⁹²

5.3.3.1. Prijevodi njemačkih priloga grofice Therese Thun-Hohenstein

Više pažnje njemačkim autorima *Smotra dalmatinska* posvećuje tijekom Prvoga svjetskog rata kada je i većina supruga državnih dužnosnika bila angažirana na promidžbi državnih interesa, što se provodilo i preko kulturnih aktivnosti. Na primjeru djelovanja grofice Therese Thun-Hohenstein,¹²⁹³ supruge Franza (Františka) Thuna, potpredsjednika Dalmatinskog namjesništva,¹²⁹⁴ koja je za vrijeme Prvoga svjetskog rata boravila u Zadru i Dalmaciji, može se pratiti ta promidžba. Njezine priče iz rata podržavale su mit o velikom junaštvu hrvatskih boraca na stranim ratištima još od napoleonskih ratova. Ona je bila jedna od europskih dama koje su u Dalmaciji sudjelovale u društvenim i kulturnim aktivnostima, a

¹²⁸⁸ ČALE FELDMAN, Lada; TOMLJENović, Ana. (2012), *Uvod u feminističku književnu kritiku*. Zagreb: Leykam, 48.

¹²⁸⁹ *Smotra dalmatinska*, 25 (24. prosinca 1912), 103, 1.

¹²⁹⁰ Usp. RADOS, Zvezdana. (1989), Strana književnost u „Smotri dalmatinskoj“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28(18) (1988/1989), 140.

¹²⁹¹ U opširnom pregledu suvremene francuske drame spominje samo književnicu George Sand. „Il teatro del XIX secolo“, *Smotra dalmatinska*, 6 (lipanj 1893.), br. 45, 46, 47, 48, 52.

¹²⁹² Usp. RADOS, Zvezdana. (1989), Strana književnost u „Smotri dalmatinskoj“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28(18) (1988/1989), 140.

¹²⁹³ Grofica Maria Theresia von Thun-Castelfondo, (1880.-1975.), vjenčala se u Trentu 1899. s Františkom de Paula Maria von Thun-Hohenstein. <http://genealogy.euweb.cz/thun/thun7.html#FP> (pristup 15. rujna 1917.)

¹²⁹⁴ *Narodni list*, 55 (17. svibnja 1916), 39, 1-2.

još 1910. godine je, kao predsjednica bečkog odbora Društva za promicanje čipkarstva i kućnog obrta u Dalmaciji, organizirala prodajnu izložbu dalmatinske čipke u Londonu, na kojoj su najzapaženije bile paške čipke.¹²⁹⁵ Za vrijeme rata je počela pisati priče o Dalmaciji i njenim ljudima i objavljuvati ih u austrijskom tisku, što se prevodilo na hrvatski i objavljivalo u zadarskim novinama. Prve priče je sakupila u dvojezičnoj njemačko-hrvatskoj zbirci, pod naslovom *Für Gott und für den Kaiser!: Za Boga i za Cara!*,¹²⁹⁶ s hrvatskim prijevodom Stjepana Ratkovića. Posvetila ju je narodu Dalmacije i objavila u Beču krajem ljeta 1916. u 5.000 primjeraka. Sav prihod od prodaje bio je namijenjen dalmatinskim invalidima i njihovim sirotama.¹²⁹⁷ Jedan primjerak knjige sačuvan je u Knjižnici Državnog arhiva u Zadru, zajedno s letkom na kojemu je autograf autorice s nadnevkom: U Zadru, mjeseca kolovoza 1916. Na letku, između ostaloga, piše:

„Imala sam prigode da dojem u tješnji doticaj s priprostim pukom primorja i po dalmatinskoj zagori, pa da osobito u ovo ratno doba upoznam njegovo čisto srce i lijepu njegovu dušu, prožetu dubokom vjerom u Boga i bezgraničnom ljubavi za Cara i rodnu grudu (...) Pod dojmom ove herojske veličine priprostoga puka Dalmacije napisah ovo malo crtica, koje eto okupih u knjižicu, da skromna pučanina lijepe naše Dalmacije prikazem u vjernoj slici i vanjskome svijetu, a onda i stoga, da za hrabre dalmatinske borce, što u ratu postadoše nemoćni, što god privrijedim. Nadam se, da će mi pripravna susretljivost i darežljivost onih, kojima knjigu pošaljem, omogućiti, da se ova zadnja svrha u što većoj mjeri poluči.“¹²⁹⁸

U knjižici je objavila devet kratkih priča o Dalmaciji i njenim ljudima s naglaskom na Prvi svjetski rat. U uvodnom dijelu „Carev poziv Dalmaciji“ prikazuje početak rata i „tobože rastočenu Austriju“ ističući privrženost Dalmatinaca starom caru i „velikoj austrijskoj domovini.“ Oni na poziv odmah napuštaju svoje obitelji i odlaze uzdajući se „u Boga i u Cara“ i „u tome je sva psihologija toga naroda (...). Ovim je riječima doista označen cio narod i u njima leži njegova ponajviše još neslućena snaga.“¹²⁹⁹ U prilogu „Mare nostrum!: 20. VII. 1915.: (Na obljetnicu Viškog boja)“¹³⁰⁰ podsjeća na pedesetogodišnjicu pobjede kod Visa i „veliku čežnju“ austrijskih admirala za Jadranskim morem, a „Viribus unitis: 1914.-1915.“¹³⁰¹ naglašava potrebu sloge i zajedništva svih naroda u „obrani prijestolja Habsburga“ i za „vječnu Austriju“. Podsjeća na carev rođendan i njegova očekivanja „isto onako kao što su pokazali hrvatski Junaci Krna“:

„Mnogo se do sada već i na razne načine govorilo i pisalo o sinovima Dalmacije, ali pravedan doista još nikada nije bio sud! Uvijek se to osnivalo na pretpostavci, da su flegma, zadovoljstvo s malim i nužnost, koja otud nastaje, temeljne značajke narodne duše; zamišljen vraćao bi se svaki promatrač kući s

¹²⁹⁵ „Dalmatinske čipke i vezivo“, *Smotra dalmatinska*, 23, (10. prosinca 1910.), 99, 3.

¹²⁹⁶ THUN-THUN, Theresina. (1916), *Für Gott und für den Kaiser!: Za Boga i za Cara*. Wien: Buchdruckerei „Reichspost“. Prilog 11.

¹²⁹⁷ „Knjiga grofice Thun“, *Smotra dalmatinska*, 29 (6. rujna 1916.), 70, 3.

¹²⁹⁸ THUN-THUN, Theresina. (1916), *Für Gott und für den Kaiser!: Za Boga i za Cara*. Letak.

¹²⁹⁹ THUN-THUN, Theresina. (1916), *Für Gott und für den Kaiser!: Za Boga i za Cara*, 6.

¹³⁰⁰ *Smotra dalmatinska*, 28 (17. srpnja 1915), 50.

¹³⁰¹ *Smotra dalmatinska*, 28 (28. srpnja 1915), 47.

nakanom, da na tim značajkama i ovakvim tumačenjem izgradi karakteristiku Dalmatinaca. Povijest i gusle proslaviše doduše njegovo junaštvo i ustrajnost u borbi s Turcima i Mlečićima, ali su te pjesme davno zamukle i nitko više nije iz njih vadio zaključaka.“¹³⁰²

Naglašava potencijal naroda tvrdeći da ga samo treba pozvati i „probuditi stari junački duh“ pa će „onaj tihi, čedni i priprosti čovjek, očeličen pouzdanjem u Boga i ljubavlju za Cesara i Domovinu“ biti spreman „do zadnjega čovjeka braniti domovinu“:

„Austrija klikuje vama, junački sinovi Dalmacije, koji čuvate stražu na krvavome Krnu i šumnoj Soči, a valovi Jadrana, koji se razbijaju o klisure vaše domaje, oni donose vijesti o slavnim djelima i junačkome duhu. Nitko više ne gleda sažalno s visine na vas, koji poput divova udariste od svojih grudi živi bedem na južnoj granici Carstva. Svi vam zahvaljujemo, svi vam se divimo, jer znamo, da ćete i dalje ostati granitna klisura, od koje će se odbijati iskrvavljeni dušmanin...“¹³⁰³

Očekujući skromnost naroda, ona nastavlja:

„A vi se čudite svemu i otklanjate zahvalu i priznanje, jer što se nama čini velikim, za vas je samo bila puka dužnost: - Cesar treba vojnika, pa eto nas, da učinimo svoju! - To je vaš priprost odgovor, koji još više uzdiže i obasjava vaše junaštvo. Pa kada se jednom povratite kući svojoj ovjenčani lovorom i pobjedama, kao junaci, koji su savladali podmuklog neprijatelja, koji htjede vašu zemlju, vaše sinje more otrgnuti od krune Habsburga, onda ćete vi, ponosni dubovi, opet biti sanjari, nesvjesni svojih jučerašnjih djela. Ali što bi sinovi divnog naroda pustili da utone u svijet bajka i priča, za to zahvaljuju Cesar i Carstvo, a vi ćete dovijek ostati svoga Cesara nesavladivi Dalmatinci.“¹³⁰⁴

Nakon ratnih tema, obraća se civilima i ženama koje su ostale u siromašnim selima. Crtica „Žena iz krša“ opisuje susret s mladom pastiricom u zadarskoj okolini kojoj je prišla i „razgovarala“ s njom „s mojim slabim poznavanjem jezika“, a žena joj je otvorila srce, jer je „i ona majka“. Rekla je da joj je muž u ratu, „najprije protiv Srba, a sada protiv starog krvnog dušmana“, sugerirajući zajedničkog neprijatelja. Dok grofica izražava

„(...) ganutost, udivljenje i zahvalnost (nad) veličinom duše kod ove siromašne analfabetke, koja nije ništa slutila (...) poput svećenice šaptaše u ime svih dalmatinskih žena prema grimiznom večernjem nebu riječi žrtve, dok muževi na Soči čuvaju krvavu stražu. Tako se ti, divni narode, pokaza dostojnim veličine vremena, jedni oružjem u desnici, a vi, tihe i neznane, požrtvovnošću i velikim srcem.“¹³⁰⁵

Bliskost i razumijevanje s neukom ženom temelji na ideji o zajedničkom cilju, ratnoj pobjedi njihovih muškaraca, i težnji za ponovnom uspostavom reda. Grofica je svjesna svih okolnosti i odanosti siromašne žene, koja ne zna objasniti zašto se sve događa, ali je u njoj vidjela srodnu dušu. Grofica je to razumjela: „Car i carstvo zahvaljuju vam i pouzdavaju se u vas, koje ste zvane da odgojite pokoljenje, vrijedno svojih otaca, a vjerno geslu: “Za Boga i za Cara!“¹³⁰⁶ Položaj podaničkog naroda je smatrala sudbinski neminovnim, kao i položaj njegovih „tihih i požrtvovnih žena“. Dok je njezin suprug u pozadini organizirao regrutacije

¹³⁰² *Smotra dalmatinska*, 28 (14. kolovoza 1915.), 52, 1.

¹³⁰³ *Smotra dalmatinska*, 28 (4. kolovoza 1915.), 52, 1.

¹³⁰⁴ *Smotra dalmatinska*, 28 (4. kolovoza 1915.), 52, 1.

¹³⁰⁵ *Smotra dalmatinska*, 28 (16. listopada 1915.), 74, 1.

¹³⁰⁶ *Smotra dalmatinska*, 28 (16. listopada 1915.), 74, 1.

dalmatinskih četa, ona mu je pomagala slaveći cara i domovinu. Oboje su sudjelovali u dobrotvornim akcijama, koncertima, priredbama i zabavama na kojima su se sakupljala novčana sredstva za vojnike i ratne invalide, o kojima se, uostalom, trebala brinuti država. Siromašna pokrajina je bila iscrpljena, muškarci odvedeni, zemlja zapuštena, a neuke žene skrbile su o djeci, starcima, bolesnicima i ratnim invalidima kojih je bilo sve više.

Njezine sentimentalne priče otkrivale su bijedu zapuštene Dalmacije i isticale požrtvovnost primitivnih i žestokih dalmatinskih vojnika, a cilj im je bio osigurati što veću potporu vojsci i potaknuti ih na odanost caru, slaveći njihove žrtve. U priči o Ivi, skromnom seoskom vojniku, uvrijeđenom što u ga odbili zbog tjelesnog nedostatka (nije imao dva prsta na lijevoj ruci), on nije mogao podnijeti da ga se „označi kljastim (...) Ponosno njegovo muško srce bijaše povrijeđeno.“¹³⁰⁷ Na isti način je reagirala i njegova „sirota“ žena koja ga je podržavala u nastojanju da kao i drugi „normalni muškarci“ ode u rat. On uspijeva, napušta ženu i djecu i dragovoljno odlazi na talijansko ratište, gdje uskoro pogiba. Neposredno prije smrti poslao je pismo u kojemu se hvali ratnim uspjesima i ordenjem. Na tome mjestu autorica počinje pisati u prvom licu množine, sugerirajući kolektivnu identifikaciju s hrabrim vojnicima na ratištu i sudbinom junaka koji, kao i mnogi drugi, umire poslije bitke dobivene za cara. U dvije kratke priče s bojišta¹³⁰⁸ identificira se s dalmatinskim junacima uzdižući njihovu odanost „domovini“. U jednoj dalmatinski vojnici pogibaju pokušavajući spasiti ranjenog časnika, a u drugoj se djed i unuk, nadmeću u ratnim zaslugama u službi istoga, prvo mladoga, a poslije ostarjelog cara, čime naglašava kontinuitet tradicije i vrijednosti što se nisu promijenile tijekom triju generacija. Na nekoliko mjesta je istakla zajedničke neprijatelje, Srbe i Talijane, jer su Dalmatinci ratovali na njihovim granicama, dok druge neprijatelje Austrijske Monarhije ne spominje. U posljednjem poglavlju „Za naše nemoćne vojnike. (Zahvaliti je dužnost.)“ priznaje:

„Dugo ne mogosmo mi, ovdje u tišini i u zalegju, da pojmimo i da sebi predočimo herojske žrtve, koje se svakoga sata prinose na bojištima. (...) No bolno smo čuvstvo i crne misli razgonili i tješili se time, da se država za njih brine.“¹³⁰⁹

Svjesna da se „mnogi otpušteni junak vraća kući kao invalid“, da pomoć države izostaje ili nije dovoljna, a rat i dalje traje pa je postojala opasnost od razočaranja budućih ratnika, koji ne bi bili dovoljno motivirani, ona je svojim pisanjem pokrenula akciju sakupljanja novčane pomoći za invalide:

¹³⁰⁷ „Jedan od ponajboljih“, *Smotra dalmatinska*, 29 (12. veljače 1916.), 13, 1.

¹³⁰⁸ „Trojica od 22“ i „Stara dalmatinska garda“, *Smotra dalmatinska*, 29 (22. travnja 1916.), 33, 1.

¹³⁰⁹ THUN-THUN, Theresina. (1916), *Für Gott und für den Kaiser!: Za Boga i za Cara*, 16.

„Ali mi se ne smijemo zadovoljiti idejom opće skrbi za invalide, jer je svaka zemlja moralno obvezana, da se ona u prvom redu stara za svoje invalide, kako bi im učinila život što vedrijim i opskrblila ih prema prilikama i običajima dotičnoga kraja. Otuda se eto nameće dužnost svakome gragjaninu, da se zauzme za ratne nemoćnike svoje uže domovine, svoje pokrajine.“¹³¹⁰

Osim tereta borbe, od naroda se očekivalo i zbrinjavanje ratnih vojnih invalida:

„Ti, divni puče Dalmacije, velik u žrtvama, istrajnosti i pregaranju za Cesara i državu, ovjenčaj i okruni svoje junaštvo time, da se velikodušno i uspješno pobrineš za sve one, koji za nas žrtvovaše mnogo, pače sve!“¹³¹¹

Knjižica u kojoj su tiskani navedeni prilozima ima korice u crnoj i žutoj boji Monarhije, s crtežom S. M. Sinčića, koji podsjeća na poznate likove snažne morlačke majke, a muškarac kojemu ona spušta poljubac na čelo austrijski je vojnik u uniformi. Da je akcija pomno planirana na svim razinama svjedoči i zadarski tisak koji je spremno prihvatio knjigu i akciju prikazujući je kao dobrodošlu u teškim ratnim okolnostima. M. Perković u članku „Za Boga i za cara“¹³¹² zbirku naziva „vienčić umjetničkih članaka zadahnut ljubavlju prema Bogu, vladaru i obćoj domovini.“ Ističe „umiljatost i sestrinsku privrženost“ autorice koja je u selima Dalmatinske zagore tješila

„(...) našu sirotu seljakinju, držeći je sebi ravnom i čak većom. (...) Odkada stiže u naše krajeve, odkada ugleda našu narodnu nošnju, a osobito odkada se može sporazumjeti u našem jeziku sa seljakinjama, privuče je sebi iskrenost i čednost, povjerljivost i prostodušnost našega puka.“¹³¹³

U njegovoj analizi navode se ženske vrline: umiljatost, privrženost, materinska ljubav, majčino srce, ali i one koje se očekuju u teškim trenucima: muška odvažnost i snaga. Službene novine su redovito izvještavale o prodaji knjige, objavljujući imena kupaca (članovi vlade, dužnosnici, službenici, bankari, posjednici) iz Dalmacije i drugih dijelova Monarhije. Nakon careve smrti, u studenom 1916. godine, priloge od 20 do 200 kruna poslali su članovi carske obitelji. Najviše je, prema novinskom izvješću, uplatio predsjednik jedne bečke banke, čak 3.000 kruna pa je do prosinca 1916. godine prikupljeno oko 8.500 kruna.¹³¹⁴ S vremenom se akcija širila po Dalmaciji, pridružili su se državni službenici, vojni časnici, profesori, svećenici i drugi građani, a nakon toga i državne ustanove, vladini odjeli i odbori. Bile su to i veće svote, a Zemaljski odbor je uputio javno pismo zahvale grofici Thun za dobru i uspješnu akciju. Ona je u to vrijeme, kako sama piše u odgovoru, živjela u Arbanasima, pažljivo sve pratila i bila je ponosna na uspjeh koji je postiglo njezino „čedno književno djelovanje“.¹³¹⁵ Kako su se neprestano uključivali novi darivatelji, do sredine 1918. godine prikupljeno je

¹³¹⁰ *Smotra dalmatinska*, 29 (16. veljače 1916.), 14, 1.

¹³¹¹ *Smotra dalmatinska*, 29 (16. veljače 1916.), 14, 1.

¹³¹² *Narodni list*, 55 (6. rujna 1916), 71, 1.

¹³¹³ *Narodni list*, 55 (6. rujna 1916), 71, 1.

¹³¹⁴ *Smotra dalmatinska*, 29 (20. prosinca 1916.), 100, 2.

¹³¹⁵ *Smotra dalmatinska*, 30 (31. siječnja 1917.), 9. Do kraja siječnja 1917. sakupljeno 19.326,28 kr.

61.289, 43 kr.¹³¹⁶ Novac je bio uložen u ratni zajam i državne obveznice u banci u Beču, a isplate su se obavljale kao potpore siromašnim župama Dalmatinske zagore.

Nakon objavljivanja knjige Teresa Thun je nastavila pisati o ratnim temama prikazujući vjerojatno fiktivne događaje i osobe, što se prevodilo i objavljivalo u zadarskim novinama. U crtici „Samotni grob“ opisuje zimski prizor zaboravljena groba neznana vojnika uz katolički poziv *Sursum corda!* Poruku podrške i nade šalje u tekstu „Bog pomaže na svoju“¹³¹⁷ o očajnom slijepom vojniku koji je na dar dobio frulu, a njegov život je oplemenila glazba.

Osjećaj nemoći i straha, koji je zavladao Monarhijom nakon smrti jednoga od najmoćnijih europskih vladara, u jeku jednoga od najstrašnijih ratova u povijesti, bio je toliki da je i slamka odanosti siromašnog puka na rubu velike zemlje koja se raspadala, bila važna. Dalmacija je u ratu podnijela veliki teret, a njezini vojnici su najteže stradavali, izjavio je njemački natporučnik Eduard Wenzel iz „22. pješачke pukovnije“. On je s galerije u zastupničkoj kući u Beču, nakon povratka s ratišta na Piavi, uzviknuo da su Dalmatinci najbolji vojnici, ali da im je ipak „najgore od svih“.¹³¹⁸ Theresa Thun ističe te žrtve, ali i potporu njihovih žena, naglašavajući da bez toga muška borba ne bi mogla biti uspješna. U Dalmatinskoj zagori, gdje su, zbog ratne opasnosti, u proljeće 1916. godine, bili preseljeni uredi državne uprave i vlada iz Zadra, novine pišu o njoj kao o plemenitoj ženi, dobroj majci, drugarici, dobročiniteljici i spisateljici.¹³¹⁹ Na sličan način su se isticale i zasluge njezine kolegice Anne Attems, supuge Marija Attemsa, posljednjega dalmatinskog namjesnika, koji je tijekom rata neprestano obilazio pokrajinu i intenzivno sudjelovao u svim društvenim događanjima, što su novine redovito pratile. U to vrijeme su i druge bečke plemkinje objavljivale priloge o Dalmaciji i sjećanja na ranije posjete. *Narodni list* piše da je kneginja Štefanija objavila uspomene iz Dalmacije pod naslovom „Od Boga blagoslovljena zemlja“.¹³²⁰ Ti prilozima, pripovijetke i crtice nisu malobrojni, često su se spominjali i prevodili, ali su nakon rata i propasti Habsburške Monarhije zaboravljeni, kao i njihove autorice. Oni dijelovi koji se i spominju u znanstvenoj literaturi, prikazuju se kao anonimne „izmišljene priče o junacima“¹³²¹ potvrđujući tezu o sustavnom zanemarivanju autorica u hrvatskoj književnoj historiografiji.

¹³¹⁶ *Narodni list*, 57 (25. srpnja 1918), 38, 3.

¹³¹⁷ *Smotra dalmatinska*, 29 (23. prosinca 1916.), 101, 1.

¹³¹⁸ *Narodni list*, 57 (6. ožujka 1918.), 18, 2.

¹³¹⁹ *Smotra dalmatinska*, 29 (29. travnja 1916.), 35, 2.

¹³²⁰ *Narodni list*, 57 (27. ožujka 1918.), 21, 2.

¹³²¹ ŠKILJAN, Filip. (2014), *Prvi svjetski rat u Dalmaciji: (1914. - 1918.)*. Split: Vijeće srpske nacionalne manjine; Dubrovnik: Vijeće srpske nacionalne manjine, 79.

5.3.4. Javnost i književna kritika o autoricama i njihovim djelima

Zadarska periodika je pratila kulturna zbivanja u zemlji i inozemstvu, u čemu je prednjačila *Smotra dalmatinska* objavljujući, osim prijevoda¹³²² i druge tekstove o književnosti. U pregledu „Ženske spisateljice“¹³²³ urednik Petar Kasandrić je na talijanskoj književnosti primijenio zaključke suvremene pozitivne znanosti o *pitanju i problemu žena*:

„Istorija posljednjih trideset godina u Evropi daje nam mnogo osobitih obilježja, od kojih je najznamenitije jače uticanje žene u profesionalnom i literarnom životu. Uzroke svakako treba tražiti u onom svestranome preporogaju moralnom, intelektualnom i socijalnom, koji se izvršio i izvršava u Evropi, a specijalno u Italiji, koju sam danas uzeo kao predmet svojih posmatranja. Porodični i društveni život žene promijenio se i u rastućim potrebama života žena je našla posticaj, da upotrebi na svoju korist i svoje porodice materijalne i intelektualne sposobnosti; započela je u nižim profesijama konkurenciju s čovjekom, koja je svakim danom jača i teža; jedno vrijeme feministički pokret, koji je imao za cilj potpunu ravnopravnost žene prema čovjeku, porodio je u njoj želju, da dokaže, da se žena može uspješno takmičiti s čovjekom i na literarnom polju. Dokaz naravno do sada nije uspio. Nijedna žena u nauci nije se istakla ni u praktičnom ni u spekulativnom pravcu; od svih spisateljica, o kojima ćemo govoriti, nijedna nije mogla zadobiti opravdanu, trajnu notornost. Obično kod nje nema onih darova intelekta i forme, koje čine velikim jednog pisca, pjesnika ili pripovjedača; kod nje nema one jake i personalne note, obilježje duha koji ima svoju sopstvenu viziju o svijetu i društvu. zatim nedostaje joj stil, forma koja je često bezbojna, opširna i konvencionalna, koncepcija je malo originalna, kao što su mršave: oštrina u psihološkom posmatranju, dubina u analizovanju i moć sintezovanja. Ali ima jedno široko polje opažanja na kojem čovjek ne može duboko zagledati: ženska duša, čiju zagonetku može odgonetnuti jedino žena. A misterija je tako privlačiva!“¹³²⁴

Navedeno *predznanje* je dosljedno iskoristio u ocjenjivanju njihova djela i kulturnog doprinosa. Nabrojio je suvremene talijanske književnice, pjesnikinje Adu Negri i Annie Vivijani (tj. Vivanti), dodajući da ju je u literaturu uveo slavni Carducci. Obrazovanu Viktoriju Aganor smatra najvećom suvremenom talijanskom pjesnikinjom, a spominje i Alindu Bonacci-Brunamonti i Eldu Gianelli. Za Matildu Serao piše da je najbolja talijanska književnica, a za Elenu Zuccaro Neeru (tj. Nene Zuccari Radius) da „ima više prirodu mislioca nego li umjetnika“, iako je prije toga napisao da žene nisu sposobne kao mislioci. Piše da Grazia Deledda mnogo obećava i da se ističe „koloritom i živahnošću“, a njezini stihovi, novele i romani odlikuju se „bogatom psihologijom“ junaka koje ona prikazuje „sigurnom rukom i jakim potezima.“¹³²⁵ Za književnice Rakelu Fulviju Saporli i Mariju Platis (Jolanda) piše da su slične i da su pod utjecajem Fogazzara. Na kraju nabroja književnice

¹³²² Usp. RADOS, Zvezdana. (1989), Strana književnost u „Smotri dalmatinskoj“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28(18) (1988/1989), 125-146.

¹³²³ *Smotra dalmatinska*, 21 (29. siječnja 1908.), 8, 1. Potpis „R“.

¹³²⁴ *Smotra dalmatinska*, 21 (29. siječnja 1908.), 8, 1.

¹³²⁵ Na primjeru Deledde može se vidjeti i odnos prema književnicama u hrvatskoj književnoj historiografiji sve do kraja 20. stoljeća. Naime, dok autori pregleda povijesti talijanske književnosti pišu o pjesniku Giosuè Carducciju i Nobelovoj nagradi koju je dobio kao „najveće priznanje“, oni ne spominju da ju je dobila i Grazia Deledda 1926. godine. Usp. ČALE, Frano; ZORIĆ, Mate. (1974), Talijanska književnost. *Povijest svjetske književnosti*, knj. 4. Zagreb: Mladost, 147 i 155.

Virginiju Treves (Cordelia), Gemu Feruggia, Idu Finzi, Ameliju Roselli, Annu Vertua Gientile i Annu Franchi, proširujući svoje izlaganje i na žene u znanosti:

„U nauci, kao što smo na početku napominjali, nemamo spomenuti ni jedno poznatije ime, u žurnalistici i publicistici, ima ih nekoliko, ali ne od jačeg talenta. Kako se vidi po ovome sumarnom pregledu, ženske u veliko sudjeluju u kulturnome razvoju mlade Italije, i neke su spisateljice doista zadobile prilično mjesto u literaturi, i ako nijesu postale kao miroljubiva i dosadna baronica Sutner koja je radi „Dole s oružjem“ dobila i Nobelovu nagradu. U glavnome u svima radovima ovih ženskih vide se dvije struje: realistička prelazi kadkad u verističku, a na čelu je Matilda Serao i idealna pomiješana sa sentimentalizmom i tugovanjem. Na ovu posljednju utiče mnogo mistički raspoloženi Fogazzaro. Izgledi ovih današnjih književnica na slavno i opravdano ime nijesu veliki.“¹³²⁶

Težište priloga je na dokazivanju ženske inferiornosti, pa i Nobelova nagrada u rukama žene gubi svoje značenje i vrijednost.¹³²⁷

I časopis *Iskra* je posebnu pažnju poklanjao stranim književnostima i prijevodima objavljujući djela najpoznatijih autorica.

„Kad je riječ o talijanskoj literaturi na stranicama *Iskre*, onda možemo reći da je ona najpotpunije i najblistavije predstavljena u Čedomilovoj zapaženoj radnji „Talijanski roman XX(!) stoljeća“.¹³²⁸

Marko Vuletić Ivanov piše o poeziji Ade Negri,¹³²⁹ pjesnikinji „plemenite duše“ koja bježi iz buke „velegradskog trulog života“ na selo „gdjeno neima ni himbe ni varke“ najavljujući novo vrijeme i snagu koja se iskazuje univerzalnim muškim vrijednostima:

„(...) ima u isto doba nješto muškoga, nješto željeznoga, nješto što karakterizira ovaj *fin de siècle*, ili bolje, nješto neobično svjetlećeg, što nam najavljuje sjajnost radjajućeg se novoga vieka.“¹³³⁰

Dok je Kasandrić nastojao dokazati ženska prirodna ograničenja uspoređujući autorice s muškim autoritetima i predvidjeti njihovu recepciju u budućnosti, Jakov Čuka je o književnicama pisao s književnoga i umjetničkoga gledišta obrazlažući svoje tvrdnje literarnim argumentima. U opsežnoj studiji o talijanskom romanu 19. stoljeća Čuka (pod pseudonimom Jakša Čedomil) je u časopisu *Iskra* od travnja do prosinca 1892. godine, sustavno i temeljito prikazao djela talijanskih autora i autorica. Osim već navedenih Vinke Beatrice Šperac i Giuseppine Levi, piše o Adi Negri, Annie Vivanti, Neeri, Cordeliji, Idi

¹³²⁶ *Smotra dalmatinska*, 21 (29. siječnja 1908.), 8, 1.

¹³²⁷ Književnica Bertha von Suttner (1843.-1914.), grofica Kinsky, Nobelovu nagradu je dobila 1905. godine.

¹³²⁸ DORKIN, Mladen. (2011), *Časopis „Iskra“ 1884-1889; 1891-1894*, Zadar: Matica hrvatska, 275.

¹³²⁹ Talijanska pjesnikinja (1870.-1945.). Usp. ČALE, Frano; ZORIĆ, Mate. (1974), *Talijanska književnost. Povijest svjetske književnosti*, knj. 4. Zagreb: Mladost, 149.

¹³³⁰ „Pjesma XX. vijeka. Ada Negri: Fatalità“, *Iskra*, 2 (1892), 17-18, 141.

Baccini, Colombi, Matildi Serao i drugima. Pripovijetke Matilde Serao¹³³¹ bile su popularne u Dalmaciji¹³³² i Čuka piše o njezinom objektivnom analitičko-psihološkom pristupu:

„Matilde Serao povelja se za Zolom, kao što i Capuana, sasvim da nemože, jer je žena, ostat uvijek i u svem vjerna njegovim načelima kako Capuana, a to baš i na njezinu sreću. (...) Ona se i sad kao žena Scarfaglia, urednika dnevnika „Il Corriere di Napoli“ bavi neprestano žurnalistikom.“¹³³³

Naglašavajući njezine ženske osobine smatra da je dobro što nije u potpunosti slijedila Zolin naturalizam, nego je ostala dosljedna svome posebnome *ženskom* senzibilitetu, dosegaši znatnu univerzalnu umjetničku razinu:

„(...) posljednja knjiga bijaše pobjeda svake neodlučnosti, gordi polet zrelog umjetnika, koji se uzdigao nebu pod oblake; zbunio začudjenu i diveću mu se publiku. Ivan Verga pričaše Panzacchiu da pročitavši prva dva diela *Fantazije* poruči gospodji Seraovoj: „Vi ste naš najbolji suvremeni pripovjedač.“¹³³⁴

Čuka posebno ističe i Neerine romane u kojima je prikazala svijet iz ženske perspektive:

„Prije nekoliko godina, gonetali su talijanci tko bi mogao biti taj pisac koji se skriva pod pseudonimom Neera. (...) Sada svi znadu da je to liepa gospodja Nene Zuccari Radius.“¹³³⁵

Poseban utisak je ostavilo njezino objašnjenje ženske patnje i žrtvovanja:

„Pitanje, koje najviše trepuje ovog milosrdnog djela jest pitanje o ženi. Ne mogu biti njezinim sredstvima, ni oružje ni oganj, ni meetingsi ni sabori. *Ecce homo!* reče Isus pokazujući svoje rane. Eto žene! mi kažemo, eto njenih suza. Najviši i najnježniji umovi naše dobe posvetiše joj krasnih stranica. Goetheova Margarita ostaće neumrlim tipom; a oko nje, za njom koliko spokojnih nepoznatih, zaboravljenih žrtava; jer osebnost ženskih boli je ta, da su nepoznate. Ranit ženu je tako lahko, tako prosto... Svi znadu da će mučati. Na putu ljudi koji se smatraju da su najpošteniji, uvijek je koja žena koja plače; ali, uz slavljenje dobrote i rodoljublja, nitko ne piše o podlostima i uvredama čovjeka proti ženi.“¹³³⁶

On smatra da su posebne zasluge književnica upravo u otkrivanju nepoznatoga ženskog svijeta o kojemu znaju mnogo više nego muškarci.

Smotra dalmatinska je objavila veliki broj prikaza o slavenskim književnostima,¹³³⁷ a neke od njih prenosi i iz drugih periodika. Prilog iz zagrebačkih *Narodnih novina* predstavlja „najpoznatiju poljsku spisateljicu romana“, Elizu Orzeszkowu, predstavnicu poljskog pozitivizma, kao „najvažniju književnicu u književnosti suvremenih slavenskih naroda“ koja je u Hrvatskoj bila nepriznata sve dok nisu prevedene njezine *Izabrane pripovijesti*, u kojima se ističu one o zapostavljenim skupinama, ženama, Židovima, seljacima i sitnom plemstvu.

¹³³¹ Matilda Serao (1856. 1927.), talijanska književnica i novinarka, autorica brojnih romana, pripovijedaka i crtica posvećenih „pučkoj i sitnograđanskoj sredini Napulja i Rima“. ČALE, Frano; ZORIĆ, Mate. (1974), *Talijanska književnost. Povijest svjetske književnosti*, knj. 4. Zagreb: Mladost, 155.

¹³³² „Jedna ljubavna priča“, *Smotra dalmatinska*, 2 (kolovoz 1889.), br. 63 i 64; „Ideal“, *Smotra dalmatinska*, 23 (28. svibnja 1910.), 43, 1-2. „Propast“, *Smotra dalmatinska*, 24 (4. ožujka 1911.), 18, 1-2.

¹³³³ „Talijanski roman“, *Iskra*, 2 (1892), 17-18, 130.

¹³³⁴ „Talijanski roman“, *Iskra*, 2 (1892), 17-18, 131-132.

¹³³⁵ „Talijanski roman“, *Iskra*, 2 (1892), 19-20, 147.

¹³³⁶ „Talijanski roman“, *Iskra*, 2 (1892), 19-20, 147-148.

¹³³⁷ Usp. BACALJA, Robert. (2010), Slavenske književnosti u dalmatinskim periodicima u razdoblju hrvatske moderne. *Fluminensia* 22, 2, 21-35.

Autor prikaza posebno uzbuđeno izlaže o pripovijesti *Seljačina* u kojoj seljak misli da je sam kriv što ga njegova „pokvarena ženeta Franka“ vara, izražavajući gađenje prema negativnom ženskom liku.¹³³⁸ Uz to, kritizira izdavačku djelatnost Matice hrvatske koja ne objavljuje najbolje prijevode jer njezino najpoznatije djelo *Argonauti* iz 1899. godine još nije bilo prevedeno. U rubrici „Različite vijesti“ objavljuje da je „čuvana poljska pjesnikinja Marija Konopnicka“ umrla u Lavovu u šezdeset i četvrtoj godini.¹³³⁹ Ona je bila umjetnica „vjerna svome socijalnom osjećaju“, domoljublju i „starinskoj umjetnosti“, socijalnim temama o seljacima i proleterima. Iako je pripadala starijem naraštaju, nalazila se u „prvim redovima mladih trudbenika u pogledu modernoga socijalnoga nastojanja da se ublaži bijeda sirotinje“, zbog čega su je zvali poljskom Adom Negri. Konopnicka je prevodila njezine pjesme na poljski, ali je bila i bolja od nje i „natkriljivala je“, piše zadarski autor. Kasnije je prevedena i objavljena njezina pripovijetka „Dim“.¹³⁴⁰ O ruskoj književnosti je pisala Vera Vergun koja je u *Glasnik Matice dalmatinske* iz Beča poslala prikaz suvremene ruske književnosti i nekoliko prijevoda djela mlađih pisaca. Ona piše da su Tolstoj i Dostojevski svojim utjecajem poticali veliko zanimanje u inozemstvu utirući put modernoj ruskoj književnosti, a mladi književnici su tiskali svoja djela prije na Zapadu, nego u Rusiji. Maksim Gorki, Leonid Andrejev, Veresajev i pisac koji se potpisuje pseudonimom Tan, analiziraju društvo sa socijalnog gledišta i pišu o nekim specifično ruskim problemima i dilemama iz područja psihijatrije, kriminalistike, medicine, filozofije, prava i zakonodavstva, kojima pristupaju na drugačiji način i razlikuju se od drugih suvremenih književnika u Europi.¹³⁴¹

Pored talijanske i književnosti slavenskih naroda, pažnju zadarskog tiska je zaokupljala i rumunjska književnost. *Il Dalmata* je iz firentinske *Rivista italiana di scienze* preuzeo prilog „Le scrittrici romene“,¹³⁴² talijanske književnice Ide Melisurgo Vegezzi Ruscalla o rumunjskim književnicama koje su, kao i rumunjska književnost, bile slabo poznate u Italiji. U 19. stoljeću u rumunjskoj književnosti su žene bile malobrojne, ali su snažno obilježile novo razdoblje rumunjske kulture, možda i zbog toga što je među njima bilo pripadnica visoke klase, kao što je princeza Elena Ghika (Dora d'Istria) i kraljica Elizabeta (Carmen Sylva). One su pisale i na drugim jezicima (engleskome, francuskom, njemačkom). Pisale su pripovijetke iz života naroda, pretežno na rumunjskome, iskazujući svoju sklonost prema narodnom jeziku i kulturi i potičući druge žene na pisanje. Aurelia Ghiga se bavila

¹³³⁸ „Poljska spisateljica Eliza Orzeszkowa“, *Smotra dalmatinska*, 14 (25. svibnja 1901.), 42, 1-2.

¹³³⁹ *Smotra dalmatinska*, 23 (15. listopada 1910.), 83, 5.

¹³⁴⁰ *Smotra dalmatinska*, 24 (8. ožujka 1911.), 19, 1-2.

¹³⁴¹ *Glasnik Matice dalmatinske*, 2 (1903), 4, 420.

¹³⁴² *Il Dalmata*, 19 (27. rujna 1884.), 73, 1-2.

proučavanjem povijesti i filozofije, Maria C. A. Rosetti je pisala o socijalnim problemima i pokrenula jedan časopis za djecu. Sofia Nadejde se bavila novinarstvom, isticala socijalne probleme i potrebu emancipacije žena, kao i pjesnikinja Maria Fetcherman koja se zalagala se obrazovanje žena. Književnica i glumica Aristite Romanescu bavila se prevodjenjem, najviše francuskih komedija, a pjesnikinja Maria Herz Ghika je pisala na francuskome, kao i Matilde Poni. Učena pjesnikinja Eufrosina Homoroćenu bavila se znanošću i novinarstvom, a pjesnikinja i novinarka Veronica Micle je još jedna od mnogih umjetnica s obala Dunava, o kojima se ne zna puno u Zapadnom svijetu, iako pripadaju istoj latinskoj kulturi, zaključila je autorica.¹³⁴³ O rumunjskoj književnosti je pisao i Stjepko Ilijć u prilogu o prerano preminuloj talentiranoj književnici Juliji Hasden,¹³⁴⁴ u kontekstu povećanog učešća žena u suvremenoj europskoj književnosti. Naglašavajući njezino podrijetlo, oca, djeda i pradjeda, od kojih je naslijedila veliki talent i sposobnosti, on navodi sve *ženske slabosti* koje su je pratile: boležljivost, hipohondriju, melankoliju i na kraju sušicu, što je okončalo njezin život već u devetnaestoj godini. Kao suprotnost navodi slavnu književnicu, kraljicu Carmen Sylvu, koja je pisala da se tako osjećala sve dok se nije udala. On boležljivim djevojkama sugerira udaju kao rješenje zdravstvenih problema, isto onako kako je pola stoljeća prije liječnik u zadarskim novinama duhovito odgovorio djevojci koja se nije osjećala dobro.¹³⁴⁵

Iako je rođena i živjela u Rumunjskoj pjesnikinja hrvatskih korijena, Ida Verona (1864.-1925.)¹³⁴⁶ bila je zanimljiva fra Kerubinu Šegviću, koji u časopisu *Glasnik Matice dalmatinske*¹³⁴⁷ piše o njezinome jedinom objavljenom djelu, zbirci pjesama *Mimosas*, objavljenoj u Parizu 1885. godine. Za nju piše da je lirska pjesnikinja koja je dobro izrazila problem nerazumijevanja između muškaraca i žena, jer muškarci često misle da svoje brige ne mogu povjeriti ženama zbog toga što ih one ne bi mogle razumjeti, to bi ih samo rastužilo pa bi nestalo ono što je muškarcima najdraže i što ih najviše veseli, „njezina milota i njezina vesela bezbrižnost.“ Verona je pisala da muškarci misle da je prava svrha života žene čuvanje doma i obiteljskog gnijezda, a zapravo bi muž i žena morali zajedno skrbiti o svemu i dijeliti dobro i zlo kao što siromašne obitelji zajedno rade i zajedno se vesele:

„Dočim, u višim krugovima nas drže za stvor niži od sebe, jer su naši moždani manji, naša lubanja nije obla, kao u čovjeka! Mislite li vi da je sudbina uskratila nami untrnje patnje, borbe duševne, sposobnost

¹³⁴³ *Il Dalmata*, 19 (27. rujna 1884), 73, 2.

¹³⁴⁴ *Iskra*, 1 (1891), 16-17, 137-138.

¹³⁴⁵ Usp. navedeno „Il medico e la malata: scherzo poetico“, *Gazzetta di Zara*, 16 (19. srpnja 1847.), 56, 351.

¹³⁴⁶ Po ocu hrvatskog podrijetla, rođena je u Braili u Rumunjskoj, a pisala je na francuskom jeziku. Usp. PAVLOVIĆ, Cvijeta. (2015), Neobjavljena poema «1914-1918». *Prvi svjetski rat u kulturnom pamćenju / uredništvo knjige Boris Senker; Vinka Glunčić Bužančić*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Split: Književni krug, 161.

¹³⁴⁷ „Dalmatinska umjetnica u tugini: (Mimosas par Ida Verona)“, *Glasnik Matice dalmatinske*, 1 (1901), 1, 2, 157-165.

da odolijevamo nevoljama života? Žena je uvijek sestra, dočim je čovjek često i nehotice krvnik koji nas straši.“¹³⁴⁸

Šegvić ističe njezinu težnju da je ne smatraju lutkom jer želi sudjelovati u stvarnom životu i radu, a ne samo u zabavi i sportu, i u tome vidi „tragove najnovijega francuskog simbolizma“, u koji se ona, navodno, uspješno uklopila.

5.3.4.1. Javnost i kritika o hrvatskim autoricama

Osvrti na radove domaćih autorica najčešće su se objavljivali u povodu nekog događaja ili izdanja, kao što je bio već navedeni prilog Adele Milčinović u obranu hrvatskih književnica.¹³⁴⁹ Prije toga je u istom časopisu (vjerojatno) urednik pisao o drami *Ljubav i sjaj* Hermine Tomić, objašnjavajući da se ne radi o diskriminaciji autorice, nego o slabijoj kvaliteti djela. Za njega je to „ne baš privlačiva“ tema iz aristokratskih krugova, „premda se u kulturnom životu kod nas aristokracija jedva i opaža“, a autorica se bavi izmišljenom pričom iz života žene, koja nakon sloma nesretnog braka nalazi novu ljubav. Priznaje „nesumnjivi dramatski dar u spisateljice“ i ne vjeruje da kritika nije sklona ženskim pjesnicima, ali nije oduševljen pročitanom dramom pa se nada da bi kazališna izvedba mogla biti bolja od književnog predloška.¹³⁵⁰

Stjepan Roca je podsjetio da su kritičari početkom 20. stoljeća tvrdili da „mi nemamo našeg 'ženskog svijeta' da u nas žena spava, da o njoj kao radnici na kulturnom i umjetničkom polju ne može biti ni govora“, a onda se naše društvo probudilo, a žene, ugledajući se u druge

„(...) počеше uz rame svog druga, prijatelja i brata stvarati novu, jaču kulturu, buditi svijest narodnu, rješavati narodne probleme, očekivajuć zoru, sunce, nacionalni preporod.“¹³⁵¹

Pozdravljajući novi „ženski svijet“, ženske udruge za „promicanje narodnog umieća“ u Zagrebu i Petrinji, nabraja hrvatske književnice i umjetnice, od Dragojle Jarnević do Milke Pogačić, kiparice i slikarice Ivanu Simonović, Zdenku Pexidr i Lisu Visard Cračić, doktorice Milicu Bogdanović i Zdenku Marković, Zagorku u novinarstvu, a posebno ističe Zofku Kveder, Adelu Milčinović, Ivanu Brlić Mažuranić i Emu Božičević.¹³⁵² Njezine priče za djecu *Čarobni svijet* (1916) smatra „klasičnim djelom te vrsti“, a o romanu *Alemka* piše:

„Čitav roman pun je života, radnje, vještačkih, plastičnih opisa, duboke psihologije, naravnog zdravog humora. Karakteri su jasni, prirodni, do svršetka skladno provedeni. Sve je jedinstveno, vezano, udešeno

¹³⁴⁸ *Glasnik Matice dalmatinske*, 1 (1901), 1, 2, 162.

¹³⁴⁹ *Lovor*, 1 (1905), 5-6, 177-179.

¹³⁵⁰ *Lovor*, 1 (1897), 6, 48.

¹³⁵¹ „Roman Eme Božičević“, *Narodni list*, 56 (7. srpnja 1917), 54, 1.

¹³⁵² „Roman Eme Božičević“, *Narodni list*, 56 (7. srpnja 1917), 54, 1. Objavljivala je u Splitu, Zadru i Zagrebu (roman *Alemka*, 1918.).

bez suvišnih opisa i duga razvlačenja. Opisivanjem ljudi i događaja umije auktorica pobuditi u čitaocu dosta umjetničkog interesa. Ništa joj ne izbjegne, sve opaža, i najmanja sitnica imade svoju svrhu, svoje značenje. Dikcija je lijepa i lijep, pun stil. Roman „Alemka“ pravi je alem-kamen za naš ženski svijet, za našu mladost kojoj je u prvom redu i namijenjen.“¹³⁵³

Međutim, povod njegovom oduševljenju bio je više njezin humanitarni i pedagoški rad:

„Jednog svibanjskog dana otišao sam da pohodim i razgledam dom, u kojem su smještene zapuštena djeca. Nadjem između njih i g.dju Božičević, koja se s ostalim gospodjama u Splitu s materinskom ljubavlju zauzimalje, da ih otme ulici (...) Tu sam joj i osobno čestitao na uspjehu njezinih „priča“.¹³⁵⁴

Njezin novi roman je, ipak, doživio više loših kritika, dok nije konačno pao u zaborav, Đuro Vilović je ironično primijetio da se u tom djelu sve dešava slučajno „kako se ženama obično i čini da se slučajno zaljube, slučajno vjenčaju i slučajno žive“.¹³⁵⁵ Krešimir Nemeć piše da se ona u tom romanu bavi „ženskom osjećajnošću, ali sasvim površno, banalno, a na razini izvedbe upravo diletantski.“¹³⁵⁶ Pišući dalje o hrvatskom romanu od 1914. do 1945. godine, Nemeć, pored Zagorke, navodi više „žena-romanopisaca“ koje se javljaju u tom razdoblju: Ivana Brlić-Mažuranić, Fedy Martinčić, Zofka Kveder, Milka Pogačić, Sida Košutić, Štefanija Jurkić, Kamila Lucerna, Mara Ivančan, Zdenka Jušić-Seunik, Mila Miholjević, Maja Švel-Gamiršek „pa sve do posve zaboravljenih: Jelice Belović-Bernadzikowske, Gine Altaras, Eme Božičević, Marice Vujković, Anke Bunić“ i Vilme Vukelić.¹³⁵⁷

Veće aktivnosti žena na raznim poljima tijekom Prvoga svjetskog rata izazivale su i veću pozornost javnosti koja ih nije uvijek s odobravanjem prihvaćala. Oštrija kritika ženskih javnih istupa dolazila je iz crkvenih krugova, koji su okupljali žene u svojim organizacijama, a one su često bile dijelom međunarodnih crkvenih pokreta. Kao što je već prikazano, don Joso Felicinović je bio jedan od najaktivnijih promicatelja aktivnosti žena u crkvi na zadarskom području. Zalagao se za prosvjeđivanje žena, ali i strogu kontrolu čitanja, predlažući zabranu distribucije nepoćudne literature, osobito one namijenjene ženama. Brzo je i oštro reagirao na pojavu zagrebačkoga feminističkog časopisa *Ženski svijet*, Zofke Kveder i u nekoliko priloga, pod zajedničkim naslovom „Iz carstva tmine“, u nastavcima napadao „lažna načela slobode i napretka“ koji se nude čitateljicama navodeći „knjige pune laži i materijalizma Zole, blud D'Annunzijeve itd.“¹³⁵⁸ Autorice koje su pisale u tom časopisu nazivao je „liberalkinje“, među kojima se na udaru našla i „učena gospođa“ Vinka Bulić koja je pisala o potrebi osuvremenjivanja ženskih škola u Dalmaciji:

¹³⁵³ *Narodni list*, 56 (7. srpnja 1917), 54, 1.

¹³⁵⁴ *Narodni list*, 56 (7. srpnja 1917), 54, 1.

¹³⁵⁵ Navedeno u: NEMEĆ, Krešimir. (1998), *Povijest hrvatskog romana, 1900.-1945.* Zagreb: Znanje, 166.

¹³⁵⁶ NEMEĆ, Krešimir. (1998), *Povijest hrvatskog romana, 1900.-1945.* Zagreb: Znanje, 165.

¹³⁵⁷ NEMEĆ, Krešimir. (2003), *Povijest hrvatskog romana, 1900.-1945.* Zagreb: Znanje, 87.

¹³⁵⁸ *Zora*, 2 (1917), 2, 15-16.

„Neka zadarska gospođa imenom Vinka Bulić, i ako nije, ipak hoće da bude sposobna da sudi o dalmatinskoj ženi. Gospođa Bulić u „Ž. S.“ piše da dalmatinska žena „nije još na tom stupnju kulture, da može sama da izražava svoju individualnost, da sama očituje svoj način mišljenja... da je nestalna, plašljiva i sumnjiva... protivno misli i radi“ i t.d. i t.d. A uzrok svemu tomu je za gosp. V. B. znate koji? Katolički odgoj u školi opatica! I dugo će to ovako ići, piše ona, budu li naša ženska djeca odgajana u onim sredovječnim zastarjelim ostacima romanskog duha, koji se kod nas vucari iza samostanskih zidina naših zavoda.“¹³⁵⁹

Neobično je da Felicinić nije znao da ona nije iz Zadra, a s obzirom na to da je pripadala obitelji utjecajnoga don Frane Bulića, moguće je da je namjerno stavio pogrešan podatak. Posebno joj je zamjerao kritičan odnos prema zastarjelom obrazovanju djevojčica u ženskim samostanima, iako se o tome govorilo i prije u Dalmaciji pa i u Zadru.¹³⁶⁰ Iako se Felicinić nije izravno sukobio s uredništvom *Narodnog lista*, on je u mnogim pitanjima izražavao sasvim suprotne stavove, a posebno se to vidi u odnosu prema ženama. On slobodu žena povezuje s oslobođenom spolnošću, materinstvo samo sa zakonitim brakom, a govoreći o položaju žena poziva se na „stari liberalni *Obzor*“ koji piše da su žene same krive za svoj teški položaj: „Mi znamo da je ona u gorem položaju od nas muškaraca, ali znamo da to ne dolazi samo od naše krivice, nego i od njene.“¹³⁶¹ Felicinić dodaje da im je u prošlosti bilo i puno teže, a tek kršćanstvo je

„(...) veoma realno shvatilo ženu i dalo joj dostojno mjesto u društvenom životu svijeta bilo kao vjenčana, kao udovica ili djevica. Daljnji je razvitak žene zapriječilo ne svetost i askeza, već varvari, renaissance, Luter i franc. revolucija!“¹³⁶²

Zbog toga poziva žene da se u okrilju Katoličke crkve bore za svoja prava, dostojanstvo djevice, supruge i majke. U drugom dijelu Zofki Kveder zamjera pisanje o ruskim ženama, osobito revolucionarkama, jer su „bezbožne“, a uz to ona „zaboravlja da većina nepoznatih sibirskih mučenica, kod raspelog Krista crpile su svoju jakost.“¹³⁶³ Kritizira literarne preporuke *Ženskog svijeta*, „nemoralne knjige“ u izdanju Matice hrvatske i časopis *Hrvatska njiva*

(...) koja preporuča u već od rata opustošenoj Hrvatskoj umjetno sprečavanje poroda. Tako će tuđinci moći lakše jezično i narodno nas uništiti, nadopunjavajući našu prazninu.“¹³⁶⁴

Napada i katoličke svećenike koji surađuju u tom časopisu jer su „izdajnici Spasitelja“ i „svetog zvanja“,¹³⁶⁵ a na udaru se našao i *Pokret*, glasilo Saveza dalmatinskih učiteljskih društava. Felicinić napada „bezbožne tvrdnje“ *Ženskog svijeta*, a urednici pripisuju

¹³⁵⁹ Zora, 2 (1918.), 3-4, 29-30.

¹³⁶⁰ Usp. Arturo Colautti „Le donne“, *Il Dalmata*, 8 (9. srpnja 1873.), 53, 1.

¹³⁶¹ Zora, 2 (1918.), 3-4, 30.

¹³⁶² Zora, 2 (1918.), 3-4, 31.

¹³⁶³ „Iz carstva tmine“, Zora, 2 (1918), 6-7, 53.

¹³⁶⁴ Zora, 2 (1918), 6-7, 54.

¹³⁶⁵ Zora, 2 (1918), 6-7, 54.

„framasunstvo“, liberalizam i socijalizam, zamjera joj razvod i drugi brak, sumnja da je vjenčana i da „uopće pripada Katoličkoj crkvi“. On navodi riječi kojima se branila ne znajući tko se krije iza brojnih pseudoginima:

„Neka „Zorica“, glasilo šačice staromodnih i tjesnogrudnih učiteljica u Zadru, žalosna iznimka između vrijedne čete narodnih učiteljica-buditeljica dalmatinskih, silno se srđi na „Ž.S.“, pa u svakom svome sušićavom broju od nekoliko stranica baca anatemu na mene i na moje suradnice i suradnike.“¹³⁶⁶

Svjestan nadmoći njezinoga kvalitetnijeg časopisa suprotstavlja joj svoje suradnice, koje

„(...) možda sve neće imati naobrazbu drugarice Demetrovića, ali imadu nešto bolje, one imadu neokaljano poštenje i vjeru (a) sitni ali požrtvovni rad u školama i u dječjim i ženskim ratnim institucijama više vrijedi od svih fraza „Ž.S.“ (...) Nije dosta naobraziti žene, treba ih poboljšati i usavršiti, a to za stalno neće učiniti nauke „Ž.S.“¹³⁶⁷

Riječima prof. Weissa „da se društvo daje sasvim upropastiti, nema boljeg sredstva, nego li uplivati na ženskama krivim odgojem“,¹³⁶⁸ nastavlja kritiku toga časopisa koji je „postao sada pravi sotonski list (...). Zato ne smije da ima ni za čitateljicu, a još manje za pretplatnicu katolkinju.“ Najveći grijesi povezani s njegovim protukršćanskim ciljem su odnos spolova i rastava braka, a pisanje Iva Tartaglie o razvodu i sklapanju novog braka za njega su sofizmi. Navodi izjavu Dore D' Istria da rastava braka više koristi muškarcima, a njegoa nerazrješivost ženama, jer ostarjelu ženu nitko neće uzeti, a „muškarac pa bio kakav, naći će uvijek ženu“.¹³⁶⁹ Uz tu živu polemiku, Zora je donosila prikaze knjiga i časopisa sugerirajući svojim čitateljicama poželjnu, manje poželjnu i sasvim nepoželjnu literaturu. Poželjan je bio sav katolički tisak, a od beletristike samo odabrana djela. Jedno od zabranjenih je roman *Hanka Zofke Kveder* o kojemu piše Vila s Jadrana (Felicinović). Priznaje joj dobro prikazano raspoloženje u ratnoj pozadini, strah, nemoć, vjerne **opise, psihologiju** likova i **sve to** napisano sjajnim jezikom. Zamjera joj sentimentalnost i naturalizam, bezvjerstvo, koje niječe Boga, jer ne shvaća razlog boli i nesreće u svijetu, a likovi, slabi u svom očaju, nemaju vjere ni strpljenja pa život svršavaju samoubojstvom:

„Opis njezine obitelji i njoj poznatih žena, pravi su opisi moderne poganske obitelji. Osobe koje žive bez vjere, bez Krista pak i zato bez morala, i bez dužnosti i bez zadovoljstva. Knjiga još odobrava rastavu braka, zato ne smije da bude čitana od katolika.“¹³⁷⁰

Nepoćudna literatura, ugrožen moral, zabranjene misli i opasne ideje pratile su upute za žene, na koji način ta literatura na njih utječe i kako ih odgaja. U tome su sudjelovale učiteljice iz Felicinovićeva kruga, podržavajući njegove stavove, prevodile su katolički, većinom

¹³⁶⁶ „Iz carstva tmine“, *Zora*, 2 (1918), 8, 9 i 10, 77.

¹³⁶⁷ *Zora*, 2 (1918), 8, 9 i 10, 77.

¹³⁶⁸ „Iz carstva tmine“, *Zora*, 3 (1918), 1-2, 12-13.

¹³⁶⁹ *Zora*, 3 (1918), 3-6, 38.

¹³⁷⁰ *Zora*, 3 (1918), 3-6, 45.

njemački tisak i objavljivale svoje komentare. Učiteljica Elvira Koščina (Smiljana) je prevela priču o neopreznoj gospođi koja je ostavila u kući knjigu sumnjiva sadržaja, koja je dospjela u ruke njezine služavke. Posljedice čitanja takve knjige bile su ozbiljne:

„Dok je ona mirno spavala u bližnjoj je sobici mlada služavka još uvijek ležala budna sa gorućim zacrvenjenim licem začudjenim, otvorenim očima razmišljajući o čitanome, što je teško ozlijedilo njezinu mladu do sad neokaljanu dušu.“¹³⁷¹

Neuvjerljiva *poučna* priča o jedva pismenoj djevojci koja za nekoliko sati pročita *opasnu* knjigu objavljena je u časopisu namijenjenom učiteljicama, što najbolje govori o niskoj razini znanja i shvaćanja koja im se pripisivala. Dubravka (Z. Sutić) ističe zaštitničku ulogu crkve u obrani od zla, a ono je u ateizmu, nemoralu, u knjigama protivnika Katoličke crkve (Luter), djelima enciklopedista i u zlim romanima:

„Kad su knjige mogle slomiti tolike i tolike željezne stupove, neće li prije mlade trstike, moderne djevojke, bez dubokog vjerskog, filozofskog i moralnog odgoja i bez jake volje? Lako je piti otrov po romanima i zlim zabavnim knjigama ali to traži poslije protuotrov u dubokim apologetskim knjigama? (...) Romani predočuju za kriepest zločine, kao samoubojstvo, dvoboj, preljub, rastava i t. d., i opisuju ih u čarobnom obliku. Čitateljica usisava pretjerane nazore jer se stavlja u ambijenat, koji u istinu ne opstoji i onda veli Spirago, ne može pravo, prosugjivati pravi svijet. Tako ove knjige žestoko uzbuđuju strasti, što drijemaju u srcu čovjeka, a u duši nečistoća nagomiluje grijeh na grijeh.“¹³⁷²

Zaključuje da se grijeh ženskog čitanja „zlih“ knjiga može izbjeći samo uz pomoć Crkve „(...) koja je dužna da brani i neokaljanu čuva u dušama vjeru i moral

(...). I baš jer hoćemo da obnovimo naše žene u Kristu, pohvalno naša Zora, kao vjerna kćer Crkve, pokazuje Hrvatima što da čitaju, čega da se ustegnu.“¹³⁷³

U kontroli čitanja i uklanjanju nepoćudnih knjiga najdalje su išle članice Kola katoličkih Hrvatica u Pagu. Kako izvješćuje tajnica Marija Giunio, njihova Sekcija za ćudoređe je, uz pomoć Jose Felicinovića, „nastojala“ i kod državnog odvjetništva

„(...) da bude zabranjena u cijeloj pokrajini jedna veoma škodljiva knjiga (...) Brižno bdije nad zabavnim štivom kojeg ćudo čita mladež, - te je do sad mnoge nemoralne knjige rasparalo, - a svakim dolaskom novih dopisnica cenzurira ih i uništi nepristojne. (...) Kad bi u svim mjestima bio netko koji bi pomnjivo nastojao oko uništenja pokvarenih knjiga, - doista ne bi se širio tolikim mahom nemoral među današnju mladež, - koji time truju svoju dušu i nevina čista srca.“¹³⁷⁴

Nigdje se ne navodi koje su to knjige, ali je jasno da su članice Sekcije *cenzurirale* i uništavale knjige koje su smatrale neprimjerenima.

Pojačane društvene i političke aktivnosti na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće uvjetovale su brojna kulturna događanja i življu nakladničku produkciju, što je potaklo veće sudjelovanje

¹³⁷¹ „Ah, to ću sutra ...“, *Zora*, 2 (1918.), 8, 9 i 10, 63-64.

¹³⁷² „Ne čitaj zle knjige“, *Zora*, 3 (1918), 1-2, 7-8.

¹³⁷³ *Zora*, 3 (1918), 1-2, 8.

¹³⁷⁴ *Zora*, 3 (1918), 3-6, 45-46.

žena. One su se javljale mnogo rjeđe nego muškarci i većina ih nije bila iz Zadra, a objavljivale su pjesme i kraće pripovjedne oblike. Zbirka priča Milene Sajvert Pokupske o sedam glavnih grijeha, od kojih se pet odnose na muškarce, govori o percepciji i iskustvu autorice, ali i utjecaju školskih programa i uputa za učiteljice. U razdoblju moderne u Zadru objavljuju priznate hrvatske i talijanske književnice, a hrvatska moderna donosi novo ozračje. Iako se radi o priznatim autoricama, njihove objave u Zadru sustavno su se ignorirale u hrvatskoj književnoj historiografiji. Zaboravljen je i poziv Zofke Kveder na čuvanje ratnih pisama žena i prijedlog da se ona sprema u Hrvatsku sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu na trajno čuvanje. Njezin rad je podupirao *Narodni list* objavljujući priloge iz časopisa *Ženski svijet*, smatrajući ga naprednim i važnim u izgradnji hrvatskoga ženskog identiteta u Dalmaciji, za razliku od don Jose Felicinovića koji joj je zamjerao liberalizam. Zadarski tisak na talijanskom jeziku objavljuje radove suradnica iz Italije, a ni među njima nije bilo Zadranci. Zadarski tisak je objavljivao književne prijevode s većine europskih jezika, a zadarska periodika je pratila kulturna zbivanja u zemlji i inozemstvu. Jakov Čuka je 1892. godine pisao o talijanskom romanu 19. stoljeća s književnoga i umjetničkoga gledišta ne praveći razlike u vrednovanju djela autora i autorica. Istaknuo je djela Matilde Serao, naglašavajući njezinu dosljednost posebnome *ženskom* senzibilitetu koji je dosezao znatnu univerzalnu umjetničku razinu. Dok je Čuka nastojao objektivno i argumentirano prikazati talijanski roman, Petar Kasandrić je u pregledu „Ženske spisateljice“ primijenio svoje zaključke iz suvremene pozitivne znanosti o *pitanju* i *problemu* žena u znanosti i umjetnosti. Na njegovom primjeru se vidi koliko se urednik jednoga od vodećih pokrajinskih listova trudio u dokazivanju ženske inferiornosti, dok se u prethodnom poglavlju mogla uočiti i njegova ograničena potpora izuzetno sposobnoj seoskoj učiteljici, koja je mogla postići mnogo više da je živjela i radila u gradu. Potrebno je uočiti razliku u shvaćanjima uloge žena u kulturi između učenog svećenika, kakav je bio Jakov Čuka¹³⁷⁵ i Petra Kasandrića, poslušnog laika u službi vlasti i politike. Povećane aktivnosti žena za vrijeme Prvoga svjetskog rata izazivale su pozornost javnosti, a za vrijeme rata prijevodi stranih autorica, osobito njemačkih, podržavali su austrijsku politiku. Među austrijskim plemkinjama koje su objavljivale priloge o Dalmaciji ističe se Theresa Thun-Hohenstein, koja je prihod od prodaje svoje knjige usmjerila na potporu siromašnim selima župama u Dalmaciji, što je, nakon rata zaboravljeno, kao i njihova autorica. Jedan od najaktivnijih promicatelja aktivnosti žena na zadarskom području, don Joso Felicinović, poticao je prosvjećivanje žena okupljajući ih u

¹³⁷⁵ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13227>

crkvenim organizacijama. Zagovarao je i kontrolu čitanja predlažući zabranu distribucije nepoćudne literature, osobito one namijenjene ženama. Časopis *Zora* donosio je prikaze knjiga i časopisa sugerirajući svojim čitateljicama poželjnu, manje poželjnu i sasvim nepoželjnu literaturu. Poželjan je bio sav katolićki tisak, a od beletristike samo odabrana djela. Nepoćudna literatura, ugrožen moral, zabranjene misli i opasne ideje pratile su upute što se smije dati ženama, na koji naćin ta literatura na njih utjeće i kako ih odgaja. U kontroli čitanja i uklanjanju nepoćudnih knjiga najrevnije su bile ćlanice Kola katolićkih Hrvatica, a njihova Sekcija za ćudoreće *cenzurirala* je i uništavala knjige s *liberalnim, materijalistićkim i feministićkim idejama*, koje je smatrala neprimjerenima za žene.

5.4. Žene u umjetnosti

U umjetnosti žene nikada nisu bile osobito cijenjene, iako se s popularizacijom kazališta i glazbe u 19. stoljeću više poštuju interpretatorice, a divinizacija umjetničkoga genija širi se i na njih pa talentirane glazbenice i glumice, od žena pod sumnjom ćudoređa, postaju sve više poštovane umjetnice i dive visokog društva.¹³⁷⁶ Među njima je sve više imućnih žena koje su od djetinjstva dobivale poduke u slikanju i glazbi. Ipak, malo je onih koje su se i u zrelim godinama mogle posvetiti umjetnosti, ako nisu imale ozbiljnu podršku obitelji, u prvom redu oca, o čemu je ovisio i njihov uspjeh. Mnoge žene, koje su u mladosti bile uspješne, prekidale su svoje javne nastupe, ali to nije uvijek značilo i da su se prestale baviti umjetničkim radom, nego se o tome nije (dovoljno) govorilo u javnosti. Danas je to najčešće književna i likovna ostavština koja je bez stručne procjene marginalizirana i prepuštena zaboravu. Zadarski tisak je pratio njihove nastupe, povezujući ih uvijek s podrškom članova obitelji i učitelja, najčešće u povodu završetka školovanja ili neke osobite prigode, koja je često značila i predstavljanje društvu odraslih. Kako se pretpostavljalo da im nije dovoljno samo poznavanje kućanskih poslova i gospodarenja kućanstvom, djevojke su se trebale istaknuti i nekom „višom vrlinom“ koja bi im podigla vrijednost na „tržištu udaje“.¹³⁷⁷

U glazbenoj umjetnosti žene su bile samo izvođačice. Feministička historiografija se poziva na neistraženost i zanemarenost ženskog stvaralaštva koje zahtijeva odgovarajuće vrednovanje. Američka povjesničarka Linda Nochlin je istraživala primjere vrijednih i nedovoljno cijenjenih umjetnica u povijesti, u svrhu njihove rehabilitacije. Pokušavala je pronaći drugačiji ženski stil ili specifične značajke utemeljene na *posebnosti ženskog iskustva*, ali ih nije mogla naći. Zaključila je da su umjetnice bliže drugim umjetnicima svoga vremena (bez obzira na spol), nego jedna drugoj. Objasnila je to činjenicom da stvaranje nije osobni izraz individualnog emocionalnog iskustva ni prijevod osobnog života u termine umjetnosti, nego više dosljedna primjena određenoga formalnog jezika koji ovisi o konvencijama, shemama i sustavima što ih je potrebno naučiti, usavršiti izobrazbom i dugotrajnim individualnim eksperimentiranjem.¹³⁷⁸ Nije našla ni dokaze o postojanju velikih likovnih umjetnica u povijesti, ali je utvrdila da je bilo mnogo zanimljivih i vrlo dobrih, čiji rad nije dovoljno istražen. Ipak, ni najbolje od njih nisu mogle imati utjecaj i moć kakve su imali njihovi muški suvremenici. Ona je, kao i druge feminističke povjesničarke umjetnosti,

¹³⁷⁶ Usp. ČALE FELDMAN, Lada; TOMLJENOVIC, Ana. (2012), *Uvod u feminističku književnu kritiku*, 150.

¹³⁷⁷ Usp. ŽUPAN, Dinko. (2013), *Mentalni korzet: spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj*, 30.

¹³⁷⁸ NOCHLIN, Linda. (1999), *Zašto nema velikih umjetnica? Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti: izabrani tekstovi*. Zagreb, 3-5.

smatrala da je to zbog kulturnih i ideoloških ograničenja vezanih za socijalnu konstrukciju roda, koja je određivala stupanj dostupnosti obrazovanja, jer ono nije bilo jednako za muškarce i žene.¹³⁷⁹ Veliku ulogu imala su i očekivanja okoline, jer se smatralo da žena zaokupljena umjetnošću, zapostavlja obitelj. Isto tako, nedovoljna pažnja javnosti, nedostatak komemoracije i obnavljanja sjećanja na njih¹³⁸⁰ pridonijela su univerzalnom zaboravu umjetnica.

5.4.1. Zaboravljene zadarske umjetnice

Feministička teorija likovnih umjetnosti ukazuje na odnose moći, ideološki i kulturološki determinirane patrijarhalnim ustrojem društva. Povijest umjetnosti 20. stoljeća obilježava usredotočenost na muške genije i tek novija povijest umjetnosti naglašava potrebu istraživanja i socijalnog konteksta. Novi interpretativno-teorijski okvir vezan je za šire kulturno i ideološko područje, ali rodne razlike, ugrađene u temelje kulture, podrazumijevaju isključivanje žena, jer mit o prirodi umjetnosti slavi samo „muški božanski kreativni subjekt.“¹³⁸¹ Na primjeru zadarskoga „ženskog slikarstva“ 19. i 20. stoljeća,¹³⁸² koje se otkriva kao još jedan specifično zadarski fenomen,¹³⁸³ vidi se dvostruka zapostavljenost umjetnica u tom razdoblju. Prva se povezuje sa zapostavljanjem svih umjetnika iz Dalmacije za vrijeme austrijske uprave,¹³⁸⁴ a druga s ignoriranjem zadarskih slikarica kao žena i diletantica, premda su neke od njih bile profesionalno obrazovane i ostvarile impozantan, ali nedovoljno istražen i vrednovan opus. U likovnoj umjetnosti u Zadru prva ženska imena zabilježena su pred kraj 19. stoljeća, ali njihovi radovi, iako su bili prihvaćeni i uključeni u suvremenu kulturu, nisu ostavili većeg traga u povijesti likovne umjetnosti Hrvatske. Pripadnice zadarskih plemićkih obitelji Bogdanović, Borelli i Bottura ozbiljno su se bavile slikarstvom, a neke od njih su ostvarile zapažene rezultate nastupajući na izložbama u zemlji i inozemstvu.

U obitelji Marije, rođene Jurinović i Ivana pl. Bogdanović, državnog službenika, crtača i krasopisca, bilo je osmero djece.¹³⁸⁵ Od pet kćeri četiri su pokazivale likovni talent, a dvije su

¹³⁷⁹ NOCHLIN, Linda. (1999), Zašto nema velikih umjetnica?, 5.

¹³⁸⁰ Usp. CONNERTON, Paul. (2004), *Kako se društva sjećaju*, Zagreb: Antibarbarus.

¹³⁸¹ KOLEŠNIK, Ljiljana. (1999), Feministička intervencija u suvremenu likovnu kulturu. *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*: izabrani tekstovi. Zagreb: Centar za ženske studije, VII-VIII.

¹³⁸² SRHOJ ČERINA, Ljubica. (2008), *Šezdeset godina Galerije umjetnina u Zadru*. Zadar: Narodni muzej, 3.

¹³⁸³ Pored poznatih „fenomena“ stare zadarske fotografije i umjetničke fotografije braće Brkan.

¹³⁸⁴ Usp. TRAVIRKA, Antun. (2011), *Likovna kultura u Zadru*, 780.

¹³⁸⁵ Sin Agostino, rođen 1861., školovao se i zaposlio u Splitu, gdje je ostao živjeti, Girolamo, rođen 1867., umro je kada je imao šesnaest godina, a jedna kći blizanka u ranom djetinjstvu. II *Dalmata*, 18 (1883), 68, 3.

se i profesionalno posvetile tom poslu. Historiografi ističu utjecaj očeva talenta na njih i važnost tečajeva u Zadru, koji su ih pripremili za akademije u Beču i Rimu. Najstarija Antonietta je nastavila školovanje u Beču i postala ugledna profesionalna slikarica.¹³⁸⁶ Mlađe, Teresa i Amelia su dosta slikale i sačuvano je nekoliko njihovih portreta,¹³⁸⁷ a najmlađa, Itala, uspješno se pored slikanja, bavila i pisanjem na talijanskom jeziku. Teresa i Amelia su često izlagale zajedno i u novinama je bilo vijesti o tim izložbama.

„Ovih dana pritezalo je pažnju občinstva nekoliko slika izloženih u skladištu M. Priscalli-a u širokoj ulici. Te slike su radnja gospodjica Terezine i Amelije Bogdanović. Slike su po obćem sudu točno i umjetno izvedene, te im se svak divio. Od osobite je časti po gospodjice Bogdanović što su one sve te lijepe slike naslikale same, premda su samouke u slikarstvu. Od slika nezna se dali je ljepša Didonova smrt, Belizar, Mignon, Polissena i Florida, jer se kod svijuh slika opaža velika pomnja i velika točnost u radnji, valjan izbor šara, i tančina preljeva. Ako gospodjice Bogdanović nastave istim putem, postati će na glasu umjetnice.“¹³⁸⁸

Naslovi slika pokazuju da je njihovo opće obrazovanje obuhvaćalo i elemente klasične naobrazbe, što nisu mogle steći redovnim školovanjem. Obje su pokazale likovnu nadarenost i njihova djela nisu puno zaostajala za onima školovanih sestara Antoniette i Itale. U Narodnom muzeju u Zadru se čuva njihov zajednički „Dvojni autoportret“ gdje je svaka portretirala sebe u čemu su pokazale „nesumnjiv slikarski talent“.¹³⁸⁹ Teresa je rođena 1865. godine¹³⁹⁰ i nije polazila slikarsku školu, nego je u obitelji savladala slikarske tehnike i izlagala zajedno sa sestrom. Udala se relativno kasno,¹³⁹¹ a slikala je i izlagala i nakon udaje:

„Poznata zadarska slikarica gja Terezija Bogdanović, supruga odličnog Hrvata gosp. Petra pl. Draganića, izložila je u dućanu Periscallia 'Široke ulice' najnoviju svoju sliku, koja predstavlja nju i nje muža. Ova slika po sudu vještaka pravo je remek djelo portraitske umjetnosti.“¹³⁹²

Bila je to jedna od posljednjih vijesti o njoj jer je umrla 1906. godine.

Amelia, rođena 1870. godine¹³⁹³ bila je samouka, kao i Teresa. Povremeno je izlagala u Zadru, Šibeniku i Splitu, a nakon udaje za kotarskog suca Đorđa Kneževića iz Šibenika, nastavila je slikati i izlagati sve do prerane smrti. Sudjelovala je na Prvoj dalmatinskoj izložbi

¹³⁸⁶ GALIĆ, Pavao. (1989), Bogdanović Antonietta, *Hrvatski biografski leksikon*, 2. sv., 70-71; BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (2005), Hrvatice u biografskom rječniku "Donne illustri" Itale Bogdanović (1874.-1945.). *Croatia et slavica Iadertina*, 253; TRAVIRKA, Antun. (2011), Likovna kultura u Zadru, 568-574.

¹³⁸⁷ SRHOJ ČERINA, Ljubica. (2008), *Šezdeset godina Galerije umjetnina u Zadru*, 99.

¹³⁸⁸ *Narodni list*, 34 (23 veljače 1895.), 16, 3.

¹³⁸⁹ TRAVIRKA, Antun. (2011), Likovna kultura u Zadru, 573-574. Prilog 14.

¹³⁹⁰ U župi sv. Stošije krštena je kao Teresa Francesca Lucia, rođena 20. rujna 1865. HR-DAZD-378: Zbirka matičnih knjiga br. 1786, str. 67, br. 180.

¹³⁹¹ Tim povodom im je Rikard Katalinić Jeretov posvetio pjesmu „Svatovac Tereziji Bogdanovićevoj i Petru plemiću Draganić-Venanzio“, *Narodni list*, 41 (4. listopada 1902.), 80, 1.

¹³⁹² *Hrvatska kruna*, 12 (30. siječnja 1904.), 9, 2.

¹³⁹³ Amelia Barbara Antonia, rođena je 11. studenog 1870. i krštena u župi sv. Stošije. Umrla je 25. svibnja 1916. u Šibeniku. HR-DAZD-378: Zbirka matičnih knjiga br. 1788, str. 31, br. 198.

1908. u Splitu. Članak „Izložba slika ggje Amelije Knežević-Bogdanović“¹³⁹⁴ u atriju kazališta Mazzoleni u Šibeniku, od 13. do 14. svibnja 1916., govori o njoj kao o poznatoj umjetnici pa nije točna tvrdnja da je i ona „talentirana slikarica koja je svoj mladenački interes za umjetnost također napustila udajom i bračnim obavezama“.¹³⁹⁵ Bila je to njezina posljednja izložba, jer je već početkom lipnja 1916. objavljena s vijest o njezinoj smrti „nakon teške bolesti“ i napomenom da je bila sestra „poznate slikarice ggje Bogdanović-Cettineo, a i sama se bavila vrlo uspješno slikarstvom, što je pokazala nedavnom izložbom.“¹³⁹⁶ Odnos likovne historiografije prema tim dvjema prerano preminulim slikaricama, pokazuje kako se lako prelazilo preko činjenice da su njihova djela ostala nepoznata i tumačilo kao prestanak bavljenja umjetnošću, jer one su slikale do smrti, a djela su im većinom nepoznata. Tek odnedavno zaboravljenim slikaricama se posvećuje više pažnje, evidentiraju se djela zaboravljena u galerijama i privatnim zbirkama, dopunjavaju biografski i historiografski podaci, što bi moglo rezultirati objektivnijim vrednovanjem i novom valorizacijom njihove uloge u kulturnom životu Zadra.¹³⁹⁷

Umjetnice iz bogate kneževske obitelji Borelli imale su veće mogućnosti za razvijanje talenta jer su se mogle školovati i boraviti u velikim europskim središtima. Najpoznatije su kćeri Francesca i Huga Borellija, koje su ostavile veliki broj djela što se tek odnedavno intenzivnije sakupljaju i vrednuju. Od sedam kćeri Francesca Borellija i Antonije, rođ. Cattani,¹³⁹⁸ tri su se bavile slikanjem, ali o njihovim djelima se malo zna. Najstarija Angelina, udana Maschek (1838.-1925.) slikala je u mladosti i sačuvani su njezini crteži i akvareli. Zoe (1853.-1887.) je bila redovnica i poznato je nekoliko njezinih slika, a Silvia (1863.-1956.) je ostavila duboki trag u kulturnom životu grada. Sve tri kćeri Huga Borellija i Eveline, rođene Alačević, Vanda, Zoe i Malvina bile su uspješne umjetnice. Zoe, udana Alačević (1888.-1980.), najpoznatija je zadarska slikarica. Njezina mlađa sestra s kojom se često družila i putovala, Malvina, ud. Korolija (1890.-1972.) studirala je kiparstvo u Zagrebu i bavila se keramikom, a sačuvane su i njezine slike.¹³⁹⁹ Najstarija, pjesnikinja, Vanda, ud. Alačević, već je navedena u prethodnom poglavlju. Slikarice iz obitelji Borelli bile su više povezane sa

¹³⁹⁴ *Smotra dalmatinska*, 29 (10. svibanj 1916.), 38, 2.

¹³⁹⁵ TRAVIRKA, Antun. (2011), *Likovna kultura u Zadru*, 568.

¹³⁹⁶ „Čitulja“, *Smotra dalmatinska*, 29 (3. lipnja 1916.), 43, 2.

¹³⁹⁷ Usp. KATIĆ, Mirisa. (2014), O „fenomenu“ zadarskoga ženskoga slikarstva u vrijeme Druge austrijske uprave. *Metodički obzori*, 9, (1), 19, 105-114.

¹³⁹⁸ Imali su dvanaestero djece. HR-DAZD-635: Obitelj Borelli. Rodoslovlje.

¹³⁹⁹ Usp. TRAVIRKA, Antun. (1995), *Slikarice iz obitelji Borelli: zbirka umjetnina Vjere Belić-Biloglav: Gradska loža, Zadar, 18.-28. srpnja 1995. Zadar: Narodni muzej. Zastupljene umjetnice: Zoe Borelli, Zoe Borelli Vranska-Alačević, Malvina Borelli-Korolija, Angelina Borelli-Maschek, Zoe Borelli i Antonetta de Marasović-Borelli.*

sjevernom Hrvatskom i, kasnije, Jugoslavijom, a one iz obitelji Bogdanović s Italijom, ali to nije posebno utjecalo na odnos prema njihovim radovima jer su jednako zanemarene u historiografiji.

5.4.1.1. Slikarica Antonietta Bogdanović (1857.-1941.)

Antonietta Bogdanović je, kao i većina tadašnjih zadarskih slikara, učila najprije kod slikara Ivana Žmirića i fra Josipa Rossija¹⁴⁰⁰ u Zadru. Onda je upisala Kunstgewerbeschule u Beču, gdje je ostala po završetku školovanja kao upraviteljica djevojačke slikarske škole¹⁴⁰¹ i nastavila slikati u visokim krugovima bečke aristokracije. U Zadru je povremeno izlagala, kao što je bilo uobičajeno, u izlozima trgovina, što je bila jedna vrsta predavljanja mladih umjetnika:

„Gospodična Antonietta Bogdanović izlaga kad i kad občinstvu njezine umotvorine koje se u obće veoma dopadaju. Ovih je dana izložila, kod knjižare Macantia, sliku na ulju male sestre, a to u narodnoj nošnji; to je djelo svake hvale vredno sa umjetnog gledišta; a još više sa plemenite namjere da u bogate dvorane turi nosivo i narodne običaje.“¹⁴⁰²

Zadarski tisak je pratio njezine nastupe, donosio komentare javnosti i likovne kritike pa se na njezinom primjeru može promatrati odnos prema umjetnicima. Ističući da su njezini radovi promicali narodne običaje, *Narodni list* ju je u početku hvalio, kao i talijanaš Giuseppe Sabalich, koji je oduševljeno pisao o njoj kao o umjetnici koja se proslavila u Europi.¹⁴⁰³ Kasnije, kada su se sukobi talijanskih i hrvatskih političkih opcija zaoštrili, hrvatski tisak o umjetnicima sklonim talijanskoj političkoj opciji počinje pisati drugačije. Kao Zadranku slavenskog podrijetla, koja je veliki dio života provela izvan Hrvatske i vjerojatno nije ni govorila hrvatski,¹⁴⁰⁴ tisak na hrvatskom jeziku prihvaća je s mnogo manje oduševljenja. Na velikoj Jadranskoj izložbi dalmatinskih umjetnika u Beču, na kojoj su izlagali najpoznatiji umjetnici iz Dalmacije, bili su i njezini portreti cara Franje Josipa I., nadvojvode Ferdinanda, namjesnika Attemsa, zastupnika Perića i barunice Buschman. Izložbu je već prvoga dana posjetilo trideset tisuća ljudi, a oko njezinih slika se okupilo mnoštvo svijeta, „više radi osoba koje su portretirane, nego vrijednosti portreta“, piše *Smotra dalmatinska*.¹⁴⁰⁵ Ona je izradila i portrete drugih članova carske obitelji, nadvojvotkinje Stefanije, njezine kćeri Elizabete i

¹⁴⁰⁰ PEJIĆ, Pijo Mate. (2004), Slikar fra Josip Rossi. *Radovi Zavoda za povijesne znanost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 46, 327.

¹⁴⁰¹ GALIĆ, Pavao. (1989), *Hrvatski biografski leksikon*, 2, Bj-C. Natuknica, 71.

¹⁴⁰² *Narodni list*, 19 (23. veljače 1880.), 43, 3.

¹⁴⁰³ „Una artista zaratina“, *Scintille*, 2 (1887), 5, 2.

¹⁴⁰⁴ Ni Itala nije znala hrvatski. BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (2005), Hrvatice u biografskom rječniku "Donne illustri" Itale Bogdanović (1874.-1945.). *Croatica et slavica ladertina*, 257.

¹⁴⁰⁵ *Smotra dalmatinska*, 26 (23. travnja 1913.), 32, 3.

carice Sisi i bila je jedna od zvijezda bečkog dvora. Ipak, zadarski novinar je samo mlako izvijestio da je, osim portreta izloženih na Jadranskoj izložbi, i njezina slika „Gospa“ privukla pažnju kao „vrlo simpatično djelo u izrazima i u ambijentu“,¹⁴⁰⁶ a njezine se slike razlikovale od mrtve prirode Matilde Meštrović i Amelije Nagy Friedl.

Antonietta (potpisivala se i kao Tonci)¹⁴⁰⁷ je 1895. godine imala atelijer u Trstu i bila je jedna od rijetkih slikarica koja je zarađivala slikajući. Sestra Itala pozirala joj je za sliku *Dalmatinska seljakinja*, koja je na izložbi u Parizu 1900. godine osvojila zlatnu medalju i za jednu od njezinih najpoznatijih slika je „La fumatrice“ koja je bila prodana, a kasnije izgubljena.¹⁴⁰⁸ Kao uspješna portretistica, Antonietta je imala veliki broj narudžbi, iz raznih krajeva, pa i iz Zadra, gdje je njezina slika 1904. godine postavljena u prostorijama nove zgrade suda u Zadru. Novinar detaljno opisuje smještaj i uređenje zgrade:

„U trećem katu, gdje je prizivni sud, vrlo je lijepa viečnica, urešena sa kraljevom slikom, koju je izradila poznata umjetnica Zadranka gospodja Bogdanović Cettineo. Čujemo, da će ovu dvoranu resiti i slike svih dosadašnjih predsjednika prizivnog sudišta, te se već vode pregovori s istom umjetnicom.“¹⁴⁰⁹

Dodaje i da pretjerani luksuz „udara u oči i u velikom je kontrastu s golemim siromaštvom zemlje“¹⁴¹⁰ pa možda plan nije ostvaren i slikarica nije dobila posao. Nakon Prvoga svjetskog rata slikala je na kraljevskom dvoru u Beogradu gdje je portretirala kralja Aleksandra.¹⁴¹¹ Nije poznato što se poslije s njom događalo, osim onoga što je u svojoj autobiografiji, mnogo kasnije, napisala Itala. Bila je već u osmom desetljeću kada se, krajem 1932. godine, vratila u Zadar, sestrama Itali i Idi, koje su i same skromno živjele,¹⁴¹² gdje je i umrla početkom 1941. godine. Ona je bila jedna od žrtava političkih promjena nakon Prvoga svjetskog rata i propasti velikih monarhija koje su podržavale umjetnike. U Zadar se vratila kao siromašna udovica¹⁴¹³ i više nije slikala, a većina njezinih slika je izgubljena. Neke su nestale, a za drugima se još traga jer su se čuvale u Zadru sve do kraja pedesetih godina 20. stoljeća. Pavao Galić piše i da je u kuli Jankovića do Domovinskog rata bio jedan njezin pastel Stojana Jankovića. Isto tako,

¹⁴⁰⁶ *Smotra dalmatinska*, 26 (25. lipnja 1913.), 50, 2.

¹⁴⁰⁷ Usp. BOGDANOVIĆ, Itala. *Ostavština ak. slikarice Itale Bogdanović*, 19.-20. st. Znanstvena knjižnica u Zadru, 163932, Ms. 1093/III, Varia.

¹⁴⁰⁸ BOGDANOVIĆ, Itala. *Piccolo di Trieste* (1. srpnja 1931.) piše da je to bila slika formata 180 x 120 cm i da je pronađena u Zagrebu. Isječak iz novina. *Ostavština ak. slikarice Itale Bogdanović*, 19.-20. st. Znanstvena knjižnica u Zadru, 163932, Ms. 1093/III, Varia.

¹⁴⁰⁹ *Narodni list*, 43 (22. lipnja 1904.), 50, 2-3.

¹⁴¹⁰ *Narodni list*, 43 (22. lipnja 1904.), 50, 3.

¹⁴¹¹ PEJIĆ, Pijo Mate. (2004), Slikar fra Josip Rossi. Radovi Zavoda za povijesne znanost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, 46, 329.

¹⁴¹² BOGDANOVIĆ, Itala. Ricordi biografici, *Književna ostavština ak. slikarice Itale Bogdanović*, 19.-20. st. Znanstvena knjižnica u Zadru, 163932, Ms. 1093/1, list 98v.

¹⁴¹³ Isječak iz novina *Corriere nazionale* (5. svibnja 1897.), *Ostavština ak. slikarice Itale Bogdanović*, 19.-20. st. Znanstvena knjižnica u Zadru, 163932, Ms. 1093/III, Varia.

u kapeli Detrico, u crkvi sv. Frane u Zadru, bila je njezina slika Bogorodice koja je, prema pisanju suvremenika, bila vrlo vrijedna.¹⁴¹⁴

5.4.1.2. Slikarica i književnica Itala Bogdanović (1874.-1945.)

Nakon osnovne poduke u Zadru Itala je studirala u Rimu, ali nije dovršila studije i vratila se u Zadar,¹⁴¹⁵ gdje je sa sestrom Teresom sudjelovala na zajedničkoj izložbi:

„Takodjer gospodjica I. Bogdanović izložila je jednu sliku koja predstavlja gospodjicu Anku plem. Draganić. I ova druga slikarica, odgojena na dobroj domaćoj školi pokazuje riedkog umjetničkog dara, te se radujemo što iz jedne te iste obitelji tri umjetnice pronose rodu glas.“¹⁴¹⁶

Kasnije je sudjelovala u nizu izložbi u Veneciji i u Zadru od 1905. do 1914. godine, slikala po narudžbi i održavala tečajeve slikanja, ali to je bio nesiguran posao za ženu koja se sama uzdržavala. Živjela je s neudanom sestrom Idom¹⁴¹⁷ koja se jedina, koliko je poznato, nije bavila slikarstvom. Nakon Prvoga svjetskog rata pokušavala se zaposliti u školi, ali nije uspjela, nego su joj je preostali samo privatni satova crtanja, što nije bilo dovoljno za preživljavanje pa je bila prisiljena potražiti državnu potporu.¹⁴¹⁸ Uz biografiju Itale Bogdanović vezan je događaj koji je presudno utjecao na njezin kasniji život i karijeru. Bio je to neočekivani emocionalni istup u odnosu prema jednoj učenici, što je priznala objašnjavajući ga kao prisnu vezu i bliskost sličnu onoj koju je osjećala prema pokojnoj sestri blizanki.¹⁴¹⁹ Ona nije očekivala da će okolina tako oštro obračunavati sa svakom naznakom umjetničkog iskoraka koji bi mogao dovesti u pitanje klasičnu paradigmu društvenoga i prirodnog spolnog poretka. Takav iskorak, povezan sa slikarstvom, može se usporediti s iskustvima nekih umjetnika i umjetnica s početka 20. stoljeća, kada su homoseksualne veze bile u modi, što je Itala mogla vidjeti tijekom svojih putovanja.¹⁴²⁰ Drugačije se postavila hrvatska slikarica Nasta Rojc (1883.-1964.) u Zagrebu. Samouvjerenja i uspješna u poslu koji joj je donosio dobru zaradu, otvoreno je i vješto odolijevala pritisku društvenih konvencija i

¹⁴¹⁴ GALIĆ, Pavao. (1989), *Hrvatski biografski leksikon*, 2, natuknica, 70-71.

¹⁴¹⁵ Usp. BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (2005), Hrvatice u biografskom rječniku "Donne illustri" Zadranske Itale Bogdanović (1874.-1945.) *Croatica et slavica iadertina*, 252-256.

¹⁴¹⁶ *Hrvatska kruna*, 12 (30. siječnja 1904.), 9, 2.

¹⁴¹⁷ Rođena 17. listopada 1863. i krštena imenom Ida Rosa Eva. HR-DAZD- 378: Zbirka matičnih knjiga br. 1785, str. 110, br. 192. Prema zapisu na njezinoj fotografiji, umrla je 21. prosinca 1938. godine i pokopana na Belafuži. *Ostavština ak. slikarice Itale Bogdanović*, 19. -20. st. Znanstvena knjižnica u Zadru, 163932, Ms. 1093/ III, Varia.

¹⁴¹⁸ GALIĆ, Pavao. (1989), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, natuknica, 71.

¹⁴¹⁹ Usp. HR-DAZD- 378: Zbirka matičnih knjiga br. 1789, str. 37, br. 209-210. U župi sv. Stošije krštene su blizanke rođene 9. studenoga 1874. Prva je krštena imenom Itala Filomena Maria Antonia, a druga Ioela Filomena Maria Antonia umrla je 27. kolovoza 1875.

¹⁴²⁰ Francuska slikarica Rosa Bonheur je izjavila da se nije htjela udati jer se bojala gubljenja neovisnosti, nego je nastavila živjeti u zajednici s prijateljicom. NOCHLIN, Linda. (1999), *Zašto nema velikih umjetnica?*, 22.

nije skrivala svoje homoseksualne veze od javnosti.¹⁴²¹ Itala nije imala snage (ni podršku) za takvo suprotstavljanje, a u slikarstvu nije bila sklona modernim izazovima ni eksperimentima.¹⁴²² Bila je kažnjena društvenim prezirom i izolacijom, koji su se odrazili na njezine poslovne mogućnosti, a odbacila ju je i mnogo uspješnija sestra Antonietta na koju se oslanjala u trenucima krize. U Zadru je živjela skromno jer nije imala stalnih prihoda i teško je nabavljala slikarski materijal. Voljela je književnost, glazbu, kazalište i filozofiju, a za vrijeme Prvoga svjetskog rata, kada je bilo sve teže nabaviti platna i boje, počela je pisati. Njezina rukopisna ostavština čuva se u Znanstvenoj knjižnici u Zadru kao osobni arhivski fond umjetnice¹⁴²³ koji sadrži književna djela s autobiografijom (*Ricordi autobiografici*, do 1933. godine), dramu *Pasqua di rose* (1915.), životopise slavnih žena *Dizionario biografico di donne illustri* (1915.-1917.), zbirku od tridesetak pjesama (1921.), osobne spise i veliku zbirku pisama raznih pošiljatelja. U autobiografiji prikazuje svoj život od prvih sjećanja do početka 1933. godine. Piše o djetinjstvu, prvim znanjima koja je dobila od majke i velikoj ljubavi prema čitanju. Teško je podnosila tragedije koje su se događale u njezinoj obitelji, smrt sestre blizanke, brata i sestre Terese. Opisala je svoj bliski odnos s njom i rastanak kada se 1902. godine udala i „morala otići u Korčulu za suprugom.“ Tamo se razboljela, a jednom prigodom joj je rekla: „Piero è buono, ma se io avessi saputo ovo è il matrimonio, non mi sarei sposata mai!“¹⁴²⁴ što se Itali urezalo u sjećanje. Nakon toga pisala joj je da opet očekuje dijete i da će biti konačno sretna ako bude kći. Ipak, rodio se sinčić, a ona je umrla nakon poroda, što je Itala teško podnijela.¹⁴²⁵

Još Arturo Colautti je, pišući o „ženama koje su mijenjale svijet“, predlagao izradu rječnika njihovih imena i zasluga, jer ih nitko nije uvrstio u pokretače povijesnih promjena.¹⁴²⁶ Itala Bogdanović je i napisala biografski rječnik u koji je uvrstila 900 najpoznatijih žena na svijetu i posvetila ga majci. Namjeravala je prikazati

„(...) "žensko" viđenje uloge žena u svim područjima ljudskog djelovanja, te ponuditi rječnik različit od mnogobrojnih "muških" do tada tiskanih rječnika, u kojima su žene, premda ponekad intelektualno i superiornije, vrlo često prisutne samo kao pratiteljice slavnih muževa i braće. Time se izravno uključila u tada već jaka europska feministička strujanja i na određeni način i sama priključila krugu žena o kojima je pisala“.¹⁴²⁷

¹⁴²¹ Usp. KOLEŠNIK, Ljiljana. (2000), Autoportreti Naste Rojc: stvaranje predodžbe naglašenog rodnog identiteta u hrvatskoj umjetnosti ranog modernizma, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 24, 187-204.

¹⁴²² Tek njezin autoportret, koji se čuva u Narodnom muzeju u Zadru, pokazuje elemente modernizma.

¹⁴²³ BOGDANOVIĆ, Itala. *Ricordi biografici*, *Književna ostavština ak. slikarice Itale Bogdanović*, 19.-20. st. Znanstvena knjižnica u Zadru, 163932, Ms. 1093.

¹⁴²⁴ BOGDANOVIĆ, Itala. *Ricordi biografici*, Ms. 1093/I, list 17.

¹⁴²⁵ BOGDANOVIĆ, Itala. *Ricordi biografici*, Ms. 1093/I, list 17-17v.

¹⁴²⁶ *Il Dalmata*, 8 (2. srpnja 1873.), 51.

¹⁴²⁷ BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (2005), Hrvatice u biografskom rječniku "Donne illustri" Zadranske Itale Bogdanović (1874.-1945.), 255.

U rječnik je uvrstila četrnaest žena s istočne obale Jadrana. Među njima je zadarska renesansna pjesnikinja Marzia Grisogono, o kojoj se i danas premalo zna,¹⁴²⁸ književnice iz Boke kotorske i Dubrovnika, zatim Ana Vidović i suvremena književnica Vinka Šperac (Beatrice Speraz). Za Klaru Tommaseo, kći Nikole Tommasea, je napisala da je bila „vrlo učena žena i spisateljica na čistom talijanskom jeziku“, koju je osobno poznavala i osoba koja ju je mogla razumjeti pa se radovala sljedećem susretu s njom.¹⁴²⁹ Međutim, Klara je uskoro umrla, a novine su pisale da je „kćerka slavnog Nikole Tommasea“, koludrica Klara Franciska Tommaseo

„(...) primjer evanđeoske dobrote i milosti (...) vrlo inteligantna žena, plemenitih osjećaja (...) činila je puno dobra gdje god je mogla i uz dozvolu pape preselila se u kuću svoga brata kada mu je umrla žena, „da nejakoj djeci zamijeni majku“.¹⁴³⁰

Iz pisanja Itale Bogdanović razabire se da su žene početkom 20. stoljeća u Dalmaciji, kao što je pisala i Adela Milčinović, drugačije međusobno komunicirale, nego što je to bilo prije. Njihova druženja nisu bila posvećena samo zabavi i ispunjavanju salonskih društvenih potreba njihovih obitelji. Neke su bile obrazovane, zaposlene i posvećene društvenim aktivnostima ili umjetničkom radu; razumjele su mnogo više, a u odabranom društvu mogle su slobodno govoriti. O tome Itala Bogdanović piše nakon Prvoga svjetskog rata, a u pjesmama izražava misli o životu, ljubavi, obitelji, domovini, politici i globalnim sukobima moćnika koji iskorištavaju i ponižavaju slabije u ime lažnih ideala.¹⁴³¹ *Dizionario biografico di donne illustri* je uporno pokušavala objaviti u Italiji i to kod najvećih izdavača, za što je imala podršku književnika, kao što je bio Gabriele D'Annunzio te istaknutih javnih i kulturnih djelatnika u Zadru: povjesničara Vitaliana Brunellija, Natalea Krekicha i Antonija Cippica. Razlog zbog kojega djelo nije objavljeno možda je sama autorica, nepoznata talijanskoj javnosti, ali ni tema slavni žena u ratno vrijeme, kada se naglašavala samo muška snaga, nije bila osobito zanimljiva. Sudbina umjetnice, vezane za klasičnu kulturu, koja je izbjegavala modernističke trendove, bila je sve teža, a u Zadru je dočekala Drugi svjetski rat, razaranje grada i smrt, 13. siječnja 1945. godine. Ona je bila čvrsto vezana za urbanu kulturu rodnoga grada, dopisivala se s brojnim poznatim Talijanima i Hrvatima, portretirala i slikala po

¹⁴²⁸ Bila je pjesnikinja i muza umjetnicima koji su joj iskazivali divljenje, u skladu s običajima njihova vremena. Usp. KRASIĆ, Stjepan. (2010), Dominikanci na području nekadašnje zadarske nadbiskupije od XIII. do XIX. stoljeća. *Zadarska smotra*, LIX, 3-4.

¹⁴²⁹ BOGDANOVIĆ, Itala. (1917), *Donne illustri. Književna ostavština ak. slikarice Itale Bogdanović*, 18-19.

¹⁴³⁰ Preminula u dobi od 58 godina i pokopana „uz otmjeni sprovod“ u Šibeniku. *Dalmatinski glas*, 1 (28. srpnja 1911.), 8, 2.

¹⁴³¹ BOGDANOVIĆ, Itala. *Književna ostavština ak. slikarice Itale Bogdanović*, Ms. 1093/I. Pjesme, 1921.. „Nostalgia“, „Maggio“, „Il pirata“, „Il tratto di Rapallo“, „A mia sorella Teresina“.

narudžbi za građane i za crkve, a bila je aktivna u društvenom i kulturnom životu Zadra.¹⁴³² Njezina slikarska djela nalaze se u raznim galerijama i u privatnom vlasništvu, a u Galeriji umjetnina u Zadru čuva se spomenuti autoportret iz 1923. godine.¹⁴³³

5.4.1.3. Svestrana Silvia Borelli Benja (1863.-1956.)

Silvia Borelli je bila samouvjerenja i živahna dama koja se, kako je sama za sebe napisala, bavila svim slobodnim umjetnostima,¹⁴³⁴ a svoja sjećanja na susrete s njom opisao je Angelo de Benvenuti:

„Zara, attraverso i secoli, noverò numerose dame colte e gentili, le quali fesero onore al loro seso oltre che alla città (...) Tra esse brillò Silvia dei conti Borelli di Vrana, che vide la luce il **3 novembre** 1863.“¹⁴³⁵

On piše o njenoj obitelji, ocu, braći, sestrama i drugoj rodbini, ali njezinu majku uopće ne spominje.¹⁴³⁶ Već iz toga se vidi koliko je za identitet žena bio bitan samo otac i muški članovi obitelji. Sestre povezuje s njihovim zaslužnim supruzima, a nevjeste sa zaslugama muškaraca iz njihovih obitelji. Nakon toga, prikazuje sličnosti između Silvije i njezina oca, utjecajnoga društveno-političkog djelatnika:

„La contessa Silvia ereditò dal padre il forte sentimento d' italianità oltre ad elette doti intellettuali, che manifestava attraverso la cultura molto vasta. Riuscì ancora valente pittrice e scultrice e fu sportiva a suo modo. Mostrò così spiccata predilezione per la caccia, passione che corrispondeva al suo energico, egocentrico temperamento e che l'accompagnò sino in età molto avanzata (decedette ultranonagenaria). Si faceva accompagnare dal servitore, col fucile già carico, e si divertiva a sparare fulminando assai spesso i poveri pennuti o poco celeri lepri. Incurante delle distanze aveva per norma che la selvaggina si trova sotto le suole.“¹⁴³⁷

Kada joj je 1901. godine umro suprug, Albino Nagy, na njegovu grobu je postavljen kameni medaljon što ga je sama izradila. Drugi put se udala 1905. za petnaest godina starijeg Girolama Benju iz stare zadarske plemićke obitelji. Benvenuti piše da je istraživala povijest obitelji Benja u Državnom arhivu, gdje su joj arhivist Heinrich Böttner i ravnatelj Antonio Krekić donosili spise. Posjećivala je i gradsku knjižnicu Paravia, u kojoj su joj bibliotekar Vitaliano Brunelli i povjesničar Giuseppe Praga bili na usluzi jer je zbog svoga visokog staleškog položaja mogla biti mnogo slobodnija od drugih žena, a *contessa Silvija* je bila među rijetkima koje su posjećivale knjižnice i arhive. Ona je pomogla Benvenutiju u

¹⁴³² U njezinoj ostavštini sačuvane su iskaznice društava *Professionisti, Artisti i Sindacati*. BOGDANOVIĆ, Itala. *Književna ostavština*, Ms. 1093/III, Varia.

¹⁴³³ Antun Travirka za njega kaže da je „djelo prilično diskretna značenja.“ TRAVIRKA, Antun. (2011), *Likovna kultura u Zadru*, 572. Prilog 13.

¹⁴³⁴ Epitaf na grobu u Zadru.

¹⁴³⁵ BENVENUTI, Angelo. (1966), Silvia de Begna Borelli, *La rivista dalmatica*, 37, 4, 4, 73.

¹⁴³⁶ Antonija, kći biologinje Marije Cattani o kojoj se moglo reći puno više nego o drugim rođacima.

¹⁴³⁷ BENVENUTI, Angelo. (1966), Silvia de Begna Borelli, 74.

arheološkom istraživanju lokaliteta Vrana, kamo ga je odvezla svojim automobilom (nije navedeno je li sama i vozila) do ruševina. Poslije toga su se u Biogradu sastali s jednim arheologom na ručku, a ona nije dopustila da on, *kao kavalir*, plati račun jer je bio njezin gost. Benvenuti piše da je samouvjereno provodila sve svoje zamisli, a da je ponekad reagirala i neumjesno, izazivajući nesporazume. To razdoblje od početka 20. stoljeća do Prvoga svjetskog rata Benvenuti naziva „la belle époque zaratina“ kada je visoka klasa, zajedno sa službenicima Dalmatinske vlade, organizirala zabave, primanja i plesove slične onima u Beču, a Silvija je bila jedna od najaktivnijih sudionica i vrsna pijanistica. Često je putovala, odlazila kćeri u Rim, prijateljicama i rođacima u Pariz, Beč i druga mjesta ili sestri Ameliji Lantana u Sutomišćicu, i tako do kraja života, kada je u devedeset i trećoj godini pala i više se nije uspjela oporaviti. Za Benvenutija je ona bila oličenje onovremene plemenite dame i jedna od blistavih figura ženskog svijeta Dalmacije.¹⁴³⁸

Osim brojnih društvenih aktivnosti bavila se slikanjem i kiparstvom. Antun Travirka piše da je u jednoj privatnoj zbirci sačuvano njezino „golemo, pretenciozno platno s likovima u natprirodnoj veličini vrlo diskretne kvalitete, (a drugo) slično pretenciozne mrtve prirode s divljači“, čuva se u drugoj privatnoj zbirci.¹⁴³⁹ Marija Stagličić navodi da je u kapelici na imanju obitelji njezine sestre Amelije Lantana u Sutomišćici bila jedna oltarna pala s njezinim potpisom.¹⁴⁴⁰ U spisima obitelji Benja u Državnom arhivu u Zadru nalazi se sedamnaest njezinih originalnih portreta i ilustracija manjeg formata iz 1906. i 1907. godine. Ti radovi su umetnuti (ili zalijepljeni) u knjizi o povijesti obitelji¹⁴⁴¹ i koristili su se kao ilustracije događaja i portreti članova obitelji ne obraćajući pozornost na njezine likovne priloge.¹⁴⁴² Od kiparskih radova sačuvana je bista Nikole Tommasea u spremištu Znanstvene knjižnice u Zadru. Silvija Borelli Benja je u kulturnom životu grada predstavljala figuru bogate žene koja je koristila sve pogodnosti dopuštene njezinoj visokoj staleškoj poziciji. Time je, kao *vesela žena*, bila zaštićena od zlobnih primjedbi koje im se upućuju ili izmišljaju od svih, pa i drugih žena. Tako se može tumačiti primjedba jedne njezine prijateljice da ju je bolje imati za

¹⁴³⁸ „Questo medaglione letterario vuole essere un doveroso omaggio alla memoria di questa nobilissima dama con lo scopo pure di rinverdire il ricordo in quanti la conobbero ed altamente la apprezzarono. Effettivamente la contessa Silvia de Begna Borelli rappresenta e rimarrà una delle figure più smaglianti nel mondo femminile de «la belle époque» della Dalmazia. BENVENUTI, Angelo. (1966), Silvia de Begna Borelli, 81.

¹⁴³⁹ TRAVIRKA, Antun. (2011), Likovna kultura u Zadru, *Zadar za austrijske uprave*, 563.

¹⁴⁴⁰ STAGLIČIĆ, Marija. (2001), Barokni ljetnikovac obitelji Lantana na otoku Ugljanu. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 25, 164.

¹⁴⁴¹ HR-DAZD-479: Zbirka rukopisa. Rkp. 98: Alfred Benja. (1907), Geschichte der uradeligen Familie Begna von Alfred conte Begna Benkovich.

¹⁴⁴² Usp. KATIĆ, Mirisa. (2014), O „fenomenu“ zadarskoga ženskog slikarstva u vrijeme Druge austrijske uprave. *Metodički obzori*, 9, (1), 19, 110. Prilog 12.

prijateljicu, nego neprijateljicu,¹⁴⁴³ jer ona se znala sama braniti pa i opasno napadati, za razliku od većine drugih žena.¹⁴⁴⁴

5.4.1.4. Zoe Borelli Vranski Alačević (1888. - 1980.)

Najpoznatija zadarska slikarica rođena je 15. travnja 1888. u Zadru, gdje je stekla osnovno obrazovanje i prve poduke u slikanju. Školovanje je nastavila u Zagrebu, slikanje učila kod najboljih učitelja, Marije Ettinger, Bele Čikoša i Menci Clementa Crnčića. Družila se s hrvatskim slikarima i slikaricama, među ostalima i s Nastom Rojc, koja ju je portretirala 1909. godine. Studirala je u Beču i Rimu, a po završetku studija preselila se u Pariz gdje je izlagala 1913. godine. Okušala u se u raznim tehnikama, izrađivala je portrete, pejzaže i crteže, a osobito se istakla u karikaturama,¹⁴⁴⁵ koje je još 1909. izlagala u Beču:

„Toj simpatičnoj gospođici jedva je osamnaest godina, a već istupa tolikim sarkazmom, humorom, opažanjem, da se o njoj ne smije govoriti kao o početnici. Njezina je prva riječ ozbiljna i mi ćemo sa zanimanjem pratiti dalji razvitak te mlade umjetnice. (Njezin humor ...) daleko od svake prosječnosti i banalnosti, otmene je i ako iznaša same grdobe obojega spola. Umjetnica ima osobitu naklonost prema čuvidnome, te fantastičnome. Njezina je fantazija bogata, neizcrpiva. Zna se da je kont. Borelli razvila dar opažanja gledajući čudake dalmatinskih gradova. U tom ambijentu, gdje je šala i duhovitost prirodna svakome pučaninu, morao se razviti satirik, karikaturista.“¹⁴⁴⁶

Lovrić je uspoređuje je s Vidovićem, Uvodićem, Katunarićem i Meneghellom-Dinčićem naglašavajući da su oni samo karikaturisti portreta, a samo Angelo Radovani i ona posvetili su se žanru. Navodi neke od njezinih najboljih karikatura (Ministranti, Procesija, Plesačice, Marljivost, Inteligencija, Pisar, Četiri godišnja doba, Ciganka i Maska) koje su „pune pokreta, života i duhovitosti“, a „ona je i u koloritu otmene i iztančana kao da su za njom duge godine rada i iskustva.“¹⁴⁴⁷ Nakon te izložbe tri karikature su joj objavljene u Londonu, u časopisu *The Studio*, što je potaklo i druge likovne kritičare da obrate pažnju na njezin rad. Kako je najviše boravila u inozemstvu, u Zadru se o njoj pisalo prigodom zapažanja stranog tiska,¹⁴⁴⁸ a nakon povratka iz Rima, po završetku akademije, *Narodni list* piše:

„Grofinja Zoe Borelli koja je u nas već poznata sa svojih slikarskih radnja, vratila se je iz Rima, gdje je svršila slikarsku akademiju. Bila je uz mnoštvo učenika jedina učenica u zadnjem tečaju i dobila je na

¹⁴⁴³ „Donna di temprà eccezionale era autoritaria ed alle vote, dietro le sue espressioni di dolcezza, manifestava il suo volere, che non ammetteva ostacoli. Di conseguenza era sempre un rischio contraddirla ed un asua intima amica si confidava nel massimo segreto: «Preferisco averla amica, che nemica». BENVENUTI, Angelo. (1966), Silvia de Begna Borelli, 80.

¹⁴⁴⁴ Yvonne Knibiehler se pita: “Zašto se žene tako slabo brane i zašto bolje ne štite svoje malene?” KNIBIEHLER, Yvonne. (2004), *Seksualnost kroz povijest*, 159.

¹⁴⁴⁵ <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2441BORELLI VRANSKI> (pristup 7. ožujka 2017.) Prilog 15.

¹⁴⁴⁶ LOVRIĆ, Božo. (1909), Naši umetnici u Beču. *Letopis Matice srpske*, 7, 5, 255, 81.

¹⁴⁴⁷ LOVRIĆ, Božo. (1909), Naši umetnici u Beču, 81.

¹⁴⁴⁸ „Dalmatinska umjetnica“, *Smotra dalmatinska*, 22 (6. veljače 1909.), 11, 2.

koncu nauka prvu nagradu za svoje radove. Mladog našoj zadarskoj umjetnici se radujemo i od srca joj čestitamo na lijepu uspjehu.“¹⁴⁴⁹

Osim samostalnih izložbi u Beču, Parizu i Zagrebu, izlagala je na skupnim izložbama u Ljubljani, Rimu, Beogradu, Zagrebu, Osijeku, Splitu i Parizu. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata živjela je na imanju svoje obitelji u Sv. Filipu i Jakovu gdje je sa sestrom Malvinom obilazila manja mjesta proučavajući narodne rukotvorine i ornamente narodnih nošnji. Za Etnografski muzej u Splitu je izrađivala crteže i slike koji su objavljeni u izdanjima tog muzeja, a u Zadru je namjeravala pokrenuti tečaj slikanja. *Narodni list* najavljuje:

„(...) naša odlična akademska slikarica Zoe pl. Borelli Vranska namjerava otvoriti u Zadru privatni tečaj za slikanje (... pa) će s tim u našem gradu biti popunjena jedna velika praznina, koja se osjećala i biti (...) prigoda mnogim talentima, koji se kod nas gube, da se pod uputom ove vrstne naše umjetnice razvijaju.“¹⁴⁵⁰

Obavijest da se tečaj otvara u bivšim prostorijama Narodnog lista „preuređenim za tu svrhu u kući Huga Borellija na Novoj obali“ gdje se mogu dobiti ostale informacije,¹⁴⁵¹ ujedno je i posljednja vijest o tome. Tečaj se nije održao, a nakon talijanske okupacije Zadra živjela je najviše u Italiji, a djelovala je i izlagala na području bivše Jugoslavije, u Splitu, Zagrebu, Beogradu i Osijeku. Njezino druženje s Ermenegildom Alačevićem, sinom talijanskog novinara i pisca Tita Alačevića (talijanaša) iz Rima, privuklo je pažnju austrijskog redarstva. Pratile su ga i otkrili da se sastaje i „ljubovka sa jednom kćerom Borellia Uga“¹⁴⁵² te da je i prije dolazio na ladanje kod kneza Huberta Borellija. Zoe se vjenčala s njim 1919. godine¹⁴⁵³ i ostatak života provela u Italiji, gdje je nastavila slikati i izlagati. Nakon njegove smrti, 1970. godine, živjela je u Firenzi, gdje je i umrla.

O njenom radu su pisali kritičari i povjesničari umjetnosti iz sjeverne Hrvatske i kasnije, Jugoslavije navodeći da je slikala i izlagala „u svim većim evropskim gradovima, čak i u Carigradu“.¹⁴⁵⁴ Međutim, izgleda da su njezine slike nestajale nakon izložbi i posudbi za izradu reprodukcija, a ona sama „nikad nije marila za to gdje su njezini radovi svršavali jer joj je glavni užitak bio - samo slikanje.“ Žalila je samo za slikom „Prva lastavica“ koju je poslala u neku londonsku galeriju, zajedno s petnaest drugih radova, koji joj nikada nisu vraćeni.¹⁴⁵⁵ Na primjeru Zoe Borelli vidi se nemoć (pa i nehaj) umjetnice prema čuvanju i evidenciji svojih djela. O svome radu je napisala samo članak „Kako stvaram crtu“ i autobiografiju,

¹⁴⁴⁹ *Narodni list*, 50 (19. srpnja 1911), 57, 3.

¹⁴⁵⁰ *Narodni list*, 57 (6. veljače 1918), 10, 2.

¹⁴⁵¹ *Narodni list*, 57 (20. veljače 1918), 14, 2.

¹⁴⁵² HR-DAZD-88: Namjesništvo za Dalmaciju. Prezidijalni spisi Namjesništva, svež. 702, Uprava zemaljskog redarstva, 667, 12. rujna 1915.

¹⁴⁵³ HR-DAZD-635: Obitelj Borelli. Rodoslovlje.

¹⁴⁵⁴ Usp. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2441BORELLI VRANSKI> (pristup 7. ožujka 2017.)

¹⁴⁵⁵ ŠMIDT, Josip. (1988), Tko je bila Zoe Borelli?: tragom jedne obljetnice *Slobodna Dalmacija*, 44 (15. travnja 1988.), 13431, 18

Neke uspomene mojeg života, koja je ostala u rukopisu, u posjedu obitelji. Nije imala umjetničke sljedbenike, a u dubokoj starosti je gotovo zaboravljena. Pred kraj života je rezignirano napisala: „Približava se dan moje smrti, jer sam ostarila, i čekam taj sat sa zadovoljstvom da odem iz ovog strašnog današnjeg svijeta.“¹⁴⁵⁶ Za razliku od svestrane Silvije Borelli, Zoe se posvetila samo umjetnosti. Rodni kraj joj je nudio inspiraciju, ali ne i mogućnosti za profesionalno sazrijevanje. Njezin utjecaj na kulturni život Zadra svodio se na vijesti o nastupima i izložbama. Bila je jedna od rijetkih dalmatinskih slikarica uvrštenih u hrvatsku Enciklopediju likovnih umjetnosti,¹⁴⁵⁷ ali je više pripadala širokom krugu europskih umjetnika s kojima se družila. Ona je koristila sve prednosti materijalne neovisnosti i visoke društvene pozicije, što se vidi i iz njezina odnosa prema slikama. Nije se dovoljno brinula o njima, a nasljednici nisu ni evidentirali njezina brojna djela rasuta po galerijama i privatnim zbirkama. Bila je jedna od rijetkih slikarica koje su slikale dobre aktove i karikature, a koliko se razlikovala od drugih najbolje je izrazio likovni kritičar Fran Kobal, koji je napisao da u njezinim uspješnim karikaturama i crtežima „nema ničega ženskoga“, čime je potvrdio dominaciju rodni stereotipa u prosudbi umjetničkih djela autorica.¹⁴⁵⁸ Sandi Bulimbašić piše da je Zoe Borelli bila plemkinja koja je zbog toga imala povlašten status u društvu umjetnika,¹⁴⁵⁹ što je vrlo vjerojatno, ali njezin doprinos likovnoj umjetnosti danas se procjenjuje samo na temelju dostupnih djela. Osim pripadnosti *drugom spolu*, možda su upravo iskreni užitak slikanja, lakoća stvaranja, veliki opus, pripadnost visokoj klasi i simpatije koje su joj iskazivali kritičari, razlozi zbog kojih je zanemarena i bez ozbiljnije kritičke prosudbe ostavljena na marginama dalmatinske i hrvatske likovne povijesti.

5.4.1.5. Zadarski tisak o slikaricama i izgubljenim „velikim talentima“

Dvije kćeri profesora Antonija Botture, Margherita (Rita) i Gina, koje su u mladosti pohađale privatne slikarske tečajeve, bile su talentirane slikarice koje su povremeno izlagale u gradu, ali i na nekim drugim izložbama. Prolaznici su u izlogu slastičarnice Battara na Kalelargi mogli vidjeti šest slika šesnaestogodišnje Margherite Botture, učenice profesora Ivana Smirića, koja je nakon tri godine bavljenja tom „plemenitom umjetnošću“ pokazala

¹⁴⁵⁶ ŠMIDT, Josip. (1988), Tko je bila Zoe Borelli?

¹⁴⁵⁷ Bratanić, Jakov. (1959), Borelli-Vranska-Alačević, Zoe. *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 1, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 438.

¹⁴⁵⁸ BULIMBAŠIĆ, Sandi. (2016), *Društvo hrvatskih umjetnika Medulić (1908.-1919.): umjetnost i politika*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 60.

¹⁴⁵⁹ BULIMBAŠIĆ, Sandi. (2016), *Društvo hrvatskih umjetnika Medulić*, 327.

izvanredni talent.¹⁴⁶⁰ Izložila je portret oca, kopije slika nekih talijanskih autora i dvije vedute napuljskog zaljeva. Nakon udaje za kipara i slikara Bruna Bersu nastavila je slikati i izlagati s njim, a pridružila im se i njezina mlađa sestra Gina koja je sudjelovala na njihovim zajedničkim izložbama. Kritika za Ritu piše da je „odlična diletantkinja“ koja slika pretežno portrete, a o Gini da je tek početnica i da previše podilazi ukusu publike, a „takovih ustupa krupnom ukusu gomile ima uostalom i sama g-đa Bersa.“¹⁴⁶¹ Analizirajući njihova djela Antun Travirka, uočava razlike između profesionalne vještine (slikara) Berse i uspješno savladane kompleksne tehnologije slikanja uljem na platnu slikarica amatarki.¹⁴⁶² Te dvije slikarice su se, ohrabrene Brunovim autoritetom, često pojavljivale u javnosti koja ih je podržavala pa je i druga zajednička izložba u Brunovom kiparskom atelijeru u prizemlju Zavoda sv. Dimitrija, 1912. bila dobro prihvaćena. Bruno i Rita su sudjelovali na velikoj hrvatskoj likovnoj izložbi u Splitu 1908. godine o kojoj je podrobno pisao novinar Vinko Kisić,¹⁴⁶³ izražavajući svoje zadovoljstvo velikim odazivom umjetnika i ponos zbog kvalitete izloženih radova: “Kročili smo mužki napried, pa imamo i mi dostojnih reprezentanata ondje, gdje umjetnost svakoga naroda stupa pred međunarodni sud.“ U Splitu su okupljeni radovi 28 najvećih hrvatskih živućih umjetnika i umjetnica, od kojih su neki ostvarili zapažene uspjehe i u inozemstvu (Vlaho Bukovac, Ivan Meštrović, Ivan Rendić). Od zadarskih umjetnika, osim Bruna i Rite Bersa, na izložbi su nastupili Radivoj Krainer i Amelija Bogdanović Knežević, koja je živjela u Splitu, a od drugih umjetnica, Dubrovčanka Flora Jakšić.¹⁴⁶⁴ Pišući pojedinačno o svakome od njih, Kisić navodi uspjele radove slikarica, portrete Rite Bottura Bersa, Amelije Knežević Bogdanović i Dome Suhor, kao i pejzaže Flore Jakšić iz Dubrovnika.¹⁴⁶⁵

Osim o zadarskim i dalmatinskim slikaricama, novine pišu o hrvatskoj slikarici, barunici Anki Löventhal Marojčić, koja je privukla pažnju književnika Milana Begovića. On je opisao susret u atelijeru Vlaha Bukovca u Beču, gdje je „vesela barunica“ dominirala u središtu skupine hrvatskih umjetnika i domoljuba koji su se divili njezinoj otmjenoj jednostavnosti i ljubavi prema umjetnosti

¹⁴⁶⁰ „Artista giovinetta“, *Il Dalmata*, 22 (10. prosinca 1887.), 98, 3.

¹⁴⁶¹ DESNICA, Boško. (1909), Izložba Bersa-Botura. *Letopis Matice srpske*, 7, 5, 256, 89-90.

¹⁴⁶² Usp. TRAVIRKA, Antun. (2011), Likovna kultura u Zadru, *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 578.

¹⁴⁶³ „Umjetnička izložba u Splitu“. *Narodni list*, 47 (29. listopada - 9. studenog 1908.), br. 87, 88, 89 i 90.

¹⁴⁶⁴ *Narodni list*, 47 (29. listopada 1908.), 87, 1.

¹⁴⁶⁵ Piše i da je pastel nepoznate gospođe L. B. tako dobar da „može skladno da stoji uz Bukovčeve i Medovićeve“, a portret gđe E. S. da je „slabije izradjen. *Narodni list*, 47 (5. studenoga 1908.), 87, 1.

„(...) jer u tome je njezin život. Njoj je umjetnost doniela najveće moralne zadovoljštine, jer za materijalnim nije joj bilo od potrebe da teži: sve što je slikala, bilo je određeno za bolje i plemenitije svrhe, nego li za prodaju.“¹⁴⁶⁶

Impresioniran ženskim vrlinama vremešne slikarice, koja je zračila svježinom, okupljajući oko sebe prijatelje i obožavatelje, uključujući i samoga kralja, Begović ističe njezinu vedrinu i životnu radost. Atelijer joj je izgledao kao da pripada bezazlenoj djevojci

„(...) koja nadom i ljubavlju promatra život. U svim slikama, nema ni jedne crne ili žalostne, sve sama vedrina i blagost. Cvijeće, madone, veseli pejzaži, živi portreti - nema nevolje, nema jada, nema čemera. I sve to odražuje njezin život-taj život vedar i veseo, pa kako će da se u umjetnosti drugačiji prikaže?“¹⁴⁶⁷

Piše o njezinim roditeljima, kršćanskome milosrđu, domoljublju i humanitarnom radu žene koja se po izlasku iz samostanskog internata udala za osamnaest godina starijeg baruna Arthura von Löwenthala, oslikavajući početak životnog puta većine imućnih djevojaka toga vremena. Nakon što je rodila troje djece, a „obdarilo ju je nebo i dubokim umjetničkim shvaćanjem, pa je ona, uz svoje životne dužnosti, na tom polju radila još iz prvog svoga mladenaštva.“¹⁴⁶⁸ On navodi slike koje je darovala crkvama, portrete kralja i drugih slavni osoba, kao i mnoštvo drugih djela¹⁴⁶⁹ izražavajući ponos zbog uspjeha „naše Anke“ koja je dobila brojna odličja, od Elizabetina reda, Viteškog reda S. Groba i mnoge druge „odlike i diplome“. Naglašava njezino obećanje da planira uskoro sa suprugom posjetiti Dalmaciju kojoj treba „sućuti nad bijedom i nevoljom, što tamo hara.“¹⁴⁷⁰ Begovićeva priča utemeljena je na osobi umjetnice više nego na njezinom djelu, a dojam koji ona ostavlja potpuno je zasjenio njezin rad, nadopunjen ženskim suosjećanjem i humanitarnom djelatnošću.

Ponekad se događalo da bi se pojavila nadarena mlada žena koja bi privukla pažnju javnosti i onda se pisalo o velikom talentu koji puno obećava. Pod naslovom „Umjetnički talenat“¹⁴⁷¹ novine pišu o gospođi Vjekoslavi Mikalević, učiteljici veziva iz Šibenika, koja se isticala u više umjetnosti, kao „izvanredna“ pjevačica, slikarica i kiparica. Nju je prilikom prolaska kroz Šibenik zamijetio kipar Ivan Meštrović i izjavio da je nesumnjivo talentirana i da bi trebala „sistematskim izobraženjem razviti i usavršiti svoj umjetnički dar“, ali ona je bila siromašna, bez roditelja i sama se održavala svojim radom. Vijest o Meštrovićevoj primjedbi donijele su šibenske novine *Hrvatska rieč* i *Naprednjak*, koje potvrđuju podatke o njoj i neka

¹⁴⁶⁶ „Barunica Anka Löventhal Marojčić: hrvatska umjetnica“. *Narodni list*, 42 (6. svibnja 1903.), 36, 1.

¹⁴⁶⁷ *Narodni list*, 42 (6. svibnja 1903.), 36, 1.

¹⁴⁶⁸ *Narodni list*, 42 (6. svibnja 1903.), 36, 1.

¹⁴⁶⁹ Anka von Löventhal rođena Marojčić (1853.-1935.) slikala je najviše religiozne motive za samostane i crkve. Izrađivala je izvrsne portrete u bakropisu. Bila je jedna od rijetkih žena članica Hrvatskog društva umjetnosti. <http://www.donacijegz.mdc.hr/slikarica.aspx?lng=HR&id=34> (pristup 14. listopada 2017.)

¹⁴⁷⁰ *Narodni list*, 42 (6. svibnja 1903.), 36, 2.

¹⁴⁷¹ *Smotra dalmatinska*, 24 (9. kolovoza 1911.), 63, 3.

nastojanja sugrađana da joj se pomogne u školovanju.¹⁴⁷² Onda je umirovljeni kapetan S. Grubišić najavio da će joj pomoći,¹⁴⁷³ ali nije poznato što je dalje bilo s njom. Možda se udala, promijenila prezime¹⁴⁷⁴ ili je sasvim napustila umjetničke aktivnosti. Vijest je dospjela u novine vjerojatno zato što ju je podržao slavni Ivan Meštrović, a njezini sugrađani su i prije znali za nju. Iako su mnogi umjetnici bili prisiljeni prekinuti svoj rad ili školovanje, sa ženama je to bilo mnogo češće, pa se u novinama često nailazi na vijesti o mladim umjetnicama koje se kasnije više nigdje ne spominju. Zadarska slikarica Zorka Magnacca vratila se iz Praga gdje je učila kod Vlaha Bukovca. On joj je u svjedodžbi napisao da je „svojom marljivošću postigla veliki napredak“ i da će „uspjeti u svome cilju“.¹⁴⁷⁵ U trgovini u Širokoj ulici izložila je „jednu noviju svoju radnju: ženski lik. Radnja pokazuje koliko je ona u tehnici napredovala u pražkoj školi, te opravdava nade da će se razviti do prave umjetnice“.¹⁴⁷⁶ Ipak, sudeći prema izvorima, to se nije dogodilo. Objavljujući imena osoba koje su uplatile priloge za knjigu *Za Boga i za Cara!* Terese Thun-Hohenstein, novine spominju slikaricu iz Zadra, Nelly Gentilizza.¹⁴⁷⁷ Nešto kasnije, objavljeno je da ona poučava djecu slikanje u prirodi i slikanje pejzaža za odrasle,¹⁴⁷⁸ a sljedeće godine je u svome stanu poučavala sviranje na klaviru, pjevanje i slikanje.¹⁴⁷⁹ Nakon toga o njoj više nema vijesti. Još se jedna nepoznata slikarica spominje u zadarskim novinama, u prilogu Stjepana Roce. On piše o nadarenoj dubrovačkoj slikarici koja je izlagala u Splitu pod pseudonimom Fulmina. Završila je učiteljsku školu u Dubrovniku i zaposlila se u Splitu, gdje je učila i slikanje kod Emanuela Vidovića, a namjeravala poći i u Prag kod Bukovca. U Splitu je izložila dva albuma s radovima na temu djetinjstva, školovanja i svakodnevnog života, a posebno je zanimljiv bio drugi album u kojemu je izložila pejzaže, portrete i stvarne likove među kojima je bilo dosta duhovitih i zabavnih te karikatura iz svakodnevnog života i ratne stvarnosti. Prvi Album je imao 254 slike o kojima Roca piše:

„Ne znaš čemu da se više diviš, da li slici, karikaturi ili napisu ispod svake slike. U tim jezgrovitim rečenicama vidiš pjesničku dušu punu humora, zdravog gledanja i logičnog mišljenja.“¹⁴⁸⁰

Unatoč tolikom oduševljenju Fulmina se više ne spominje.

¹⁴⁷² *Hrvatska rieč*, 7 (5. kolovoza 1911.), 568, 2.

¹⁴⁷³ *Naprednjak*, 1 (1. rujna 1911.), 8, 3.

¹⁴⁷⁴ Višejezičnost dalmatinskog prostora dopuštala je *prijevode* osobnih imena i nadimaka, a ime Vjekoslava prevodilo se u Luigia i Alojzija.

¹⁴⁷⁵ „Priznanje mladoj umjetnici“, *Narodni list*, 56 (7. prosinca 1917.), 97, 2.

¹⁴⁷⁶ *Narodni list*, 57 (30. siječnja 1918.), 8, 2.

¹⁴⁷⁷ *Smotra dalmatinska*, 30 (3. siječnja 1917.), 1.

¹⁴⁷⁸ *Narodni list*, 56 (25. travnja 1917), 33, 2.

¹⁴⁷⁹ „Vriedna umjetnica, gospodična Nela Gentilizza“. *Narodni list*, 57 (25. srpnja 1918), 38, 3.

¹⁴⁸⁰ „Iz umjetničkog svijeta“, *Narodni list*, 56 (22. prosinca 1917.), 101, 1.

O ženama u umjetnosti raspravljalo se u to vrijeme i u Zagrebu pa *Narodni list* donosi prikaz predavanja, tiskanog u brošuri *Umjetnost i žena*, likovnog kritičara Koste Strajnića. Predavanje je održao u Proljetnom salonu u Zagrebu, gdje je govorio o ženama u povijesti europske umjetnosti i ženskim stvaralačkim mogućnostima:

„Zanimljivim se načinom razpreda pitanje da li je žena kadra da umjetnički stvara? Zatim se spominju najveće žene u povijesti evropske umjetnosti. Na koncu se prikazuju južnoslavenske umjetnice, među kojima hrvatske žene igraju najveće uloge.“¹⁴⁸¹

Isticanjem posvete predavanja „hrvatskoj domorodki“ i humanitarki Ivki barunici Ožegović¹⁴⁸² koja nije bila umjetnica, sugerira se poštovanje domoljubnog i dobrotvornog rada žena više od umjetničkoga. Ženska kreativnost se nije očekivala ni isticala, a kritika je naglašavala ženska *prirodna ograničenja*, kratku i nepotpunu naobrazbu, nedostatak snage i iskustva te lošu perspektivu u budućnosti zbog nemogućnosti profesionalnog rada. Slikarica je mogla biti samo diletantica jer se paradigma ženske profesionalne nemoći smatrala nepremostivom preprekom. Likovna kritika je hvalila i podržavala teme i motive *primjerene ženama*, što znači da su bili poželjni portreti, pejzaži i male forme, a neprimjerenima su se smatrali aktovi, veliki događaji i veliki formati. Posebno se osuđivalo iskazivanje ženske slobode, povezane s privatnim životom, kao u slučaju sestara Bogdanović. Nije neobično što su u Zadru samo plemkinje pokazivale interes za likovno izražavanje jer su one mogle pohađati skupe djevojačke škole u inozemstvu, dok su građanske djevojke i pućanke češće završavale učiteljske škole, koje su im, pored opće izobrazbe i praktičnih kućanskih vještina, omogućavale zaposlenje u nekoj djevojačkoj školi. Najveći problem u poznavanju života i rada zadarskih slikarica su zaborav, ignoriranje i podcjenjivanje koji su nastajali kasnije. Mnogi radovi su im uništeni i izgubljeni, rijetki su potomci koji su ih čuvali, a još je manje onih koji su pisali o njima. Isto tako, izlagačka politika i način recepcije muške i ženske likovne produkcije ističe ulogu povjesničara umjetnosti, najčešće muškaraca i njihovu rodnu pristranost.¹⁴⁸³ Međutim, i novija istraživanja, koja uključuju pronalaženje njihovih zaboravljenih djela radi ponovnog prikazivanja, često počivaju na već poznatim izvorima, koji su zanemarivali žene. Tako npr. u monografiji o društvu likovnih umjetnika „Medulić“, koja sadrži veliki broj likovnih priloga, ilustracija, pa i podataka o sudjelovanju slikarica, njih nema ni na jednoj skupnoj fotografiji umjetnika.¹⁴⁸⁴

¹⁴⁸¹ *Narodni list*, 55 (6. rujna 1916.), 71, 3.

¹⁴⁸² Usp. BOGDANOVIĆ, Tomislav. (2012), Barunica Ivka Ožegović: 1873.-1923.). *Cris* 14, 1, 11-24.

¹⁴⁸³ KOLEŠNIK, Ljiljana. (1999), Feministička intervencija u suvremenu likovnu kulturu. *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti: izabrani tekstovi*. Zagreb: Centar za ženske studije, VII.

¹⁴⁸⁴ Usp. BULIMBAŠIĆ, Sandi. (2016), *Društvo hrvatskih umjetnika Medulić (1908.-1919.): umjetnost i politika*.

Ne referirajući se na rad zadarskih slikarica, povjesničarka umjetnosti i likovna kritičarka Vanda Ekl (1920.-1993.) je upravo u Zadru 1954. godine objavila prilog „Naše prve žene-slikari“ u kojemu je označila najvažnije probleme s kojima se susreću žene u pokušajima kreativnoga i umjetničkog izražavanja:

„Sudbina ženskog udjela na polju likovnog stvaranja vezana je uz oblike i mogućnosti za žensku aktivnost na svim poljima intelektualne djelatnosti. Taj je udio u prošlosti bio fragmentaran, povremen, nekontinuiran i izuzetan; svakako posve nesuglasan sa kreativnim sposobnostima žene. (...) Upravo na polju likovnog stvaranja, gdje se kroz senzibilnost i fantaziju pretvara osjećajni svijet u oblike, gdje se realiziraju nadasve čuvstveni doživljaji, naslućujemo da je sa strane žena ostalo mnogo neizvijenih i neizrečenih vrjednota. (...) Pa ipak su kreativne snage u žena rijetko uspjele dozrijeti i zgusnuti se do izrazite umjetničke volje. Drugi je, naime, zakon obilježio razvoj i doseg umjetničke djelatnosti kod žena: onaj društveni.“¹⁴⁸⁵

Ona ističe elemente politike ograničavanja umjetničkih aktivnosti žena, od „ograničene i stručno neopredijeljene naobrazbe“ do pretpostavljene ženske inferiornosti:

„Tako je okvir u kojem se je život žene kretao, prisilno dao njenom interesu i afektu za duševna dobra, uzdržani i pasivni karakter. Društvo je uskratilo ženi onu materijalnu bazu i moralnu atmosferu bez koje nema kreativnih procesa. (...) Nedoraslost i prirodno manji duhovni potencijal žene, bila je uvriježena predrasuda, koja je u stvari postala uzrok, a ne posljedica malog broja primjera u kojima je žena bila subjekt u procesu stvaranja.“¹⁴⁸⁶

Suvremena likovna kritika nastavlja razmatrati okolnosti koje dovode do podcjenjivanja autorica, a razmišljajući o sudbinama talentiranih žena Ljiljana Kolečnik se pita:

„Je li doista riječ samo o nedovoljnoj i neodgovarajućoj naobrazbi, o rodno uvjetovanoj nezainteresiranosti za suvremene likovne poetike, ili je u pitanju nešto drugo? Možda su na kritičku recepciju ženskih opusa, osim krute primjene kriterija formalne inovacije, utjecali i određeni elementi koji u većoj mjeri pripadaju krugu općih kulturoloških problema te se stoga nalaze izvan područja neposrednog interesa modernističke likovne kritike? Na primjer, određeni rodni stereotipi za koje feministička likovna kritika tvrdi kako su ugrađeni u sam temelj konstrukcije ženske uloge u kulturi ranog modernizma.“¹⁴⁸⁷

Kritika je tvrdila i da su se umjetnice ranog modernizma izražavale „zastarjelim oblicima“ što je većina njihovih muških kolega već bila odbacila, ali američka teoretičarka Celeste Schenck je zapazila dva istodobna i kontradiktorna stereotipa prema kojima se smatra da su žene uvijek

„(...) istovremeno 'ispod' kulture - previše uronjene u prirodu da bi svladale kodove poetskih i likovnih formi (...) ili 'čuvarice' kulture - stroge rigidne, konzervativne, vezane uz socijalne norme, sklone potiskivanju spontanosti i eksperimenta.“¹⁴⁸⁸

Kritičarke likovne umjetnosti ističu brojna neriješena pitanja koja zahtijevaju novu historiografsku obradu kao i novi kritički pogled na žensko stvaralaštvo. Griselda Pollock

¹⁴⁸⁵ *Glas Zadra*, 2 (13. ožujka 1954.), 143, 3.

¹⁴⁸⁶ *Glas Zadra*, 2 (13. ožujka 1954.), 143, 3.

¹⁴⁸⁷ Usp. KOLEŠNIK, Ljiljana. (2000), *Autoportreti Naste Rojc: stvaranje predodžbe naglašenog rodno identiteta u hrvatskoj umjetnosti ranog modernizma*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 24, 188-189.

¹⁴⁸⁸ Usp. KOLEŠNIK, Ljiljana. (2000), *Autoportreti Naste Rojc*, 189.

predlaže oblikovanje teorijskog okvira koji bi označavao osobitosti djela autorica i njihova zajednička obilježja u okvirima društvenih sustava jer

„(...) samo povijesno otkrivanje nije dovoljno. Kako tumačiti podatke bez teorijskog okvira unutar kojeg ćemo razabrati osobitost ženskih radova? To je sam po sebi vrlo složen problem. Da bismo izbjegle zamku feminističkog stereotipa koji ujedinjuje ženske radove već samom rodnom pripadnošću, moramo naglasiti njihovu raznolikost, posebnost pojedinih autorica i njihovih djela. Ipak potrebno je prepoznati i neka zajednička ženska obilježja - rezultate odgoja a ne prirode, tj. utjecaja povijesno promjenjivih društvenih sustava koja generiraju spolne razlike.“¹⁴⁸⁹

5.4.2. Kazalište i glazba kao ženske emancipacijske niše

Uloga kazališta u 19. stoljeću dobiva novu dimenziju i postaje sve važnija, a izvođači imaju sve veći utjecaj: oni postaju zvijezde, koje podržavaju i novi mediji, tisak i fotografija. Njihove osobnosti se idealiziraju i oblikuju prema zahtjevima publike: postaju modeli identifikacije, što se posebno razvija u američkoj filmskoj industriji od početka 20. stoljeća. Mit o ljepoti obuhvaća i žene i muškarce, a u izvješćima o predstavama velika pažnja se posvećuje glumicama koje se u 19. stoljeću uzdižu do društveno visoko vrednovanih umjetnica čiji izgled i ponašanje postaju uzori o kojima se piše i govori. Kazališna pozornica je istaknula *fenomen* ženske privlačnosti i utjecaja koje ima na muškarce, piše Marin Sabić¹⁴⁹⁰ u povodu nastupa glumice Sarah Bernhardt, koju je imao prilike vidjeti i u Parizu. Njezina pojava je izazivala veliko zanimanje javnosti, a slava koja ju je pratila podsjećala ga je na mitsku auru junaka. Sabić govori o snazi simbola koji od čovjeka stvaraju ideju u kojoj se gubi njegova osobnost pa je glumica *predstavljачica* koja sama prestaje postojati da bi oživjela dramski lik. Uz to, on je uočio aktivnosti koje su poslovni ljudi poduzimali potičući stalno zanimanje javnosti nju.¹⁴⁹¹ Razmišljajući o prirodi žene Sabić¹⁴⁹² analizira i dramsku ideju savršene ljubavi u odgovarajućim okolnostima, podneblju i s primjerenim likovima. Dok je Shakespeareova Julija mlada i neiskusna, a njezino ponašanje predvidljivo i jednostavno, Romeo je urbani junak u potrazi za zabavom, kojemu to nije prva ljubav. Sabić razmišlja:

„(...) nije li možda u čovjeka druga ljubav jača od prve i svake ljubavi, jer je spojena sa potpunom saviesti svojih čuvstva? Kod žena nije tako; njezina je čud preveć nježna, a da uzmogne dva puta odoljeti najžešćem potresu srca.“¹⁴⁹³

¹⁴⁸⁹ POLLOCK, Griselda. (1999), Modernost i prostori ženskosti, *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*: izabrani tekstovi. Zagreb: Centar za ženske studije, 162.

¹⁴⁹⁰ Hrvatski pjesnik (1860.-1923.), jedan od začetnika katoličke moderne. Usp. RADOS, Zvezdana. (2007), *Hrvatska književnost u Zadru (19. st.)*, 203-205.

¹⁴⁹¹ Izmišljali su priče o njenim ljubavnicima, djeci, anegdote o psu itd. *Narodni list*, 22 (7. siječnja 1882), 2-4.

¹⁴⁹² „Shakespeareova Julija“, *Iskra*, 1(1884), 4, 15-16.

¹⁴⁹³ *Iskra*, 1 (1884), 4, 16.

Zaključuje da žena, zbog svojih *prirodnih* ograničenja, ne bi mogla podnijeti toliko patnje niti preživjeti više od jedne ljubavi u životu. Njegovi zaključci pokazuju da je John Stuart Mill bio u pravu kada je napisao:

„(...) možemo sve u svemu pouzdano zaključiti kako je znanje što ga muškarci imaju o ženama kakve su bile i kakve jesu, bez uzimanja u obzir kakve bi mogle biti, bijedno, nepotpuno i površno i da će takvo ostati sve dok žene ne kažu sve što imanju za reći.“¹⁴⁹⁴

U zadarsko Plemićko kazalište su dolazile velike kazališne zvijezde, a nakon njegova zatvaranja, početkom 1882. godine, tu ulogu preuzima Novo kazalište i Arena Vitaliani.¹⁴⁹⁵ Predstave na hrvatskom jeziku održavale su u manjim dvoranama (Hrvatska čitaonica, Hrvatski sokol, Battarina Sala di varietà, Srpska čitaonica i neke škole). Ta politički uvjetovana podjela mjesta održavanja predstava podijelila je i žene na pozornici i u publici. Sudjelovanje žena u političkoj borbi Hrvata pojačano je nastupima kazališne družine Mihajla Markovića iz Zagreba s kojom su u Zadar stigli najbolji hrvatski glumci i glumice. Bila je to prva kazališna sezona u kojoj je izvedeno i najviše predstava na hrvatskom jeziku u Zadru i „najvažniji kazališni događaj u razdoblju hrvatske moderne.“¹⁴⁹⁶ Markovićeva glumačka trupa imala je dvadesetak glumaca od kojih su troje bili priznati profesionalci (Marija Ružička-Strozzi, Mihajlo Marković i Filipović). *Narodni list* piše da su im predstave pučkog i socijalnog sadržaja bile bolje od modernih salonskih komada jer su glumci bili većinom pučkog podrijetla. No, publika je bila oduševljena, kao i izvođači.¹⁴⁹⁷ Marija Ružička-Strozzi, u to vrijeme najpoznatija hrvatska glumica, nakon uspješnog nastupa u Zadru poslala je pismo Vinku Kisiću, u kojemu izravno povezuje svoje nastupe s političkim težnjama Hrvata:

„Nemojte misliti da pretjerujem kad vam kažem da me moj boravak u Zadru čini presretnom, da me uspjeh, koji nije bio sam uspjeh moje umjetnosti, već i uspjeh svete naše stvari, čini ponosnom, da tu sladku uspomenu ne bih dala - ma za ništa na svijetu. Dao svemogući da taj naš uzajamni uspjeh bude listak u viencu naše podpune narodne pobjede.“¹⁴⁹⁸

Zadarska publika je dugo pamtila njezine nastupe, a prigodom proslave pedesete godišnjice umjetničkog rada *Narodni list* se pridružio čestitkama: „To je naša Sarah, naša Duse, prva kazališna umjetnica. Generacije se izmijeniše, koje su se divile njezinoj igri.“¹⁴⁹⁹ I druga velika hrvatska glumica, Ljerka Šram, gostovala je u Zadru s Markovićevom skupinom.¹⁵⁰⁰

¹⁴⁹⁴ MILL, John Stuart. (2000), *Podređenost žena*, Zagreb: Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 35.

¹⁴⁹⁵ *Smotra dalmatinska*, 13 (10. svibnja 1900.), 57, 2.

¹⁴⁹⁶ Usp. MAŠTROVIĆ, Tihomil, (1980), Kazališni rad u Zadru u doba hrvatske moderne. *Dani hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 7 (1), 116.

¹⁴⁹⁷ *Narodni list*, 46 (21. ožujka 1907.), 23, 1.

¹⁴⁹⁸ *Narodni list*, 46 (14. ožujka 1907.), 21,3.

¹⁴⁹⁹ *Narodni list*, 56 (28. studenog 1917.), 94, 2.

¹⁵⁰⁰ Igrala je u komediji *Mirandolina (La locandiera-krčmarica)* Karla Goldonija, Klara u tragediji Higina Dragošića *Posljednji Zrinski*, Zora u komediji u jednom činu Marije Jurić Zagorke *Ustrijelit ću se* 1903. i Dora u drami *Zlatarovo zlato* Milivoja Dežmana. *Narodni list*, 46 (23. ožujka 1907.), 23, 3.

Osim gostujućih glumačkih skupina znatnu ulogu su imale i domaće amaterske družine. Kraća dramska djela izvodili su članovi Hrvatskog sokola¹⁵⁰¹ i Hrvatske čitaonice u Arbanasima.¹⁵⁰² U vrijeme poklada održavale su se priredbe i u Casinu, Hrvatskoj čitaonici i u školama, krabuljni plesovi u kazalištu i karnevalske povorke na ulicama. Bili su to društveni događaji u kojima je sudjelovao cijeli grad, a elita podržavala izvođače među kojima je bilo članova njihovih obitelji. O svemu su pisale novine, hvalile izvođače i navodile imena prisutnih uzvanika i gostiju iz publike. Kada su se predstave odvijale u školama pohvale su dobivale i učiteljice koje su ih pripremale, ali to se navodilo na kraju, nakon uzvanika, izvođača i nadučiteljice:

„Na 16. o. mj., oko 10 sah. u jutro, sakupi se u zabitne prostorije dvorazredne ženske škole kita po izbor gospogja i gospode. Tu bijahu namjesništveni savjetnik, izvjestitelj kod pokrajinskog školskog vijeća, dr. Ambroz barun Maroičić (...) Za tim Miletić K. kazala liepo pjesmu prigodnicu i bila pozdravljena s velikim odobravanjem. Onda dogje na red mala gluma *Poštuj starost* u kojoj su sudjelovale učenice: Penović L, Zglav E, Babić A, König D, Zakarija (...) Nijesi znao kojoj da se više diviš; dali oštromnosti, naravitosti u naglasu i veoma zgodnim kretnjama male Zglavove, ili okretnosti i živahnosti male Zakarijine (...) Vrijedna učiteljica glasoviranja, gospogja Traversi, pratila je veoma vješto na glasoviru pjevanje učenica (...) Gospoda i gospogje izigjoše iz dvornice gdje je bila zabava, pa pogjoše u onu , gdje bijahu lijepo poregane radnje učenica, da se nagledaju krasnih radnja, koje su očiti dokaz velikog mara i vještine vrijedne nadučiteljice Pomeisl-Verdusove i učiteljice Marije Haračića.“¹⁵⁰³

O ženama u glazbenom životu Zadra nema puno vijesti iz starijeg razdoblja.¹⁵⁰⁴ Božidar Širola spominje pjevanje u Samostanu benediktinki Sv. Marije, jedan sačuvani kodeks s notnim zapisom i orgulje iz 1753. godine¹⁵⁰⁵ kao pokazatelje žive glazbene aktivnosti u samostanu. Kako je u njemu uvijek bila i škola za djevojčice, one su u okviru nastave dobivale i glazbenu poduku. O glazbi u prošlosti Dalmacije piše F. Pauer Peretti, ali i on spominje samo nekoliko pjevačica.¹⁵⁰⁶ Posebnu pažnju posvećuje skladatelju Feliksu Weingartneru, koji se 1863. godine rodio u Zadru i njegovu ocu, koji je umro kada je Feliks imao samo pet godina.¹⁵⁰⁷ Za njegovu majku, Carolinu Strobl, kaže samo da je bila „ottima pianista che si era pure esibita in qualche accademia al Teatro Verdi“,¹⁵⁰⁸ iako su o njoj više

¹⁵⁰¹ Jednočinku *Što žena umije* Marije Jurić Zagorke izvele su glumice S. Jelušić i M. Ivanišević. *Narodni list*, 40 (21. prosinca 1901.), 102, 3.

¹⁵⁰² Komediju *Ivan Ivanović je kriv* izvela je njihova amaterska sekcija i glumice Marušić i Dešpalj „dvie liepe i požrtvovne arbanaske rodoljubkinje, koje zaslužuju svaku hvalu.“ *Narodni list*, 44 (8. ožujka 1905.), 19, 3.

¹⁵⁰³ „Školska svečanost“, *Smotra dalmatinska*, 13 (18. srpnja 1900.), 57, 2-3.

¹⁵⁰⁴ U novije vrijeme o povijesti zadarske glazbe pisali su Ennio Stipčević i Katica Burić Čenan. Usp. STIPČEVIĆ, Ennio. (1985), *Glazbeni život u Zadru 1860-1918. Zadarska revija*, 34,1, 78-87.; BURIĆ, Katica. (2010), *Glazbeni život Zadra u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća*. Zadar: Sveučilište u Zadru; BURIĆ ČENAN, Katica. (2016), *Dokumentalistički pristup i obrada informacija o glazbenom životu grada Zadra od 1860. do prvoga svjetskog rata*, doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.

¹⁵⁰⁵ ŠIROLA, Božidar. (1964), *Muzički život Zadra. Zadar: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 599.

¹⁵⁰⁶ Ester Mazzoleni, Edvigu Debitzcki, pijanistice Mariju Alessio i Noris Mani. PERETTI, P. F. (1942), *La vita musicale della Dalmazia. La rivista dalmatica*, 23, 2, 34.

¹⁵⁰⁷ Usp. <http://proleksis.hr/50689/> (pristup 6. siječnja 2016.)

¹⁵⁰⁸ PERETTI, P. F. (1942), *La vita musicale della Dalmazia*. 23, 3, 21.

puta pohvalno pisale zadarske novine nakon nastupa u zadarskoj Filharmoniji. S obzirom na to da je nakon smrti supruga ostala sama s djetetom, nesumnjivo je da je presudno utjecala na glazbeno obrazovanje i razvoj njegova talenta. Za zadarski glazbeni život je posebno važno Filharmonijsko društvo (*Società filarmonica di Zara*), koje je djelovalo od 1858. godine do 1943. Prema izvješćima Društva,¹⁵⁰⁹ u njemu je djelovao veliki broj zadarskih umjetnika i umjetnica, od kojih su se neki kasnije proslavili u svijetu.¹⁵¹⁰ Učiteljice glazbe rade u Društvu od njegova osnivanja i vode pojedine odjele. Klavirski odjel je vodila Ersilia Perini, pjevački Teresita Traversi, a u Društvu su nastupale klaviristice Luigia Schreiber i Pia Boschi, solistice Carlotta Bianchi, Anna Quien, Amalia Colautti, Cecilia Vitaliani, Elena Bracanović, Darinka Borelli Strmić¹⁵¹¹ i mnoge druge, koje su sudjelovale i u glazbenim priredbama drugih društava. Jedna od najpoznatijih pjevačica bila je Adela Putti, supruga Francesca Strmića. Poznata i prije udaje kao izvrsna pjevačica, ona je često nastupala na koncertima organiziranim u humanitarne svrhe.¹⁵¹² Giuseppe Sabalich piše o nastupima popularne flautistice Marije Bianchini jer je „la bionda artista veneta“ oduševila zadarsku publiku,¹⁵¹³ a o toj „vještakinji na fruli“¹⁵¹⁴ pisale su sve zadarske novine.

Mnoge umjetnice koje su nastupale u Zadru bile su vrlo mlade. Sedamnaestogodišnja violinistica iz Rijeke, Giuseppina Scaramelli, nastupala je i u Zagrebu i Budimpešti, a novine je uspoređuju sa slavnom violinisticom Teresinom Tua.¹⁵¹⁵ Ipak, Scaramelli se kasnije više ne spominje, kao ni većina drugih mladih umjetnica. Nastupi stranih opernih diva u Novom kazalištu bili su veliki događaji u zadarskome kulturnom životu. Kada je Lola Morandi nastupila u Verdijevoj operi *Trubadur* publika je bila oduševljena sjajnom predstavom, kostimima i blistavim osvjetljenjem, a slično je bilo i prilikom nastupa pjevačice Elise Mora.¹⁵¹⁶ Ipak, većina poznatih pjevačkih zvijezda je samo povremeno nastupala u Zadru, a uspješne i talentirane Zadrance su odlazile u veća središta i tamo ostajale. Tako je i kći Silvije Borelli, Albina Nagy najprije pjevala u zadarskome Filharmonijskom društvu, nastupala u operama Verdija, Puccinija i Mascagnija, a onda se preselila u Italiju i nastupala s pjevačima kao što je bio slavni Benjamino Gigli.¹⁵¹⁷

¹⁵⁰⁹ Usp. *Relazione della direzione della Società filarmonica di Zara: sull' andamento e sulla gestione economica della società stessa*. (1859.-1863). Zara: Demarchi-Rougier, 1859.-1863.

¹⁵¹⁰ Usp. HR-DAZD-479: Zbirka rukopisa, Società Filarmonica: straordinari: 1859.-1894. Sv. 1-2, Rkp. 72 /1-2.

¹⁵¹¹ *Smotra dalmatinska* 26 (4. lipnja 1913.), 44, 2.

¹⁵¹² Posljednji put je pjevala u Plemićkom kazalištu 1876. godine. SABALICH, Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*.

¹⁵¹³ „Note d' arte“, *Scintille*, 2 (1887), 22, 2.

¹⁵¹⁴ *Narodni list*, 26 (svibnja 1887), 12, 2.

¹⁵¹⁵ „Una concertista“, *Il Dalmata*, 23 (5. rujna 1888.), 71, 3.

¹⁵¹⁶ *Il Dalmata*, 18 (16. svibnja 1883), 38, 1; 18 (26. svibnja 1883), 40, 2.

¹⁵¹⁷ Angelo Benvenuti. (1966), Silvia de Begna Borelli, *La rivista dalmatica*, 37, 4, 4, 81.

Nakon više kraćih napisa o pjevačici Idi Mazzoleni iz Šibenika,¹⁵¹⁸ *Il Dalmata* joj posvećuje i podlistak¹⁵¹⁹ u kojemu donosi priloge iz talijanskih novina o njezinim uspješnim nastupima. Podsjeća na njezin boravak u Šibeniku 1888. godine, kada je nastupila u kazalištu koje (i danas) nosi ime njezina oca. Njezina poznatija sestra, pjevačica Ester Mazzoleni, imala je buran život i vrlo uspješnu karijeru, a novine su donosile vijesti o nastupima širom svijeta.¹⁵²⁰ Kada je nastupala u Zadru publika je bila toliko oduševljena da ju je obasipala cvijećem i darovima, a novine pišu o tri spektakularne večeri u kojima je priredila sjajne izvedbe najpoznatijih talijanskih autora. Uz to, nabrajaju se darovi koje je dobila od najuglednijih građana, među kojima se ističu Silvija Borelli Begna, koja joj je darovala sliku, Francesco Borelli pergamentu s potpisima stotinu i dvadeset obožavateljica, a zadarske Šibenčanke su joj donijele vrijedne, umjetnički izrađene predmete. Tom je prigodom pohvale zaslužila i gospođica Gilović koja je pjevala s njom.¹⁵²¹ Sve to govori o bogatoj glazbenoj aktivnosti u Zadru, kao i o velikoj ulozi žena u tome. Osim nastupa stranih profesionalnih glazbenica pojavljuje se i veliki broj domaćih obrazovanih pjevačica i izvođačica, a prema mjestu održavanja koncerata moguće je odrediti je li predstavu priredilo talijansko ili hrvatsko društvo.

Kulturne i umjetničke aktivnosti su smanjene tijekom Prvoga svjetskog rata i nije bilo gostovanja većih stranih trupa, nego samo pojedinaca. Najviše su nastupale žene koje su same organizirale dobrotvorne aktivnosti, a novine pišu o njihovim nastupima u Zadru, Splitu, Šibeniku, Zagrebu i nekim drugim gradovima. Na dobrotvornom koncertu pjevale su Darinka Borelli i Marija Nikolić Kaer dok ih je na klaviru pratila učiteljica glazbe Ersilia Perini.¹⁵²² U Biogradu je održan dobrotvorni „koncert kakav ova malena varoš dosele još nije doživjela“, na kojemu je nastupila i „Anka, kneginjica Borelli“.¹⁵²³ U svibnju 1918. u Zadru su održana dva koncerta operne pjevačice Olge Borove-Valouškove i Jaroslava Jeremiaša, a u lipnju koncert operne pjevačice Edvige Strmić, rođ. Debitzki, koja je sa suprugom, dirigentom i klaviristom, Zadraniinom Petrom Strmićem, došla iz Beča.¹⁵²⁴ U organizaciji Društva Casino održan je veliki koncert u korist udovica i siročadi palih vojnika na kojemu je dirigirala

¹⁵¹⁸ *Il Dalmata*, 23 (10. studenog 1888.), 90, 2; 25 (15. veljače 1890.), 14, 3.

¹⁵¹⁹ *Il Dalmata*, 25 (1. ožujka 1890.), 18, 1-2

¹⁵²⁰ „Ester Mazzoleni a Buenos Ayres“, „Ester Mazzoleni nella 'Medea' alla Scala di Milano“, *Smotra dalmatinska*, 23 (3. kolovoza 1910.), 62.

¹⁵²¹ *Smotra dalmatinska*, 26 (23. travnja 1913.), 32, 3.

¹⁵²² „Concerto a favore della Societa di beneficenza per le fanciule povere delle scuole di Zara“. *Smotra dalmatinska*, 30 (11. travnja 1917.), 29, 2.

¹⁵²³ *Narodni list*, 56 (25. travnja 1917.), 33, 2.

¹⁵²⁴ *Narodni list*, 57 (20. lipnja 1918.), 33, 2.

„maestra“, gospodja Polyxena Alacevich.“¹⁵²⁵ Izvedena su probrana djela prema ukusu publike, a Alačević¹⁵²⁶ je i sama otpjevala nekoliko arija. Nastupili su i drugi zadarski pjevači i pjevačice, a koncert su pratili visoki gosti: namjesnik Attems, nadbiskup Pulišić, gradonačelnik i drugi ugledni građani.

Iako se odnos prema ženama u umjetnosti nije razlikovao od uobičajenih stereotipa i pretpostavki da one ni u tome nemaju većih potencijala, zadarske umjetnice su ostvarile zapažene rezultate. Djelovale su u otežanim okolnostima i bez odgovarajuće stručne naobrazbe i profesionalne podrške pa im je umjetnički razvoj najviše ovisio o obitelji. Zbog toga su najuspješnije bile plemkinje, obrazovane u inozemstvu, gdje su neke od njih i djelovale, ali su ostale nepriznate, pa i nepoznate u Zadru. Prve zadarske likovne umjetnice nastupale su na izložbama širom Europe, a među njima se ističu školovane slikarice Antonietta i Itala Bogdanović te Zoe Borelli. Itala Bogdanović se bavila i pisanjem, ali njezin opus je tek djelomično istražen. Dvije prerano preminule sestre Bogdanović su zaboravljene zbog stereotipne pretpostavke da se udane žene nisu mogle baviti umjetnošću, a njihova djela su marginalizirana.

Mnogi umjetnici su bili prisiljeni prekinuti svoj rad ili školovanje, a sa ženama je to bilo mnogo češće, pa se u novinama često nailazilo na vijesti o mladim umjetnicama koje se kasnije više nigdje ne spominju. Malo je onih koje su pokušale živjeti od svoga rada, a nijedna nije u tome uspjela jer je Zadar mala i za šire umjetničke aktivnosti siromašna sredina u kojoj ni Francesco Salghetti-Drioli nije mogao živjeti od slikarstva.¹⁵²⁷ Mnogo je razloga zbog kojih su žene napuštale javni i kulturni rad, što je najviše posljedica negativne percepcije takvog rada za žene, pa su se samo one najmoćnije i najupornije mogle suprotstaviti postavljenim društvenim ogradama. Najbolji primjer za to je svestrana kontesa Silvija Borelli Benja, koja je koristila sve pogodnosti dopuštene njezinoj visokoj staleškoj poziciji i bavila se slikarstvom, kiparstvom, glazbom, ali i povijesnim istraživanjima u zadarskom Arhivu i gradskoj knjižnici Paravia. Najpoznatija zadarska slikarica Zoe Borelli uglavnom nije djelovala u Zadru. Najprije je, zbog narodnjačkog usmjerenja svoje obitelji bila povezana sa zagrebačkim likovnim krugovima, a nakon udaje je, zbog supruga, nastavila djelovati u Italiji. Iako je ostavila obiman opus ni on nije dovoljno istražen ni vrednovan. Na primjeru

¹⁵²⁵ *Narodni list*, 57 (27. travnja 1917.), 34, 3.

¹⁵²⁶ Kći Josipa Alačevića i njegove druge žene Marije, rođene Vrdoljak, kako navodi Folko Borelli u pismu od 20. prosinca 1964. godine. HR-DAZD-635: Obitelj Borelli. Ona je još 1909. organizirala tečaj glazbe za djevojčice u Zadru. *Narodni list*, 48 (18. rujna 1909), 75, 3.

¹⁵²⁷ Usp. PETRICIOLI, Ivo. (2003), *Franjo Salghetti -Drioli*.

dugovječne Zoe Borelli vidljivo je kako se spolnoj marginalizaciji umjetnica pridružuju i druge, povezane s njihovim obiteljima i s pripadnošću *rubnim skupinama*, od staleških, nacionalnih, političkih i drugih. Njezina pripadnost „talijanskom“ plemstvu uvjetovala je marginalizaciju na hrvatskoj likovnoj sceni, a pojavile su se i tvrdnje da je, kao plemkinja, imala povlašten status u društvu likovnih umjetnika, u kojemu, uostalom, nije bila jedina, ali je u javnosti smanjivalo njezine umjetničke kompetencije. Zbog nedostupnosti djela njezin doprinos likovnoj umjetnosti procjenjuje se samo na temelju poznatih radova. Isto tako, njezin *ženski* odnos i nemar prema vlastitim djelima uvjetovali su njihovo slabo čuvanje i evidenciju. U kritičkim prikazima umjetnica često se sugerirala veća važnost domoljubnog i dobrotvornog rada nego umjetničkoga, jer se ženska kreativnost nije očekivala. Isticala su se *ženska prirodna ograničenja*, od naobrazbe, tjelesne slabosti, neiskustva i loše perspektive u budućnosti zbog nemogućnosti profesionalnog rada. Umjetnica je mogla biti samo diletantica jer se paradigma ženske profesionalne nemoći smatrala nepremostivom preprekom. Isto tako, kritika je podržavala određene teme kao *primjerene ženama*, a posebno se osuđivalo iskazivanje ženske slobode, povezane s privatnim životom, kao u slučaju sestara Bogdanović.

5.5. Nove okolnosti i aktivnosti žena u ratu

Rat je oduvijek bio samo muški *posao* i o njemu su se pisale ozbiljne studije koje su „imale didaktički i normativni karakter,“ piše Michael Howard, a cilj im je bio pronalaženje pravila i metodologije „za vođenje nekih budućih ratova,“ odvajajući ih od okolnosti u kojima su se vodili i proučavajući njihove metode „kao da je riječ o igri“, pa je zanemarena najbitnija dimenzija ratova, kao i društava koja su ih vodila. Zbog toga smatra da se rat mora istraživati u okvirima političke i gospodarske povijesti, kao i povijesti društva i kulture jer on uvijek duboko zadire u svakodnevni život.¹⁵²⁸ Od 18. stoljeća ratove vode profesionalne vojske, a njihovi vođe su državni službenici, zaposlenici s redovnim plaćama i sasvim izvjesnim mogućnostima za napredovanje do visokih profesionalnih pozicija.¹⁵²⁹ Pred kraj 19. stoljeća Europa je bila u velikoj mjeri militarizirana, što je značilo

„(...) prihvaćanje vrijednosti vojne subkulture kao dominantne u društvu - naglašavanje poštovanja prema hijerarhiji i organizacijskoj subordinaciji, naglašavanje fizičkog junaštva i požrtvornog ponašanja te potrebe herojskog vodstva u ekstremnim situacijama. Sve je to bilo utemeljeno na prihvaćanju neizbježnosti oružanih sukoba u okviru državnih sustava i - što iz toga slijedi - potrebe razvijanja vrlina potrebnih za njihovo vođenje.“¹⁵³⁰

Howard podsjeća da se tvrdnja Karla Marxa da radnik nema domovinu može prihvatiti za 19. stoljeće, ali da u 20. državno školstvo, sindikati i žuti tisak pokreću nacionalističke pokrete i socijalističke ideje koje uvode u „veliki rat“. Ti pokreti i ideje brzo su se širili Europom, pa je ubojstvo nadvojvode Ferdinanda i njegove supruge bilo samo jedan od povoda za početak oružanog sukoba. Pripremajući se za rat vlasti su podupirale široki društveni angažman koji se oslanjao na tradicijske korijene dobrotvornog rada, jer su još u srednjem vijeku u Dalmaciji postojale bratovštine, povezane sa župama, mjesnom upravom i udrugama pojedinaca koji su na razne načine pomagali ugroženima. Vlada u Beču je poticala aktivnosti austrijskih društava u drugim pokrajinama pa i u Dalmaciji.¹⁵³¹ Zdravstveni odjel austrijskoga Crvenog križa pokrenuo je osnivanje niza dobrovoljnih zdravstvenih odjela za brigu o bolesnim i ranjenim vojnicima uz pokrajinske bolnice. U njima su se organizirali tečajevi za obuku pa su se tražile „zdrave i požrtvovne gospogje i gospogjice, da se u zemaljskim bolnicama izobrazu za praktične njegovateljice.“¹⁵³² Troškove obuke snosilo je Društvo, a one su mogle raditi i u svome kraju. Poziv za taj „samaritanski tečaj“ upućuje se suprugama i kćerima časnika i

¹⁵²⁸ HOWARD, Michael. (2002), *Rat u europskoj povijesti*, Zagreb: Srednja Europa, 5.

¹⁵²⁹ HOWARD, Michael. (2002), *Rat u europskoj povijesti*, Zagreb: Srednja Europa, 64.

¹⁵³⁰ HOWARD, Michael. (2002), *Rat u europskoj povijesti*, Zagreb: Srednja Europa, 124.

¹⁵³¹ Gospojinski odbor Austrijskoga pomorskog društva brinuo se za djecu svojih zaposlenika, a predsjednica društva Emma Hold v. Ferneck je 1912. godine došla u Zadar zbog osnivanja zavoda za skrb o djeci svjetioničara. *Smotra dalmatinska*, 25 (18. travnja 1912.), 75, 2.

¹⁵³² „Zdravstveni odjel austrijskoga Crvenog krsta“, *Smotra dalmatinska*, 26 (4. siječnja 1913.), 2, 2.

službenika, koje su svojim primjerom trebale potaknuti žene iz drugih slojeva društva.¹⁵³³ Tečajevi su se održavali i u zadarskoj Pokrajinskoj bolnici u kojoj je od početka listopada do kraja prosinca 1914. godine boravilo čak 1798 ranjenih i bolesnih vojnika.¹⁵³⁴ Osim brige o vojnicima medicinsko osoblje u srednjoj Europi suočilo se s pojavom kolere,¹⁵³⁵ trbušnog tifusa, malarije i, pred kraj rata, španjolske gripe, a događalo se da se i bolničko osoblje u Zadru zarazi.¹⁵³⁶

U zadarskoj Pokrajinskoj bolnici od osnutka su radile sestre reda sv. Vinka Paulskog, a njihova nadstojnica Margarita Huber je 1902. godine dobila visoko priznanje, medalju kraljice Elizabete. Nakon toga, u novinama se više puta pisalo o njoj i njezinoj zajednici u Zadru. U povodu osamdesetog rođendana i četrdesetogodišnjice „starješovanja“ objavljena je njezina biografija sa svim poželjnim ženskim osobinama: „ljubazna, slatka, čvrsta, čedna, iskrena, pobožna, blaga, ozbiljna, dostojanstvena, ustrajna, odana, privržena, požrtvovna“,¹⁵³⁷ ali nema izraza koji označavaju profesionalnost, mudrost i znanje, što ne znači da ih ona nije imala. Kada je umrla, u osamdeset i četvrtoj godini, i to su zabilježile novine, ističući njezine velike zasluge, ali o njoj ne pišu kao o *velikoj ženi ni časnoj majci*, nego se percipira samo kao skromna i samozatajna „Sestrica Margarita Huber“.¹⁵³⁸ Ipak, sigurno joj je njemačko podrijetlo osiguralo naklonost vlasti koja je, pored pripadnika i simpatizera neprijateljskih naroda, iz zemlje protjerala i sestre milosrdnice Zavoda za nemoćne u Pučkoj kuhinji i učiteljice Zavoda sv. Dimitrija koje su radile sličan posao i jednako predano, a bile su pripadnice drugih naroda, većinom Talijanke.¹⁵³⁹

Dok se u ženskim redovima samozatajnost podrazumijevala, muški poslovi su pružali mogućnost isticanja osobnih zasluga. Oni su ponekad pretjerali u samodopadnosti, kao anonimni liječnik koji piše o aktivnostima medicinskih sestara i Crvenog križa. Hvali postignuća medicine i „dobre sestre milosrdnice, koje rade za domovinu i čuvaju sinove zemlje“, plemenite gospođe koje tješe i pomažu, ali iako je prilog posvetio „sestram C. K“, neskromno uzdiže (svoje) liječničko zvanje ističući

„(...) velike svećenike liječnike (...). Liječnik, to veliko ratničko zvanje, kad vlada epidemija rana, postaje veliki nositelj otačbeničke plemenitosti megju oceanom granata i potocim krvi; jedini zatvarač žila, jedini

¹⁵³³ Crveni križ je tražio „muško osoblje za njegovanje“ i veliki broj njegovateljica „pomagačica“, *Smotra dalmatinska*, 27 (9. rujna 1914.), 73, 2.

¹⁵³⁴ *Smotra dalmatinska*, 28 (27. veljače 1915.), 17, 2.

¹⁵³⁵ *Smotra dalmatinska*, 27 (10. listopada 1914.), 80, 3.

¹⁵³⁶ Sestra Hieronima Perić iz zadarske bolnice umrla je od tifusa. *Hrvatska kruna*, 23 (6. veljače 1915.), 12, 2.

¹⁵³⁷ „Osamdesetogodišnjica sestrice Margarite Huber“, *Smotra dalmatinska*, 27 (14. ožujka 1914.), 21, 3.

¹⁵³⁸ *Smotra dalmatinska*, 30 (7. travnja 1917.), 28, 1.

¹⁵³⁹ HR-DAZD-88: Prezidijalni spisi Namjesništva, 1915., sv. 696, R-56.

prijatelj kućnog plača, jedini utirač suza i utješitelj pustih plačnih domaćih ugasnutih ognjišta, gdje beznagje vlada. Jedan liječnik.“¹⁵⁴⁰

Prvi svjetski rat snažno se odrazio na stanje u Dalmaciji, kao jednoj od najsiromašnijih pokrajina, iako su se borbe odvijale na udaljenim granicama Habsburške Monarhije. Politički pritisci, opća mobilizacija i oskudica imali su veliki utjecaj na život stanovnika. Žene su se našle pred novim zadacima jer ih je ratna uprava planirala

„(...) u mnogo većoj mjeri nego do sada privući na industrialne i druge poslove (...) Inteligentnije žene nadomještavale bi činovnike u industriama i trgovinama (...) Rat je ovaj pokazao da se žene dadu upotrebiti u praktičnom životu, a danas rade žene na mjesto mužkaraca u raznim službama. U drugu ruku misli se time pripravljati ženu za borbu za bitak u doba mira i preporoda gospodarskog života.“¹⁵⁴¹

Zbog mobilizacije muškaraca natalitet se smanjio za 50 %, a na nekim otocima i do 70 %.¹⁵⁴² U svim novinama su se objavljivala imena ranjenih i poginulih vojnika,¹⁵⁴³ kojih je bilo sve više, a njihove obitelji su dobivale državne potpore, koje, ipak, nisu bile dovoljne za preživljavanje pa je uskoro zavladao glad¹⁵⁴⁴ i proširile se zarazne bolesti, što je najviše pogađalo djecu. Zbog toga su se u vrtićima, školama i sličnim institucijama otvarale kuhinje za prehranu gladne djece,¹⁵⁴⁵ a žene se udruživale u dobrotvorna društva, podijeljena prema političkoj i nacionalnoj pripadnosti.

5.5.1. O aktivnostima žena iz obitelji vladara, plemstva i državnih službenika

U zbrinjavanju ugroženih prednjačile su supruge državnih službenika i učiteljice. Krajem 1914. godine sve zadarske novine izvještavaju o dobrotvornim aktivnostima, objavljujući imena onih koji su sudjelovali u njima. Te aktivnosti se individualiziraju pa su službene novine pune imena poginulih i ranjenih vojnika, ali i dobrotvora/dobrotvorki koji su na bilo koji način pomagali. Isticanjem uloge pojedinaca jačao je osjećaj zajedništva, a žene, predvođene gospođama iz poznatih obitelji izražavaju pohvale junaštvu *naših* vojnika, tugu staroga cara, suosjećanje s *njegovim obiteljskim tragedijama* i opasnostima koje prijete *domovini*. Ratno stanje u državi donijelo je velike promjene u životu svih žena jer su mnoge bile prisiljene po odlasku muškaraca preuzeti njihove poslove, brinuti se za obitelj i nemoćne,

¹⁵⁴⁰ „Crveni krst: posvećeno sestram C. K.“, *Smotra dalmatinska*, 28 (14. kolovoza 1915.), 55, 1. Na sličan način je i liječnik u prijede navedenoj šaljivoj pjesmi „Il medico e la malata“ samodopadno uzviknuo: „Viva il Dottore! Viva il Dottore!“, *Gazzetta di Zara*, 16 (19. srpnja 1847.), 56, 351.

¹⁵⁴¹ „Mobilizacija žena“, *Narodni list*, 54 (18. prosinca 1915.), 101, 2.

¹⁵⁴² ŠKILJAN, Filip. (2014), *Prvi svjetski rat u Dalmaciji: (1914. - 1918.)*, 68-69.

¹⁵⁴³ Usp. *Avvisatore dalmatico, Hrvatska kruna, Narodni list, Smotra dalmatinska*, od listopada 1914. i dalje.

¹⁵⁴⁴ BRALIĆ, Ante. (1998), Kako preživjeti u Zadru. *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru*, 37, 24, 159.

¹⁵⁴⁵ BRALIĆ, Ante. (2005), *Zadar u doba Prvog svjetskog rata*, doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 220-221.

a muškarcima koji su ostali u civilnoj službi trebale su biti potpora. Nakon smrti cara Franje Josipa I., 22. studenog 1916., nasljeđuje ga Karlo I., a njegova supruga Zita postaje nova carica. Novine prigodno objavljuju vijesti o njoj i životopis u kojemu važno mjesto zauzimaju ženske genealogije njezine majke i baka. Pažljivim odabirom vijesti o njezinoj čednoj mladosti, pobožnosti, putovanjima i boravcima u zavodima za djevojke visoka roda, samostanima, umjetničkom obrazovanju iz glazbe i književnosti oblikovala se romantična slika koja je trebala prekriti strah od raspada države nakon careve smrti. Ističe se učenost nove carice, u čemu je bila drugačija od drugih žena, objedinjujući tradiciju i suvremeno obrazovanje „pokazala je odmah sve vrline jedne kneginje iz starijih vremena i uzgoj današnje gospogje“.¹⁵⁴⁶ Do 1916. godine već je rodila četvero „plavokose djece“, podržavajući posljednju habsburšku obiteljsku bajku, a u ratnim uvjetima smjena na prijestolju je izgledala kao nova prilika. Ističe se njezina briga za narod, ženska skromnost i katolička pobožnost.¹⁵⁴⁷ Svojim vrlinama Karlo i Zita su, nakon ubojstva prijestolonasljednika Ferdinanda, sa svojim brojnim potomstvom (osmero djece) trebali spasiti Monarhiju.

U cijeloj državi se intenzivno poticao dobrotvorni rad koji se odvijao i preko kulturnih i umjetničkih aktivnosti, u čemu su prednjačile žene iz najmoćnijih obitelji, a ostvarena sredstva namijenjena su zbrinjavanju ratnih stradalnika. Bilo je i nadmetanja među njima jer su i dobrotvorna društva bila podijeljena prema političkoj pripadnosti na ona bliska vladi, zatim autonomistička, povezana s udrugama i školama s talijanskim nastavnim jezikom i hrvatska povezana s hrvatskim političkim strankama i školama na hrvatskom jeziku. Te podjele su postajale sve jasnije kako se rat bližio kraju jer su jačali utjecaji novih političkih opcija.¹⁵⁴⁸ Državni zavod za dojenčad i majke u Beču poticao je ideju o humanitarnom radu kao nacionalnom socijalnom programu, koji je u Dalmaciji vodila namjesnikova žena, grofica Anna Attems.¹⁵⁴⁹ Sredinom 1917. godine, na njezinu inicijativu, otvara se ratna kuhinja za prehranu mladeži u zgradi bivše Vojne bolnice u Zadru. U njoj se pripremalo oko dvije tisuće obroka dnevno, a hrana se prodavala po niskim cijenama.¹⁵⁵⁰ Pokrenula je i akciju prikupljanja dobrovoljnih novčanih priloga namijenjenih skrbi za mladež u kojoj je do jeseni

¹⁵⁴⁶ „Naša carica Zita“, *Smotra dalmatinska*, 29, (13. prosinca 1916.), 98, 1-2.

¹⁵⁴⁷ *Smotra dalmatinska*, 29, (16. prosinca 1916.), 99, 1.

¹⁵⁴⁸ Dvije odvojene igraonice za nezbrinutu djecu osnovnoškolskog uzrasta, jedna s hrvatskim i druga s talijanskim jezikom, otvorene su 1916. godine.

¹⁵⁴⁹ Anna Attems rođ. Kammel von Herdegger (1872.-1973.) boravila je s mužem u Zadru od 1911. do 1918. godine. Usp. BRALIĆ, Ante. (2007), *Zadarski fin-de-siècle - Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji. Časopis za suvremenu povijest*, 731; *Gotaisches genealogisches Tachenbuch der Gräflichen Hauser*. (1893), Gotha: Justus Perthes, 1893.-1914.

¹⁵⁵⁰ *Narodni list*, 56 (6. lipnja 1917.), 45, 3.

1917. ostvareno ukupno 194.825,46 kruna.¹⁵⁵¹ *Narodni list* je redovito pratio sve njezine aktivnosti, izražavajući zahvalnost i poštovanje.¹⁵⁵² Ona je organizirala dobrotvorne aktivnosti i u drugim dijelovima Dalmacije, zajedno s Teresom Thun-Hohenstein,¹⁵⁵³ a i sam namjesnik je apelirao na požrtvovnost i domoljublje potičući Pokrajinsko školsko vijeće na organiziranje dobrotvornih aktivnosti. To je smanjivalo obaveze države dok je istodobno organiziran „Tečaj za patriotično-vojnički odgoj mladeži u Zadru“,¹⁵⁵⁴ tj. vježbe za mušku djecu, koje su vodili vojni časnici, kako bi dječake što prije pripremili za ratište. Dobrotvorno društvo zadarskih gospođa za skrb i prehranu siromašne djece u pučkim školama s talijanskim nastavnim jezikom imalo je 240 članica i djelovalo na sličan način, prikupljajući sredstva za skrb o 120 siromašne djece. U Zavodu sv. Dimitrija održana je svečanost za vojnike i ranjenike s prigodnim programom u kojemu se slavilo muško junaštvo i neustrašivost, ali i „ponos i žrtve njihovih majki i sestara“.¹⁵⁵⁵ I učenice škole Sv. Marije održale su predstavu s recitacijama, monolozima, pjevanjem i plesom u korist zadarskoga ženskog sirotišta u „raskošnoj dvorani kina „Pariz“. Predstavu su s oduševljenjem pratili predstavnici vlasti i ugledni građani: nadbiskup, predsjednik Dalmatinskog sabora i drugi.¹⁵⁵⁶

5.5.2. Humanitarni rad ženskih udruga u Zadru

Rad hrvatskih dobrotvornih društava u Zadru poticale su i provodile žene iz obitelji političara i učiteljice, a njihova uloga je bila posebno važna u promicanju aktivnosti za dobrobit ženskih škola. Ženska pučka škola s hrvatskim nastavnim jezikom otvorena je u Zadru 1897. godine, a sljedeće godine je osnovano Pripomoćno društvo za potrebne učenike hrvatske pučke škole u Zadru“ koje je naslijedilo starije društvo iz 1895. godine.¹⁵⁵⁷ Otkupom i uređenjem prostora za Hrvatsku realnu gimnaziju Stjepan Babić, Blaž Radaković i Amalija Vidović pokrenuli su rad te škole koja je djelovala sve do 1921. godine.¹⁵⁵⁸ Hrvatske učiteljice obratile su se „plemenitim gospođama ovoga grada, da zajedničkim radom postignu što više na tom polju (jer) javna dobrotvornost ne može se ni pomisliti bez suradnje žene“.¹⁵⁵⁹ Pozivu su se odazvale supruge hrvatskih političara, a okupio se i veliki broj drugih žena. Prvi

¹⁵⁵¹ *Narodni list*, 56 (4. listopada 1917.), 79, 2.

¹⁵⁵² „Za Boga i za Cara“, *Narodni list*, 56 (29. rujna 1917.), 78, 2.

¹⁵⁵³ *Narodni list*, 55 (17. svibnja 1916.), 39, 1-2.

¹⁵⁵⁴ *Smotra dalmatinska*, 29 (7. listopada 1916.), 79, 2.

¹⁵⁵⁵ Na kraju su im učenice podijelile voće i cigarete. *Smotra dalmatinska*, 28 (24. travnja 1915.), 33, 3.

¹⁵⁵⁶ *Smotra dalmatinska*, 29 (10. lipnja 1916.), 45, 2.

¹⁵⁵⁷ HR-DAZD-543. Namjesništvo za Dalmaciju. Spisi o društvima, 1898., kut. 6, poz. 17.

¹⁵⁵⁸ ZANINOVIĆ, Mate. (1979), *O školstvu u Zadru i njegovu kraju*, 41.

¹⁵⁵⁹ „Dobrotvorni rad hrvatskih gospođa“, *Smotra dalmatinska*, 29 (22. travnja 1916.), 33, 1.

sastanak održan je u dvorani Hrvatske ženske pučke škole gdje ih je pozdravila Jelena Ivčević, supruga predsjednika Dalmatinskog sabora, koja je, između ostaloga, istakla „plemenitost ženina srca, koje je odregjeno da spozna nevolju i da je pomogne.“¹⁵⁶⁰ Nakon toga, politički intoniranog uvoda, učiteljica Jelka Katalinić¹⁵⁶¹ je izložila program rada Društva i „obrazložila potrebu osnivanja ustanova u kojima djeluje žena u korist čovječanstva“, što se u prvom redu odnosi na potrebe siromašne školske djece kojima su očevi bili u ratu pa su majke zbog posla morale zanemariti i malu djecu. Naglasila je hitnost osnivanja više jaslica i dječjih vrtića, nabavu mlijeka za siromašne majke i bolesnu djecu. Predložila je organiziranje poučnih sastanaka i predavanja za žene i djevojke na kojima bi dobivale stručne upute, kao i osnivanje dobrotvornog društva hrvatskih gospođa „na što su oduševljeno pristale.“¹⁵⁶² Iznijela je prijedlog za konstituiranje društva i usvajanje pravilnika, a zahvaljujući ravnateljici Hrvatske ženske pučke škole Evelini Verdus Pomeisl, dogovoreno je da će se privremeno sastajati u dvorani te škole. Društvo je osnovano 19. travnja 1916. godine i uskoro je imalo preko 300 članica koje su skrbile za 120 siromašne djece.¹⁵⁶³ Govor Jelke Katalinić prihvaćen je i kao „stručna rasprava o radu žene na socijalnom i humanitarnom polju“ što je *Smotra dalmatinska* objavila u cijelosti.¹⁵⁶⁴ Iako je iz izvješća jasno da su učiteljice pokrenule akciju, u novinama se najviše spominju supruge političara i posjednika, ali i one najčešće bez imena,¹⁵⁶⁵ jer se ženska hijerarhija uspostavljala prema položaju supruga, a ne prema njihovim zaslugama. Isto tako, one su birale predsjednice i predstavnice prema moći njihovih obitelji, što je pretpostavljalo i njihovu moć.¹⁵⁶⁶

Od početka Prvoga svjetskog rata veliki broj učitelja je bio unovačen, a prema izvješću Kotarskoga školskog vijeća iz 1915. godine 43 učitelja s područja Zadarskog kotara nisu više radila u školi pa su one koje nisu bile zatvorene, vodile učiteljice, umirovljeni učitelji i svećenici.¹⁵⁶⁷ Bila je to prilika u kojoj su se žene pokazale kao uspješne učiteljice i u mješovitim školama, organizatorice dobrotvornih aktivnosti i s njima povezanih kulturnih događanja. Jelka Katalinić piše da se zadarsko učiteljstvo skrbi za mladež, a „ženski svijet

¹⁵⁶⁰ *Smotra dalmatinska*, 29 (22. travnja 1916.), 33, 1.

¹⁵⁶¹ Jelka Jerić Katalinić (1884.-1923.), radila je u Kalima od 1900. do 1905. godine, a u Hrvatskoj ženskoj pučkoj školi u Zadru od 1905. do umirovljenja. Od 1911. u istoj školi radi pod prezimenom Katalinić do 1920. godine. HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1911.-1918. i Elenco delle scuole del Distretto di Zara, 1919/1920., kut. 324; <https://billiongraves.com/grave/Jelka-Jerić-Katalinić/24515727>

¹⁵⁶² *Smotra dalmatinska*, 29 (22. travnja 1916.), 33, 1.

¹⁵⁶³ *Narodni list*, 55 (22. travnja 1916), 32, 2.

¹⁵⁶⁴ „Socijalni rad žene: predavanje gospođe Jelke Katalinić, učiteljice, na sastanku hrvatskih gospođa u Zadru“, *Smotra dalmatinska*, 29 (26. travnja 1916.), 34, 1.

¹⁵⁶⁵ Gdja Ivčević, gdja Novaković, pl. Tončić, pl. Dominis itd. *Narodni list*, 55 (22. travnja 1916), 32, 2.

¹⁵⁶⁶ Usp. YUVAL DAVIS, Nira. (2004), *Rod i nacija*, Zagreb: Ženska infoteka, 106.

¹⁵⁶⁷ HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1915. kut. 309, br. 5052.

vezan je“ za skrb i odgoj djece koja su izložena lošem utjecaju okoline. Poziva se na znanstveni pristup Hellen Key, koja je „nazvala naš vijek - vijek djece“ jer se zbog društvenih problema i promjena koje se događaju u obitelji, država mora više skrbiti o djeci. Ona postaju predmetom znanstvenih istraživanja jer okolina snažno utječe na razvoj djece, koja „nijesu još moralno pokvarena“. Djeca siromašnih roditelja dolaze u školu gladna, a neka tijekom dana dobiju samo „malo suhoga kruha.“¹⁵⁶⁸ Djevojčice mogu „krenuti putem očajnika“ pa poziva „milostive gospođe“ da im pomognu u obrazovanju za neko zanimanje koje bi im osiguralo egzistenciju, kao što je to u drugim dijelovima Monarhije, gdje bogate gospođe podupiru ženske škole. Djeci treba osigurati igrališta i igračke, knjižnicu i prostor za druženje, vrtove u kojima će raditi i učiti. Treba urediti „pjestovališta“ u svim većim mjestima i osigurati besplatno mlijeko siromašnim majkama, koje bi se moglo nabavljati iz Vrane. Inzistira na igralištu i za žensku djecu, jer je u prijašnjem planu bilo samo za mušku i pita se zašto se i ženska djeca ne bi mogla igrati. Katalinić je tada predložila da bi Društvo moglo organizirati slanje djece iz siromašnih krajeva Dalmacije u bogatije, iz Zagore u Primorje, da promijene sredinu i „zrak“, što bi mogle uspješno organizirati „hrvatske rodoljupke kojima su uzori Beč, Prag, Graz i Zagreb“. Zadar je mali i siromašan grad, a u ratno vrijeme muškarci se bore na ratištima, ali i žene „na drugim poljima“. Predložila je organiziranje predavanja za žene svih uzrasta, od djevojčica i djevojaka do udanih žena i majki, „jer tako rade u svijetu“, a nadarenim djevojčicama treba pomoći da se školuju. Gospođe bi mogle brinuti o djevojkama sa sela, osigurati im stan i službu pa i predavanja i tečajeve, kao što u Beču bogate gospođe omogućuju školovanje djevojaka u licejima i gimnazijama, a neke otvaraju i svoje privatne škole. Za to vrijeme u Dalmaciji su bile samo tri ženske građanske škole i jedna stručna - za učiteljice. Na temelju iznesenoga ona predlaže plan rada Društva kojemu bi na prvom mjestu bila prehrana djece u školi, zatim intelektualni sastanci i predavanja stručnjaka (liječnika i učiteljica) o odgoju, higijeni i feminizmu. Na kraju je dodala da su se i talijanske gospođe u Zadru organizirale pa bi se mogle natjecati tko će bolje i prije.¹⁵⁶⁹ Uz to, predstavnice vladajuće elite, na čelu s Anom Attems, pružale su novčanu potporu¹⁵⁷⁰ udrugama žena, a namjesnikova supruga je od Crvenog križa, zajedno s Jelkom Katalinić dobila odlikovanje za humanitarni rad.¹⁵⁷¹ U povodu osnivanja Društva *Narodni list* piše o djelovanju hrvatskih društava u Zadru, ističući da je odgoj djece zajednička briga svih: „crkve, države, obitelji i

¹⁵⁶⁸ *Smotra dalmatinska*, 29 (26. travnja 1916.), 34, 1.

¹⁵⁶⁹ *Smotra dalmatinska*, 29 (29. travnja 1916.), 35, 1.

¹⁵⁷⁰ Neke od njih uplaćivale su i 200 ili 300 kruna. *Smotra dalmatinska*, 29 (24. svibnja 1916.), 40, 3.

¹⁵⁷¹ „Odlikovanja Crvenog križa“. U članku se navodi ime Vjekoslava Katalinić, što je pogrešno, jer se u izvorima spominje samo učiteljica Jelka Katalinić. Tada su odlikovanje dobili i Franz (František) Thun i Stjepan Ratković, *Smotra dalmatinska*, 29 (31. listopada 1916.), 86, 3.

škole - koji su odgovorni (...) za etični, vjerski, domoljubni i društveni odgoj prema vlastitim ciljevima i za svoje dobro“, osobito zato što u Dalmaciji ima preko 60% nepismenih.¹⁵⁷²

Krajem 1916. godine Društvo je organiziralo predavanja

„(...) obrazovni tečaj za djevojke u Zadru (...) da doskoči jednoj prijeko potrebi i da našim djevojkama pa i gospođama pruži prigodu da ugodno i korisno prikrate zimske večeri i da se pritom dalje obrazuju.“¹⁵⁷³

Predavanja su se održavala u ciklusima od 10 sati i obuhvatila su književnost, psihologiju i pedagogiju „osobito za mlade gospođe i majke“, geografiju i astronomiju, sociologiju „s osobitim obzirom na pitanja koja se tiču žene“, kulturnu povijest, prirodopis higijenu, fiziku i kemiju „s osobitim obzirom na kemiju kuhinje i kućarstva“, glazbu i umjetnost, a po potrebi bi se dodali i drugi ciklusi. Predavači su bili profesori, liječnici, pravnici i drugi stručnjaci, a održavali su se svakim radnim danom po jedan sat. Prijave su se primale u Hrvatskoj knjižarnici, pristojba za cijeli tečaj iznosila je 20 do 30 kruna, a mogli su pristupiti i muškarci, osim na predavanja „koja bi bila udešena napose samo za ženske (na pr. iz higijene).“¹⁵⁷⁴

Predavanja su se održavala od siječnja do travnja 1917. godine i tijekom četiri mjeseca pohađalo ih je preko 50 slušateljica i slušatelja.¹⁵⁷⁵ Osobito zanimanje su pobudila predavanja

Vinke Bulić „O socialnom položaju žene“ u kojima je prikazala

„(...) aktualnost ženskog pitanja po ovom ratu i potrebu, da se i naše žene upoznaju sa stanjem tog pokreta. Ističe kako se tu ne radi o kakovom izjednačavanju s muškarcima, već kako ženska - bila udata, ili neudata - ima da postane sposobnijom za rad u vlastitom djelokrugu. Za tu je svrhu opravdan zahtjev da se i ženi omogući viša izobrazba i da joj se prizna pravo na rad, koji je u skladu s njezinim sposobnostima. U ovom će duhu, a daleko od ekstrema, kojima se je u nekim krajevima izrodio feminizam, predavačica prikazati socijalni položaj žene u prošlosti i sadašnjosti. U drugom je predavanju prikazan položaj do 19. vijeka, pri čem se istaknulo i sudjelovanje naše žene u književnosti. Treba pozdraviti sretnu namisao, da se uz ostala znanstvena predavanja, koja svojim odazivom dokazuju zbiljsko intelektualno zanimanje našeg ženskog svieta, eto javljaju i predavanja, kojima žena govori o ženi i njezinim zadaćama na način, koji se mora označiti posve uspjelim.“¹⁵⁷⁶

Vinka Bulić je održala i predavanje „O pučkoj umjetnosti“,¹⁵⁷⁷ a *Zora*, list hrvatskih katoličkih učiteljica izražava zadovoljstvo zbog suradnje Gospojinskog društva i Kola katoličkih Hrvatica:

„Predavanja su bila uvijek u lijepom broju pohađana, a trajala su od mladog ljeta do svršetka travnja, mal ne svaki dan. Članice zadarskog „K. K. H.“ uz svoja sedmična predavanja, prisustvovala su i ovim drugima.“¹⁵⁷⁸

¹⁵⁷² „Skrb oko djece“, *Narodni list*, 55 (17. svibnja 1916.), 39, 1-2.

¹⁵⁷³ „Skrb oko djece“, *Narodni list*, 55 (17. svibnja 1916.), 39, 1.

¹⁵⁷⁴ *Smotra dalmatinska*, 29, (2. prosinca 1916), 95, 3.

¹⁵⁷⁵ *Narodni list*, 56 (25. travnja 1917.), 33, 2.

¹⁵⁷⁶ *Narodni list*, 56 (14. ožujka 1917.), 21, 2.

¹⁵⁷⁷ *Narodni list*, 56 (17. listopada 1917), 82, 2.

¹⁵⁷⁸ „Dopis iz Zadra“, *Zora*, 1 (1917), 5-6, 44.

Autorica članka, Josica (vjerojatno još jedan pseudonim don Jose Felicinovića), predlaže da se u budućnosti kao predavače angažira i bogoslovne profesore, a „zgodno bi bilo neka se i odgojna i ženska pitanja što više pretresaju.“¹⁵⁷⁹ Takva podrška aktivnostima žena trajala je sve dok te autorice nisu počele pisati za *Ženski svijet* Zofke Kveder i izražavati namjere za stvarnim oslobađanjem žena i njihovim višim i modernijim obrazovanjem. Tada su sotonizirane i proglašene *liberalkinjama* iz „carstva tmine“, a njihova „lažna načela slobode i napretka (...) pune laži i materijalizma.“¹⁵⁸⁰ Obrazovni tečaj se nastavio i sljedeće školske godine (od 5. studenog 1917. do 22. ožujka 1918.). U tom razdoblju je održana i godišnja skupština (u Zavodu sv. Dimitrija), podnesena su izvješća i program za sljedeće razdoblje.¹⁵⁸¹ Društvo je u Hrvatskoj čitaonici priredilo „Zabavno veče“ i dobrotvorni koncert u korist siromašne djece kada je nastupio veliki ženski zbor od preko osamdeset članova, od toga četrdeset djevojčica, a koncert je bio tako uspješan da je ponovljen i sljedeće subote.¹⁵⁸² Drugi koncert s istom namjenom upriličen je nakon mjesec dana.

Ženska društva za skrb o siromašnoj djeci djelovala su u mnogim mjestima zadarske okolice i otoka. U Pagu su i prije rata učiteljica Barbara Šarinić i gđa Jukić organizirale rad žena u dobrotvorne svrhe.¹⁵⁸³ Na Olibu su djevojčice, pod vodstvom učiteljice Marije Salvi, sakupljale novac za ranjene vojnike i njihove obitelji i ljekovito bilje, a od vune su plele čarape.¹⁵⁸⁴ Od studenog 1916. u Arbanasima djeluje pučka kuhinja za najsiromašnije, a kasnije i u Ugljanu, Poličniku, Kalima, Preku, u Ižu Velom i Salima¹⁵⁸⁵ gdje učiteljice organiziraju izradu predmeta za vojnike (pletenje šalova i čarapa), djeca prodaju znakove Crvenog križa i sakupljaju milodare.¹⁵⁸⁶ Krajem 1916. godine, otvaraju dvije igraonice za manju djecu školskog uzrasta, odvojeno na hrvatskome i talijanskom jeziku i u organizaciji hrvatskoga i talijanskog dobrotvornog društva. Zadarski Ured za mladež u svibnju 1918. otvara Dječje oporavilište i savjetovalište za majke u kojemu se pregledavalo djecu i dijelilo mlijeko, a imalo je i četrdeset mjesta za liječenje i oporavak slabašne djece kojima su prijetile bolesti, osobito tuberkuloza.¹⁵⁸⁷ Krajem 1918. don Joso Felicinović (potpis J. F.) piše da je ženski socijalni rad u Zadru mnogo napredovao, da su mnoge žene pohađale „samaritanske kurzove“ i istakle se u radu za Crveni križ. I on navodi da se u humanitarnom radu najviše

¹⁵⁷⁹ *Zora*, 1 (1917), 5-6, 44.

¹⁵⁸⁰ *Zora*, 2 (1917), 2, 15-16.

¹⁵⁸¹ *Narodni list*, 57 (16. veljače 1918.), 13, 2.

¹⁵⁸² *Narodni list*, 57 (10. travnja 1918.), 23, 1.

¹⁵⁸³ *Smotra dalmatinska*, 27 (14. ožujka 1914.), 21, 3.

¹⁵⁸⁴ *Smotra dalmatinska*, 27 (21. studenog 1914.), 94, 2.

¹⁵⁸⁵ *Narodni list*, 57 (1. veljače 1918), 9, 2.

¹⁵⁸⁶ *Narodni list*, 57 (31. svibnja 1918.), 30, 2.

¹⁵⁸⁷ *Smotra dalmatinska*, 31 (29. svibnja 1918.), 43, 2-3.

istaklo Društvo hrvatskih gospođa, koje je dvije godine održavalo obrazovne tečajeve za djevojke. Grofica Ana Attems je potpomagala takve aktivnosti i pod njezinim pokroviteljstvom Društvo je otvorilo „čuvalište“ za djecu, u kojemu su bila osigurana tri obroka dnevno. Svečanosti otvaranja prisustvovali su svi najviši pokrajinski i crkveni dužnosnici, a pozdravni govor je održala tajnica, učiteljica Evelina Verdus.¹⁵⁸⁸

Pokrajinski školski nadzornik Antun Primožić pokrenuo je *neslužbeno* druženje svih učitelja i učiteljica na mjesnoj razini okupljajući zajedno one iz hrvatskih i talijanskih pučkih škola, zabavišta, privatnih škola, Zavoda sv. Dimitrija i Preparandije. Za voditelje „sastanaka“ su izabrani upravitelj talijanske škole, ilirskog preparandija i upraviteljica Ženske hrvatske pučke škole, Evelina Verdus. Na sastancima se raspravljalo slobodno i „bez službenih ograničenja“, o odgoju djece problemima nepohađanja škole, ratnih izbjeglica i „zapuštenosti zadarske djece“.¹⁵⁸⁹ Sastanci su bili dobro prihvaćeni pa su ih preporučivali i u drugim mjestima, a Evelina Verdus se istakla i u organizaciji drugih aktivnosti koje su se često održavale u njenoj školi. Tada se angažirala i kći nadzornika Primožića, učiteljica Mila Primožić,¹⁵⁹⁰ koja je pisala o potrebi otvaranja „zadarskog zavoda“ za skrb o majkama i dojenčadi, suprotstavljajući se teoriji „prirodne selekcije“ prema kojoj se slaboj dojenčadi ne može pomoći. Ona je tvrdila da slabo dijete može ojačati isto kao što i jako može zakržljati, ako mu se ne posvećuje pažnja i inzistirala na tome da svako dijete dobije priliku za život, u čemu moraju sudjelovati roditelji i cijela zajednica, a majke ih često moraju ostavljati zbog posla. Kada se dijete razboli roditelji rijetko zovu liječnika jer nemaju novca, a sami ne znaju kako treba postupati. Predlaže da se pomogne ženama otvaranjem institucija u kojima bi mogle dobiti pomoć i njegu za djecu, savjetovališta za trudnice, rodilišta i jaslice za pravu skrb, jer su to rijetko mogle imati u svom domu.¹⁵⁹¹ Pišući o velikoj smrtnosti dojenčadi u Austriji, čak 20%, ona ističe da je najveći dio upravo u Dalmaciji.¹⁵⁹² Objavila je članak o udrugama i ustanovama u Hrvatskoj koje mogu biti primjeri humanitarnog rada.¹⁵⁹³ Uočila je probleme u skrbništvu nad djecom bez roditelja i definiranja prava i obaveza skrbnika, kao i

¹⁵⁸⁸ Zora, 3 (prosinac 1918.), 3-6, str. 45.

¹⁵⁸⁹ „Učiteljski sastanci“, *Smotra dalmatinska*, 29 (4. veljače 1916.), 17, 2.

¹⁵⁹⁰ Kći pokrajinskoga školskog nadzornika Antuna Primožića. Od 1916/1917. radila u Muškoj hrvatskoj pučkoj školi u Zadru i volontirala u dječjim vrtićima. HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1916.-1917. kut. 712, br. 4151.

¹⁵⁹¹ „Hvale vrijedan čin“, *Smotra dalmatinska*, 55 (5. siječnja 1916.), 2, 2.

¹⁵⁹² „Skrb za dojenčad“, *Smotra dalmatinska*, 30 (3. listopada 1917), 79, 2-3.

¹⁵⁹³ Liga za zaštitu mladeži, Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika, Udruga učiteljica sa sekcijom Za našu djecu, sirotište Dječji dom, humanitarna manifestacija Dječji dani, Pučka radionica žena mobiliziranih vojnika, Patronaža za mlade zaposlene djevojke u suradnji sa ženskim udrugama koje se sastaju nedjeljom i čitaju, priređuju predstave i koncerte, a organizirale su i tečajeve strojopisa i šivanja na stroju. „Skrbne uredbe za djecu i mladež u Zagrebu“, *Narodni list*, 56 (4. listopada 1917), 79, 1-2.

potrebu uređenja sirotišta i osiguranja liječničke pomoći koju bi plaćala država, a skrbnici redovito podnosili izvješća.¹⁵⁹⁴ Ona je sve do kraja rata pisala i poduzimala aktivnosti za zaštitu žena i djece u Zadru, utemeljene na socijalnim pravima koja bi trebala osigurati država.¹⁵⁹⁵

Tijekom ljeta 1917. godine pokrenuta je velika akcija spašavanja gladne djece iz dalmatinskih sela koju su na prehranu primale imućne obitelji u Hrvatskoj i Slavoniji,¹⁵⁹⁶ kao što je još početkom 1916. predlagala Jelka Katalinić. Novine su pisale o okupljanju siromašne djece između osam i dvanaest godina,¹⁵⁹⁷ a u Zadru je u kolovozu okupljeno sto dječaka i pedeset djevojčica, ratne siročadi, koju vodili u Slavoniju.¹⁵⁹⁸ Druga skupina od stotinjak djece s otoka i desetak iz Zadra krenula je u rujnu na područje Županje, a kasnije su odlazili i u druge dijelove Slavonije i Hrvatske.¹⁵⁹⁹ Djeca su na oporavku ostajala oko godinu dana, a akcija u koju je bilo uključeno više tisuća djece, trajala je sve do 1921. godine. Najviše djece je bilo iz zadarskog kotara,¹⁶⁰⁰ iako to nije bio najsiromašniji dio Dalmacije, ali izgleda da je u drugim mjestima nedostajalo organizacije jer je trebalo pripremiti djecu i osigurati im putovanje. Djeca koja su stizala na odredišta pisala su svojimima o putovanju i dočeku, a neka pisma su u njihovo ime pisali učitelji koji su ih vodili.¹⁶⁰¹ U prikupljanju pomoći i pripremi djece za put najviše su se istakli župnici i učitelji seoskih škola.

5.5.3. Žene i politika u ratu

Uspjesi koje su žene postizale često nisu prikazivani u pravom svjetlu, a političke akcije žena za zdravstvenu skrb majki i djece, ravnopravnost u braku i na radnom mjestu „bile su ključne za izgradnju temelja onoga što smo nazivali socijalnom državom.“¹⁶⁰² Ipak, većina žena, a osobito učiteljice, nisu javno iskazivale svoje političke stavove, iako su pratile zbivanja u svijetu, čitale suvremeni tisak i u svojim priložima prikazivale loše stanje u

¹⁵⁹⁴ „Za našu siročad: zvanično štitništvo“, *Smotra dalmatinska*, 31 (23. listopada 1918), 85, 1-2.

¹⁵⁹⁵ Kada se udala za prof. Stjepana Ratkovića preselila se u Beograd, gdje je imenovana „sekretarom pete klase u Državnom odjeljenju za zaštitu djece.“ *Narodni list*, 58 (24. kolovoza 1919.), 28, 2.

¹⁵⁹⁶ O tome više: KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira. (2008), *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije i Baranje.

¹⁵⁹⁷ *Smotra dalmatinska*, 30 (25. srpnja 1917.), 59, 2.

¹⁵⁹⁸ *Narodni list*, 56 (29. kolovoza 1917.), 69, 1-2.

¹⁵⁹⁹ *Smotra dalmatinska*, 31 (3. travnja 1918.), 27, 2.

¹⁶⁰⁰ KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira. (2008), *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj*, 90.

¹⁶⁰¹ Nepoznati učitelj u pismu dalmatinske djevojčice ocu na ratište prikazuje život u obitelji koja ju je prihvatila. „Dalmatinska djeca na prehrani u Banovini“, *Narodni list*, 57 (13. lipnja 1918.), 32, 1.

¹⁶⁰² WALBY, Sylvia. (2005), *Rodne preobrazbe*, Zagreb: Ženska infoteka, 178.

društvu. Učiteljica Jelka Perić iz Šibenika¹⁶⁰³ iz ženske perspektive piše o situaciji u svijetu, ruskoj revoluciji, jugoslavenskom problemu, radu hrvatskog Sabora, pitanju općega i tajnog prava glasa

„(...) sve ti to u novinama debelim slovima pred oči izskače. Gutaš sve moguće novine i razmišljaš o pitanjima i problemima, koji se sve više ispoljavaju. Valovi pokreta za demokratizacijom sad ti se čine jači, sad ih opet vidiš izgadjene.“¹⁶⁰⁴

Pitanje zaštite djece i mladih trebala bi biti glavna zadaća politike, međutim u to ratno vrijeme u Dalmaciji

„(...) demoralizacija svud preotimlje maha. Na željeznicama, parobrodima, poštama, svuda prevara. Sve trguje i pomamno leti, da dodje do mete na kojoj je zapisana rieč 'novac' (...) Golgota dalmatinska je teška (...) Kuća im ogolila, a izmučena majka još malo pa će podleći i porod svoj prepušta gorkom slučaju. Ulica mu je škola, prosjačenje zanat (...) Djeca u školi pokazuju baš tjelesni, a naravno i duševni razvitak. Mnoge naše djevojčice sjede izmučene na klupama kao ledene sfinge, lieno odgovaraju i vrlo često izbivaju iz škole.“¹⁶⁰⁵

Ona poziva bogate dalmatinske žene da slobodno vrijeme posvete dobrotvornom radu.

„Koliko je i u nas imućnih žena koje gotovo stenju pod teretom besposlenosti, a koje je mnoštvo biednih stvorova preobterećenih radom! Kad bi one prve dodale svoga dokona vremena drugima, zar ne bi i ove mogle slobodnije disati? (...) Organizirajmo se, dalmatinske žene, pa čuvajmo narodni amanet, štitimo djecu. Skrajnje je vrijeme, da se i mi zainteresiramo za tu čovječansku i nacionalnu dužnost, kojoj su se naše sestre Hrvatice, Slovenke, Čehinje, ima godinâ, odazvale. Organizirajmo se u 'Dobrotvorna društva' da oživimo djevojčice, kojoj je bieda ukočila mozak, otupila čuvstvo, oslabila tielo. Obujmo joj bosu nogu, krpama joj zaljepimo odielo, iz kojega viri narodna sramota, kupimo joj knjigu (...) U Dalmaciji ne bi smjelo da bude ni jedno mjesto, a pogotovo grad bez ženske organizacije. One će reći čovjeku: Pravedno je da se i na nas počne da više misli. Naše će organizacije biti barometar sviesti i intelektualne snage dalmatinske žene.“¹⁶⁰⁶

Navodeći razlike među ljudima, nepravdu i ugroženost slabih, ističe obaveze žena u ublažavanju patnje, apelira na žensku samilost i odricanje i vjeruje da se bijedu može ublažiti dodatnim trudom i kršćanskom dobrotom, svojstvenom ženama.

Pred kraj rata u cijeloj Dalmaciji raste otpor prema talijanskim teritorijalnim pretenzijama, organiziraju se prosvjedi u kojima sudjeluju i žene, a u Zadru je bilo sukoba između talijanske vojske i civila. Tada su i djevojke nosile hrvatske zastave i znakovlje, a talijanski vojnici su ih tjerali i tukli: „Gospođice su vrijeđali i gurali, a težakinje probadali nožem.“¹⁶⁰⁷ Da su se žene uključivale i u druge društvene i političke aktivnosti svjedoči Niko Karuc u prilogu o radu Hrvatske pučke knjižnice u Arbanasima 1916. godine. On navodi da se „članstvo knjižnice sastojalo od muške omladine (koja nije bila otjerana u vojsku) i djevojaka,

¹⁶⁰³ Na večernjim obrazovnim tečajevima za žene u Šibeniku predavala je hrvatsku povijest, *Narodni list*, 57 (2. siječnja 1918.), 1, 1.

¹⁶⁰⁴ „Organizirajmo se“, *Narodni list*, 56 (19. prosinca 1917.), 100, 1.

¹⁶⁰⁵ *Narodni list*, 56 (19. prosinca 1917.), 100, 1.

¹⁶⁰⁶ *Narodni list*, 56 (19. prosinca 1917.), 100, 1.

¹⁶⁰⁷ *Narodni list*, 57 (8. prosinca 1918.), 58, 3.

a oboje su imali nacionalne (hrvatske) i kulturne težnje.“¹⁶⁰⁸ Piše o ilegalnom organiziranju srednjoškolske omladine tijekom Prvoga svjetskog rata u Đačko društvo, koje je okupljalo politički aktivne učenike i učenice. Oni su na sastancima iznosili referate, diskutirali o pročitanim knjigama i raznim temama, a jedna od njih je bila i položaj žena. Pored ostalih, čitala se i analizirala knjiga Augusta Bebela *Žena i socijalizam*. Nakon nekog vremena društvo se podijelilo na desno i lijevo orijentirane pojedince, a 1920. godine je zabranjeno i prestalo s radom.¹⁶⁰⁹

Rat su uvijek vodili muškarci, ali on je duboko zahvaćao svakodnevni život i utjecao na sve segmente društva. Opća mobilizacija i percepcija zajedničkih ciljeva i interesa svih društvenih subjekata uvjetovali su sudjelovanje velikog broja žena u javnim aktivnostima tijekom Prvoga svjetskog rata. One se angažiraju u svim *ženskim poslovima* u zdravstvenim i drugim državnim ustanovama, zapošljavaju se u uredima i na nižim rukovodećim mjestima. Iako su u mnogim poslovima uspješno zamjenjivale muškarce njihove zasluge se ne ističu, nego se samo izražava zadovoljstvo zbog toga privremenog rješenja. Učiteljice i supruge državnih službenika pokretale su dobrotvorne aktivnosti, a individualizacija tih aktivnosti i isticanje pojedinaca dodatno su jačali osjećaj zajedništva. Zahvaljujući tome, moguće je i u službenim izvorima pronaći imena zaslužnih, a kasnije zaboravljenih žena. Posebnu ulogu imale su hrvatske učiteljice koje su se organizirale i surađivale sa suprugama hrvatskih političara. Sudjelovanje žena u politici povezano je s aktivnostima drugih političkih opcija u Hrvatskoj koje su nastojale okupiti što veći broj istomišljenika. Žene su se udruživale u dobrotvorna društva, podijeljena prema političkoj pripadnosti, koja su djelovala odvojeno, a samo su članice obitelji najviših vladinih dužnosnika surađivale sa svima. Pred kraj rata političke podjele postaju jasnije, sukobi otvoreni, a i u njima sudjeluju žene. Kulturna i umjetnička djelatnost je pratila aktualna politička kretanja, a sredstva ostvarena u kulturnim manifestacijama koristila su se u zbrinjavanju ratnih stradalnika. Nadmetanje među dobrotvornim udrugama različitih političkih opredjeljenja doprinosilo je većim prihodima i nije se suzbijalo, nego je čak stvaralo privid većih političkih sloboda. Žene i same ističu svoje obaveze u ublažavanju patnji, apeliraju na žensku samilost i odricanje vjerujući da ih mogu ublažiti dodatnim trudom i kršćanskom dobrotom. Neke od njih su dobivale visoka priznanja za svoj rad, što u historiografiji nije bilo zabilježeno. Ma koliko izgledalo da su se žene počele oslobađati i ulaziti u prostore društvenog rada, sve te aktivnosti, od profesionalnih,

¹⁶⁰⁸ KARUC, Niko. (1966), „Hrvatska pučka knjižnica“ Arbanasi, *Zadarska revija*, 15 (1966), 3, 209.

¹⁶⁰⁹ KARUC, Niko. (1966), „Đačko društvo u Zadru (1917-1920)“ *Zadarska revija*, 15 (1966), 3, 208-209.

dobrotvornih, kulturnih do političkih, bile su uvijek u okvirima iste ženske uloge, koja se prilagođavala okolnostima, ali stvarno se nije puno promijenila jer se u isto vrijeme mijenjalo i društvo. Po završetku rata uspostavljaju se nove države s novim mjerodavnostima i ulogama, uključujući najprije *prirodnu* podjelu na muške i ženske poslove i uloge, a u tim okolnostima na scenu ponovno stupaju obnovljene i preobražene tradicionalne strategije ograničavanja marginaliziranih skupina pa i žena.¹⁶¹⁰

¹⁶¹⁰ Usp. WALBY, Sylvia. (2005), *Rodne preobrazbe*, 151-158.

6. ZAKLJUČAK

U pristupu istraživanju uloge žena u kulturnoj povijesti Zadra bilo je potrebno proučiti izvore o brojnim marginalnim i neprofesionalnim aktivnostima, od društvenih i umjetničkih do proizvodnih u kojima se njihova uloga evidentirala. Problemi su se pojavili već pri pretraživanju osobnih spisa, jer u njima se rijetko mogu naći podaci o djelatnosti žena. Isto tako, dokumenti o njihovom školovanju i zaposlenju su rijetki jer *ženskih* poslova je bilo malo u okvirima institucija. Zbog toga su temeljni izvori za istraživanje bile periodične publikacije tiskane u Zadru u to vrijeme. Istraživačka pitanja povezana su s uočavanjem ograničenja koja su se postavljala ženama od nedostatnog školovanja, rane udaje, obiteljskih obaveza i uništavanja ostavštine nakon smrti. Glavno istraživačko pitanje o ulozi žena u kulturi podrazumijeva oslanjanje na relevantne izvore, arhivske dokumente, priloge o ženama u tisku i autorske radove žena objavljene u Zadru, uključujući prijevode djela autorica i drugih priloga koji svjedoče o stavovima urednika, prevoditelja i zanimanju čitatelja. U radu se potvrđuje pretpostavka da je sudjelovanje žena u kulturi u prošlosti moguće istraživati na temelju navedenih izvora. Oni govore i o ulozi žena iz drugih sredina, bilo da su neko vrijeme živjele ili su samo objavljivale u Zadru. Političke, društvene i kulturne prilike utjecale su na promjene koje su se odrazile na način života. Promjene na političkom polju donijele su više slobode tiska, koji je bio u službi politike i kulture, a promjene u obrazovnom sustavu uključile su i obavezno osnovno obrazovanje žena pokrećući i sve veću potrebu za njihovim višim obrazovanjem.

U pregledu znanstvenih spoznaja i teorija o ulozi žena u društvu izdvajaju se one koje definiraju odnose spolova i mogu pobliže objasniti situaciju na zadarskom području u navedenom razdoblju. Prema teoriji podređenosti ili subordinacije žena, kao manje vrijedna Božja kreacija, stvorena je od muškarca i za njega, a ravnopravnost spolova tumači se prirodnim ulogama koje su im dodijeljene. Takvo mišljenje prevladavalo je u tisku, najčešće u kombinaciji s teorijom oprečnosti ili polariteta koja zastupa dualnu shemu muško-žensko, prema kojoj su muškarac i žena dva jednako vrijedna suprotstavljena pola jedne cjeline. Ističu se prirodne razlike između spolova, naglašava se njihovo zajedničko djelovanje koje jedino omogućava potpunost svakog muškarca i žene, s obzirom na različite uloge koje su im dodijeljene. Pri tome i muškarac i žena svoju pravu ljudskost mogu ostvariti samo uzajamnim djelovanjem, a podređenost žene podrazumijeva se kao drugost. U skladu s klasičnim filozofskim teorijama podržava se *prirodna* podređenost žena s naglaskom na njihovoj ulozi u obitelji, opstanku i reprodukciji, a utjecaj filozofskih teorija na druge discipline je bio

presudan u vrednovanju društvene uloge žena, jer se ona ograničavala upravo zbog isticanja njihove prirodne uloge. Isto tako, historiografija i službeni povijesni izvori zanemarili su ulogu žena kao društveno nerelevantnu, jer se smatralo da se odnosi samo na privatni život muškarca. Ograničeni društveni okviri uvjetovali su ženske prilagodbe, a rjeđe otpor i razvijanje ženskih emancipacijskih strategija. U borbi muškaraca za društvenu nadmoć, prioritete i prestiž u javnom životu, koji su donosili materijalnu korist i njihovim ženama, ženske aktivnosti su bile onemogućene ili marginalizirane. Samo su udovice i nasljednice obiteljskih dobara bile u boljem položaju jer se u 19. stoljeću favoriziraju obiteljske tvrtke kao temelji gospodarstva.

Krajem 18. stoljeća u kulturnom životu dalmatinskih gradova sudjelovale su pripadnice plemstva i obitelji predstavnika stranih državnih uprava, a u 19. stoljeću, jačanje uloge građanske klase i njezina sve veća gospodarska moć omogućavala joj je i veću ulogu u kulturi. Rijetke žene koje su upravljale obiteljskim poslovima sudjelovale su i u društvenom i kulturnom životu grada, što je vidljivo iz sačuvanih izvora, ali ne i historiografskih i povijesnih priloga, nastalih kasnije na temelju tih izvora. Institucionalizacija i zakonska utemeljenost ženske ovisnosti nije dopuštala pojedinačne iskorake, a nevidljivost ženskog rada regulirala se pravnim, moralnim, kulturnim, religijskim i drugim normama, koje su osiguravale društveni poredak. Dok se u prethodnim razdobljima pozivalo na božanske odluke koje svakome određuju mjesto u svijetu i društvu, znanstvena utemeljenja u 19. stoljeću trudila su se *pozitivno* dokazati i argumentirati tvrdnje o ženskoj fizičkoj, psihičkoj i moralnoj inferiornosti. Postavljeni društveni okviri poticali su ženske prilagodbe jer sudjelovanje žena u javnom i političkom životu nije bilo poželjno, ali se nije moglo ni izbjeći, jer su javni poslovi često podrazumijevali sudjelovanje i rad žena. Njihova uloga u tome, i kada je bila velika, sa snažnom društvenom podrškom, kasnije je marginalizirana i, zbog nedostatka komemoracije, sasvim zaboravljena. S druge strane, manipulacija ženskim utjecajem protezala od urbanih pravila ponašanja povezanih s borbom za političke i društvene pozicije, do korištenja žena kao uzora odanosti.

U književnim djelima zadarskih romantičara žena je nezaobilazna umjetnička inspiracija, a urednici prvih novina u svojim priložima nisu otvoreno diskriminirali žene jer su one kao idealizirane figure bile nositeljice romantičnih ideja. Temom uloge žena posebno se u svojim raspravama bavio urednik novina *Il Dalmata* Arturo Colautti, koji je uspio potaknuti i sudjelovanje anonimnih čitateljica. On je podržavao ograničenu emancipaciju žena, ali je primijetio da ni one same nisu nastojale poboljšati svoj položaj, da su rijetko pomagale jedna drugoj i pitao se zašto dragovoljno pristaju na brojne nepovoljne i ponižavajuće zahtjeve svoje

okoline. Tisak na hrvatskom jeziku je pratio preporodna gibanja u hrvatskim zemljama, što se odrazilo na odnos prema ženama koje se pozivalo na sudjelovanje u preobrazbi društva i isticalo njihove obaveze. *Zora dalmatinska* je u zadarski medijski prostor uvela hrvatski jezik i prve autorice, a ženama se obraćaju i druga glasila koja naglašavaju njihovu ulogu u izgradnji nacionalnog identiteta. Tako se *Narodni list* obraćao obrazovanim ženama i učiteljicama, a *Narodni koledar* seoskim ženama. Veliki utjecaj na kulturni život žena imala je usmena književnost zbog velikog broja ne samo neobrazovanih, nego i nepismenih, prisiljenih na isključivo usmenu komunikaciju, a kazivačice su odigrale važnu ulogu u stvaranju, prenošenju i očuvanju usmene baštine. Dalmatinske žene su pokazale kreativnost i u ženskim ručnim radovima izrađujući predmete od tekstila, među kojima su bili umjetnički vrijedni predmeti, odjeća i čipka, što su prepoznali bogati inozemni kupci, a utjecajne žene iz visokih krugova u Beču pokušale su potaknuti veću proizvodnju. Zbog loše organizacije na terenu i nemogućnosti žena da se profesionalno posvete poslu te aktivnosti su imale ograničen uspjeh, a sve je prekinuo Prvi svjetski rat i propast Monarhije.

Prve autorice koje su objavljivale u zadarskom tisku nisu bile obrazovane, a njihova djelatnost, povezana s građanskim i preporodnim težnjama, ostala je u okvirima uže sredine. Ta početna pozicija je odredila odnos prema vrijednosti njihovih djela koje se unaprijed omalovažavalo, što je utjecalo na njihovo očuvanje. Isto tako, one nisu surađivale ni podržavale jedna drugu. Ana Vidović je svoja djela posvećivala uglednim gospođama, ali nije bila spremna prihvatiti kritiku. Protivila se sugestijama iskusne književnice Ide von Düringsfeld, kao i preciznim jezičnim uputama Šime Starčevića. Njezina uloga je do kraja ostala u okvirima hrvatskih domoljubnih ciljeva, a kada oni više nisu bili aktualni u tom obliku, marginalizirana je i zaboravljena. Njezin dvojezični i multikulturni pristup više nije bio poželjan, što je dovelo i do negiranja njezina hrvatskoga podrijetla, a zaključak Mirka Tomasovića da je posljednje godine života provela stigmatizirana i zanemarena više se odnosi na historiografiju i književnu povijest, nego na odnos suvremenika i njezine čitateljske publike. Na sličan način su zaboravljene pjesnikinje Ana Vrdoljak Alačević i Carolina Degiovanni Luxardo. Njihova suvremenica Marija Selebam Cattani je bila jedina žena u Dalmaciji čiji su istraživački rad priznavale i visoke inozemne institucije na polju prirodnih znanosti, ali su se njezina dostignuća u dalmatinskom tisku prikazivala kao *ženska* i amaterska i nisu se mjerila s muškim profesionalnim uspjesima.

Službena obrazovna politika težila je postizanju ideala *prirodne ženskosti* supruga, majki i kućanica u okvirima njihova staleža, a fiziološka i psihološka konstitucija žene tumačila se kao prirodni nedostatak. To mišljenje su prihvaćale i učiteljice u svome

pedagoškom radu i u osobnom životu pa njihovi publicistički i literarni prilozi nisu bitno drugačiji od priloga njihovih kolega. Jedino je zagrebačka profesorica Marija Jambrišak, koja se javila i u zadarskom tisku, uporno inzistirala na boljem obrazovanju ženske djece kao preduvjetu razvoja i napretka društva. Dok je ona ponavljala da bez poštovanja i boljeg života žena nema napretka društva, većina učiteljica je smatrala da će bolji život žena doći s napretkom društva. Tako se u obrazovanju ženske djece uvijek težilo pripremi za njihovu primarnu žensku *prirodnu* svrhu, što se smatralo i njihovom najvažnijom *društvenom* ulogom. Ona se povezivala s idealima i visokim društvenim ciljevima koji su se postizali samo političkim sredstvima, ali sudjelovanje žena u politici bilo je pod nadzorom i poželjno samo u kriznim vremenima, kada je bila potrebna potpora velikog broja ljudi. Tada ih se pozivalo pod geslom domovinske dužnosti i ženske privrženosti, ali čim bi ta potreba bila zadovoljena krenulo bi se s najavama za vraćanje svih žena *tradicionalnim vrijednostima* doma i ognjišta. Ma koliko se žene trudile ispuniti sve zahtjeve, one nisu mogle postići jednako uvažavanje kakvo su imali muškarci u istim okolnostima.

Promjene koje su stizale u Dalmaciju poticale su rasprave o obrazovanju ženske djece i odnosu prema novim znanjima za koja se vjerovalo da otvaraju vrata stranim *liberalnim* utjecajima i kvare društvo. Zato se feminističke pokrete za prava žena povezivalo s anarhijom i nemoralom, a pedagozi i svećenici su izražavali zabrinutost za održanje i opstanak obitelji, naroda i države. Podređenost i koncilijantnost žena su se javno isticale kao poželjne društvene kategorije, a eventualni ženski emancipacijski istupi prikrivali kao privatna sramota. Pojam feminizam koristio se u svim raspravama u negativnom kontekstu sve do pojave katoličkog feminizma koji se suprotstavlja liberalnom i protestantskom feminizmu. Primarna ideja o univerzalnom majčinstvu, svojstvenom svim ženama, podrazumijeva da se žene ne mogu profesionalno posvetiti drugim poslovima ni biti uspješne u tome, ali ipak se od njih očekivao veliki dragovoljni dobrotvorni angažman za javno dobro. Crkva je imala posebnu ulogu u životu žena, kako u urbanim, tako i u ruralnim sredinama jer su župnici bili u izravnom kontaktu s njima, pomagali im savjetima i praktičnim uputama, što je bilo i poticanje na poslušnost, trpljenje i žrtvovanje po uzoru na kršćanske svetice i mučenice. Jedan od najaktivnijih promicatelja aktivnosti žena na zadarskom području, don Joso Felicinović, zagovarao je prosvjeđivanje žena okupljajući ih u crkvenim organizacijama i udrugama. U njima se provodila kontrola čitanja i predlagala zabrana distribucije nepoćudne literature, a časopis *Zora* donosio je prikaze knjiga i članaka sugerirajući svojim čitateljicama poželjno i nepoželjno štivo. Preporučivao se sav katolički tisak, a zabranjivala djela liberalnih autora, koja su se u nekim od sekcija za ćudoređe cenzurirala i uništavala. Kršćanski duh u temeljima

svih državnih i službenih aktivnosti, osobito u školstvu, određivao je i položaj učiteljica kao obrazovanih, zaposlenih i samostalnih žena. Premda su trebale biti materijalno neovisne, one su bile siromašne, kao i većina učitelja, i živjele životom strogo nadziranih državnih službenica s mnogo ograničenja. Diskriminacija na radnom mjestu i hijerarhija poslova u kojima je učitelj uvijek bio nadređen, za loše plaćene učiteljice značile su da su teško mogle biti uzori ženama, pa i svojim učenicama. Njihovi publicistički i literarni prilozi nisu se razlikovali od priloga muških pedagoških, književnih i političkih autoriteta, jer su podržavale tradicionalni i ograničeni odgoj ženske djece i *prirodnu* podjelu poslova i uloga. Unatoč svim ograničenjima, uloga učiteljica u kulturi je bila mnogo veća, nego što se prikazivalo jer su one spadale među najobrazovanije žene u Dalmaciji, a njihov posao je uključivao i javnu djelatnost. Veće aktivnosti učiteljica na prijelazu stoljeća povezane su s organiziranjem učiteljskih udruga i njihovih skupština na kojima su sudjelovale i objavljivale stručne priloge. Pisale su o svom radu u mjestima službe, u čemu se posebno istakla Erminija Bracanović Feranda, učiteljica koja je početkom 20. stoljeća iz Dalmatinske zagore slala niz priloga o raznim stručnim, društvenim i kulturnim temama. U raspravama o odgoju ženske djece ona piše i o „zdravim načelima o feminizmu“, inzistirajući na poštovanju žena i nadajući se da će 20. stoljeće biti vrijeme „konačnog oslobođanja žena“. Ona je bila prva stalna suradnica zadarskih novina i jedna od brojnih učiteljica s otoka Hvara koje su, nakon završene učiteljske škole u Dubrovniku, dospjele u druge dijelove Dalmacije. Hvaranke su spadale i među najbolje (pohvaljene i nagrađene) učiteljice u Zadarskom kotaru, ali nijedna od njih nije postala nadučiteljica, vjerojatno i zbog toga što nisu bile (rodbinski) povezane s austrijskom činovničkom administracijom.

Žene se u zadarskom tisku javljaju mnogo rjeđe nego muškarci i na hrvatskome i talijanskom jeziku, ali u Zadru objavljuju priznate hrvatske i talijanske književnice, a među prijevodima stranih autora ima veliki broj djela autorica. Među priložima na hrvatskom jeziku ističu se stihovi nepoznatih ili malo poznatih hrvatskih autorica kao što su Mila Horni, grofica Mejrima i Vanda Borelli. Od proznih djela prevladavaju kraći pripovjedni oblici, kao u zbirci *Glavni griesi* Milene Sajvert. U razdoblju moderne u Zadru su objavljivale poznate hrvatske književnice: Zofka Kveder, Marija Jurić Zagorka, Zdenka Marković, Adela Milčinović, Milka Pogačić i Štefa Iskra. Iako se radi o priznatim autoricama, njihove objave u Zadru sustavno se ignoriraju u hrvatskoj književnoj historiografiji. Zaboravljen je i poziv Zofke Kveder na čuvanje ratnih pisama žena i prijedlog da se ona sprema u Hrvatsku sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu na trajno čuvanje. Njezin rad je podupirao samo *Narodni list* najavljujući priloge iz časopisa *Ženski svijet* i smatrajući ga naprednim i bitnim za izgradnju hrvatskoga ženskog

identiteta u Dalmaciji, za razliku od Jose Felicinovića koji joj je zamjerao način života i pesimistične likove bez vjere u život. Zadarski tisak na talijanskom jeziku objavljivao je radove suradnica iz Italije, među kojima se ističu pjesme Elde Gianelli i proza književnice dalmatinskog podrijetla Vinke Beatrice Šperac. Zadarski tisak je objavljivao i književne prijevode s većine europskih jezika, a osim zanimanja za talijanske, slavenske i skandinavske autorice, zapažen je poseban interes za rumunjsku književnost, osobito autorice, među kojima se ističe književnica, kraljica Elizabeta (Carmen Sylva). Zadarska periodika je pratila kulturna zbivanja u zemlji i inozemstvu, a Jakov Čuka je pisao o talijanskom romanu 19. stoljeća s književnoga i umjetničkoga gledišta ne praveći razlike između autora i autorica. Dok je on nastojao objektivno i argumentirano prikazati talijanski roman, Petar Kasandrić se posebno trudio u dokazivanju ženske inferiornosti.

Zadarske umjetnice su djelovale u otežanim okolnostima, većinom bez odgovarajuće stručne naobrazbe i podrške, ovisne o svojoj obitelji. One koje su se dulje vrijeme bavile tim poslom bile su plemkinje, obrazovane u inozemstvu, a najuspješnije su bile slikarice koje su tamo i djelovale, zbog čega su ostale nepriznate i brzo zaboravljene u Zadru, kao Antonietta i Itala Bogdanović i Zoe Borelli. One su nakon Prvoga svjetskog rata djelovale i u svome gradu, ali se nisu uspijevale snažnije afirmirati u tim, za žene dvostruko nepovoljnim okolnostima talijanske okupacije i zatiranja svega hrvatskoga u gradu. Tek novija istraživanja i pronalaženje njihovih djela omogućuju ponovno prikazivanje i objektivnu valorizaciju. Ipak, i suvremena povijest umjetnosti počiva najviše na već poznatim izvorima koji su zanemarivali djelatnost žena. Popularizacijom kazališta i glazbe u 19. stoljeću i interpretatorice postaju poštovane umjetnice. Među njima su plemkinje i građanke koje su nastupale do udaje, a onda najčešće prekidale javne nastupe, ali to nije uvijek značilo i da su se prestale baviti svojom umjetnošću. U radu se navode i primjeri koji to dokazuju. Neke umjetnice su ostavile znatan, neistražen i ponekad teško dostupan opus. Danas je to književna i likovna ostavština koja je, bez stručne procjene, bila marginalizirana i prepuštena zaboravu. Iz novinskih izvješća o nastupima dalmatinskih likovnih i glazbenih umjetnica vidi se da ih je većina u vrijeme nastupa bila veoma mlada. Na prijelazu stoljeća pojavljuju se školovane umjetnice koje su u Zadru pokušavale ostvariti profesionalni uspjeh, ali ni jedna u tome nije uspjela. Povećane aktivnosti žena na raznim poljima tijekom Prvoga svjetskog rata izazivale su pozornost javnosti, a za vrijeme rata prijevodi stranih autorica, osobito njemačkih, podržavali su austrijsku politiku. Uloga žena vidljiva je na primjerima iz visokog društva kao i kod siromašnog puka, jer one su podupirale članove svojih obitelji u društvenom i političkom angažmanu. Književna kritika prikazivala je djela stranih autorica, a periodični tisak donosio

ocjene i njihovu recepciju u javnosti. Za vrijeme rata ističe se kritika iz crkvenih krugova, koja inzistira na strogoj cenzuri knjiga s liberalnim, materijalističkim i feminističkim idejama. Opća mobilizacija i percepcija zajedničkih ciljeva svih društvenih subjekata uvjetovali su sudjelovanje velikog broja žena u javnim aktivnostima. One se angažiraju u svim *ženskim*, ali i *muškim* poslovima u kojima su ih uspješno zamjenjivale, ali se njihove zasluge ne ističu. Učiteljice i supruge službenika i političara pokretale su dobrotvorne aktivnosti, a sudjelovanje žena u politici povezano je s pojavom više političkih opcija u Hrvatskoj koje su nastojale okupiti što veći broj istomišljenika. Žene su se udruživale u dobrotvorna društva, podijeljena prema političkoj i nacionalnoj pripadnosti, koja su djelovala odvojeno, a samo su članice obitelji visokih službenika vlade surađivale sa svima. Pred kraj rata političke podjele postaju jasnije, sukobi otvoreni, a i u njima sudjeluju žene. Njihova djelatnost je pratila aktualna politička kretanja, a sredstva ostvarena u kulturnim manifestacijama koristila su se u zbrinjavanju ratnih stradalnika. Nadmetanje među dobrotvornim udrugama različitih političkih opredjeljenja donosilo je veće prihode i nije se suzbijalo, nego je čak stvaralo privid veće političke slobode. Žene i same ističu svoje obaveze u ublažavanju tuđe patnje, apeliraju na žensku samilost i odricanje vjerujući da ih mogu ublažiti dodatnim trudom i kršćanskom dobrotom. Za svoj rad su dobivale i visoka priznanja, što u historiografiji nije zabilježeno. Aktivnosti žena su izazivale pozornost javnosti, a prijevodi djela njemačkih autorica podržavali su austrijsku politiku, što je nakon rata i propasti Monarhije zaboravljeno. Ma koliko izgledalo da su se žene počele oslobađati i ulaziti u prostore društvenog rada, sve te aktivnosti, od profesionalnih, dobrotvornih, kulturnih do političkih, bile su uvijek u okvirima iste ženske uloge, koja se mijenjala pod utjecajem novih okolnosti, ali u biti se nije puno promijenila, jer se u isto vrijeme mijenjalo i društvo. Po završetku rata uspostavljaju se nove države s novim mjerodavnostima i ulogama, uključujući najprije *prirodnu* podjelu na muške i ženske, a u tim okolnostima na scenu ponovno stupaju obnovljene i preobražene strategije ograničavanja žena, što se najviše odrazilo na komemoraciju i pamćenje njihova doprinosa. Rezultati ovog istraživanja upućuju na potrebu drugačijeg pristupa povijesnim izvorima i historiografiji, kada je u pitanju uloga žena u prošlosti Zadra, jer se zanemarivanjem te uloge nastojala dokazati njihova inferiornost i nesposobnost za druge, tzv. muške, poslove.

7. IZVORI I LITERATURA

7.1. Arhivski izvori

Državni arhiv u Zadru:

HR-DAZD-35: Guverner Brady, 1805.

HR-DAZD-57: Generalno providurstvo Dalmacije, 1808.

HR-DAZD-88: Namjesništvo za Dalmaciju. Prezidijalni spisi

HR-DAZD-543: Namjesništvo za Dalmaciju. Spisi o društvima, 1833.-1918.

HR-DAZD-105: Kotarsko školsko vijeće, 1869.-1918.

HR-DAZD-543: Namjesništvo za Dalmaciju. Registratura

HR-DAZD-98: Pokrajinsko školsko vijeće, 1869.-1918.

HR-DAZD-635: Obitelj Borelli

HR-DAZD-352: Obitelj Draganić-Vrančić - Šibenik

HR-DAZD-359: Obitelj Lantana

HR-DAZD-260: Tvornica maraskina "Francesco Drioli"

HR-DAZD-378: Zbirka matičnih knjiga

HR-DAZD-377: Zbirka Miscellanea

HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina

HR-DAZD-479: Zbirka rukopisa:

ALAČEVIĆ, Josip. *Statuti di Spalato*. Rkp. 8/1-4.

BENJA, Alfred. (1907), *Geschichte der uradeligen Familie Begna von Alfred conte Begna Benkovich*. Graz, Rkp. 98.

Società Filarmonica: straordinari: 1859. - 1894. Sv. 1-2, Rkp. 72/1-2.

Arhiv Zadarske nadbiskupije:

HR-AZDN-9: Zaklada Svetog Dimitrija, 1896./1946.

HR-AZDN-43: Zbirka matičnih knjiga i parica Zadarske nadbiskupije, 1569./2010.

HR-AZDN-7: Ženska građanska škola Svetoga Dimitrija, 1906./1943.

Državni arhiv u Dubrovniku:

HR-DADU-175: Učiteljska škola Dubrovnik, 1875.-1911.

Arhiv Splitske nadbiskupije:

HR-DAST-PHV: Zbirka matičnih knjiga župe Hvar, Anagrafi, V./1-1887.

Znanstvena knjižnica Zadar:

Zbirka rukopisa

BOGDANOVIĆ, Itala. *Ostavština ak. slikarice Itale Bogdanović*, 19.-20. st., 163.932, Ms. 1093.

BORELLI, Antonietta. *BORELLI, Antonietta (rođ. Marasović)*, 163.928, Ms. 1089.

DIDON, Hugolin. (1952), *Kronika Zadarskog samostana kroz preko šezdeset godina: (uspomene i doživljaji oca Hugolina Didon, franjevca u Zadru)*, 59.326, Ms. 913.

Discipline per la Sala di lettura della Biblioteca Paravia in Zara, 1855. Estratto dal *Regolamento* del nov. 1856. Znanstvena knjižnica u Zadru, 25.409, Ms. 671.

LANTANA, Amelia. *Spisi iz ostavštine*, 19. st., 163.857, Ms. 1018.

VIDOVIĆ, Irene. *Monografie storiche, geografiche, politiche, artistiche, mitologiche, statistiche*, 19. st. Znanstvena knjižnica u Zadru, 163.910, Ms. 1071.

Disertacije:

BRALIĆ, Ante. (2005), *Zadar u doba Prvoga svjetskog rata*, doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.

BURIĆ Čenan, Katica. (2016), *Dokumentalistički pristup i obrada informacija o glazbenom životu grada Zadra od 1860. do prvoga svjetskog rata*, doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.

IVON, Katarina. (2011), *Imagološka analiza zadarskih koledara: (Narodni koledar i Svačić)*, doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

7.1.1. Objavljeni izvori

ARDALIĆ, Vladimir. (1917), *Vile i vještice. Bukovica. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 22, 302-311.

BERSA, Josip. (1902), *Sonetti zaratini*, Zadar: Vitaliani

BONFIGLIO-DOSIO, Giorgetta. (1996), *La fabbrica di maraschino Francesco Drioli di Zara (1759-1943): inventario dell'archivio*. Citadella.

BRUCK-AUFFENBERG, Natalie. (1912), *Dalmacija i njena narodna umjetnost: uzorci (šare) i starinske umjetničke tehnike*. Beč: Umjetnički nakladni zavod Anton Schroll.

BRUCK-AUFFENBERG, Natalie. (1911), *Dalmatien und seine Volkskunst: Muster und Kunsttechniken aus altem Volks*. Wien: Kunstverlag Anton Schroll.

ĆUDINA, Jakov. (1881), *Biografia di Maria Selebam de Cattani*. Spalato: Tipografia Russo & Marić

DANDOLO, Tullio. (1867), *Ricordi di Tullio Dandolo: primo periodo 1881-1821*, Asisi: Domenico Sensi.

DANDOLO, Vincenzo. (1909), *La Dalmazia: al 31 dicembre 1806: opera economico-politica umiliata a S. M. l'Imperatore (Napoleone I)*. Zara: Tip S. Artale.

DANDOLO, Vincenzo. (1807), *Kratki nauk chiudoredni varhu duxnostih çoviçglijh za segliane*. U Zadru: Battara.

DIZDAR, Ilija. (1913), *Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji*. Zadar: Hrvatska knjižarnica.

DÜRINGSFELD, Ida von. (1857), *Aus Dalmatien*. Prag: Carl Bellman's Verlag.

FELICINOVIĆ, Joso. (1916), *Žena: (u prošlosti i sadašnjosti)*. Split: Leonova tiskara.

FICHERT, Luigi. (1880), *Emancipatele!: satira*. Venezia: P. Naratovich.

FICHERT, Luigi. (1897), *Femminismo o (Terzo sesso): storia sociale*. Venezia: C. Ferrari.

FICHERT, Luigi. (1857), *La madre slava: canti 6 con note*. Zadar: Demarchi-Rougier.

FICHERT, Luigi. (1861), *Slavska majka*. Zadar: Braća Battara, 1861.

GARIMBERTI, Cesare. (1877), *Diario storico del viaggio storico di S. M. Francesco Giuseppe*. Zara: Vitaliani e Janković.

Izveštaj o stanju pučkih općenitih i građanskih škola i preparandija u Dalmaciji. 1894.-1905. Zadar: Vitaliani.

JAMBRIŠAK, Marija. (1896), *Znamenite žene*. Zagreb: Matica hrvatska.

KAŽOTIĆ, Marko. (1833), *Milienco e Dobrilla: romanzo storico dalmata del XVII secolo*. Zadar: Battara.

Kraljski Dalmatin = Il regio Dalmata: 1806.-1810. (2006). Zagreb: Erasmus naklada: Nacionalna i sveučilišna knjižnica; Zadar: Sveučilište, Odjel za informatologiju i komunikologiju, sv. 1-5.

KULIŠIĆ, Josip. (1906), *Ženidba i udadba u sjevernoj Dalmaciji*. Dubrovnik: Srpska dubrovačka štamparija dr. Gracića i dr.

LUXARDO, Nicolò de Franchi. (2004), *I Luxardo del Maraschino*. Gorizia: Libreria editrice.

MARMONT, Auguste. (1977), *Iz memoara maršala Marmonta: ilirske uspomene: 1806-1811*. Split: Čakavski sabor.

NIKOLAEVIĆ, Sofija. (1850), *Čedomilju Nikolaeviću nadgrobni vijenac od njegove sestre Sofie Nikolaevića, i od nekoliko njegovi prijatelja sa uzdisaima ispletjenij i sa suzama zalivenij*. Zadar: U Srbskoj knjigopečatnji braće Battara.

PAGANI, Pietro. (1863), *Angelica Salghetti-Drioli*. Padova: G. B. Randi.

PALUNKO, Vincencije. (1906), *Divorcij: razgovor o rastavi ženidbe*. Spljet: Tisak Leonove tiskare.

PALUNKO, Vincencije. (1895), *O plesu: nekoliko razmatranja*. Zadar: Brzotiskom Katoličke hrvatske tiskarne.

PALUNKO, Vincencije. (1913-1915), *Žena na svom mjestu i socijalno pitanje sretno riješeno*, sv. 1-2, Spljet: Leonova tiskara.

PAVIŠIĆ, Cesare Luigi. (1870), *Giuseppina di Wissiak Matas-Beluda y Ryas*. Zadar: Battara.

PAVLINOVIĆ, Mihovil. (1873). *Pjesme i besjede*. Zadar: Tiskom Narodnog lista.

Relazione della direzione della Società filarmonica di Zara: sull' andamento e sulla gestione economica della società stessa. (1860-1865), Zara: Tip. Demarchi-Rougier.

RADEKA, Igor. (prir.), (2015). *Časopis Zora (1917.-1918.): paška perjanica Hrvatskoga katoličkog pokreta* Radeka. Pag: Matica hrvatska, Ogranak.

RODIĆ, Agata. (1875), *Njezino veličanstvo presajna carica ...* Zadar: Tip. Governiale.

SAJVERT, Milena. (1893), *Glavni griesi: pripovjetke za puk*. Zadar: Društvo „Pučka knjiga“ u Zadru.

Strenna dalmata. (1847), Zadar: Demarchi - Rougier.

THUN-HOHENSTEIN, Theresina. (1916), *Für Gott und für den Kaiser!: Za boga i za cara*. Wien: Buchdruckerei „Reichspost“.

VIDOVIĆ, Ana. (1841), *Anka i Stanko ili Dubrava Mojanka blizu Splita: pjesanaz = Annetta e Stanislao ossia il Bosco Mojanka vicino Spalato: poemetto*. U Zadru: Demarchi.

VIDOVIĆ, Ana. (1995), *Anka i Stanko ili Dubrava Mojanka blizu Splita: pjesanaz = Annetta e Stanislao ossia il Bosco Mojanka vicino Spalato: poemetto*. Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šišgorić“.

VIDOVIĆ, Ana. (s. a.), *Bezmišljenja u ljubavi - Le scosigliatezze*. U Zadru: (s. n.).

VIDOVIĆ, Ana. (1846), *Mestizie e distrazioni: versi di Anna Vidovich*. Zadar: B. Battara.

VIDOVIĆ, Ana. (1844), *Poemetti - Pjesme*. U Zadru: Iz tiskarne Bratje Battarah.

VIDOVIĆ, Ana. (1856), *Romolo ossia La fondazione di Roma: poema*. Zara: Tipografia fratelli Battara.

ZGLAV, Miho. (1900), *Rukovođ za mjesna školska vijeća u Dalmaciji*. U Zadru: Nakladom Petra Stauber-a.

ZORIĆ, Mate. (1896), *Vještice. Kotari. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 1, 230-231.

7.2. Periodika (novine i časopisi)

Amico dei pargoli (1911.-1918.)
Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora (1874.-1912.)
Il Dalmata (1866.-1916.)
Dalmatinski glas, (1911.)
La Domenica zaratina (1891.-1892.)
Euharistični glasnik (1908.-1917.)
Gazzetta di Zara (1832.-1849.)
Glasnik dalmatinski (1849.-1866.)
Glasnik Matice dalmatinske (1901.-1904.)
Hrvatska (1884.-1898.)
Hrvatska kruna (1882.-1919.)
Iskra (1884.-1887.; 1891.-1894.)
Katolička Dalmacija-La Dalmazia cattolica (1870.-1898.)
Koledar Pokrajinskog muzeja za narodni obrt i umjetnost u Spljetu (1913.-1914.)
Kragljski Dalmatin-II Regio Dalmata (1806.-1810.)
Lovor (1897., 1905.)
Ljubitelj prosvještenja, Srbsko-dalmatinski magazin (1838.-1849.)
Manuale del Regno di Dalmazia (1871.-1877.)
Il Morlacco (1846.-1850.)
La mosca (1877.)
Narodni list - Il nazionale (1862.-1920.)
Narodni koledar (1863.-1900.)
Narodni učitelj (1914.)
Objavitelj dalmatinski-Avvisatore dalmato (1867.-1920.)
Osservatore dalmato-Smotritelj dalmatinski (1849.-1866.)
Prijatelj malenih (1915.-1917.)
Rivista dalmata (1859.)
La rivista dalmatica (1899.-1943.)
Scintille (1886.-1890.)
Smotra dalmatinska-La rassegna dalmata (1888.-1918.)
Svačić (1904.-1910.)
La voce dalmatica (1860.-1862.)
Vuk (1885.)
Zara letteraria (1899.)
Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (1896.)
Zora dalmatinska (1844.-1849.)
Zora: list hrv. kat. učiteljica (1917.-1918.)
Zora: učiteljska (1884.-1889.)

7.3. Knjige, monografije, zbornici

ADAMOVIĆ, Mirjana. (2011), *Žene i društvena moć*. Zagreb: Plejada, Institut za društvena istraživanja.

ALEKSANDROV-POGAČNIK, Nina. (1987), *U sjeni mrtve paradigme: (Branko Vodnik kao književni povjesničar)*. Osijek: „Revija“; Radničko sveučilište „Božidar Maslarić“.

ANIĆ, Rebeka Jadranka. (2003), *Više od zadanoga: žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, Split: Franjevački institut za kulturu mira.

ATTALI, Jacques. (2012), *Ljubavi: povijest muško-ženskih odnosa*. Zagreb: ALFA.

BACALJA, Robert. (2011), *Dubrovačke teme i portreti*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

BADURINA, Natka. (2009), *Nezakonite kćeri Ilirije: hrvatska književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Centar za ženske studije.

BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka; NIŽIĆ, Živko. (2014), *Giornali umoristico-satirici in italiano e veneto-zaratino a Zara nel' 800 e nel' 900*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (1998), *Talijanski pisci u Zadru pred Prvi svjetski rat (1900.-1915.)*. Rijeka: Edit.

BATOVIĆ, Šime (ur.). (2011), *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska.

BATOVIĆ, Šime (ur.). (1995), *Zora dalmatinska (1844-1849): 150. obljetnica izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske*. Zadar: Matica hrvatska.

BENVENUTI, Angelo. (1953), *Storia di Zara dal 1409 al 1918*. sv. 2, Milano: Bocca.

BERIĆ, Dušan. (1964), *Školstvo Šibenika i njegove okolice u prošlosti: (1412-1921)*. Split: Školski vjesnik.

BERITIĆ, Nada. (2000). *Otkrića iz arhiva: iz književne i političke povijesti Dubrovnika i Dalmacije u 18. i 19. stoljeću*. Split: Književni krug.

BIANCHI, Carlo Federico. (1888), *Fasti di Zara religioso-politico-civili dall'anno 1184. av. Cr. sino all'anno 1888. dell'era volgare*. Zara: Tip. di G. Woditzka.

BOSANAC, Gordana; JURIĆ, Hrvoje; KODRNJA, Jasenka (ur.). (2005), *Filozofija i rod*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

BOTICA, Stipe. (2013), *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.

BRKLJAČIĆ, Maja; PRLENDA, Sandra (prir.). (2006), *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.

- BULIMBAŠIĆ, Sandi. (2016), *Društvo hrvatskih umjetnika Medulić (1908.-1919.): umjetnost i politika*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.
- BURIĆ, Katica. (2010), *Glazbeni život Zadra u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- BUTLER, Judith. (2000), *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka.
- CELIO CEGA, Fani. (2005), *Svakidašnji život Trogira od sredine 18. do sredine 19. stoljeća*. Split: Književni krug.
- COEN, Gastone; PETRICIOLI, Mirna. (1996), *Prvi botaničari u Zadru*. Zadar: Narodni muzej.
- CONNERTON, Paul. (2004), *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- CVETIŠIĆ, Klotilda. (1909), *Kućanstvo za školu i dom* 4. izd. Zagreb: Knjižara L. Hartmana (S. Kugli).
- ČAČINOVIĆ, Nadežda (ur.). (2006), *Žene i filozofija*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- ČALE FELDMAN, Lada; TOMLJENOVIĆ, Ana. (2012), *Uvod u feminističku književnu kritiku*. Zagreb: Leykam international, d.o.o.
- ČALE, Frano; ZORIĆ, Mate. (1974), *Talijanska književnost. Povijest svjetske književnosti*, knj. 4. Zagreb: Mladost.
- ČOLIĆ, Snježana. (2006), *Kultura i povijest. Socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- ĆOSIĆ, Vjekoslav. (2014). *Don Šime Starčević i francuski jezik: na potribovanje vojničke mladosti i gospode službenika*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske.
- Dani hvarskoga kazališta: Prvi svjetski rat u kulturnom pamćenju*. (2015), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Split: Književni krug.
- DETONI DUJMIĆ, Dunja. (1998), *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- DORKIN, Mladen. (2011), *Časopis „Iskra“ (1884-1887; 1891-1894)*, Zadar: Matica hrvatska - Ogranak u Zadru.
- DUKIĆ, Davor (ur.). (2009), *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa.
- DUKIĆ, Davor. (2004), *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar: Thema.
- DUDA, Dean. (2002), *Kulturalni studiji: ishodišta i problemi*. Zagreb: AGM.

DUNLEAVY, Patrick. (2007), *Kako napisati disertaciju: kako planirati, skicirati, pisati i dovršiti doktorsku disertaciju*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Enciklopedija likovnih umjetnosti. (1959), sv. 1, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.

ERBER, Tullio. (1905), *Storia del Ginnasio Superiore in Zara*. Zara: S. Artale.

FABIJANIĆ, Donat. (1843), *Cenni storici sulle scienze e lettere in Dalmazia*. Venezia

FABIJANIĆ, Donat. (1846), *Patrioti illustri*. Zadar: [s. n.].

FALETAR TANACKOVIĆ, Sanjica; DRAGIJA IVANOVIĆ, Martina (ur.). (2016), *Ogledi o informacijskim znanostima*, Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera; Zadar: Sveučilište u Zadru.

FELDMAN, Andrea (ur.), *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, (2004), Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“: Ženska infoteka.

FERRARI CUPILLI, Giuseppe. (1874), *Biografie e necrologie d' illustri e benemeriti dalmati*. Zara: Tipografia Spiridione Artale.

FORETIĆ, Dinko (ur.). (1972). *Dalmacija 1870*. Zadar: Matica hrvatska.

FORETIĆ, Dinko (ur.). (1956), *Učiteljska škola Zadar: 1866-1956*. Zadar: Odbor za proslavu 90-godišnjice Učiteljske škole.

FORETIĆ, Dinko; PETRICIOLI, Ivo (ur.). (1987), *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*. Zadar: Narodni list, Filozofski fakultet.

FOUCAULT, Michel. (1994), *Znanje i moć*, Zagreb: Globus.

FOUCAULT, Michel. (1994), *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*, Zagreb: Informator; Fakultet političkih znanosti.

FRANGEŠ, Ivo. (1975), *Povijest hrvatske književnosti*, sv. 4. Zagreb: Liber, Mladost.

FRANGEŠ, Ivo. (1987), *Povijest hrvatske književnosti*, sv. 4, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske; Ljubljana: Cankarjeva založba.

FRANKOVIĆ, Dragutin (ur.). (1958), *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj* Zagreb: Pedagoško-književni zbor.

GALIĆ, Pavao. (1969), *Povijest zadarskih knjižnica*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo.

GALIĆ, Pavao. (1979), *Povijest zadarskih tiskara*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo.

GRANIĆ, Miroslav (ur.). (2002), *Život i djelo don Jose pl. Felicinovića: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa održanog u Zadru i Pagu 17. i 18. rujna 1999. godine* Pag: Matica hrvatska; Zadar: Filozofski fakultet.

GROSS, Mirjana. (1976), *Historijska znanost: razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb: Sveučilište, Centar za povijesne znanosti, Institut za hrvatsku povijest.

GROSS, Mirjana. (1996), *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Novi liber: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

GROSS, Mirjana; SZABO, Agneza. (1992), *Prema hrvatskom građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus.

GROZDANIĆ, Velinka (ur.). (2011), *Kada žena ubije - interdisciplinarni pristup* Rijeka: Pravni fakultet.

GRUBIĆ, Miro (ur.). (2015), *Zbornik o Vjekoslavu Maštroviću*. Zadar: Znanstvena knjižnica.

HAMERŠAK, Filip. (2013), *Tamna strana Marsa: hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*. Zagreb: Naklada Ljevak.

HAVILAND, William A. (2004), *Kulturna antropologija*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

HOOKS, Bell. (2004), *Feminizam je za sve: strastvena politika*. Zagreb: Centar za ženske studije.

HOWARD, Michael. (2002), *Rat u europskoj povijesti*, Zagreb: Srednja Europa.

Hrvatski biografski leksikon. (1983-), Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.

IVANIŠIN, Nikola (ur.). (1987.), *Dalmacija u Narodnom preporodu 1835.-1848.*: prilozi sa znanstvenog skupa održanog u povodu 150. obljetnice jubileja ilirskog pokreta i 30 obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru. Zadar: Narodni list.

IVELJIĆ, Iskra. (2007), *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international.

JALŽEČIĆ, Matea; MARINČIĆ, Petra (ur.) (2014), *Žene kroz povijest: zbornik radova sa znanstvenog skupa Dies historiae 2012. - Žene kroz povijest*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji.

JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata; ŠKOKIĆ, Tea (ur.). (2004), *Između roda i naroda: etnološke i folklorističke studije* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: Centar za ženske studije.

JELIĆ, Roman. (1978), *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*. Zadar: Narodni list.

JEŽIĆ, Slavko. (1993), *Hrvatska književnost od početaka do danas: 1100.-1941*. Zagreb: GZH.

KALE, Eduard. (1977), *Uvod u znanost o kulturi*. Zagreb: Školska knjiga.

KARLIĆ, Petar. (1913), *Matica dalmatinska: dio I.-III*. Zadar: Izdala „Matica dalmatinska“.

- KARLIĆ, Petar. (1912), *Kraljski dalmatin: (1806-1810)*. Zadar: Matica dalmatinska, 1912.
- KASANDRIĆ, Petar. (1899), *Il Giornalismo Dalmato dal 1848 al 1860: Appendice (1860-1880)*. Zara: Artale.
- KATUNARIĆ, Vjeran. (2009), *Ženski eros i civilizacija smrti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- KEČKEMET, Duško. (2006), *Maršal Marmont i Split*. Split : Slobodna Dalmacija.
- KLAIĆ, Bratoljub. (1979), *Rječnik stranih riječi: tuđice i posuđenice*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- KLAIĆ, Nada; PETRICIOLI, Ivo. (1976), *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Zadar: Filozofski fakultet.
- KNEŽEVIĆ, Đurđa; DILIĆ, Koraljka (ur.). (2001), Seminar: dokumentacija/ documentation/ dokumentation „*Žene i politika: žene u povijesti/historija bez žena*“: „Women and Politics: Women in History/History without women“: „Frauen und Politik: Frauen in der Geschichte/Historie ohne Frauen“ Zagreb: Ženska infoteka.
- KNIBIEHLER, Yvonne. (2004), *Seksualnost kroz povijest*. Zagreb: AGM.
- KOLEŠNIK, Ljiljana (priredila). (1999), *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti: izabrani tekstovi*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Mira. (2008), *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- KRASIĆ, Stjepan. (1996), *Generalno učilište Dominikanskog reda u Zadru ili Universitas Jadertina*. Zadar: Filozofski fakultet.
- KRASIĆ, Stjepan. (1991), *Ivan Dominik Stratiko (1732-1799): život i djelo*. Split: Književni krug.
- LORKOVIĆ, Blaž. (1883), *Žena u kući i u društvu*, Zagreb: Matica hrvatska.
- LUČIĆ, Melina. (2014), *Osobni arhivski fondovi: arhivistički pogled na prikupljanje, obradbu i interpretaciju rukopisnih ostavština u baštinskim institucijama*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- LULIĆ ŠTORIĆ, Jasenka (ur.). (2002), *Život otočanke: zbornik*. Zadar: Narodni muzej.
- LULIĆ ŠTORIĆ, Jasenka; OŠTRIĆ, Olga; VOJNOVIĆ TRAJIVUK, Branaka (ur.). (2005), *Narodne nošnje sjeverne Dalmacije*. Zadar: Narodni muzej.
- LUXARDO, Nicolò. (2004), *I Luxardo del Maraschino*, Gorizia: Libreria editrice.

- LJUBIĆ, Šime. (1856), *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*. Vienna: Lechner.
- MARIN, Emilio (ur.). (1989), *Doba francuske uprave u Dalmaciji u svjetlu arhivske, bibliotečne i numizmatičke građe Arheološkog muzeja u Splitu*. Split: Arheološki muzej.
- MARULIĆ, Marko. (1892), *Poniženi i uzvišeni Isus*. U Zadru: Brzotiskom Kat. hrv. tisk.
- MAŠEK, Vjekoslav. (1871-1879.), *Manuale del Regno di Dalmazia*, Zara: Fratelli Battara.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. (1990), *Drama i kazalište hrvatske moderne u Zadru*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. (1985), *Hrvatsko kazalište u Zadru: prilozi za kazališnu povijest Zadra*. Zagreb: Hrvatsko društvo kazališnih kritičara.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. (2001), *Nad jabukama vile Hrvatice: kroatističke studije*. Zagreb: Hrvatski studiji - Studia Croatica.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. (2011), *Neukrotivo svoji: kroatističke rasprave i članci*. Zagreb: Erasmus naklada.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil (ur). (1998), *Recepcija Milana Begovića: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatsko filološko društvo; Zadar: Zavod Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti:
- MAŠTROVIĆ, Vjekoslav. (1949-1954), *Jadertina croatica: bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- MAŠTROVIĆ, Vjekoslav. (1959), *Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX. stoljeću*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Institut u Zadru.
- MAŠTROVIĆ, Vjekoslav. (1979), *Zadarska oznanjenja*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- MILL, John Stuart. (2000), *Podređenost žena*. Zagreb : Jesenski i Turk : Hrvatsko sociološko društvo.
- NEMEC, Krešimir. (1998), *Povijest hrvatskog romana, od 1900. do 1945*. Zagreb: Znanje.
- NEMEC, Krešimir. (1999), *Povijest hrvatskog romana: od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Znanje.
- NEMEC, Krešimir. (2003), *Povijest hrvatskog romana, 1900.-1945*. Zagreb: Znanje
- NEMEC, Krešimir. (1995), *Tragom tradicije: ogledi iz novije hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- NIŽIĆ, Živko. (1999), *Istarske i dalmatinske teme*, Rijeka: Edit.

- NIŽIĆ, Živko. (1984), *Nikola Jakšić, zadarski književnik, prevodilac i rodoljub: (1762-1841)*. Zadar: Zavod za povijesne znanosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- NOVAK, Grga. (2004), *Prošlost Dalmacije*, knj. 1-2. Split: Marjan tisak.
- NOVAK, Slobodan Prosperov. (2004), *Povijest hrvatske književnosti*. Split: Marjan tisak.
- OBAD, Stijepo. (2014), *Dalmacija u novijoj hrvatskoj povijesti i kulturi*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- ORAIĆ TOLIĆ, Dubravka. (2011), *Akademsko pismo: strategije i tehnike klasične retorike za suvremene studentice i studente*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- ORAIĆ TOLIĆ, Dubravka. (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna: rođenje virtualne kulture*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- PARČIĆ, Carlo A. (1901), *Rječnik hrvatsko-talijanski*. Zara: Narodni list.
- PATEMAN, Carole. (1998), *Ženski nered: demokracija, feminizam i politička teorija*. Zagreb: Ženska infoteka.
- PATEMAN, Carole. (2000), *Spolni ugovor*. Zagreb: Ženska infoteka.
- PAVLINOVIĆ, Mihovil, (1873). *Pjesme i besjede: 1860-72*. Zadar: Tiskom Narodnog lista.
- PEDERIN, Ivan. (2008), *Austrijska cenzura i nadzor nad tiskom u Dalmaciji*. Zadar: Matica hrvatska.
- PEDERIN, Ivan. (2005), *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkoga dvora*. Zadar: Matica hrvatska.
- PEDERIN, Ivan, (1991), *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- PEDERIN, Ivan, (2015), *Napoleon i europske sile u borbi za Dalmaciju (1797.-1813.)*. Zadar: Ogranak Matice Hrvatske.
- PEDERIN, Ivan. (1989), *Njemački putopisi po Dalmaciji*. Split: Logos.
- PERIČIĆ, Šime. (1998), *Gospodarska povijest Dalmacije od 18. do 20. stoljeća*. Zadar: Matica hrvatska.
- PERIČIĆ, Šime. (2006), *Povijest Dalmacije od 1797. -1860*. Zadar: Matica hrvatska.
- PERIĆ, Ivo. (1974), *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860-1918*. Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- PERROT, Michelle. (2009), *Moja povijest žena*. Zagreb: Ibis grafika.

- PETRICIOLI, Ivo. (2003), *Franjo Salghetti -Drioli*. Zadar: Narodni muzej; Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- PRPA JOVANOVIĆ, Branka. (1988), *Srpsko-dalmatinski magazin: 1836-1848*. Split: Književni krug.
- PULJIZEVIĆ, Kristina. (2016), *U ženskim rukama: primalje i porođaj u Dubrovniku (1815.-1918.)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.
- RADAČIĆ, Ivana; VINCE PALUA, Jelka (ur.). (2011), *Ljudska prava žena: razvoj na međunarodnoj i nacionalnoj razini 30 godina nakon usvajanja Konvencije UN-a o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*. Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Vlada Republike Hrvatske.
- RADEKA, Igor (ur.). (2015), *Časopis Zora (1917.-1918): paška perjanica Hrvatskoga katoličkog pokreta*. Pag: Matica hrvatska, Ogranak.
- RADOS, Zvezdana. (2007), *Hrvatska književnost u Zadru (19. st.): između nacionalne romantike i pučkoprosvjete realizma*. Zadar : Thema.
- RAVLIĆ, Jakša (ur.). (1969), *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- RAVLIĆ, Jakša (ur.). (1964), *Zadar: geografija- ekonomija- saobraćaj-povijest- kultura: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- SABALICH, Giuseppe. (1922), *Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881)*. Zadar: Angelo Nani.
- SABALICH, Giuseppe. (1906), *Curiosità zaratine*, Zara: S. Artale.
- SABALICH, Giuseppe. (1918), *Giuochi popolari zaratini*, Zara: Angelo Nani.
- SABALICH, Giuseppe. (1897), *Guida archeologica di Zara*. Zadar: Leone Woditzka.
- SABALICH, Giuseppe. (1913), *Vecchie storie zaratine*, Zara: E Vitaliani.
- SABALICH, Giuseppe. (1904), *Tradizioni popolari zaratine*, Spalato: Tipografia sociale spalatina.
- SAID, Edward W. (1999), *Orijentalizam*. Zagreb: Konzor.
- SAMARDŽIJA, Marko (ur.). (2003), *Lika i Ličani u hrvatskom jezikoslovlju: znanstveni zbornik: prvi znanstveni skup*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- SENKER, Boris; GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, Vinka (ur.). (2015), *Dani hvarškoga kazališta: Prvi svjetski rat u kulturnom pamćenju*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Split: Književni krug.
- SKLEVICKY, Lydia. (1996), *Konji, žene, ratovi*, Zagreb: Ženska infoteka.

SKLEVICKY, Lydia (prir.). (1987), *Žena i društvo - kultiviranje dijaloga: zbornik radova*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.

SKOKO, Božo; GRUBIĆ, Predrag D (ur.). (2012), *Kultura pušenja - od tabua do tabua*. Zagreb: Novelti millenium.

SKRAČIĆ, Tomislav (ur.). (2012), *Sveučilište u Zadru: o desetoj obljetnici obnove*. Zadar: Sveučilište Zadru.

SRHOJ ČERINA, Ljubica (2008), *Šezdeset godina Galerije umjetnina u Zadru*. Zadar: Narodni muzej.

STANČIĆ, Nikša Stančić (prir.). (1990), *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*. Zagreb: Globus.

STANOJEVIĆ, Stanoje. (1928), *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, sv. 3*, Zagreb: Bibliografski zavod.

STIPETIĆ, Vladimir (ur.). (2000), *Vrijeme ženidbe i ritam poroda: (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti.

STOLAC, Diana; GRAHOVAC PRAŽIĆ, Vesna (ur.). (2015), *Šime Starčević: od riči do ričoslovlja*. Gospić: Državni arhiv u Gospiću.

STRÖLL, Antun. (1900), *Pučko školstvo u Dalmaciji od 1814. do godine 1900*. Zadar: P. Janković.

ŠANJEK, Franjo (ur.). (2010), *Hrvati i ilirske pokrajine (1809.-1813.): zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti prigodom dvjestote obljetnice proglašenja ilirskih pokrajina, (Zagreb-Zadar, 1.-3. listopada 2009.)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

ŠICEL, Miroslav. (1978), *Književnost moderne. Povijest hrvatske književnosti, knj. 5*. Zagreb: Liber, Mladost.

ŠICEL, Miroslav. (2005), *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća*. Zagreb: Naklada Ljevak.

ŠKARICA, Miloš. (1951), *Primaljska škola u Zadru: historijski pregled. Spomenica prigodom stogodišnjice rada babičke škole u Zadru*. Zadar: Babička škola.

ŠKILJAN, Filip. (2014), *Prvi svjetski rat u Dalmaciji: (1914. - 1918.)*. Split: Vijeće srpske nacionalne manjine u Splitsko-dalmatinskoj županiji; Dubrovnik: Vijeće srpske nacionalne manjine Dubrovačko-neretvanske županije.

TOMAS, Valter. (1999), *"Gazzetta di Zara" u preporodnom ozračju: prijevodi hrvatske poezije i ostali književni prinosi*. Split: Književni krug.

TOMAS, Valter. (2011), *Hrvatska književna baština u zadarskome tjedniku „La Dalmazia“ (1845.-1847.)*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

TOMAS, Valter. (2018), *Strenna Dalmata (1847.)*: prvi dalmatinski novogodišnji almanah. Zadar: Sveučilište u Zadru.

TOMASOVIĆ, Mirko. (2011), *Neznane i neznani: kroatistički prinosi*. Zagreb: Konzor.

TRAVIRKA, Antun, (1995), *Slikarice iz obitelji Borelli*: zbirka umjetnina Vjere Belić-Biloglav. Gradska loža, Zadar, 18.-28. srpnja 1995. Zadar: Narodni muzej.

TROGRLIĆ, Marko; CLEWING, Konrad. (2015), *Dalmacija - neizbrušeni dijamant: habsburška pokrajina Dalmacija u opisu Lilienberga*. Zagreb: Leykam international; Split: Filozofski fakultet.

URLIĆ, Šime. *Crtice iz dalmatinskog školstva: od dolaska Hrvata do g. 1910*. Zadar: Matica dalmatinska, 1919.

VRANDEČIĆ, Josip. (2002), *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom i svijet.

VRATOVIĆ, Vladimir. (1977), *Rimska književnost, Povijest svjetske književnosti*, sv. 2. Zagreb: Mladost.

VRCIĆ MATAIJA, Sanja; GRAHOVAC PRAŽIĆ, Vesna (ur.). (2014), *Šime Starčević i hrvatska kultura u 19. stoljeću*: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Gospiću 7. i 8. prosinca 2012. Gospić: Sveučilište u Zadru.

WALBY, Sylvia. (2005), *Rodne preobrazbe*. Zagreb: Ženska infoteka.

WALLACH SCOTT, Joan. (2003), *Rod i politika povijesti*. Zagreb: Ženska infoteka.

WOLF, Naomi. (2008), *Mit o ljepoti: kako se prikazi ljepote koriste protiv žena*. Zagreb: Jesenski i Turk.

WOLLSTONECRAFT, Mary. (1999), *Obrana ženskih prava*. Zagreb: Ženska infoteka.

WOOLF, Virginia. (2003), *Vlastita soba*. Zagreb: Centar za ženske studije.

YUVAL DAVIS, Nira, (2004), *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka.

Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563., (1997). Zadar: Ogranak Matice hrvatske; Zagreb: Hrvatski državni arhiv.

ZANINOVIĆ, Mate. (1978), *Iz prošlosti školstva Dalmacije*. Zagreb: Školske novine.

ZANINOVIĆ, Mate. (1979), *O školstvu u Zadru i njegovu kraju*. Zadar: Novinsko poduzeće „Narodni list.“

ZGRABLJIĆ ROTAR, Nada (ur.). (2006), *Kraljski Dalmatin-200 godina zadarskoga i hrvatskog novinarstva u europskom kontekstu: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Zadar, 12.-13. srpnja 2006.). Zadar: Sveučilište u Zadru.

ZORIĆ, Mate. (1992), *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*. Split: Književni krug.

ŽIVANČEVIĆ, Milorad; Ivo Frangeš. (1975), *Ilirizam i realizam. Povijest hrvatske književnosti*, knj. 4. Zagreb: Liber, Mladost.

ŽUPAN, Dinko. (2013), *Mentalni korzet: spolna politika obrazovanja žena u banskoj Hrvatskoj (1868-1918.)*. Osijek, Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku.

7.4. Članci i studije

ANIĆ, Rebeka. (2002), Ženski katolički pokret od 1907. do 1925. godine. *Hrvatski katolički pokret: zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 331-346.

ANZULović, Ivna. (1997), Oporuka zadarske plemkinje Marije Bartulačić iz 1686. godine. *Zadarska smotra.* 4-6, 241-266.

BACALJA, Robert. (2015), Dr. sc. Vjekoslav Maštrović o zadarskim koledarima. *Zbornik o Vjekoslavu Maštroviću.* Zadar: Znanstvena knjižnica, 37-42.

BACALJA, Robert. (2013), Imagološki aspekti Begovićeve *Gospođe Walewske*. Spotkania międzykulturowe. Tom 1. *Literaturoznawstwo Kultura.* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 13-37.

BACALJA, Robert. (2010), Kraljski Dalmatin između filologije i povijesti. *Hrvati i ilirske pokrajine (1809.-1813.): zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti prigodom dvjestote obljetnice proglašenja ilirskih pokrajina,* Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 607-622.

BACALJA, Robert. (1998), Milan Begović i Arsen Wenzelides. *Recepcija Milana Begovića: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa* Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; Zadar: Zavod Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti;

BACALJA, Robert. (2010), Slavenske književnosti u dalmatinskim periodicima u razdoblju hrvatske moderne. *Fluminensia* 22, 2, 21-35.

BACALJA, Robert, IVON, Katarina, VRSALJKO, Slavica. (2013), Šime Starčević i *Glasnik dalmatinski.* *Croatica christiana periodica,* 71, 129-144.

BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (2005), Hrvatice u biografskom rječniku "Donne illustri" Itale Bogdanović (1874.-1945.). *Croatica et slavica Iadertina,* 1, 251-266.

BALIĆ NIŽIĆ, Nedjeljka. (2007), Književno i kulturno djelovanje Ivana Kreljanovića - Albinonija, jednog od urednika *Kraljskog Dalmatina.* Zadar: Sveučilište, 91-101.

BENVENUTI, Angelo. (1966), Silvia de Begna Borelli, *La rivista dalmatica,* 37, 4, 4, 73-81.

BENYOVSKY, Lucija. (2001), Marija Kumičić, *Informatica museologica,* 1-2, 60-64.

BOGDANOVIĆ, Tomislav. (2012), Barunica Ivka Ožegović: 1873.-1923. *Cris,* 14, 1, 11-24.

BOŠKOVIĆ-STULI, Maja. (2004), Bugarštice, *Narodna umjetnost,* 41/2. Zagreb, 14-15.

BRALIĆ, Ante. (1998), Kako preživjeti u Zadru. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* 37, 24, 155-175.

BRALIĆ, Ante. (2007), Zadarski fin-de-siècle - Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji, *Časopis za suvremenu povijest,* 39, 3, 731-775.

BRALIĆ, Ante. (2002), Zadarsko novinstvo prema Istri i Rijeci pred Prvi svjetski rat. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 44, 187-206.

BRALIĆ, Ante. (2006), Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, 597-630.

BRACEWELL, Catherine Wendy. (2004), Žene senjskih uskoka, *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Zagreb: Institut „Vlado Gotovac“: Ženska infoteka, 125-139.

BRUNČIĆ, Dubravka. (2008), Tvorba rodnog identiteta u pjesništvu Brođanke Jagode Brlić. *Kolo*, 1, 1-9.

BUTLER, Judith. (2006), Subjekti spola/roda/žudnje. *Žene i filozofija*, 241-254.

CHADWICK, Whitney. (1999), Umjetnice i politika prikazivanja. *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*. Zagreb: Centar za ženske studije, 197-213.

CVITANOVIĆ, Vladislav. (1955), O običaju pobratimstva - posestrinstva na otoku Ižu (kod Zadra) i okolnim otocima. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 2, 375-358.

ČAČINOVIĆ, Nadežda. (2011), Mizoginija u filozofskoj tradiciji. *Ljudska prava žena: razvoj na međunarodnoj i nacionalnoj razini 30 godina nakon usvajanja Konvencije UN-a o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*, Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Vlada Republike Hrvatske, 101-110.

DELIĆ, Simona. (1997), Matične zbirke ženskih pjesama: sto godina nakon edicije Hrvatske narodne pjesme (1896.-1942.), *Narodna umjetnost*, 34/2, 79-94.

DELIĆ, Simona. (2014), Slavonske inačice pjesme o djevojci-ratnici u hrvatskoj usmenoj tradiciji u komparativnom kontekstu: književno-antropološki pristup zapletu i liku. *Scrinia slavonica*, 14, 79-106.

DESNICA, Boško. (1909), Izložba Bersa-Botura. *Letopis Matice srpske*, 7, 5, 256, 89-90.

DESPOT, Miroslava. (1964), Strani putnici u Zadru u XIX stoljeću. *Zadar: geografija-ekonomija- saobraćaj-povijest- kultura: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 731-736.

DOBROVŠAK, Ljiljana. (2005), Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj. *Croatia christiana periodica*, 56, 77-104.

FABIJANEC, Sabine Florence. (1999), Profesionalna djelatnost zadarskih trgovaca u XIV. i XV. stoljeću. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda*, 17, 32, 31-60.

FABIJANEC, Sabine Florence. (2006), Žensko upravljanje nekretninama u drugoj polovici 14. stoljeća u Zadru. *Historijski zbornik*, 2, 33-51.

FALIŠEVAC, Dunja, (2010), Sveta Katarina - prva učena žena u hrvatskoj književnoj kulturi. *Slovo*, 60, 255-277.

FORETIĆ, Dinko. (1956), Život i rad Zavoda za narodne učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi. *Učiteljska škola Zadar: 1866-1956*. Zadar: Odbor za proslavu 90-godišnjice Učiteljske škole, 9-80.

FORETIĆ, Dinko. (1969), Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata. *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 46-76.

FORETIĆ, Dinko. (1969), O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata. *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 9-45.

FORETIĆ, Dinko. (1972), O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u 19. stoljeću s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, *Dalmacija 1870*. Zadar: Matica hrvatska, 63-86.

GANZA ARAS, Tereza. (2002), Otočna žena danas. *Život otočanke: zbornik*. Zadar: Narodni muzej, 109-113.

GANZA ARAS, Tereza. (1990), Zadužbina i licej sv. Dimitrija u Zadru. *Historijski zbornik*, 43, 197-208.

GJURGIĆ, Ljiljana Ina. (2002), Grofice kao nacionalni amblemi: *Gospođa Walewska* Milana Begovića i *Grofica Cathleen W. B. Yeatsa*. *Dani hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 28(1), 108-119.

GLAVAN, Božena. (2008), Miraz u Zadru u 14. stoljeću. *Historijski zbornik*, 61, 269-288.

GRABOVAC, Julije. (1964), Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti. *Zadar: geografija-ekonomija-saobraćaj-povijest- kultura : zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 207-248.

GRABOVAC, Julije. (1963), „Narodne čitaonice“ i njihova uloga u narodnom preporodu u Dalmaciji. *Zadarska revija*, 13, 5.

GROSS, Mirjana, (2009), Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti, *Historijski zbornik*, 62, 1, 165-195.

GROSS, Mirjana. (1993), "Nevidljive" žene. *Erasmus: časopis za kulturu demokracije*, 3, 56-64.

GROSS, Mirjana. (1996), Žena - čovjek: L'homme. Zeitschrift fuer feministische Geschichtswissenschaft (1990.-1995.): [prikaz] *Otium: časopis za povijest svakodnevice* [journal of everyday-life history = Zeitschrift fuer Alltagsgeschichte]. 4, 1/2, 149-155.

GRUBIŠIĆ, Ivan. (2009), Solinski Šperci. *Tusculum*, 2, 111-144.

HAMERŠAK, Filip. (2015), Nacrt za pristup kulturnoj povijesti Prvoga svjetskog rata iz hrvatske perspektive. *Dani hvarškoga kazališta: Prvi svjetski rat u kulturnom pamćenju*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Split: Književni krug, 6, 1, 5-71.

HAYES, Meghan. (1996), „Valjane majke i blage kćeri“ - Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj 19. stoljeća. *Otium*, 4, 1-2, 85-95.

IVEKOVIĆ, Rada. (1987), Studije o ženi i ženski pokret, *Žena i društvo - kultiviranje dijaloza: zbornik radova*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 9-27.

IVANIŠEVIĆ, Milan. (2009), Spisateljica Vica Šperac o Splitu i Solinu. *Baština*, 35, 323-334.

IVON, Katarina. (2011), Turci u vrtlogu preporodnih gibanja u Dalmaciji: predodžbe o Turcima u *Narodnom koledaru. Crkva u svijetu*, 47 (2012), 1, 126- 44.

IVON, Katarina. (2011), *Zlatni danci* Jagode Truhelke - primjer kroatocentričnoga kulturnoga imaginarija. *Libri & Liberi*, 4 (2015), 1, 11-26.

IVOŠ, Erma. (2002), Žensko pitanje u djelu don Jose Felicinovića. *Život i djelo don Jose pl. Felicinovića: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa održanog u Zadru i Pagu 17. i 18. rujna 1999. godine / [glavni urednik Miroslav Granić]*. Pag: Matica hrvatska; Zadar: Filozofski fakultet, 172.

JAMNICKI-DOIMI, Mirko. (2006), Zadarska Primaljska škola od njezina osnutka do zatvaranja 1918. godine. *Acta medico-historica adriatica*, 4(1), 129-152.

JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka. (2004), Marija Gondola Gozze: la querelle des femmes u renesansnom Dubrovniku, *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, 105-123.

JUTRONIĆ, Andrija. (1950), Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču. *Zbornik za narodni život i običaje*, 34, 224.

KARAMAN, Igor. (1972), Sastav i društveno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. stoljeća, *Dalmacija 1870*. Zadar: Matica hrvatska, 11-36.

KARUC, Niko. (1966), „Đačko društvo u Zadru (1917-1920)“ *Zadarska revija*, 15 (1966), 3, 208-209.

KARUC, Niko. (1966), „Hrvatska pučka knjižnica“ Arbanasi, *Zadarska revija*, 15 (1966), 3, 209.

KATARINČIĆ, Ivana. (2013), Rod u predodžbama: stereotipizacija u klasičnom baletu, *Studia ethnologica Croatica*, vol. 25, str. 283-304.

KATIĆ, Mirisa. (2007), Izdanja tiskare Marine Battara od 1817. do 1824. godine. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 49, 523-581.

KATIĆ, Mirisa. (2005), Marina Battara, prva zadarska tiskarica: 1770.-1859. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 48 (3-4), 159-184.

KATIĆ, Mirisa. (2014). O „fenomenu“ zadarskoga ženskog slikarstva u vrijeme Druge austrijske uprave, *Metodički obzori*, 9 (1), 19, 105-114.

KATIĆ, Mirisa. (2012). Ogljed o školovanju ženske djece i radu učiteljica na zadarskom području za austrijske uprave, *Magistra Iadertina*, 7 (6), 143-154.

KATIĆ, Mirisa. (2006), Zadarske tiskarice - prilog istraživanju povijesti tiskarstva u Zadru. *Kraljski Dalmatin-200 godina zadarskoga i hrvatskog novinarstva u europskom kontekstu*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 247-254

KATIĆ, Mirisa. (2016), Žene u zadarskom tisku na talijanskom jeziku u 19. stoljeću i prvim desetljećima 20. stoljeća. *Književnost umjetnost kultura između dviju obala Jadrana i dalje od mora IV: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*. Zadar, Preko, 25.-27. listopada 2012. = *Letteratura, arte cultura tra le due sponde dell'Adriatico ed Oltre IV*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 251-266.

KATIĆ, Mirisa. (2011), Žene u zadarskom tisku na hrvatskom jeziku u 19. stoljeću. *Magistra Iadertina*, 6 (6), 7-21.

KNAPP, Steven. (2006), Kolektivno sjećanje i stvarna prošlost. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 79-111.

KOLEŠNIK, Ljiljana. (2000), Autoportreti Naste Rojc: stvaranje predodžbe naglašenog rodnog identiteta u hrvatskoj umjetnosti ranog modernizma, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 24, 187-204.

KOLEŠNIK, Ljiljana. (1999), Feministička intervencija u suvremenu likovnu kulturu. *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti: izabrani tekstovi*. Zagreb: Centar za ženske studije, I-X.

KOLIĆ, Dubravka. (2012), Zaklada sv. Dimitrija. *Sveučilište u Zadru: o desetoj obljetnici obnove*. Zadar: Sveučilište, 479-484.

KOMBOL, Mihovil. (1964), Zadar kao književno središte. *Zadar: geografija- ekonomija- saobraćaj-povijest- kultura: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 589-598.

KOŠNIČAR, Sofija M. (2013), Strah kao agens kulture u svjetlu teorije o semiosferi. *Umjetnost riječi*, 57, 1-2, 37-59.

KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, Nevenka. (1987), Hrvatska prijevodna književnost u Dalmaciji u doba Narodnog preporoda. *Dalmacija u Narodnom preporodu 1835.-1838*. Zadar: Narodni list, 409-419.

KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, Nevenka. (1995), O književnim prijevodima i prevoditeljima u Zori dalmatinskoj, *Zadarska smotra*, 3-4, 381-427.

KOŠUTIĆ BROZOVIĆ, Nevenka. (1976), Uloga Zadra u književnom životu hrvatske moderne, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 14-15, 271-286.

- KOVAČIĆ, Joško. (2014), Rod Machiedo s Hvara. *Prilozi povijesti otoka Hvara*, vol. 12, 1, 228-243.
- KUŽIĆ, Krešimir. (2014), Carica Svetog Rimskog Carstva, Leonor Portugalska, u svetištu Sv. Šimuna u Zadru, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 56, 71-89.
- LABAŠ, Danijel; MIHOVILOVIĆ, Maja. (2014), Mediji i konstruiranje mita o ženskoj ljepoti. *Žene kroz povijest*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 177-196.
- LACKOVIĆ-GRGIN, Katica; MILOSAVLJEVIĆ, Branko. (2002), Socijalno-psihološke odrednice zadovoljstva životom otočnih i gradskih žena. *Život otočanke: zbornik*. Zadar: Narodni muzej, 117-122.
- LAKUŠ, Jelena. (2012), Pretplatničke liste kao izvor podataka za povijest knjige i čitanja: primjer pretplatničkih lista knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća. *Libellarium* 3, 1, 29-42.
- LONČAR, Ivana. (2011), Udruga Hrvatska žena u Osijeku 1921.-1943. *Scrinia slavonica*, 11, 207-258.
- LOVRIĆ, Božo. (1909), Naši umetnici u Beču. *Letopis Matice srpske*, 7, 5, 255, 79-81.
- LUETIĆ, Tihana. (2002), Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. *Povijesni prilozi*, 22, 167-208.
- LUETIĆ, Tihana. (2013), „Pa, mora i to biti!“ - „Sveučilištarka“ i prva „Domagojka“ Božena Kralj. *Croatia christiana periodica*, 73, 127-143.
- MAJDAK, Petra. (2015), Konstrukcija ženskog identiteta u pravaškim humorističko-satiričkim listovima druge polovine 19. stoljeća. *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 377-409.
- MAŠTROVIĆ, Ljubomir. (1964), Povijesni pregled školstva u Zadru. *Zadar: geografija-ekonomija-saobraćaj-povijest- kultura: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 487-526.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. (1979), Kazališne veze Zadra i Zagreba krajem XIX. i početkom XX. stoljeća. *Radovi Zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 26, 171-211.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. (1980), Kazališni rad u Zadru u doba hrvatske moderne. *Dani hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 7(1), 107-126.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. (1995), Kroatizam Ante Kuzmanića i Zore dalmatinske. *Zora dalmatinska (1844-1849): 150. obljetnica izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske*. Zadar: Matica hrvatska, 59-78.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. (1978), Prva hrvatska kazališna sezona u Zadru 1907. godine. *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 25, 379-401.
- MAŠTROVIĆ, Tihomil. (2007), Zadar, metropola hrvatske moderne. *Zadarski filološki dani*, 1, 209-229.

MAŠTROVIĆ Maštrović, Vjekoslav. (1974), Osnivanje ilirske čitaonice u Zadru 1847. i 1848. s osvrtom na zadarsku čitaonicu iz 1807.god. Zadar: *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 21, 27-55.

MAŠTROVIĆ, Vjekoslav. (1958), „Smotra dalmatinska“ i Petar Kasandrić, *Jadranski zbornik*, 3, 371-383.

MAŠTROVIĆ Maštrović, Želimir. (1983), Osnivanje prvog društva Crvenog križa u Hrvatskoj (Zadar 1878) s osvrtom na humanitarne akcije u Dalmaciji 1866. i 1875. god. Zadar: *Radovi Zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 29-30, str. 207-228.

MATIČEVIĆ, Ivica. (1995), Pisci Slavonije u *Zori dalmatinskoj. Zora dalmatinska (1844-1849)*: 150. obljetnica izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske. Zadar: Matica hrvatska, 339-363.

MENDEŠ, Branimir. (2015), Početci institucijskog predškolskog odgoja u Hrvatskoj i njegova temeljna obilježja. *Školski vjesnik*, 64, (2), 227-249.

MOROVIĆ, Hrvoje. (1983), Nekoliko narodnih pjesama iz rukopisne ostavštine Luke Jelića. *Čakavske rič*, 10, br. 1-2, 57-79.

NEMEC, Krešimir. (2003), Slika žene u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: FF Press, 100-108.

NIKOLIĆ, Zrinka. (2004), Između vremenitih i vječnih dobara: žene u dalmatinskim gradovima u ranom srednjem vijeku. *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, 33-56.

NIKOLIĆ, Zrinka. (2007), Posredovanje milosrđa i pravde prije prava: primjeri nekih sudskih odluka u srednjovjekovnom Zadru. *Sacerdotes, iudices, notarii: posrednici među društvenim skupinama*: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Poreč: Državni arhiv u Pazinu...[itd.], 147-158.

NIŽIĆ, Živko. (1986), Agostino Brambilla (1800-1839): prvi urednik „Gazzette di Zara“ i pjesnik prigodničar. *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar Sveučilišta u Splitu*, 25, 215-226.

NOCHLIN, Linda. (1999), Zašto nema velikih umjetnica? *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti*: izabrani tekstovi. Zagreb, 1-25.

NOVAK, Zrinka. (2011), Utjecaj kulta Blažene Djevice Marije na neke aspekte pobožnosti na istočnoj jadranskoj obali u razvijenome i kasnome srednjem vijeku. *Croatia christiana periodica*, 34, 67, 1-28.

OBAD, Stijepo. (1985), Razvoj slobodoumlja u gradskom društvu Dalmacije od prosvjetiteljstva do pojave ilirizma. *Radovi Filozofskog fakulteta*, 24, 149-158.

OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. (2006), Odgovorne pred historijom. Prve učenice privremenog ženskog liceja. *Historijski zbornik*, 59, 69-91.

OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. (2004), On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje - pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća. *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut "Vlado Gotovac": Ženska infoteka, 157-179.

OGRAJŠEK GORENJAK, Ida. (2004), Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća. *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*, Zagreb, 34-35-36, 89-100.

PAUER PERETTI, F. (1942), La vita musicale della Dalmazia. *La rivista dalmatica*, 23, 2, 31-38; 23, 3, 12-25.

PAVLOVIĆ, Cvijeta. (2015), Neobjavljena poema «1914-1918». *Prvi svjetski rat u kulturnom pamćenju*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Split: Književni krug, 149-166.

PEDERIN, Ivan, (2015), Kultura obrazovanog staleža u doba klasicizma. *Adrias*, 21, str. 39-48.

PEIĆ ČALDAROVIĆ, Dubravka. (2006), Heraldička građa kao izvor za povijest žena. *Historijski zbornik*, 59, 2, 1-14.

PEJIĆ, Pijo Mate. (2004), Slikar fra Josip Rossi. *Radovi Zavoda za povijesne znanost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 46, 325-333.

PERIČIĆ, Šime. (2011), Povijest Zadra u XIX. stoljeću. *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 15-257.

PERIĆ-POLONIJO, Tanja. (2002), Otočne kazivačice usmenih pjesama, *Život otočanke*, Zadar: Narodni muzej, 73-96.

PERLINI, Marco. (1939), Giuseppe Sabalich letterato e storiografo zaratino. *La rivista dalmatica*. Zadar, A, XX, fasc. 1, 29-43.

PETRIČIĆ, Alfred. (1959), Zadarski slikari u XIX. stoljeću. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 4-5, 215-238.

PEZELJ, Vilma. (2006), Naznake pravnog položaja žene u srednjovjekovnom Zadru. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*. 43, 3-4, 523-551.

PIPLOVIĆ, Stanko. (2000), Marija Jozefa: zaštitnica narodne umjetnosti Dalmacije. *Ethnologica dalmatica*, 9, 139-150.

POLLOCK, Griselda. (1999), Modernost i prostori ženskosti. *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti: izabrani tekstovi*. Zagreb: Centar za ženske studije, 157-195.

PRAGA, Giuseppe. (1924), Beatrice Speraz, *La rivista dalmatica*, 7, 2, 65-67.

RABAC ČONDRIĆ, Glorija. (2011), Književno-kulturna djelatnost na talijanskom jeziku u Zadru u 19. stoljeću. *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 953-1104.

RADOS, Zvezdana. (2011), Hrvatska književnost u Zadru u vremenu austrijske uprave, *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 789-951.

RADOS, Zvezdana. (1995), Poezija Ane Vidović u Zori dalmatinskoj. *Zora dalmatinska (1844-1849)*: 150. obljetnica izlaženja Zore dalmatinske: zbornik radova sa znanstvenoga skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske. Zadar: Matica hrvatska, 3-4, 365-379.

RADOS, Zvezdana. (2014), „Poslanice ličke pastirice“ Šime Starčevića. *Šime Starčević i hrvatska kultura u 19. stoljeću*: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Gospiću 7. i 8. prosinca 2012. Gospić: Sveučilište u Zadru, 213-228.

RADOS, Zvezdana. (1989), Strana književnost u „Smotri dalmatinskoj“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28(18) (1988/1989), 125-146.

ROKSANDIĆ, Drago. (2011), Vladimir Ardalić o sebi i drugima - drugi i Ardalić, *Titius*, 4, 19-56.

SABALICH, Giuseppe. (1902), Le accademie zaratine. *La rivista dalmatica*, 3, fasc. 1, 34-64.

SAPUNAR, Marko. (1995), Novinarsko-prosvjetna djelatnost Zore dalmatinske. *Zora dalmatinska (1844-1849)*: 150. obljetnica izlaženja Zore dalmatinske. Zadar: Matica hrvatska, 51-58.

SOLDO, Josip Ante. (1987), Jeronim Luiz-Vrdoljak-jedan iz kruga Ante Kuzmanića. *Dalmacija u Narodnom preporodu 1835-1848*. Zadar: Narodni list.

STAGLIČIĆ, Marija. (2001), Barokni ljetnikovac obitelji Lantana na otoku Ugljanu. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 25, 159-164.

STAGLIČIĆ, Marija (2011), Urbanistički razvoj grada i likovne umjetnosti u Zadru (1800.-1914.). *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 259-396.

STAGLIČIĆ, Marija. (2002), Vincenzo Poiret: doprinos slikarstvu prve polovice 19. stoljeća u Zadru. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 26, 125-131.

STIPČEVIĆ, Ennio. (1985), Glazbeni život u Zadru 1860-1918. *Zadarska revija*, 34, 1, 78-87.

ŠIMUNKOVIĆ, Ljerka. (2006), *Kraljski Dalmatin* i problemi prevođenja. *Kraljski Dalmatin-200 godina zadarskoga i hrvatskog novinarstva u europskom kontekstu*. Zadar: Sveučilište, 255-266.

ŠIROLA, Božidar. (1964), Muzički život Zadra. *Zadar: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 599-608.

ŠKARICA, Miloš. (1964) Zdravstveno-humane ustanove grada Zadra. *Zadar: geografija-ekonomija-saobraćaj-povijest-kultura: zbornik*. Zagreb: Matica hrvatska, 641-654.

ŠMIDT, Josip. (1988), Tko je bila Zoe Borelli?: tragom jedne obljetnice *Slobodna Dalmacija*, 44 (15. travnja 1988.), 13431, 18.

ŠVELEC, Franjo. (1987), Akademije, *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*. Zadar: Narodni list, Filozofski fakultet, 567-569.

TOMAS, Valter. (2008), Kako su zadarski romantičari prevodili Ignjata Đurđevića. *Croatica et slavica iadertina*. 4, 319-345.

TOMASOVIĆ, Mirko. (2009), Ana Vidović: književni profil. *Nova croatica*, 3, 3, 1-31 .

TRAVIRKA, Antun. (2011), Likovna kultura u Zadru, *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 397-788.

TURKALJ, Jasna. (2009), Pohvale i kazne «krasnom spolu» zbog potpore Stranci prava u banskoj Hrvatskoj 1880-ih. *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 171-193.

UGLEŠIĆ, Sanda. (2010), Položaj pučkih učitelja u svjetlu zakona „Ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji iz godine 1888.“ *Magistra Iadertina*, 5, 159-167.

UGLEŠIĆ, Sanda. (2010), Visoko školstvo u Zadru od početaka do danas. *Zadarska smotra*, 3-4, 73-82.

ŽUPAN, Dinko. (2005), Viša djevojačka škola u Osijeku (1882.-1900.). *Scrinia slavonica*, 5, 366-383.

7.5. Mrežni izvori

<https://academic.oup.com/tcbh> - Twentieth Century British History
<http://www.archive.org/stream> - Grad Karlovac
www.arhinet.arhiv.hr - Hrvatski državni arhiv
<http://artflsrv02.uchicago.edu/cgi-bin/efts/textdbs/iww/autoridx.pl?authcode=A0312> - Italian women writers
<http://www.lib.uchicago.edu/efts/IWW/Portraits/HTML/A0776.html> - Italian Women Writers
<https://books.google.com> - Google Books
<https://www.britannica.com> - Encyclopedia britannica
<http://www.congregatio-jesu.it> - Congregatio Jesu
<http://www.enciklopedija.hr> - Hrvatska enciklopedija
<http://enciklopedija.lzmk.hr> - Enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža
<https://flii.by/file/ex3hjs416in> - Fliiby
<http://genealogy.euweb.cz> - Genealogy Euweb
<https://www.goodreads.com/autor/quotes/59711> - Goodreads
<https://www.geni.com/people> - Genealogy database
<http://historiografija.hr> - Historiografija
<http://hbl.lzmk.hr> - Hrvatski biografski leksikon
<http://www.hss.hr> - Hrvatska seljačka stranka
http://www.infoaiipi.org/attion/ascoli_vol_4.pdf - Civiltà italiana, Pubblicazioni dell' Associazione Internazionale Professori d' Italiano
<http://www.libela.org> - Libela
<http://portal.lzmk.hr> - Portal Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“
<http://www.maldura.unipd.it/italianistica/ALI/principale.html> - Università degli studi di Padova
<http://www.novilist.hr> - Novi list
<http://proleksis.hr> - Proleksis enciklopedija
<http://www.vjesnik.zadarskanadbiskupija.hr> - Vjesnik Zadarske nadbiskupije
<https://womenkunstlit.wordpress.com> - Women Kunstliteratur
<http://www.zhrmk.org.mk/hrvatska-bastina> - Hrvatska kulturna baština

8. SAŽETAK

Tema ovoga rada je uloga žena u kulturnom životu Zadra u 19. i u prva dva desetljeća 20. stoljeća. Ciljevi istraživanja su utvrđivanje i interpretacija djelatnosti žena u kulturnopovijesnom kontekstu prema predviđenim istraživačkim polazištima. Temeljno polazište su izvori o sudjelovanju žena u kulturnim aktivnostima u prošlosti, što se u 19. stoljeću mijenjalo u skladu s društvenim i političkim promjenama, a istraživačka pitanja povezana su s uočavanjem ograničenja koja su se postavljala ženama, od nedostatnog školovanja, obiteljskih obaveza i zanemarivanja njihova djela nakon smrti. Istraživanje je provedeno u nekoliko arhiva i knjižnica u Dalmaciji, s težištem na izvorima u Državnom arhivu u Zadru. Obuhvaćeni su spisi Dalmatinskog namjesništva, ustanova, školskih vijeća, osobni spisi obitelji i pojedinaca te razne publikacije objavljene u Zadru. Pratile su se kulturne, prosvjetne i umjetničke aktivnosti žena zabilježene u navedenim izvorima i njihova recepcija u historiografiji. U širokom spektru raznih uloga u kojima su se žene pojavljivale uočava se velika raspršenost informacija o njima, a zbog načina života i zanemarivanja njihova djela većina ih je kasnije zaboravljena. Rad je podijeljen na dvije vremenske cjeline uvjetovane ulogom žena i njihovim položajem koji se mijenja nakon 1880. godine. Do tada su se žene rijetko javljale kao autorice, i to na hrvatskome i talijanskom jeziku. Ipak, u to vrijeme u Zadru su objavljivale najpoznatije dalmatinske književnice toga doba: Ana Vidović, Ana Vrdoljak i Carolina Degiovanni Luxardo. Od 1880. godine država posvećuje veću pažnju školovanju ženske djece pa se veliki broj hrvatskih učiteljica zapošljava u pučkim školama diljem Dalmacije. One su svoje književne, publicističke i stručne priloge objavljivale u zadarskom tisku, u čemu se posebno istakla Erminija Bracanović Feranda, prva stalna suradnica zadarskih novina. U Zadru su u to vrijeme objavljivale i druge književnice: Elda Gianelli i Vinka Beatrice Šperac na talijanskom jeziku, Marija Jurić Zagorka, Zdenka Marković, Adela Milčinović, Milka Pogačić i Štefa Iskra na hrvatskome i Zofka Kveder na slovenskome. Iako se radi o priznatim autoricama, njihove objave u Zadru nisu prikazane u književnoj historiografiji. Žene su sudjelovale u kulturnom životu grada, o čemu su redovito pisale novine koje su pratile likovni, muzički i kazališni život, a zadarske slikarice i glazbenice (Antonietta i Itala Bogdanović, Zoe Borelli, Polyxena Alačević i druge) postizale su velike uspjehe u zemlji i inozemstvu, što je kasnije zanemareno. Aktivnosti žena za vrijeme Prvoga svjetskog rata izazivale su pozornost javnosti, ali kako se društvo prilagođavalo novim političkim okolnostima i podjelama, od kojih je prva podjela na muške i, manje važne, ženske poslove i to je kasnije zanemareno. O tome svjedoče izvori koji otkrivaju

nastojanja institucija i pojedinaca u ograničavanju žena u zapošljavanju i pojedinačnim kreativnim istupima. U radu se ukazuje na nužnost promjena u pristupu izvorima jer se djelatnost žena u prošlosti nije vrednovala na odgovarajući način i upućuje na revalorizaciju njihova doprinosa u korpusu povijesti hrvatske kulture.

Ključne riječi: povijest žena; 19. stoljeće; Dalmacija; Zadar; povijest književnosti; povijest umjetnosti; učiteljice

8.1. Summary

The subject of this paper is the role of women in the cultural life of Zadar in the 19th and the first two decades of the 20th century. The objectives of the research were to determine and interpret the activities of women in the cultural and historical context according to the foreseen research bases. The fundamental points were the sources about women participation in the cultural activities of the past, which has been subject to changes throughout the 19th century in the line of social and political changes. The research questions were related to the observation of the restrictions imposed onto women, such as insufficient education, family obligations and the negligence of the work after death. The research was carried out at several archives and libraries in Dalmatia, focusing on sources in the State Archives in Zadar. The research covered the records pertaining to Dalmatian government, institutions, personal records of families and individuals, including also various publications that were printed in Zadar as well. The variety of cultural, educational and artistic women activities, that have been recorded in the mentioned sources as well, and their historiographical reception of these have been analysed. The distinctiveness of such approach is in a wide-ranging review of the variety of roles women had appeared to be taking, but this has led to large dispersal or inaccessibility of information about them. The way they had lived and the disregard for their work has led to their marginalization of majority of them later on, especially in the official historiography and historical insights. The composition of this paper, covering two periods, is conditioned by the role of women and their status. In the period since the beginning of the 19th century until the 1880s, the status of the women and their relation in regards to their cultural role in the Zadar society has been considered. During that period in Zadar rarely appeared as the authors in the Croatian and Italian languages. However, at that time the works of the most famous Dalmatian writers of that period (Ana Vidović, Ana Vrdoljak and Carolina Degiovanni Luxardo) were published in Zadar. Since 1880, also the State has been paying more attention to the education of female children, so the large number of Croatian female teachers have been employed in public schools throughout Dalmatia. They have been publishing their professional and literary works in the Zadar press, in particular Erminija Bracanović Feranda, who was also the first female journalist in Zadar. At that time, also recognized writers were publishing in Zadar: Elda Gianelli and Vinka Beatrice Šperac in Italian language, Marija Jurić Zagorka, Zdenka Marković, Adela Milčinović, Milka Pogačić and Štefa Iskra in Croatian and Zofka Kveder in Slovenian language. Despite of their recognition as authors, their publishing activity in Zadar has been ignored by literary

historiography. Nevertheless, women actively participated in the cultural city life, and the newspapers in Zadar regularly talked about artistic, musical and theatre events dominated by noble women and bourgeoisie educated abroad. Female painters and musicians, who had achieved great success in their youth both at home and abroad, have remained neglected and quickly forgotten in Zadar, such as Antonietta and Itala Bogdanović, Polyxena Alačević or Zoe Borelli. The engagement of women during the First World War caused public attention. At the same time, the society has been adapting to the new social and political divisions, including the division of male and female roles, so this engagement has been neglected later on. This paper interprets the sources that present the efforts of institutions and individuals towards women limitation, from their education and employment to individual creative expression. It points out to the necessity of the changes in regards to the accessibility to the resources because the engagement of women in the past has not been adequately evaluated. It also points out to the revaluation of their contribution to the history of Croatian culture.

Keywords: history of women; 19th century; Dalmatia; Zadar; history of literature; art history; female teachers.

8.2. Sommario

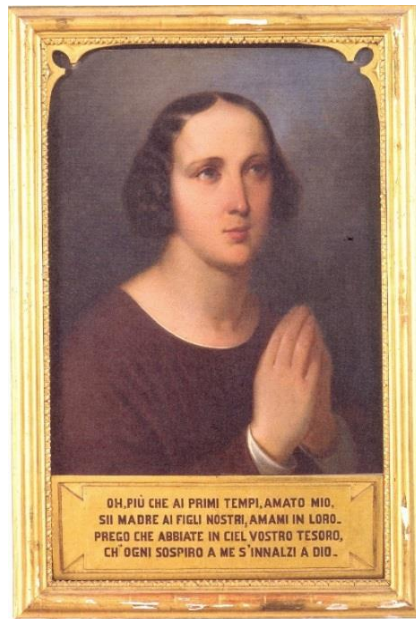
Il tema di questa tesi è il ruolo delle donne nella vita culturale di Zara nell'Ottocento e nei primi due decenni del Novecento. Gli obiettivi della ricerca consistevano nell'identificare ed interpretare le attività delle donne in un contesto storico-culturale secondo le ipotesi proposte. Il punto di partenza della ricerca erano le fonti che riguardano la partecipazione delle donne alle attività culturali nel passato, che sono state modificate nell'Ottocento insieme ai cambiamenti sociali e politici, cosicché le questioni di ricerca sono collegate con i limiti imposti alle donne, come la mancanza di istruzione, gli obblighi familiari e alla fine la trascuranza del contributo delle donne dopo la loro morte. Le ricerche sono state condotte nei diversi archivi e biblioteche in Dalmazia, basandosi soprattutto sulle fonti dell'Archivio di Stato di Zara. Le ricerche nell'Archivio hanno incluso lo studio dei documenti della Luogotenenza Dalmata a Zara, come inoltre dei vari istituti, consigli scolastici, carte private delle varie famiglie o persone, ed altrettanto delle varie pubblicazioni edite a Zara. Sono state studiate delle diverse attività culturali, educative e artistiche delle donne, registrate nelle fonti suddette ed anche la loro ricezione nella storiografia. Nell'ampia rassegna dei vari ruoli in cui apparivano le donne si nota una grande dispersione di informazioni su di loro. Il loro stile di vita e la trascuranza delle loro opere portarono al loro oblio. La suddivisione di questa tesi in due periodi di tempo è dovuta allo status e al ruolo delle donne che cambiò dopo il 1880, fino a quando le donne apparivano raramente come scrittrici, sia in croato che in italiano. Tuttavia, a Zara uscirono alcune pubblicazioni delle scrittrici dalmate più famose del tempo: Ana Vidović, Ana Vrdoljak e Carolina Degiovanni Luxardo. Dal 1880 in poi invece, lo Stato prestò maggior attenzione all'istruzione femminile, per cui un gran numero delle insegnanti croate vennero assunte nelle scuole popolari lungo tutta la Dalmazia. Loro pubblicavano i loro saggi scientifici, giornalistici e letterari nella stampa zaratina. In modo particolare spiccava il nome di Erminija Bracanović Feranda, la prima collaboratrice fissa dei giornali zaratini. Nello stesso periodo a Zara pubblicavano anche le altre scrittrici come Elda Gianelli e Vinka Beatrice Šperac in lingua italiana, Marija Jurić Zagorka, Zdenka Marković, Adela Milčinović, Milka Pogačić e Štefa Iskra in croato e Zofka Kveder in lingua slovena. Sebbene fossero state le scrittrici affermate, le loro pubblicazioni rimasero ignorate dalla storiografia letteraria. Le donne partecipavano attivamente alla vita culturale della città, e i quotidiani zaratini scrivevano regolarmente sugli eventi artistici, musicali e teatrali. Le pittrici e le musiciste (Antonietta e Itala Bogdanović, Zoe Borelli, Polyxena Alačević e altre) ebbero gran successo sia nel paese che all'estero, il che fu dimenticato nel seguito. Le attività delle donne durante la

Prima Guerra Mondiale attiravano l'attenzione del pubblico, però siccome la società si adattava ai nuovi contesti e divisioni politiche, come la divisione in ruoli maschili e femminili, anche queste furono dimenticate. Questo fatto è stato testimoniato dalle fonti che rivelano le strategie individuali e istituzionali che limitavano le donne nell'assunzione nel mondo del lavoro e nelle loro esibizioni creative. In questa tesi si sottolinea la necessità di cambiare il modo di accedere alle fonti perché l'attività delle donne nel passato non si valorizzava adeguatamente e si esorta a rivalorizzare il loro contributo alla storia della cultura croata.

Parole chiave: storia delle donne; Ottocento; Dalmazia; Zara; storia della letteratura; storia dell'arte; insegnanti

9. PRILOZI

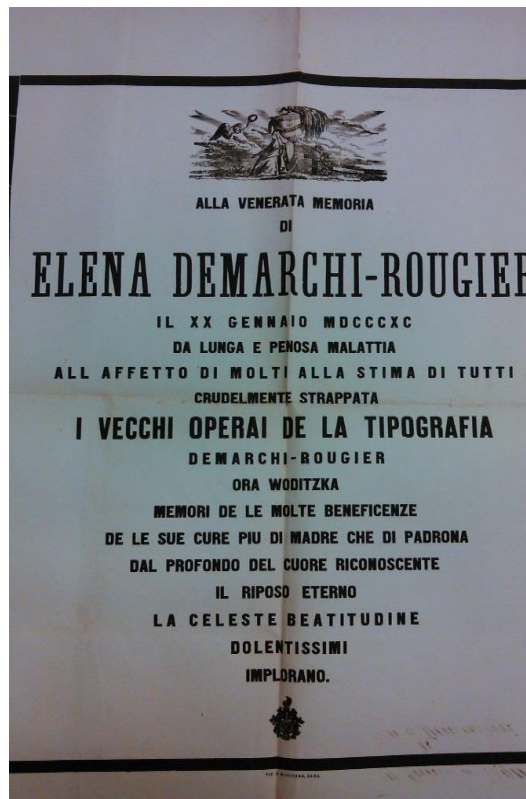
1. Francesco Salghetti-Drioli. Portret supruge Angelice Isola

OH PIÙ CHE AI PRIMI TEMPI, AMATO MIO,
SII MADRE AI FIGLI NOSTRI, AMAMI IN LORO.
PREGO CHE ABBIATE IN CIEL VOSTRO TESORO,
CH' OGNI SOSPIRO A ME S' INNALZI A DIO.

Izvor: Srhoj Čerina., Ljubica. (2008), *Šezdeset godina Galerije umjetnina u Zadru*. Zadar: Narodni muzej, 28.

2. Plakat u povodu smrti Elene Demarchi

Izvor: HR-DAZD-386: Zbirka tiskovina, 1890, kut. 50, sv. 4, br. 26.

3. Nepoznata pjesma Ane Vidović u povodu smrti Francesca Borellija, prijepis iz 1884. god.

All' Illustrissimo
Signore Francesco Borelli
Conte di Vrana
Versi di
Anna Vidovich

Si dona un giorno a noi l'empireo
Di un'alma lucida che il mondo abbellia.
Ed è discesa costà fra noi
Da ben propizia benigna stella

Abissosi ella al giunger suo
Avvolta in raro gentile aspetto
E i mesti suoi giunsero a tale
Che alla sua patria fu assai diletto

Tal che dagli uomini egli mestossi
Tutto che deseri ad uom valente,
E con istima già l'ama ognora
Del suolo suo ogni vivente!

Amaro in lui il generoso
Lui prende cura per l'infelice
Dalle sue pene crude togliendolo
L'ovante il rende pure felice

Egli che lungi stassi da orgoglio
Che la virtude gli adorna il core
Dove sarebbe chi venerandolo
Per lui non senta riguardo e amore

Ah! si Francesco divino sei!
Per l'opre tue certo sarai
Caro all'Eterno e da lui scorto
Prezioso merito, e tal lo avrai.

Transkript pjesme

„All' illustrissimo signore Francesco Borelli Conte di Vrana, versi di Anna Vidovich“:

Ti dono un giorno a noi l' empiri
Di un alma lucica che il mondo aballa.
Ed i discesa certo fra noi
Da ben propizia benigna stella.

Mirossi ella al giunger suo
Avolta in raro gentile aspetto
E i morti suoi giunsero a tale
Che alla sua patria fui assai diletto.

Tal che dagli uomeni egli mertossi
Tutto che devesi ad uom valente,
E con istima già l'ama agnora
Del suolo suo ogni vivente!

Amano in lui il generoso
Cui prende cura per l' infelice
Dalle sue pene crude togliendolo
Sovente il rende pure felice.

Egli che lunghi stassi da orgoglio
Che ha virtude gli adorna il core
Dove sarebbe chi venerandolo
Per lui non senta riguardo e amore.

Ah! si Francesco divino sei!
Per l' opre tue certo sarai
Caro all' Eterno e da lui serto
Prezioso mertì, e tal lo avrai.

4. Stjepan Buzolić

„Nad grobom Anke Vidovičke Šibenčanke preminule u Zadru dne 12. rujna 1879. u osamdesetoj godini života“

guleš pri tom i plemiće i muške.

Podlistak „Narodnoga Lista“.

KAD GROBOM
ANKE VIDOVIČKE
ŠIBENČANKE
PREMINULE U ZADRU
DNE XII RUJNA MDCCCLXXIX
U OSAMDESETOJ GODINI ŽIVOTA

Pjesma.

Makar svijetu dosadilo
Prigodnice strune moje,
Šutit', Anko, nebi smle
Iznad puste ruke tvoje.

S visočina kršnih gora
Po nebeskom našem svodu
Ne zasjala još nit zora *)
Narodnom nam preporodu,

*) Njena pjesma „Anka i Stanko“, bje tiskana u Zadru god. 1844, biva isti godine prije neg počela u Zadru izlaziti „Zora Dalmatinska“, a malo godina potla nego je u Zagrebu ugledala svjetlo „Danica ilirika.“

zadnjega pokusa trebati da ima na umu da imado

A ti mlada, ženska glava
Rodnu vilu sestrimila;
Širom polja i dubrava
Njoj na slavu vience vila.

A kad ciknu Zora *) rujna
Ze visokom sjaj — Danicom, *)
Tvoja ih je mašta bujna
Pozdravljala nježnom licom.

Nam, istina! dan osvanu
Kad već tebe stigla veče;
Kad hrvatski rod oda' nu
Tebe smrtna kob zateče;

Ali Hrvat, i u sjaju
Svoje slave, sreće svoje,
U ma kojem svieta kraju
Sjećat' će se ruke tvoje.

Rodnog neba na zreniku
Šlistat' ćeš nam, zvijezda janna,
Kad na ukor, svedj na diku
Hrvatskoga spola krasna.

Stjepan Buzolić.

Pogled

Matic
lje. Osim
ona neida
storoj post
kadri ita
Matica nen
radi u kol
godine po
vrlo malo.
otud i toli
kspitalom
ogromno g
1877 sa za
sa nešto p
je broj viš
ske iznosio
Jeronima p
najnovije v
ustrojilo u
ska imati t
odnosuje t
današnje k
žemo a da
svakoga H

Izvor: Narodni list, 18 (17. rujna 1879.), 73, 1

5. Ana Vrdoljak, Portret, oko 1860. godine

Izvor: <http://stariimotski.com/wp-content/uploads/2015/09/ana-vrdoljak.jpg> (pristup 18. prosinca 2017.)

6. Josip Bersa. Pjesme iz zbirke *Sonetti zaratini*, 1902.

LE DO SORELE.

Fazile a ti, così de bona ziera,
tuta in fronzoli e tuta incincinada,
menar tanto de strasino per strada,
co ti ga in casa e coga e camariera!

Ma, dime, mi, che da matina a sera,
e de inverno e de istà, sana o malada,
devo strusiar, mai gnanca petinada,
o no go da parer una megiera?

Ma chi lava, chi frega, chi cusina?
Mi! Chi cuse e sopresa in vinti case?
Mi! Chi va in spesa in piazza ala matina?

E ti voreti — cvesta po me piase —
che sio bula.... elegante.... una damina?
No far me bestemiar, lasime in pase!

LA SIORA MARE A PARIGI.

Proprio ghe poso dir, mia siora Tone,
che Parigi n' ha piaso; manca el pese,
ma le sfoiae, oh! cvele le xe bone,
che la diria che in boca le ghe crese.

Le done là le xe bele e alegrone
e vestide, dio mio, da principese;
ma le serve! ah, le serve, ste birbone,
ste maledete! da per tuto istese.

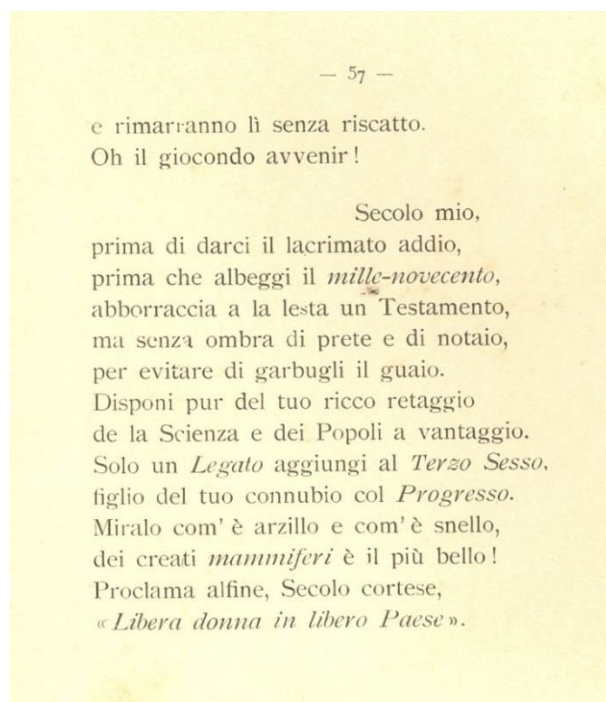
Ma cvelo pò che asai n' ha comodado,
xe, che in contrada, dove che se stava,
tuto cvel che ocoreva s' ha trovado.

Là: biraria, teatrin, caffè, sartora
e così ben disposto e combinado,
che no n' ha ocorso mai de sortir fora.

7. Luigi Fichert. *Femminismo o (Terzo sesso): storia sociale*, 1897.

Luigi Fichert. Oporuka iz knjige *Femminismo o (Terzo sesso): storia sociale*

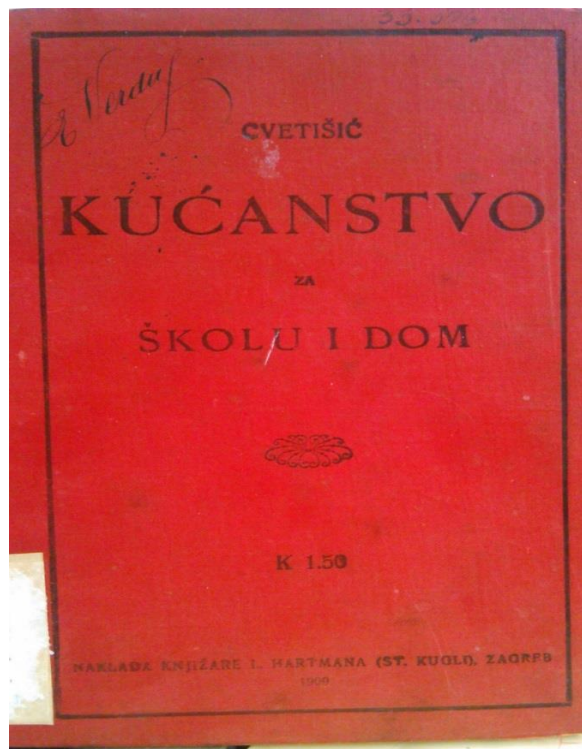
Izvor: Luigi Fichert. (1897), *Femminismo o (Terzo sesso): storia sociale*. Venezia: C. Ferrari, 57.

8. Nepoznati fotograf. Linda Petricioli s prijateljicama

Izvor: TRAVIRKA, Antun. (2011), Likovna kultura u Zadru, *Zadar za austrijske uprave*. Zadar: Matica hrvatska, 633.

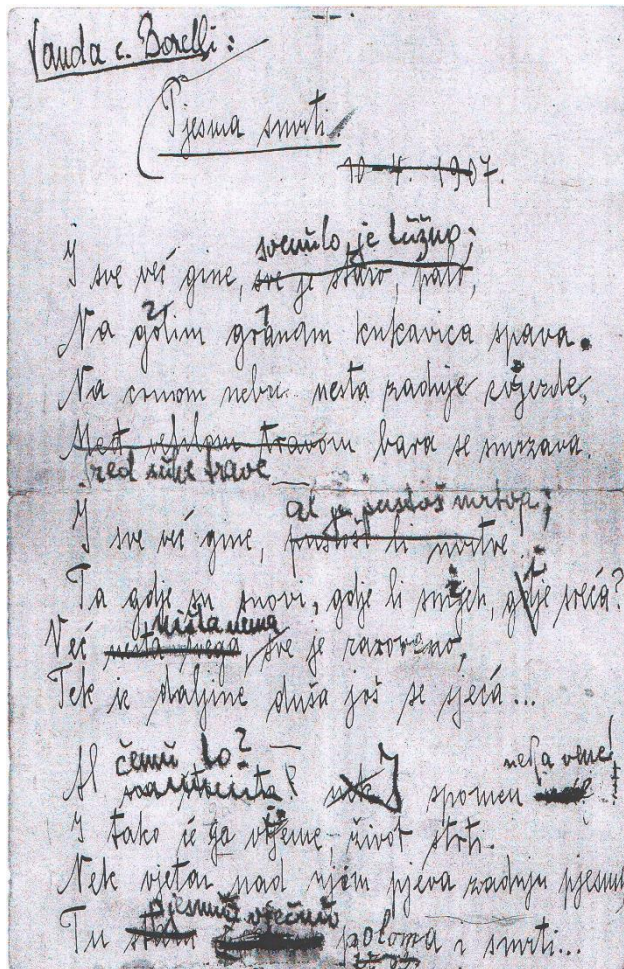
9. Knjiga s potpisom nadučiteljice Hrvatske ženske pučke škole u Zadru, Eveline Pomeisl Verdus

Izvor: Klotilda Cvetišić. (1909), *Kućanstvo za školu i dom*, (priručnik za učiteljice). Zagreb: Knjižara L. Hartmana

10. Vanda Borelli. Pjesme

Neobjavljene pjesme:

„Pjesma smrti“ (rukopis, 1907.)

Pjesma smrti (transkript)

I sve već gine, svenulo je tužno,
Na granam golim kukavica spava.
Na crnom nebu nesta zadnje zvijezde
Sred suhe trave bara se smrznava.

I sve već gine, al je pustoš mrtva;
Ta gdje su snovi, gdje li smijeh i sreća?
Već ništa nema, sve je razoreno,
Tek iz daljine duša još se sjeća ...

Al čemu to? I spomen neka vene!
I tako će ga vrijeme, život strti.
Nek vjetar nad njim pjeva zadnju pjesmu,
Tu pjesmu vječnu poloma i smrti ...“

Izvor: HR-DAZD-635: Obitelj Borelli, kut. 37, br. 2.4.6.1.4.

Sanjari

8-4-1907.

(Pjesma u prozi.)

U šumi smo. ~~Sva narava~~ ~~keano~~ ~~da~~
spava, svagdje je tamno, jes je ~~keisovit~~ je
jesenki dan. Svaki časom vjetar
dovne i nemirno tuga što lišće sa
golih grana. Stalno budu svaki
stahom golija, i tuznim šumom prista,
koja lišća, kao da vjetrom mole, neka
ih dalje ne gubi; časom opet izgleda
ju ko da svemu prekose.

Jedna sumorna ljudska duša u tui
toj tuzni jesenki prizor. Ta duša o
njemu misli, mašta i ko da nahari

neku snobnost s tom tugom, ju je i ona
tuzna...

Vjetar stalje duva i stalno stidje
preostalo lišće, a duša liva tuznja. ~~Uko~~
tvi vjetro! Tašto ne preost' raste kraj
mog razbitog čela kao lagani la-
haru, te mi ne ~~stmes~~ može tebe, tuzni
mishi, da ih s tobom povede u besno,
tako da se više ne namognu vratiti?
Tudi u mojim mislimi snobnim lišća!
Ta duša miča gleda voljni put to
lišće mojim tjelesnim očima, bar ga
laganije tuguje, da li ga ~~ona~~ duša, možda

što i malo dalje gledala na stalinca.

"Ja duša?! Šta ta duša?... Dva pipa,
da pjesniku (pesimisti) ja nisam bio
gorkog snobim ~~ko~~ ~~ko~~ lišća, Loma duša
je krivasta tako sanjari! (Šta ta duša?
Šta saopamti?)

~~U šumi je snob i misli
ljudski je život sanak tek.~~

Vanda

Contessa Borelli. "Frederico Baccante"

Kres Yerho Call Nyo
5094 6894

Do illustri cacciatori
 Nel porton del barba Nyo
 Xe che tien 'na conferenza
 Senza boio, senza sugo.
 Mo xe el barba stesso
 E' altro l' genero più veccio.
 Lni do banchi i sa messo
 Do i discute levi e gnaie.
 Tutti do in toalett da caccia
 Y xe za del tutto pronti
 El samier tutto 'na maccia
 Y do spioppi onfegadi
 Le canise ghe se bulle
 Tutte strappi repressioni
 Sulle braghe a mo' de oeci
 Ghe se vede do tarconi,
 E con grande impazienza
 Y aspetta la marenda.
 Con la solita cadenza
 Y continua el discorso:

"Andaremo 'droi san Rocco
 A recar quel tal fior levo
 Poi a blestra me la mocco
 Per mairar tre, quattro gnaie."
 Ma l'giacchin ga rotto i piami
 E' se venudo mi' ora prima
 Colle gnaie, sol levetto
 Za l' ga fatto l' potaccietto
 A? che mostro, che rolleghi!
 "Pottocensi e faloni
 Sempre ponti a robarna
 Le più belle posizioni!"
 Anca molto interessante
 Xe la rubrica dei cani:
 Del Balletto l' ubbidienza
 E che 'l Kres ga otto anni.
 L' Call se l' primo can del moro.

Se nol posi poco - musso,
 E se l' Kres no sopegasse
 El saria can de lusso.
 El discorso anca cosa
 El compartimento "scarpe"
 Le do voci se ja dolci
 Par arpeggi de do arpe:
 "Quelle zale ga do cioldi
 Che bisogna pur revarghe.
 Quelle nede, tacchi storti
 Nel rebotto troppo larghe.
 Poi quei alti stivaloni
 Y xe bulli, no che na.
 Solo un poco inohuridi
 Par dei tubi per la stua."
 E con per ore, ore
 Y continua 'sto scanto.
 Ecco vien la ris Gallino
 A rigar "vein, se pronto"
 Y se alza con un scatto
 Poi shiora el frausetto
 Presto i fili alla caccia!
 Nyo, Yerho, Kres, Balletto.

24/VIII
 1926.
 32
 +83

Pjesma s akrostihom Vandi Borelli od prijateljice Zlatke, Zagreb 1902.

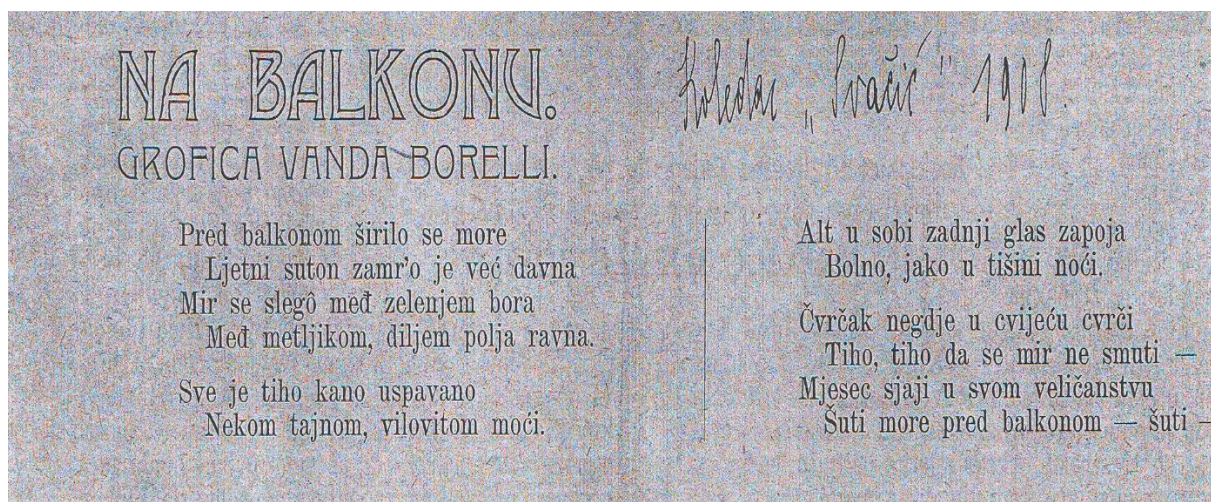
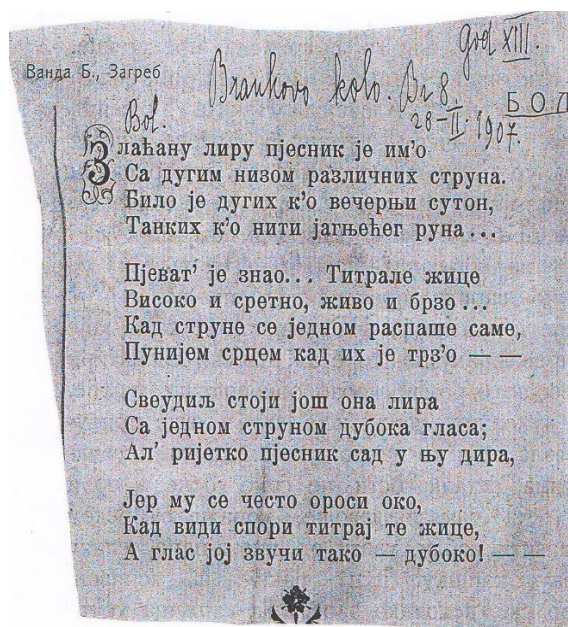
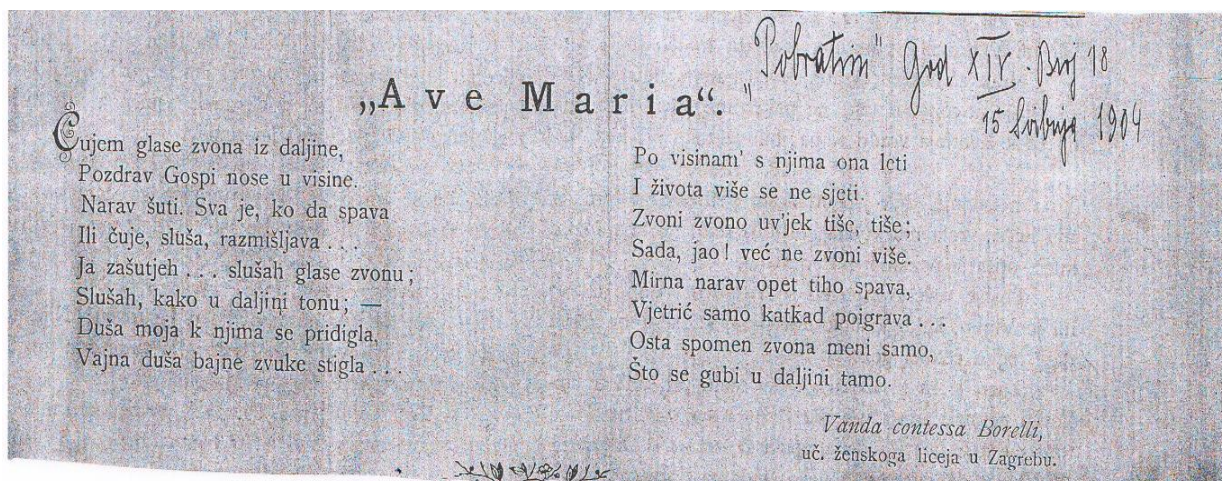
Zg. 21. V. 1902

Pjesma moja:

Vod u more prošlosti je mesto.
Ah, mnogi lijepi, mnogi sretni dan
Nad njima možda zalovav se ~~haji~~ nije
Da bogo teče mladenci ki san.
I stin se nam, ah, mnogo, mnogo gubi
Bajne kule bice se rasplinu
Oj i mnoge prijateljske svete
Raskinu se u zalovav ginu
Eto kakov ljudski nam je život
Lada svete rjetelo R. iji stote
Ljubav moja, ta je krajna liti
I pravit tebe doble ^{svet me} ~~svet~~ stote!
Ivoja Zlatka

Izvor: HR-DAZD-635: Obitelj Borelli, kut. 37, br. 2.4.6.1.4.

Isječci pjesama Vande Borelli objavljenih u časopisima od 1904. do 1908. godine:

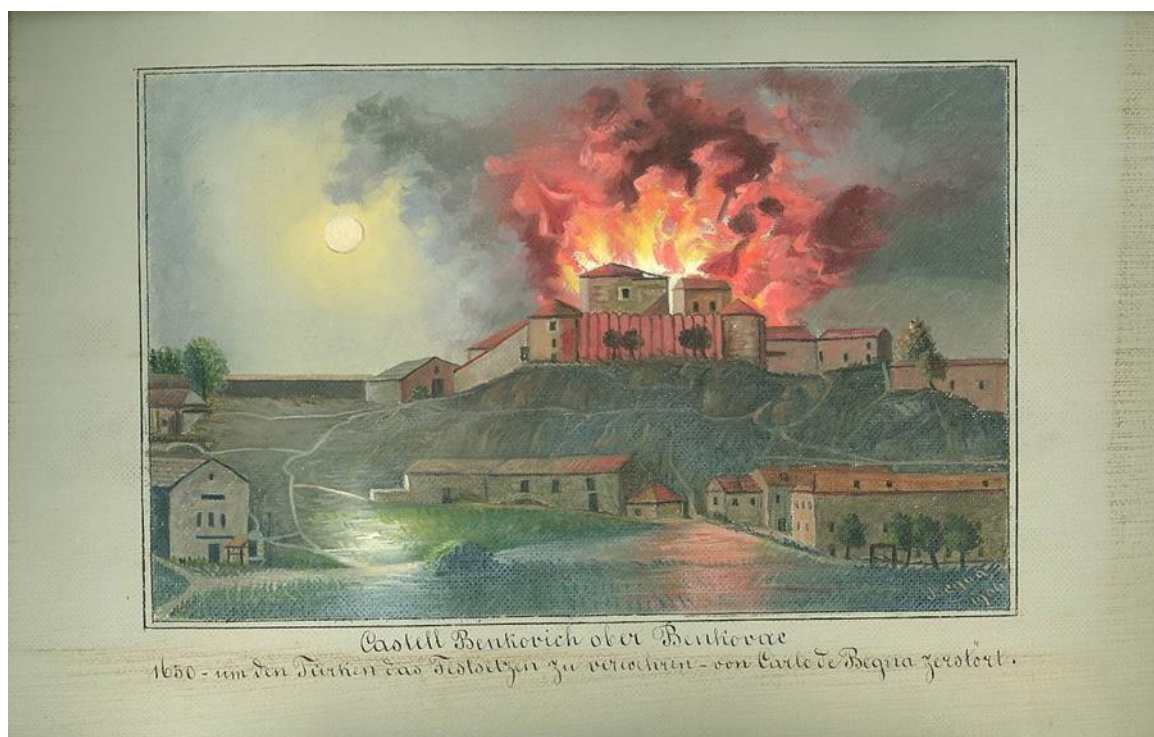
Izvor: HR-DAZD-635: Obitelj Borelli, kut. 37, br. 2.4.6.1.4-5.

11. Theresa Thun-Hohenstein. Naslovnica knjige *Für Gott und für den Kaiser!: Za Boga i za Cara!*

Izvor: Theresa Thun-Hohenstein. (1916) „Für Gott und für den Kaiser!: Za Boga i za Cara! Wien: Buchdruckerei „Reichspost“

12. Silvia Borelli Benja. Kaštel Benković iznad Benkovca u plamenu

Izvor: Alfred Benja. (1907), Geschichte der uradeligen Familie Begna von Alfred conte Begna Benkovich. HR-DAZD-479: Zbirka rukopisa. Rkp. 98, str. 737.

13. Itala Bogdanović. Autoportret, 1923.

Izvor: Iz fundusa Narodnog muzeja Zadar

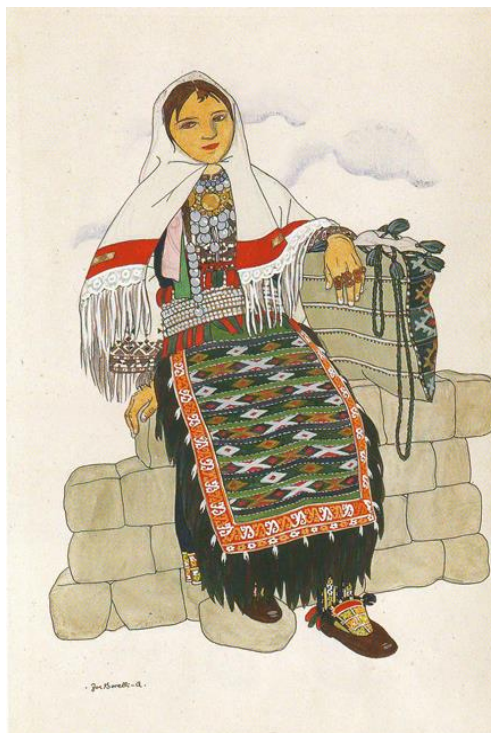
14. Amelia i Teresa Bogdanović. Dvojni autoportret, prije 1902.

Izvor: Iz fundusa Narodnog muzeja Zadar

15. Zoe Borelli-Vranski Alačević. Crteži

Žena u nošnji iz Ravnih kotara, oko 1925.

Izvor: Lulić Štorić Jasenka. (2005), *Narodne nošnje sjeverne Dalmacije*. Zadar: Narodni muzej; Matica hrvatska, str. 228.

Zoe Borelli-Vranski Alačević. Narikače, 1926.

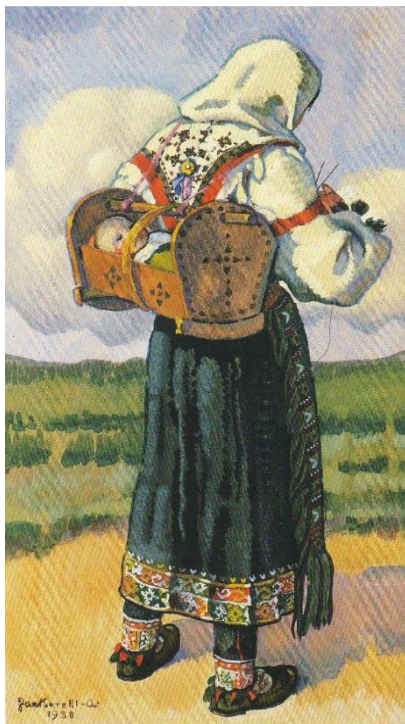
Izvor: Lulić Štorić Jasenka. (2005), *Narodne nošnje sjeverne Dalmacije*. Zadar: Narodni muzej; Matica hrvatska, str. 240.

Zoe Borelli-Vranski Alačević. Žena iz Filip Jakova, 1931.

Izvor: Lulić Štorić Jasenka. (2005), *Narodne nošnje sjeverne Dalmacije*. Zadar: Narodni muzej; Matica hrvatska, str. 226.

Zoe Borelli-Vranski Alačević. Seljanka nosi dijete, oko 1938.

Izvor: Lulić Štorić Jasenka. (2005), *Narodne nošnje sjeverne Dalmacije*. Zadar: Narodni muzej; Matica hrvatska, str. 230.

Zoe Borelli-Vranski Alačević. Karikatura Majke i kćeri, 1917.

Izvor: Bulimbašić Sandi. (2016), Društvo hrvatskih umjetnika „Medulić“ (1908.-1919.): umjetnost i politika. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 160.

Zoe Borelli-Vranski Alačević. Akt s kosturom

Izvor: <http://www.donacijegz.mdc.hr/djela.aspx?lng=HR&selopt=a&id=6&currPage=1&InvBroj=932#932> (pristup 26. listopada 2017.)

10. ŽIVOTOPIS

Mirisa Katić, rođ. Piljušić, rođena je 1956. godine u Zadru gdje je završila osnovnu školu i gimnaziju Vladimir Nazor. Na Filozofskom fakultetu u Zadru je završila studij hrvatskoga jezika i književnosti, pedagogije i komparativne književnosti 1981. godine. Radila je kao nastavnica hrvatskog jezika i književnosti, pedagoginja i bibliotekarica u osnovnim i srednjim školama po Dalmaciji, najviše na otocima, od Paga do Lastova. Od 1987. do 1992. godine bila je bibliotekarica u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, a od svibnja 1992. zaposlena je na mjestu voditeljice Knjižnice Državnog arhiva u Zadru gdje i danas radi. Članica je regionalnog Društva knjižničara Zadra od 1988. godine i više puta je bila u upravnom i nadzornom odboru Društva. Dugogodišnja je članica Komisije za povijest knjige i knjižnica i Komisije za zaštitu knjižnične građe Hrvatskoga knjižničarskog društva. Bila je glavna urednica vodiča Knjižnice Zadarske županije, objavljenog 2013. godine. U zvanje više knjižničarke izabrana je 2006. godine, a knjižničarska savjetnica postala je 2011. Od 2010. je članica Hrvatskoga arhivističkog društva i jedna od osnivačica Radne skupine za arhivske knjižnice. Sudjelovala je na više znanstvenih i stručnih skupova i objavila više znanstvenih i stručnih radova iz knjižničarstva, povijesti književnosti, školstva, publicistike i nakladništva s težištem na povijesti žena.

Objavljeni radovi:

KATIĆ, Mirisa. (2004), Rukopisna ostavština bilježnika i povjesničara Marka Laura Ruića. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 46, 307-324.

KATIĆ, Mirisa. (2005), Marina Battara, prva zadarska tiskarica : 1770.-1859. Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 48 (3-4), 159-184.

KATIĆ, Mirisa. (2006), Zadarske tiskarice - prilog istraživanju povijesti tiskarstva u Zadru. Kraljski Dalmatin-200 godina zadarskoga i hrvatskog novinarstva u europskom kontekstu. Zadar: Sveučilište u Zadru, 247-254

KATIĆ, Mirisa. (2007), Izdanja tiskare Marine Battara od 1817. do 1824. godine. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 49, 523-581.

KATIĆ, Mirisa. (2009), Državni arhiv u Zadru od 1944. do 1990. godine. Zbornik Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata: zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 21. studenog 2007. u Zadru. Zadar : HAZU Zavod; Sveučilište u Zadru, 550-583.

KATIĆ, Mirisa. (2010), Knjižnica Državnog arhiva u Zadru: od Namjesničke do specijalne arhivske knjižnice. Arhivski vjesnik, 53, 111-136.

KATIĆ, Mirisa. (2011), Rukopisi u knjižnici na primjerima iz Državnog arhiva u Zadru, Arheološkog muzeja u Splitu i Znanstvene knjižnice u Zadru. Zbornik 14. AKM : seminar arhivi, knjižnice, muzeji, 272-276.

KATIĆ, Mirisa. (2011), Rukopisi u knjižnici Državnog arhiva u Zadru. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 53, 387-417.

KATIĆ, Mirisa. (2011), Žene u zadarskom tisku na hrvatskom jeziku u 19. stoljeću. *Magistra iadertina*, 6 (6), 7-21.

KATIĆ, Mirisa. (2012). Ogljed o školovanju ženske djece i radu učiteljica na zadarskom području za austrijske uprave, *Magistra iadertina*, 7 (6), 143-154.

KATIĆ, Mirisa. (2014). O „fenomenu“ zadarskoga ženskog slikarstva u vrijeme Druge austrijske uprave, *Metodički obzori*, 9 (1), 19, 105-114.

KATIĆ, Mirisa. (2016), Žene u zadarskom tisku na talijanskom jeziku u 19. stoljeću i prvim desetljećima 20. stoljeća. Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana i dalje od mora IV: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zadar, Preko, 25.-27. listopada 2012. = Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico ed Oltre IV. Zadar: Sveučilište u Zadru, 251-266.